

8/2135

8/8911

BUDAPESTI SZEMLE

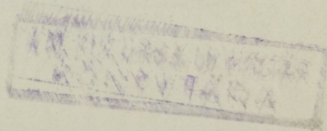
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANHETEDIK KÖTET

(475., 476., 477. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

TARTALOM.

CDLXXV. SZÁM.

	Lap
KÖZJOGI RÖPIRATOK. — Wlassics Gyulától	1
CERVANTES. — Pekár Gyulától	15
LOPE DE VEGA MAGELONA-DRÁMÁJA. — Heinrich Gusztávtól	35
HÁBORÚS BÜNTETŐJOGUNK ÉS BÜNÜGYPOLITIKAI FEL- ADATAINK A HÁBORÚ UTÁN. — Finkey Ferencztől	45
SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET. (II.) — Császár Elemértől)	88
A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOM- BAN. (III. — Huszár Vilmostól	121
MISERICORDIA. (VI.) — Regény — B. Pérez Galdós után, spanyolból Hegedüs Artúrtól	134
NYÁRI KÉPEK : <i>Mákvirág. Szénagyűjtés. Nyári dél.</i> — Költemények — Vargha Gyulától	140
SZEMLE : 1. <i>A Magyarországi Bajtársi Szövetség megalakulása.</i> — Berzeviczy Alberttől	
2. <i>Sebők Zsigmond.</i> (1861–1916) — Kéky Lajostól	145
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Lengyel remények.</i> (Dabrowski János: <i>A lengyel legiók.</i> Balzer: <i>Aus Problemen der Verfassungsgeschichte Polens.</i>) — d.-től	
2. <i>Haború és irodalom.</i> (H. Dartigue: <i>L'influence de la guerre de 1870 dans la littérature française.</i>) — König Györgytől	155

CDLXXVI. SZÁM.

	Lap
ZRINYI MIKLÓS NEVELŐ ANYJA. (I.) — Takáts Sándortól	161
A KÖZGAZDASÁGTAN ÉS A VILÁGHÁBORÚ. — Kovács Gábortól	193
SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET. (III.) — Császár Elemértől	233
A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOM- BAN. (IV.) — Huszár Vilmostól	274
MISERICORDIA. (VII.) — Regény — B. Pérez Galdós után, spanyol- ból, Hegedüs Artúrtól	297
KÖLTEMÉNYEK: <i>A budapesti diákok.</i> — Oláh Gábortól. — <i>Szövetsége- seinkhez.</i> — Aka Gündüz után, törökből — Kúnos Ignácztól	302

SZEMLE: *Háborús környezet – háborús szellem.* — Dékány Istvántól 307

ÉRTESÍTŐ: 1. *Gazdaság és pénzügyek a háborúban.* — (Hantos Elemér: *A monarchia pénzügyi harczkészültsége. — A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai. — Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkriege.*) — Fekete Miklóstól.

2. *Engel János Keresztély.* — (Ludwig von Thallóczy: *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz.*) — d.-től — — — 313

CDLXXVII. SZÁM.

SZÉCHENYI HITEL CZÍMŰ MŰVÉNEK KELETKEZÉSE. —
Viszota Gyulától — — — — — 321

ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA. (II.) — Takáts Sándortól — — — 352

A MAGYAR SZENT KORONA IGÉNYEI A VOLT MELLÉK-
ORSZÁGOKRA. — Buza Lászlótól — — — — — 397

SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET. (IV.) — Császár
Elemértől — — — — — 430

MISERICORDIA. (VIII.) — Regény. — B. Pérez Galdós után, spanyol-
ból, Hegedüs Arturtól — — — — — 454

KÖLTEMÉNYEK: *Tűnődés.* — Szaboleska Mihálytól. — *Szorongás.* —
Ifj. Wlassics Gyulától — — — — — 460

SZEMLE: *Naumann és Középeurópa történetphilosophiája.* — Dékány
Istvántól — — — — — 462

ÉRTESÍTŐ: 1. *Heine «végzete».* — (Max Fischer: *Heinrich Heine der deutsche Jude.*) — h. g.-től

2. *Viléki sajtónk multjából.* (Pitroff Pál: *A győri sajtó története.*) — s-től — — — — — 476

KÖZJOGI RÖPIRATOK.

I.

Sohasem mondtam le arról a reményről, hogy végre is sikerülni fog az ausztriai közjogi irodalomban is elérni azt a tárgyilagosságot, melylyel az Ausztria és Magyarország között fennálló kapcsolat igazi jogi természetét fölismerik. Már abban a tanulmányomban, a melyet az 1867: XII. t.-czikk jogi természetéről írtam, kifejeztem azt a nézetemet, hogy mihelyt az osztrák közjogi irodalom a birodalmi egység lidércnyomásától megszabadul és a szövetségben élő két állam souverainitásának álláspontjára helyezkedik, akkor be lesz temetve az a nagy örvény, mely a két állam kölcsönös államjogi megértésének útjába került. És talán a közjogi irodalom összhangzó fölfogása megszünteti azt a viszás állapotot, hogy két szövetségben élő állam nem egyszer úgy állott a világ szemei előtt, mintha nem is szövetségben, hanem harczy készségben állanának egymással szemben. Észrevehető volt ugyan eddig is, hogy egyes kiváló osztrák közjogászok szakítottak a «Bundesstaat» fogalmi köréhez tapadt érveléssel. Szakítottak azzal a tétellel is, hogy Magyarország csak az ausztriai birodalom tagállama. De azért tagadhatatlan, hogy a birodalmi egység, az «összállam» gondolata kísértéseitől teljesen nem tudtak szabadulni. Hogy ez a tisztulási folyamat csak lassan érlelődhetik, annak megvannak a maga természetes okai. Nem mindig politikai irányzatosság ennek a rugója, hanem a megszokott tanok ónsúlya, az emberi természetben rejlő conservatismus és az újítástól való idegenkedés érzete. A kik az összállam, a «Verwirkungs» elmélet világában növekedtek, azoknak nehéz a dualismus tiszta fölismeréséhez jutni. Különösen nehéz akkor, midőn az 1867-iki kiegyezésről szóló osztrák törvény az egységes osztrák monarchia alaptételéből indul ki, mert a december hó 21-iki 146. számú

osztrák törvény az ausztriai monarchiához tartozó összes országok közös ügyeiről és kezelésük módjáról szól. (Gesetz von 21. Dezember 1867 betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung). Következőleg mindazok, a kik a birodalmi egység gondolatához ragaszkodnak, törvényes álláspontra vélnek hivatkozni, mert az osztrák törvény címe ausztriai monarchia alatt a két államot együtt és nem Magyarország nélkül érti, tehát nézetük szerint az osztrák császárság, az osztrák monarchia 1867. után is ugyanaz maradt, a mi addig volt. Ez pedig az ő nézetük szerint a *pragmatica sanctio* értelmében együtt birtokolandó országok összállama és az 1867-iki kiegyezés csak a nevet változtatta meg, a mennyiben ezentúl osztrák-magyar monarchiának neveztetik, de azért közös ügyekben egységes császárság maradt, melyen belül a birodalom két fele (*Reichshälfte*) az autonóm ügyekben korlátlan autonómiát kapott külön ministeriummal és törvényhozással. Az egyezményes közös ügyekben (*paktirt gemeinsamen angelegenheiten*) azonban egyező törvényekkel kell a kormányoknak eljárni.

Ezekből az alapelvekből vonták azután le azokat az elméleti következtetéseket, a melyek a monarchia dualistikus szervezétével össze nem egyeztethetők. Ezért volt épen az osztrák közjogi magyarázatok tisztázása szempontjából rendkívül nagy hordereje a közös intézmények használatára rendelt címerezésnek. Ez a rendezés igen világosan érthető szemléltető oktatást nyújt a centralistikus ausztriai közjogászoknak is arról, hogy az Ausztria és Magyarország között fennálló viszony paritásos két állam szövetsége. Ezt plastikusabban alig lehetett volna kifejezni, mint azt a közös intézmények használatára rendelt címerek kifejezik. Ez a fejedelmi döntés az 1867-iki kiegyezést a maga tiszta világításába helyezi. Ez a fejedelmi döntés világosan reámutat arra, hogy az a jogi *constructio*, mely az összállam egységéből indul ki, tarthatatlan. Ez a jogi *constructio* különben is a levegőben lóg — a valódi élet gyökere nélkül. Nem helyes tehát a jogi *constructió*ban csak az osztrák törvényt kiindulási pontul venni, de tekintetbe kell venni a magyar törvényt is, mert akkor nyilvánvalóvá válik, hogy épen

a két kiegyezési törvény alapján a valódi közjogi élet ma két önálló állami törvényhozásban, két állam souverainitásában áll. A föloszthatlanság és szétválaszthatlanság nagy közjogi elvét is felöleli a czimer. Felöleli annak igazi jelentőségében, mert ez nyíltan és szemleltetően hozza kifejezésre mindegyik állam területi integritását és a két államnak a *pragmatica sancti*óban megalapozott szétválaszthatatlanságát, az ugyanazon uralkodó együttes birtoklását. A föloszthatlanság és szétválaszthatlanság igazi jelentősége pedig az, hogy egyik állami terület sem osztható fel, tehát sem a Szent István koronájának országai (Magyarország és társországai), sem az örökös tartományok, mert Magyarország nem lazán összefüggő tartományokkal, hanem azok biztosított egységével akart elválaszthatlanul egy uralkodó együttes birtoklása alá jutni. Szokás is, szabad is rövidség okából a «monarchia» kifejezést használni. Ez ellen közjogi kifogást tenni azért nem szabad és nem lehet, mert a «monarchia» kifejezés, mint már Deák Ferencz a «birodalom» kifejezésére vonatkozóan is kifejtette, csak az uralkodó együttes birtoklásának kifejezése, de ez nem jelenti az ausztriai császárság és a Szent-István koronájához tartozó országokat, mint egységes államot, egységes területtel. Én mindig biztam abban, hogy az ausztriai közjogászok új nemzedékében, kik már a «dualismus» idejében látták meg a kettős monarchia életének képét, mely a centralista jogi constructióra az élet eleveenségével, a *practicum* legélénkebb bizonyító erejével reáczáfolt, elismerésre talál a helyes közjogi felfogás az 1867-iki kiegyezésről és arról is, hogy Magyarország sohasem adta fel törvényes önállóságát és jogilag Ausztria nem kebelezhetette be Magyarországot. Biztam különösen abban, hogy a közös intézmények használatára rendelt czímer rendezése után el fogják ismerni, hogy az erre vonatkozó fejedelmi kézirat nem *compromissum*ot keresett a birodalmi állaspontra való tekintettel, — mint ezt Tezner legutóbb is állította, — hanem az 1867-iki kiegyezésben gyökerező paritásos dualismust akarta teljes nyíltsággal és őszinteséggel végrehajtani.

És ime előttünk van most egy kis röpirat, melyet Verdross Alfréd kiváló fiatal osztrák publicista és közjogász írt. Címe: *Die Neuordnung der gemeinsamen Wappen und Fahnen in*

ihrer Bedeutung für die rechtliche Gestalt der österreichisch-ungarischen Monarchie. Ő már határozottan kifogásolja a centralista közjogászok felfogását. Figyelemreméltó érveléssel hadat üzen a centralista Jäger-féle okoskodásnak és a ma élő és politikailag is bevált dualismussal szemben lehetetlennek tartja, hogy valaki jogi dogmaként hirdethesse az összbirodalom közjogi fennállását és megtagadhassa a magyar kizályság törvényes önállóságát. A jogi dogmatikával, mely nem létező összállamból indul ki, lehet következetes elméletet felállítani, mert ha valaki, mint Jäger, azon az állásponton áll, hogy az egységes császárság ma is fennáll, hogy a «Verwirkungstheorie» minden magyar jogot megszüntetett, hogy az októberi diploma és a februári patens magyar közjogi forrás, hogy az 1867-iki kiegyezés fönntartotta az összbirodalmat és ebben csak bizonyos autonómiát adott Magyarországnak: akkor teljesen következetes «Gesammtstaat» elméletet lehet szerkeszteni. A következetességet nem tagadja meg szerző sem a centralista Jägertől, de figyelmezteti Jägert és társait, hogy ma az élet realis világában Magyarország és Ausztria két egymás mellett létező souverain államí rendezést jelent. A kiegyezésben a jogi dualismus érvényesül, a mely a nélkül, hogy a valóságos tényeken erőszakot ne kövessenek el, nem repeszthető szét. Szerző felállítja a dualismus politikai dogmáját is, midőn reámutat, hogy ebben a jogi keretben élenken működik a monarchia nagyhatalmi állása. Ennek a kettős jogi rendezésnek tehát az archivumok porába eltemetett ausztriai összbirodalomhoz semmi köze. Itt két állam souverain akarataról lehet beszélni, a melyek bizonyos ügyeket közösen kívánnak kezelni és pedig épen azért, mert mind a két államnak politikai súlya így érvényesülhet igazán. Az új czímerek és zászlók tulajdonképen semmi újat sem tartalmaznak, hanem ezek csak gyakorlati jogászai következményei a kiegyezési törvények végrehajtásának. Semmi kétség, hogy a különböző jogi álláspontokból való kiindulás az oka annak, hogy jogászai dogmákban egymást nem fedő eredményekhez jutunk. Az 1867-iki kiegyezésben rejlő politikai dogmát nyomatékkal ajánlja szerzőnk osztrák közjogi író társai figyelmébe. Nem hamis kiindulási alapon felépített jogi constructio — hanem a két állam valóban létező dualistikus rendezésének felismerése vezetheti nézete szerint az osztrák közjogászokat a helyes megértés

útjára. Be kell így látniok, hogy nem lehet többé kétségbe vonni, hogy itt két önálló állam szövetségéről van szó, de nem összállamról, «Gesammtstaat»-ról. Az új czimerek és zászlók is föladják a formális birodalmi egységet, mert — mondja szerzőnk — Ausztria és Magyarország fölbonthatatlan és szétválaszthatatlan birtoklását nem úgy ábrázolják, hogy az osztrák és magyar jogrend fölött még valamely souverain birodalmi jogrend léteznék, a mely gyökere volna mind a kettőnek, hanem a közös intézmények használatára rendelt új czímerben mind Ausztria, mind Magyarország czímerei egyenlő nagyságban, zárt önállóságban jelentkeznek a nélkül, hogy azokat valamely egységes összállami czímer venné körül. Mindkettőnek souverainitása kifejezésre jut. Souverainitása, mely mindkettőnek saját jogán alapszik és semmi más felsőbb rendnek alávetve nincs. Nincs birodalmi törvényhozás, hanem van két államnak, a magyarnak és az osztráknak, törvényhozása. A delegatiókat nem a két állam fölött létező jogrend alkotta, ezek jogi hatalmukat nem egy egységes birodalmi alkotmányból nyerik, hanem ezeket a két kiegészítési törvény teremtette. Ha pedig nincsen birodalmi törvényhozás, akkor a birodalom gondolata jelentőségteljes tartalommal már nem birhat. Az «indivisibiliter ac inseparabiliter» összekötő fonala jelzi ugyan az állandó összeköttetést, ilyen állandó összeköttetést azonban államok között úgy is el lehet érni, hogy a két állam mindegyike önmagát kötelezi és nem szükséges az, hogy a két állam fölött létező valamely alap-törvény kötelezze. Megériintí szerző ennél a pontnál azt a vitakérdést is, hogy a monarchia két államának összeköttetése szerződéses-e vagy nem. Itt arra az eredményre jut, hogy az összeköttetés lényegére nézve az egészen egyjelentőségű, hogy ha a souverain állam törvényben fejezi ki megkötöttségét vagy szerződéses formában. A törvényhozások saját lekötöttsége épen azzal az eredménynyel jár, mint a szerződési forma. És azt se szabad elfelejteni, hogy a szerződés, mihelyt a törvénytárba iktattatik, épen a törvény erejénél fogva kötelez. Tisztán jogászilag tehát mindkettő ugyanaz. Mert formális jogászi magva mindkettőnek épen a saját lekötöttségében van. Más természetű összeköttetés souverain államok között lehetetlen.

Ezzel a kérdéssel annak idejében épen e folyóirat hasábjain

behatóan foglalkoztam az 1867 : XII. t.-cikk jogi természetéről írt tanulmányomban és talán sikerült bebizonyítanom, hogy az 1867 : XII. t.-cz. több rendelkezésének megítélésénél a két állam egyező akaratának találkozásában megnyilvánuló szerződéses jelleghez fűzött magyar elméletek és a magyar kettős törvényhozási elmélet (Szilágyi-féle) egyenlő gyakorlati eredményre vezetnek. Mindegyik elmélet főntartja a magyar állam souverainitásának azt az elengedhetlen követelményét, hogy törvény megalkotásába és megváltoztatásába nincs más tényezőnek, mint a magyar országgyűlésnek és a királynak beleszólása. Egyik magyar elmélet sem állítja azt, hogy a két állam között formai szerződés keletkezett.

Mindegyik magyar elmélet biztosítja azt a magyarázatot, hogy a közösség nem terjedhet többre, mint a mennyit a magyar törvény ismer el közös ügynek, mert ha a két kiegyezési törvény között eltérés van, — a mint ezt Tisza István gróf is ismételtén plastikusan kifejezte — akkor csak az egyik törvény és pedig az a törvény érvényesülhet, melyben a közösség köre szűkebbre van szabva, mert csak erre áll fenn a két állam egyező akarata.

A dolgok realis világának rendjében is a különböző magyar theoriák azonos gyakorlati eredményre jutnak, mert mindegyik magyar elmélet sérthetetlenül fenntartja azt az alapelvet, hogy a kiegyezés két souverain állam akaratnyilvánítása, oly akaratnyilvánítása, melylyel lekötöttséget vállal és bizonyos feltételek beállása nélkül azon a kölesönösen vállalt lekötöttségen, melyre nézve a két állam egyező akarata találkozik, nem is változtat.

Ezzel az álláspontommal jelzem tehát, hogy nem értek egyet szerzőnek minden következtetésével. Annyit azonban örömmel állapítok meg, hogy benne az osztrák közjogászok új typusát üdvözölhetjük. Azt a typust, mely a «birodalmi egység» gondolatát elejti és a két állami rendezés alapján iparkodik megérteni a magyar közjogot. Azon typust üdvözölöm, mely nem tartja lehetőnek, hogy a magyar közjognak két «variansa» legyen — egy osztrák és egy magyar varians. A kiegyezést a maga egészében kell tekinteni és akkor az osztrák törvény kiindulási pontja («Länder der österreichischen Monarchie») lehet egy elméleti okoskodás következetes keresztültvitelének doctrinár tétele — de ez a jogászai dogma az élet kiegyezé-

sével a két törvény helyesen magyarázott egyező akaratával homlokegyenest ellenkező álmkép. Alig tévedtem tehát, midőn néhány hónappal ezelőtt annak a rendíthetetlen meggyőződésemnek adtam kifejezést, hogy a most folyó együttes testvéries harcban megérlelt becsületes megértés Ausztria és Magyarország népe között tisztítólag fog hatni az osztrák közjogi nézetek helyesebb kialakulására. Annak a reményemnek adtam kifejezést, hogy most már a Lajtán túl bizonyára méltányolni tudják, mit jelentett ebben a harcban a dualismus. Mit jelentett a magyar törvényes önállóság. Megértik, hogy az «összbirodalmi» ausztriai császárságnál a dualistikus Ausztria-Magyarország képesebb erőteljes külpolitikára és katonai actióra. Megértik, hogy nem a sablonos egységben, mely talán a papir-alkotmányokban csábítónak látszik, hanem a két állam törvényes önállóságának loyalis elismerésében kell keresni az erőforrást. Megértik ebből a gigási küzdelemből azt is, hogy a nagyhatalmi állás prestige-ét a magyar nemzet a maga teljes erejével és lelkesedésével emelte paizsára. Én rendíthetetlenül abban a hitben élek, hogy a régi vágyakozások az egységes birodalom után a nagy világháború után el vannak temetve.

II.

Ha már erről a röpiratról megemlékeztem, nem tudok szóltan maradni két másik röpirattal szemben, melyek azért érdekelték első sorban, mert ezekben jelenségeit látom annak, hogy újabban a «pragmatica sanctio» válik tengelyévé azoknak a tanoknak, a melyek bizonyítani akarják azt, hogy a birodalom egysége már 1867. előtt mindig fönnállott, sőt a *pragmatica sanctio* egyenesen a birodalmi egység, a «Gesammt Monarchie» megerősítése. Megvallom, ezeknek a megbeszélendő munkálatoknak semmi politikai jelentőséget nem tulajdonítok. Ezek tudományos kathedra-okoskodások. Sőt egyik szerzőről sem teszem fel, hogy politikai irányzatosság vezeti őket. Ők tudós professorok a freuburgi egyetemen és kisebb-nagyobb következetességgel föllállított elméleti tételeket hirdetnek. Nem épen új, hogy a «pragmatica sanctio»-ból azt magyarázzák ki, hogy az a birodalmi eszme megerősítése és Magyarország törvényes önállóságának negatiója. Az sem új, ha azt állítják, hogy Magyar-

ország a XVI. század óta sohasem volt önálló állam, nem is akart az lenni és az 1867 valóságos novumot jelent; «Neomadjarismus» az egész 1867-iki kiegyezés, ez a felkapott jelszó. Köztudomásu, hogy 1848-tól 1867-ig, tehát az utolsó centralisationalis korszakban, a centralisták mindig a *pragmatica sanctorum* hivatkoztak, a melyvel Magyarország különállását megalapították. A *pragmatica sanctio*nak jutott az a sajátos feladat, hogy míg az 1867: XII. t.-cikk a dualismus jogi alapját egyenesen a *pragmatica sanctio*ban látta, addig ugyanaz a *pragmatica sanctio* a centralisták fegyverül szolgált. Ez tehát nem új jelenség. Nem új tétel az sem, hogy Magyarország már I. Ferdinánd óta elvesztette önállóságát. Most azonban, midőn Turba nagyjelentőségű történelmi kutatásait közzétette, ezen kutatások eredménye többeket arra indított, hogy föllevenítsék azt a kérdést, hogy I. Ferdinánd óta egyáltalában birt-e Magyarország önállósággal, vagy nem. Különösen — mint már említettem — a freuburgi egyetem (Svájc) történelmi tanárai álltak sorba. Zehntbauer Richárd *Gesamtstaat, Dualismus und Pragmatische Sanktion* című munkájában Turba kutatásainak alapján arra az eredményre jut, hogy tulajdonképen az 1867: XII. t.-cikk «neomadjarismus». Helyesli Metternich és Jareke emlékiratában kifejtett azon gondolatot: «dass die Idee, Ungarn müsse ein «regnum pro se» sein, seinen besonderen König haben, usw. erst ein Postulat des Neomadjarismus ist». Zehntbauer különben tud magyarul és a magyar jogforrásokat eredetiben ismeri; kár, hogy a jogforrások értelmezésében a téves következtetéseket különös szeretettel teszi magáévá. Ő is beleesik abba a hibába, hogy Magyarországot úgy kezeli, mintha az I. Ferdinánd óta patrimonialis állam lett volna, egyszerű magánjogi majoratus, melynek jogforrása a spanyol jog, és az 1713-iki *pragmatica sanctio*ról azt hiszi, hogy az alapította volna meg Ausztria és Magyarország között az elválaszthatatlanul egységes birodalmat. Hányszor ismétljük még azokat a megdönthetlen érveket, melyeket már Deák Ferencz nagy közjogi tudással felsorolt azon tétel bizonyítására, hogy az 1713-iki *pragmatica sanctio* és a magyar *pragmatica sanctio* sem keletkezési idejére, sem tartalmára, sem az örökösödés terjedelmére nézve nem egy és teljesen ugyanaz.

Hányszor mutassunk még rá, hogy az 1713 április 19-iki

bécsi promulgatiót érvényesnek Magyarországon soha el nem ismerték. A minden magyar közjogi tankönyvben, s első sorban Deák Ferencz híres iratában elősorolt érvelés megismétlésétől tartózkodom. Csak arra mutatok rá, gondolják meg azok, kik azt állítják, hogy az 1713-iki *pragmatica sanctio* az 1713-iki kihirdetéssel Magyarországon is érvényessé vált, miként tudják összeegyeztetni ezt az állításukat azzal a ténnyel, hogy a fiági örökösödést Magyarországon magyar törvény szabályozta (1687) és hogy az 1715. évi II. t.-czikk 8. §-a ezt mondja: «Fiágunk magvaszakadta esetére, mitől Isten minél tovább őrizzen, a Karok és Rendeknek királyválasztási és koronázási joga előbbi állapotába tér vissza, Magyarország és említett részei számára ennek régi szokása szerint érintetlenül fennmarad». Ugyanazt ismétli az 1715 : III. czikk bevezetése is.... «És ha egykoron a néhai felséges Lipót királytól leszármazó fineműeknek magvaszakad, a királyválasztásban és koronázásban a karoknak és rendeknek ősi és régi helybenhagyott szokása és előjoga fog előtérbe lépni».

Lehetett volna-e 1713 után két év múlva ily törvényeket hozni, és különösen a királynak szentesíteni, ha igaz volna az, hogy az 1713-ban kihirdetett *pragmatica sanctio* már 1713-ban Magyarországon is hatályba lépett?

Mint már említettem többször, tapasztalhatjuk, hogy az elméleti írók a *pragmatica sanctio*-val érvelnek a birodalmi egység gondolata mellett. Ennek az érvelésnek azután az az eredménye, hogy az 1867 : XII. t.-czikk «neomagyarismus». Ebből az 1867-iki neomagyarismusból azután azt akarják következtetni, hogy a régi magyar jogforrások szerint önálló magyar állami berendezkedésről beszélni sem lehetett. Hogy ez teljesen fonák állítás, azt törvénytárunk és egész történelmünk bizonyítja. Nem tagadható, hogy Turbának történeti kutatásai több tekintetben figyelemreméltó történeti eredményeket állapítanak meg és történelmi kutató érdemeit nem is akarjuk kétségbe vonni, de közjogi következtetései tévesek, és úgy látszik, többekre nézve csábítóak voltak, mert hisz már is röpiratok igazolják, hogy egyenesen Turba kutatásai adtak azoknak létet.

Azt, hogy 1913-ra, az osztrák *pragmatica sanctio* kétszázados évfordulójára, az osztrák miniszterelnök Turba közreműködésével

közzététette a *pragmatica sanctiora* vonatkozó történeti okmányokat, csak helyeselhetjük és annak a reménynek adunk kifejezést, hogy majdan 1923-ban, midőn a mi *pragmatica sancti*ónk kétszázados jubilauma lesz, az a gyűjteményes munka, a mely tartalmazni fogja a magyar *pragmatica sancti*óra vonatkozó okiratokat és ennek egész történetét, a tárgyilagos igazság kétségtelen megállapításának nagy szolgálatot fog tenni.

Majd élénken fogják ezek a bizonyítékok megvilágítani azt, hogy az 1713-iki *promulgatio* Magyarországon érvényes nem volt és nem lehetett. Majd látni fogjuk, hogy 1713-tól 1723-ig minő nagy előkészületeket kellett tenni Magyarországon a *pragmatica sanctio* törvénynyé emelése érdekében. Majd látni fogjuk, hogy minő munkát teljesített a nádor, a primás, a *personalis*. Hogy csak egyet említsek, majd Pálffy Miklós levelezése Ikladi Szluha Ferencz ítélőmesterével, mely levelezésről különben már Szalay László is tett közlést épen ebben a folyóiratban, minő érdekes adatokat tartalmaz azon állítás ellen, mintha 1723-ban nem is lenne másról szó, mint az 1713-ban kihirdetett és Magyarországon már érvényes *pragmatica sanctio* egyszerű elismeréséről.

Majd az 1721-iki névtelen emlékirat (*Opinio quoad materiam et formam stb.*) mely a bécsi állami levéltárban van, szintén bizonyítja azt, hogy az 1713-iki *promulgatio* Magyarországon érvényes még nem volt. Az 1721 július hó 14-iki tanácskozás, mely Eugen elnöklete alatt Bécsben kizárólag a magyar törvény kérdésével foglalkozott, szintén azt fogja mutatni, hogy Magyarországon nem lehet az 1713-iki *promulgatiót* az országgyűlésnek egyszerűen bejelenteni, hanem törvényt kell alkotni. Ez nem csak olyan egyszerű elismerés, mint a minőben Ausztriában a német és a cseh rendek részesítették az 1713-iki *promulgatiót*. Ausztriában a *promulgatio* 1713-ban azonnal hatályba lépett — de nem lépett hatályba akkor Magyarországon. Nagy óvatossággal jártak el a kormánykörök és szükségesnek tartották, hogy Magyarországon és Erdélyben csak akkor kerüljön törvényhozásra a sor, ha majd az összes tartományokban a rendek az elismerést kifejezték. Igen érdekeselek lesznek azok az adatok, melyek bevilágítanak azokra az okokra, melyek miatt a magyar törvény meghozatala és az 1713-iki *promulgatio* között tíz év mult el.

Hézagpótlónak és szükségesnek tartom, hogy a magyar

pragmatica sanctióra vonatkozó összes fontos okmányok összefoglalólag nyilvánosságra hozassanak. Az ország kiváló történet-szei és közjogászai tudomásom szerint külön bizottságban foglalkoznak már évek óta ezzel a munkával és ezért nagy reményekkel tekintünk ennek a munkásságnak eredménye elé.

Ha a közjogászok és Magyarország legjelentékenyebb államférfiai érvet-érvre halmoztak is azokkal a támadásokkal szemben, a melyek a magyar pragmatica sanctiót Lustkandl óta érték, valóban a történészeken a sor, hogy ezeket az érveket megdönthetlen bizonyítékokkal és a leghűbb tárgyilagossággal összefoglalólag feldolgozzák sőt eddig fel nem használt adatokkal is kiegészítsék.

Nem becsülöm túl, de nem is kicsinyelem azt az értekezést sem, melyet a pragmatica sanctio írott eredetijéről Csekey István a magyar tudományos akadémiában tartott és a mely az Értekezések sorozatában meg is jelent. (*A magyar pragmatica sanctio írott eredetijéről.* Irta Csekey István.) Nem kicsinyelem azért, mert jelét látom annak, hogy a pragmatica sanctiora vonatkozólag semmit sem tarthatunk és különösen semmit sem tarthat a történész jelentéktelennek. A szerző maga sem becsüli túl az 1723. évi törvény szentesített írott eredeti példány annak megtalálását. Nem becsüli túl, mert maga is jogilag irrelevansnak tekinti. Oklevéltani és alkotmánytörténeti értéke azonban mindenesetre van annyi, a mennyi valamennyi törvényünk szentesített eredeti példányának. Alkotmánytörténeti szempontból az értekezés bevilágít a XVIII. század törvénykészítési technikájába. Bevilágít különösen az ünnepélyes törvényhozási actus, a «solennis editio legis» kérdésebe is.

Alkotmánytörténelmi jelentősége van az írott eredetiek megtalálásának még azért is, mert az osztrák centralisták sűrűen hivatkoztak arra, hogy az 1723-iki törvényczikk szentesítése nem a magyar királyi udvari cancellária útján történt. Az írott eredeti példány ezt a felfogást megezáfolta s egyúttal világosan látjuk az okát is, hogy miért maradt ki a nyomtatott példányokban a magyar királyi udvari cancellár neve. Ismétlem, hogy jogi szempontból hatálya egyedül a szétküldött és így kihirdetett nyomtatott eredeti példányoknak van. Ez a megtalált írott eredeti példány semmi más, mint a törvényczikknek a király által szentesített példánya.

III.

Winkler Arnoldnak, a freuburgi egyetemen az újkori történet tanárának, műve (*Studien über Gesamtstaatsidee, Pragmatische Sanktion und Nationalitätenfrage*) szintén a spanyol jog és Turba kutatásai alapján arra az eredményre jut, hogy már a *pragmatica sanctio* előtt a habsburgi monarchia államjogi egység, össz állam volt és Magyarország abba be volt kebelezve. Az ő felfogása szerint a *pragmatica sanctio* nem kezdete egy államjogi fejlődésnek, inkább annak befejezése. A *pragmatica sanctio* csak megerősítése az egységes birodalomnak. Ezt az alapot soha meg sem is ingatták 1867-ig. Ekkor azonban az ausztriai össz államot dualistikus osztrák-magyar monarchiává változtatták át. Ez — mondja szerzőnk — egyenesen a legfőbb principiummal való szakítást, nem pedig a *pragmatica sanctio* hiteles magyarázatát jelenti úgy, mint a hogyan ezt a magyar korona országaira nézve magyarázták. Ő is megismétli a mindig fölbukkanó formulát, hogy bizony igen sajátos hatást gyakorol, hogy ugyanaz a *pragmatica sanctio*, a melyre az ausztriai centralista időszakban 1848-tól 1867-ig folytonosan hivatkoztak, mint főérvre Magyarország különállása ellen, az 1867: XII. t.-czikkben a két önálló állam dualismusának jogalapjául van feltüntetve.

Így ír Winkler Arnold úr, ki minden gondolatát a centralisták ismert tárházából merítette, ki nem akarja elhinni, hogy Magyarország önállóságáról soha le nem mondott, s hogy Magyarország sem 1687-ben, sem 1723-ban nem volt az ausztriai tartományok közésorolva, hogy a jogtalan tényleges állapotokat sohasem tűrte szótlantul, hanem ébren tartotta a jogállapotot. A törvények egész sorozata bizonyítja, hogy az ausztriai ház trónra jutása nem tette Magyarországot egyszerűen bekebelezett ausztriai tartománynyá. Magyarország törvényekben létesített külön közegeket az ország központi kormányzatára, a közjövödelmek kezelésére, stb. Semmi kétség, hogy a tényleges állapot nem felelt meg a jogállapotnak. Az akkori idők szelleme, a patrimonialis államesszme érezte hatását. Egyik-másik törvényünk nem volt kellő szabatossággal szerkesztve. Nem lehet azonban ezekből azt a következtetést levonni, hogy Magyarország önálló állami-

ságáról jogilag maga mondott volna le. Ilyen lemondás sohasem történt, a magyar királyi méltóság sohasem olvadt be sem a császári, sem az ausztriai tartományi hatalomba és méltóságba. Midőn leginkább veszélyeztette a patrimonialis uralmi szellem a magyar államnak közjogi jellegét: akkor sem tagadták meg az ország önállóságát, mely a koronázásnál is külső kifejezésre jutott. Előszavában azt írja a freuburgi tanár, hogy ezen tanulmánya a világháború feszült légkörében keletkezett és azt már nagyrészen betejezte, a mikor Ausztriába fegyveres szolgálatra behívták. Tehát megtudjuk azt is, hogy a freuburgi tanár úr osztrák. Némi okulást le is von szerző a háborúból. Végtelenül sajnálja ő, hogy az 1867-iki kiegyezés olyan nagy szakadást tett a birodalmi egységen. De ha már megvan ez a novum, óva figyelmeztet, hogy ezen az uton esetleg még további lépés kárhozatos volna — de a visszafelé való megváltoztatást azért maga se meri már ajánlani. Ilyen nagy rázkódtatásra komoly szükségesség nélkül államférfiú nem vállalkozhatik. «Die innere Politik der österreichischen-ungarischen Monarchie wird danach trachten müssen, den einmal geschehenen Riss nicht grösser werden, aber auch nicht an anderer Stelle sich wiederholen zu lassen. Dazu hat der Krieg mehr geholfen als der Staatskunst in Jahrzehnten gelang. Über die trennende Markung fließt das Blut, das für die Habsburger Monarchie vergossen worden.» Én is *Az ausztriai közjogi irodalom és Magyarország* című tanulmányomban éppen az 1867: XII. t.-cikkekre vonatkozóan a nagy világháborúból levontam bizonyos következtetéseket. Ezeket melegen ajánlom a freuburgi tanár úr figyelmébe.

Az 1867: XII. t.-cikk megalkotása idején az egységes Ausztria bürocratiájában és vezető politikai köreiből némi alapja lehetett annak az aggodalomnak, hogy az új dualistikus monarchia nehézkesebbnek látszó szervezete mellett erőteljes és következetes politikára nem lesz képes. A «Die Monarchie auf Kündigung» elnevezésben jegeczesedett ki a lenézés, a kicsinylés, a melyet a «routin» emberei az új rendszer iránt éreztek. Ezt a jelszót a mai napig használták a dualismus ellen azok, akik az erőnek föltételeit a külső mechanikus egységben keresik.

A most dúló világháború után el kell némulni minden ilyen aggodalomnak. Az 1867-ben elfogadott rendszer a mi

urunk, királyunk legbölesebb uralkodói tényének bizonyult. A legnagyobb mester, a világháború, igazolta ezt a rendszert, a mely a magyar állam törvényes önállóságának alapeszméjéhez ragaszkodott. És ha ez kétségen kívül így van, akkor joggal tehető fel, hogy az ausztriai közjogi irodalom is felszabadul a birodalmi egység politikai irányzatosságának lidércnyomásától. Ha pedig ettől felszabadul, akkor majd elhallgatnak közjogi könyvekben azokkal az állításokkal, hogy Magyarország már a múltban feladta állami souverainitását és ezt a jogfeladást a *pragmatica sanctio* csak megerősítette.

Ellenkezőleg, a *pragmatica sanctio*nak egyenes végrehajtása az 1867-iki dualismus, melyhez mi, legalább az ország többsége, annál nagyobb hűséggel ragaszkodunk — mert a monarchia nagyhatalmi állásának nemcsak nem ártott a dualismus — ellenkezőleg azt fénynyel és dicsőséggel ragyogta be.

Felséges Urunk csak most, magyar királylyá koronázása 49-ik évfordulóján, küldte ezt a táviratot a magyar képviselőházhoz :

«A magyar országgyűlés képviselőházával együtt megindultan emlékezem vissza a mai évfordulón 49 évvel ezelőtt történt koronáztatásomra, a melylyel a koronának és a nemzetnek bizalomteljes együttműködése biztosítva lett és ezzel magyar királyságom részére a zavartalan haladás útja megnyílt. A monarchia és a magyar állam újjászületésének akkor letett szilárd alapjai tették lehetővé, hogy a magyar nemzet azóta hatalmasan fejlődvén, az állami létünk védelméért folytatott küzdelmünkben megállja helyét. Mély meglepéssel fogadom tehát az én és a nemzet eme közös emléknapiján a képviselőház hódolatát, és a nemzettel együtt bizton remélve, hogy hősiessen küzdő seregeink ki fogják vívni a biztos, áldást-hozó békét, a képviselőháznak hű ragaszkodása meleg nyilvánításáért szíves köszönetemet küldöm.»

A böles uralkodónak ezen intelme a monarchia és a magyar állam szilárd alapjának nevezi a kiegyezést. Szabad-e ezen túl szilárd alapnak nevezni azokat az elbukott kísérleteket, melyek Magyarország önállóságának megsemmisítésével — centralistikus papir-alkotmányra akarták helyezni a habsburgi monarchia nagyhatalmi állását?

WCLASSICS GYULA.

CERVANTES.

Halálának háromszázadik évfordulója alkalmából.

I.

A tavaszi nap bizonyára szépen sütött most háromszáz esztendeje . . . de éltünknek ama másik napja, mely bensőnk egeről a lelkeknek világít s lángelnék tüzével a költészet örök tavaszát virágoztatja számunkra, — e szellemi nap akkor, 1616 április 23-án, hirtelen elhomályosult, róla csudás napfogyatkozást jelez a világirodalom kalendárioma. E napon két ragyogó lángelme tüze aludt ki, messzire egymástól két nagy nemzet legnagyobb két költő fia halt meg egyszerre : fenn a ködös angol éjszakon Shakespeare, lenn a pálmás spanyol délen Cervantes húnyta le örökre szemét. Különös rendelése a végzetnek, avagy játéka pusztán a közönyös véletlennek . . . mindegy, hígyük : Shakespeare és Cervantes azért lettek testvérekké a halálban, hogy méltó testvérekként együtt ünnepelhessük őket a halhatatlanságban. Mi e nap nagy fordulón önkénytelenül együtt látjuk a kettőt, s ők e plutarchi párhuzammal csak nyerne, egymás lényétől csak annál dicsőbben fényeskednek. Együtt mentek el, és csudálatos! egyikőjük fénye sem apadt azóta ; élnek szellemi gyermekeik ma is, sőt előbbek, mint valaha ; apjuk földi halála után e szellemi gyermekek kiállták mái a nagy életpróbát : megvívta háromszáz év közönyével, feledésével, megküzdtek a vetélkedő többi szellemi gyermekekkel. Mert ez a lángelnék létért való hareza a bámuló utókor előtt, világesata, melyről csak ők maguk, a sírban pihenők, nem tudnak többé. Hja, a kis ember csak addig küzd, a míg lehel ; a nagyok küzdelme azonban csak azt án kezdődik igazában: haláluk után a halhatatlanságért . . . Ők ketten diadalmasan állták meg e világesatát, alakjuk legmagasabbra tornyosodik nemzeti geniusuk piedestálján, oly örök-emberi magasra, hogy oda még e mostani világvihar gyűlölet- és szenny-hullámai se csaphatnak fel. Az ő

kettős emlékü a barbarismus tengerében szigetként maradt fenn a régi világból: szent sziget, hol barát és ellenség békésen találkozhatnak, a hová mindketten elzarándokolnak, hogy együtt ünnepeljenek, együtt hódoljanak.

A két nagy közül mi ma Cervántesnek hódolunk. A Shakespeare alakjainak számra is oly imposans emberiségével szemben Cervántes mögött úgyszólván csak egy alak, az elmés hidalgó, Don Quijote, áll; egy alak, de ez az egy oly közvetlenül emberi és örökemberi, oly döbbenetően és nevettetően élő, hogy minden nemzetek, e föld minden nyelvén ösmerősként üdvözlík s három század óta e legspanyolabb spanyolt mind külön-külön már a magukénak tekintik. Páratlan egyetemes siker. Mi a titka annak, hogy Don Quijote e föld annyi nyelvű százmillióinak a szívéhez ily biztos kulcsot talált? E titok nyitja első sorban kétségkívül a Búsképű Lovagnak kaczagtató és ríkató nagyszerű tragikomikuma. Embe-i dolog ez: vonz a kaczag, vonz a sírás, de a kettő együtt tán mégis a legellenállhatatlanabbúl, — a komikumnak és a tragikumnak külön-külön más közönsége szokott lenni, a tragikomikum azonban ép a kettőt egyesítő nagyobb scálájánál fogva mindkét közönséget a magáénak vallja, a kaczagba fúló könnyek erejével a vígakat is, a komolyakat is, az egész világot magához csalja. Főként pedig akkor, ha komikum és tragikum oly örökemberi vonatkozásokban találkoznak, mint Don Quijotében. Elemezzük csak kissé hősíünket. A komikum nála az, hogy a Búsképű Lovag voltakép futóbolond, ki szélmalmokkal, birkacsordákkal és marionettekkel harczol, a tragikum pedig az, hogy a ki mindezt elköveti, voltakép egy rokonszenves, nemes idealista, bátor és tisztalelkű, a gyöngék védője és nőtisztelő, szóval tetőtől-talpig lovag... igen, itt a tragikum magva: *Don Quijote voltakép maga az ötszáz évvel elkésett Cid lovag!* Hisz épen azért oly «Búsképű», mert elkésett, mert ötszáz év multán az egykori lovagerények az akkori «modern» XVII. században már csak számandó nevetségek! Sunt lacrimæ rerum... a Don Quijote tragikomédiája nem más, mint a mult és a jelen örök harcza; az, hogy a feltámadni akaró ósdi multat, még ha maga a hős Cid is, mindig legyőzi a fiatalabb jelen kaczaja. Ezért nevetjük mi a szegény manchai lovagot, de ugyanakkor szeretjük is őt,

szánjuk, sajnáljuk s a regény végén halálakor őszintén megsiratjuk, — ép meit benne titokban voltakép az elkésett Cidet siratjuk. Ám e tragikomikus végnek mindenkép el kellett következnie: Spanyolország szülte Cidet, teremtette meg az ő mintájára a lovagkor Amadis-ideálját s mikor ez az ideál már kiélte és túlélte magát, Spanyolországnak kellett a torzképpé vált eszményt kivégeznie. A spanyol genius meg is tette ezt és pedig a Cervántes tollával; e toll találta szíven az Amadisokat. Cervántes után nem nyomtattak több lovagregényt; mind eltűntek, de Don Quijote megmaradt, meg, mint a múlt és jelen örök harczának, az emberi mulandóságnak legnevetetőbb és legsiratnivalóbb tragikomédiája. Mint ily tragikomikus hős, a manchai lovag ma már egyetemes emberi symbolum; Don Quijote felszállt, fenn van az emberi örök küzdés nagy típusainak az Olympusán, — ott áll *Faust*, *Don Juan* és *Hamlet* mellett, kiknek háromságában oly fenségesen játszódik le a Végtelen utáni törekvés emberi tragédiája. Egy pillantást e háromságra: Faust kezdi, — benne az ember esze akarja megostromolni az eget; indul Istennel, majd szövetkezik az ördöggel, mert tudni akar minden áron, — ám meddő e harcz, a vége kudarcz s Faust végszava a chorus mystikuson át: «az örökkasszonyi...» Itt veszi fel utána a küzdést testvére, Don Juan: benne az ész kudarcza után az ember szíve akarja megostromolni az eget; Don Juan azt az emberfeletti nagy szerelmet keresi, melylyel kitörhessen az emberi korlátok földi ketreczéből és «sicut *Deus*» istenné lehessen s legalább szívvel érezze át az észszel át nem érthetőt: a Végtelent. Hiú merény! a Kőszobor lesujt rá, neki is buknia kell... Ő utána Hamlet áll előttünk, az akaratbeteg, szomorú dán királyfi; Hamlet az a Faust, a ki belátta az ész kudarczát s az a Don Juan, a ki túl van már a szív kudarczán is, a kinek tettvágya önkínzó töprengésbe foszlik szét, mert előre tudja minden eget-ostromló erőlködés tehetetlenségét. S a negyedik a sorban Don Quijote. Ő az előző háromság caricaturája, az ember tragikomédiája. Nézzék csak, figyeljék: Faust torzképeként könyvek közt kezdi ő is, könyvekből szedi, nem ugyan az alchymia mámorát, hanem más, de ép oly részegítő örületet: a lovagregények hóbortját. Mámorít ez is, szintén az érzéseket csalja, íme eszmények

aranyává varázsolja előtte a köznapiság szemetjét s óriásoknak láttatja vele a szélalmok kelepét. Mindegy, ő fut örülete után s nem veszi észre, hogy mialatt az eszmények délibábját űzi, egyre a nevetség földi rögébe botlik bele. Pedig oly szépek és nemesek tervei! Don Quijote a világot akajja reformálni, a merre jár, mindenütt a gyöngéket akarná védeni, mindig kész igazságot tenni s leghőbb vágya az eszményi szerelmet Dulcineája szemében föllelni. Torz Faust, torz Don Juan szegény, a végén torz Hamletként roskad össze kaczagtató tehetetlenségében. Plaudite . . . triumphál a földhöz ragadt józanság! a Sancho Panza fajtája szakadtig nevet, jólesően lahotázik az eget-ostromló bolond bukásán. Ez a komédia publikuma, de a másik, a tragédia közönsége, itt titokban könnyet ejt. S könny és kacaj közt Don Quijote tovább él halhatatlan testvérei mellett. Láttuk, négyen vannak: Faust német, Hamlet angol szülött, de a másik kettőt, Don Juant és Don Quijotét, a spanyol genius teremtette. Dúsgazdag, hatalmas genius, — hogy Cervántest méltón ünnepelessük, e geniust kell egy kissé megösmernünk.

Quien dice España, dice todo: «a ki azt mondja: Spanyolország, egy egész világot mond ki é szóval . . .» — tegyük hozzá: egy oly külön világot, a mely semmi máshoz sem hasonlítható e földön. A spanyol félszigetet s véle a nemzeti szellemet a Pyrenék hegyfala védte mindenkor minden idegen európai behatás ellen, — magából élve és magára hagyatva, egyedül küzdve a mórokkal nyolczszáz éven át s egyedül győzve le őket, e zárt magányban nőtt fel a hispán genius azzá a gőgös hatalommá, melylyel V. Károly korában a világ elé lép, hogy megreszkettesse s oly birodalmat teremtsen, melyben nem nyugodott le a nap soha. A nyolczszáz éves nagy harc volt az, mely Cid kardjával együtt a spanyol jellemet is toledói aczéllá kovácsolta. Bonyolult e jellem, mint maga a keverékfaj: keltibéri komorság, phoeniciai lelemény, karthagói kalmárszellem, de ugyanakkor római tetterő, gót büszkeség és mór fanatizmus keverednek bizarr fenséggel benne. A spanyol nem ösmeri sem a francia életörömet, sem az olaszos művészi gyönyört, sem a germán böleselkedő nyugalmat, — a spanyolnak egyáltalán nincsenek középhangulatai; eleme a végletekben tomboló állandó idegizgalom. Életveszede-

lem, kalánd, bosszú, szerelem s a *pundonor*, a becsület védelme : ezek a hidalgó sajátságai. *Obras y no palabras!* — «tetteket és ne szavakat!» — mondja a spanyol példaszó s ehhez képest a cselekvés az ő igazi elemük. *Vengarse! Matar! Amar!* — «bosszút állni, ölni, szeretni! . . .» — e nagyon is cselekvő három szót halljuk folyton a spanyol színpadról s a spanyol költészetből. E költészet alig más, mint a régi harczyi erélynek kardhegyről tollhegyre való áttétele. Az a nyolczszázéves régi harczyi erély ugyanis egyszerre fölöslegessé válik Granada bevételével (1492) : nincs többé ölni való mór ellenség ; a nemzet leteszi a kardot s polgári munka helyett pompáskodó semmittevással kezd pihenni, vagyis beledermesni a diadalgógbe. Ám e gőg «spanyol etiquette-é» fajuló kényszerzubbonya alatt tovább él, tovább lüktet a fajban a militáns tetterő ; mókák híján ennek másutt kell kitörnie, szelepet kell találnia valahol. Talál is. A vallás szelepén át a hitet tisztítja, az auto-da-fé-eket lángoltatja, a szerelem szelepén át pedig a férfiellenség híján nőket igázó Don Juan alakját teremti meg. A harmadik levezető út a költészet lesz. A költészet szelepén át kitörő tetterő most szellemül át költőilelkek ihletévé. A nagy haditettek után most majd a képzelet világában tesznek, vagyis álmodnak a spanyolok nagyot. Az a hangzatos, méltóságos spanyol nyelv, mely, mint II. Fülöp mondta : «egyedül méltó arra, hogy Istennel társalkodjunk rajta», classikus tökélyvel tárogatóként szólal meg a hispán költészet remekeiben. És nem az ömlengés olaszosan dalos nyelve ez, hanem a szenvedélyek kitörő férfiszava, melynek még a rímje is megannyi fegyvercsöirenés. A tettek nyelve ez. A latin népek érvényesülési egymásutánjában az olaszoké a XVI., a francziáké a XVIII. század ; kettőjük közt a spanyol szellem a XVII. században ragyog fel, erre nyomja rá s véle az akkori egész Európára a maga diadalmas hispán bélyegét.

Voltaképpen rövid ez az aranykor, de tán sohse látott még a világ művészete és költészete ennyi elsőrangú lángelmét együttműködésben. A nemzet a műzsák csatájában is isteni derűvel és bősséggel termi hőseit s fiatalos hévvel tombolja ki magát e pompás seregben, — tán mindörökre. E titánok mind egyszerre élnek ; a festők nagyjai : Velazquez, Zurbaran, Murillo, nemcsak egymásnak és Lope de Vegának, Alarconnak, Calderonnak a

kortársai, hanem mind személyesen is ösmerik egymást s a spanyol Parnassus fejedelmét, a mi Cervántesünket. Fejedelem? Szegény nagy ember, szegény lepantói hős rokkant, ő, ki éltében csak nyomorult adószedő tudott lenni s annyiszor volt börtönben igaztalanúl, ő, ki folyton csak küzdött, szenvedett, koplalt, szerénységében bizonyára ő mosolyogna legjobban e pompáskodó czímen! Nem fejedelmi, nagyon is inséges volt az ő keserves élete; a ki ebbe, mint egy bűvös résen át, be akar pillantani, annak ajánlom, menjen el Toledóba, ott is a Carmen Calzado-sikátorba, — ennek a végében ma is ott áll s a vár-hegyről ép a Tajó fölé rüg ki az a Cervántes korabeli ősrégi kurtakocsmá, a *Cosada de la Sangre*, melyben egykor a költő lakott és dolgozott. Ma is mutatják azt az emeleti kis kamarát: siralmas odú, az embernek a szíve szorul össze... de itt mégis magunkba szívjuk a kor levegőjét, döbrentően érezzük az ő halhatatlan jelenlétét. S a Don Quijoteét is... vajon melyik fejezetét írhatta itt regényének? Mert ráösmerünk a kocsmára: udvarán ma is korhű Sancho Panzák itatnak csilingelő öszvéreket és Rocinantékat; a nyikorgó falépcsőn maga Miklós mester, a regénybeli borbély szalad le egy valóságos szappanhabos Mambrin-sisakkal s az ivó ajtajában mintha Carrasco Sámson diák évődne egy sárga *panuelus* paraszt Dulcineával... Mennyire igaz a regény realismusa és oh Spanyolország, mennyire e regény mintájára élsz te tovább ma is! Helyesen mondták, hogy Don Quijote voltakép a legjobb Bædecker hispán földön. Örök-emberi volta mellett teljes nemzeti életkép e mű, — csak ép egy fejezet, magának a szerzőnek az élete, hiányzik belőle. Utolsó fejezetként ezt mi mondjuk el hozzá: odavaló, beleillik, a bús Cervántes hányatott élete nem kevésbé phantastikus az ő Búsképű Lovagjának a kalandjainál.

II.

Kell-e mondanunk, hogy a Búsképű Lovag álarcza mögött legtöbbször maga a szerző kaczag és kaczagtatja az emberiséget a maga küzdő, keserű életének hiábavaló szélmalomharczai felett? Rántsuk félre e masque-ot... Ő van ott, Cervántes és arczát mégse láthatjuk: mint a hogy sírját nem tudjuk, arczáról

se maradt fenn hiteles ábrázolás. Ám, ha nagy művészek önarcképeinek hitelt adhatunk, hígyünk a szerző ama tollal írt önarcképének is, melyet második főműve, a *Minta-novellák*, (*Novelas ejemplares*) prologusában ad maga-magáról: «a kit itt láttok jellegzetes, éles arccsal, barna fürtökkel, nyílt homlokkal és erősen görbült sasorral, ez a férfi, kinek szeme mosolygó, de egykor szőke szakálla ma már ezüstfehér, bajusza lógó hosszú s kicsi szájában nem sok, már éppen csak hat foga van . . . ez a görnyedt ember nem más, mint a Don Quijote de la Mancha szerzője: sok egyéb munkája futja az utcát, a nélkül, hogy a szerzőjük nevét tudnák s általán Miguel de Cervántes Saavedra-nak hívják. őt . . .» Íme ez ünnepeltünk arcképe s valljuk be, kissé a Don Quijote-é is. Ismétlem, a Búsképű Lovag nemcsak a fia, hanem a testvére is Cervántesnek: gyakran tulajdon saját maga.

A nemes Don Miguel de Cervántes Saavedra, mint egy ősrégi, de koldusszegény család sarja 1547 okt. 7-én született s a spanyol kegyelet följegyzi róla, hogy Homérként hét város versengett a tisztességért, hogy a maga szülöttének vallhassa őt. E városok: Madrid, Sevilla, Lucena, Toledo, Esquivias, Alcazar de San Juan és Consuegra; soká versengtek, míg végre hivatalosan kiderült, hogy Cervántes egy nyolczadikban, Alcalá de Henares-ben látta meg a napvilágot. Élte első szakáról vajmi keveset tudunk; igen valószínű, hogy sohse volt ő salamancai diák s hogy az elemin kívül egyáltalán sohse koptatta ő semmiféle iskola padjait. De maga vallja egy prologusában: mái gyermekkorában szörnyen szeretett olvasni s az utcán talált nyomtatott papirlapokból gyűjtött magának könyvtárat. Huszonegy éves korában ír először: egy nagyon köznapis dícsérő iratot szerkeszt a Valois Izabella halálára s a tudós Lopez de Hoyos ebből az alkalomból «szeretett tanítványának» nevezi őt. Ezután eltűnik s csak 1570-ben, huszonhárom éves korában kerül ismét felszínre, Rómában, mint a nagyhírű Aquaviva bibornok inasa. Hogyan került ide? mért kellett hazáját elhagynia? A spanyol Simancas város levéltárában van egy elfogatási parancs, mely, ha más helyesítéssel Miguel de Zerbantes-t említ is, mégis nyilván ünnepeltünkre vonatkozik: e parancs kézlevágásról és tíz évi száműzetésről szól, a mért nevezett egy királyi lak-

hely belterületén egy királyi őr, *alguacil*, karddal megsebzett s így a spanyol törvények szerint felségsértést követett el. Tehát kézcsönkítés . . . Az ifjú Cervántes Rómába menekült a szörnyű ítélet elől, de a végrehajtást csak egyelőre kerülhette el. Mindjárt meg fogjuk látni . . . Csakhamar katonaként szerepel a pápai seregben, majd egy spanyol *tercio*-ezredben, utóbb Marcantonio Colonnával harczol Dalmáciában s hajótörést szenved Cattaro előtt. De megmenekül a bashibozukok elöl s 1571-ben, okt. 7-én, ép huszonnegyedik születésnapján, a hős Don Juan de Austria zászlaja alatt a híres *Marquesa* hadigályán áll a világcsatában Lepantónál. Láza van, beteg, a kapitány leparancsolja a hajófenékre, de ő vaczogó foggal is visszakeredzkedik a fedélzetre. Dicsően harczol az óriás török gálya, az *Alexandria* ellen, de két muskétalövés mellbetalálja s egy harmadik örökké bénára csonkítja talkezét. Íme, a mire a spanyol király nem volt képes, a végzet a szörnyű ítéletet mégis végrehajtotta, de úgy, hogy bűnössé bélyegzés helyett hőssé avatta Cervántest. Ám a beteg hős nem nagyon élvezheti a világiadalt; hét hónapig fekszik a messinai kórházban s mine felkelhet, Tunis ellen vonul szörnyű harczokra. 1575-ben végre hazavágyik s el is indul Rodrigo bátyjával olasz földről. Ekkor sújt le rá a végzet másodszor: hajójukat Mallorca előtt a hirhedt tengeri rabló, a renegát Arnaute Mami elfogja s a két Cervántest rabszolgának hurczolja Algirba. Barbár szenvedések közt öt és fél évig gyötrődik itt a költő, de bár minden rablázadásnak és menekülési kísérletnek ő a feje, még maga a vad Mami is elámul vitézségén és mindannyiszor megkegyelmez neki. Anyja s a trinitáriusok segélyével végre egybekerül a váltságdíj s Cervántes 1580-ban hazamehet. Persze nyomban katonának jelentkezik újra; megy a Figüeroa-ezreddel és Alba herczeggel a vérengző portugál hadjáratra. Becsülettel szolgál még négy évig, aztán megtörten tér Madridba. Mit tegyen, mihez fogjon? A múzsák adják neki a tanácsot, a hős iokkant Mars után velük kezd társalkodni . . . s ő, kinek minden emléke eddig csupa szenvedés, keserűség, tollat ragad és ír egy örömteli, rózsaszín pastorel-t, a gyöngéd *Galateát*. Teszi ezt a valóság és a vágyak örök ellentéténel fogva s tán azért, mert a pastorel, mint a lovagregények kis huga, az akkori divatos műfaj.

A *Galateának* határozottan sikere volt. Pedig mennyire nehézkés és czikornyás, mily gyerekes szójátékokkal szövi *imbroglio*-it. De hát a spanyol közönség akkor még egészen a *Montemayor* híres *Dianájának* a hatása alatt áll s irodalomban a madridi negédesek királya, Gongora s az ő *estilo culto*-ja, «művelt *stylusa*» szabja a divatot. A gongorizmusnak pedig az első szabálya az, hogy «*nada vulgar*», — «semmi közönségest!» — azaz legyen az író mennél finomkodóbb és keresettebb. El keresettséghez tartozott például az is, hogy a költő maga sohse fejezze be a művét. Más folytathatja, — hisz, én istenem, az *Amadist* is vagy tizenketten «folytatták» így, nyujtották, mint a rétes-tésztát, a míg csak végre a Don Quijote rozsdás kardja örökre el nem vágta ezt az émelygős tésztát. A *Galatea* sincs befejezve, ha csak nem azzal, hogy Cervántes pastorális hangulatainak végaccordjakép megházasodott. Elvette a szintén ősi nemes családból származott Doña Catalina de Palacios Salazar y Vozmediot s kapott vele hozományként kerekaszámban 220,000 maravedit. Meg ne ijedjünk ettől az imposánsnak tetsző összegtől... mindössze alig 2000 korona ez. Cervántes hű maradt magához és szegénységéhez: szegény leányt vett el s véle az élet gondját. Dolgozni kellett, pénzt keresni, így hát a színpadja adta magát. Mint maga vallja, megírt «vagy húsz-harmincz darabot», melyeknek többé-kevésbé sikerük is volt, «minthogy» — teszi hozzá humorosan — «engem soha hagymával, ugorkával, vagy más egyéb lövedékkel nem tiszteltek meg...»

A spanyol színpad!... ámbár ez még a Calderonék anyykorá előtt volt. A színpadi ösztön azonban már is erősen élt a nemzetben; magában Madridban húsz utczai komédiás-csapat működött, persze nagyon kezdetleges esz közökkel. Négy lóczára négy szál deszkát tettek, az ócska függöny mögül gitár czinczogott s a színész ruhátára — pár aranyos zeke, pár álszakáll s paróka, no meg néhány szalagos pásztorbot — bizony kényelmesen elfért egy zsákocskában. Szegény csepürágók voltak ezek, kik felvonásokra tagoltan pásztor-duettekét szavaltak, vagy énekeltek színfalatlan csupasz színpadukon. El kell ismernünk, Cervántes nagyot lendített e primitív állapotokon s a költő büszke is színpadi reformjaira. Maga mondja: ő előtt nem voltak «se

felhők, se angyalok, se sülyesztőkbből előtűnő kísértetek», mindezeket ő hozta be, sőt állatokat, oroszlanokat is színrevitt, s a Béke, Háború, Pestis stb. allegorikus alakjait is sikerrel szerepeltette. És ő volt az első, a ki a darabok nehézkes öt felvonását háromra egyszerűsítette. Pár darabja fennmaradt (egyben, a *Tratos de Argel*ben, az *Algiri erkölcsök*ben maga is szerepel és pedig a saját neve alatt), bizony sietve írt, rossz verselésű, nehézkes tákolmányok ezek s csak a *Numancia*ban lüktet izzó drámai erő. E darab, mely a Scipiótól ostromolt Numantia keltiber lakosságának hősiességét dicsőíti, méltó Cervánteshez, de neki azért mégis félre kellett állania a színpadtól. Jött már a sokkal fiatalabb Lope de Vega s az ő első sikereinek tárogatója hamar elhallgattatta a lepantói rokkantat. Cervántes újra homályba kerül; élni kell! növekvő családját, nővérét s egyéb rokonait eltartani, így hát állást keres és tengerészeti ügynöknek, majd adószedőnek csap fel. Nehéz pálya, nem neki való, nem tud ő a pénzzel bánni, meg bizonyára inkább a poesisre gondol... szóval, ártatlanul többször börtönbe kerül. Utólag mindig kiderül igaza, de elég már neki ebből: 1597-ben a királyhoz könyörög, hogy lepantói béna karjára való tekintettel adjon kenyeret neki, neveztesse ki Amerikába, Peruba corregidornak. Itt dől el a sorsa. A zord II. Fülöp megtagadta kérését, de ne nehezteljünk rá ezért, a világirodalom nevében inkább köszönjük meg a királynak, hogy nem eresztette ki Cervántest Amerikába. Így a költő otthon maradt s ha tovább nyomorgott is, megalkothatta *Don Quijotet*. De 1605-ig még hét keserű évet kellett átélnie; csak annyit tudunk erről az időről, hogy családjával együtt Valladolidban lakott a Rastro-utczának egy ma is álló nyomorult munkásházában, hogy nővére a Villafranca marquise varrónője volt s ő maga önhibáján kívül itt — véletlenül — ismét börtönbe került. Egy gavallér ugyanis ebben a Rastro-utczában egy éjjel szerenádot adott valami hölgynek s a spanyol szerelmi szokásokhoz képest kivont karddal zárta el az utczát a járókelők elől a szerenádtartamára: ebből verekedés támadt s egy santiago-lovagot véletlenül ép a bizonyára békésen alvó szegény Cervántes háza előtt szúrtak le. Így került páczbba, — ártatlansága persze rövidesen kiderült s ő visszatérhetett készülő regényéhez.

Mert nyilván ezen dolgozik már ekkor. Csudás fejlődés: a költő a hatvanhoz közeledik már s annyi tévelygés után csak most talál rá végre önmagára. De hát szívós spanyol ő s nem hiába mondják: «ha egy spanyol szeget ver a falba s a kalapácsa eltörik, a fejével veri tovább azt a szeget». Körülte fiatalosan tombol a meginduló aranykor, de ő, a törődött öreg, nem csügged, hanem makacsul veszi fel a harczot az ifjú óriásokkal. Csak diadalmaskodják a könnyű genre-ban Lope de Vega... Isten annak adja a kemény diót, a kinek foga van hozzá s a kor örök-emberien nagy probléma-dióját mégis csak Cervántes fogja feltörni a maga megmaradt öreg hat fogával. Nem Calderon, nem Alarcon... béna kezével a leparatói rokkant alkotja meg azt a Don Quijotét, a ki élően actualis még ma is, midőn a spanyol aranykor többi élete már csak halaványuló emlék. Vajon hol, minő körülmények közt fogamzott meg Cervántes agyában a Búsképű Lovag gondolata? «E könyv. — mondja ő maga — börtönben keletkezett...» Tehát ismét a börtön, de vajon a sok közül melyik? Ismét ő maga felel és pedig a *Don Quijote* I. fejezetének mindjárt a legelső sorában, midőn így kezdi: «Élt Mancha tartomány egyik községében, melynek nevére nem akarok visszagondolni...» Nyomon vagyunk már! a költő valóban járt Manchában s van ott egy község, melyre nem szívesen gondolhatott vissza, azon egyszerű oknál fogva, mert, mint annyi más helyütt, itt is, Argamasilla de Alba-ban is bizony be volt csukva. Cervántes valamelyik protectorának a pénzkövetelését ment a községgel szemben érvényesíteni s becsületes küldöttként nyilván oly erélyesen lépett fel, hogy a mérges bíró, az alcalde, minden jog ellenére szégyenszemre lefogatta s jó hosszú ideig börtönben tartotta. Nos, itt, ebben a tömlöczben kezdett bele a költő *Don Quijoté*ba s érthető hosszúból ezért játszatja egész satiráját Manchában. A ház, melyben raboskodott, megvan még ma is; a múlt század derekán egy kegyeletes spanyol infáns, Don Sebastiano, meg is vette s az épületben Rivadeneyra nyomdászszal nyomdát állíttatott fel, melyből utóbb *Don Quijoté*nak két gyönyörű új kiadása — egy nagyobb és egy kisebb — került ki. A regény Első Részének legelső kiadása azonban, sajnos, sokkal szerényebb körülmények közt látott napvilágot 1605-ben. Szegény Cervántes először is

hatalmas protectort keresett; a spanyol példaszó szerint «erős fához akart támaszkodni, hogy jó árnyékba kerüljön». Nagyfélénken a navarrai királyi házból származó Béjar hercegnek ajánlotta fel művét; e kényes és gőgös grand azonban ki akart térni, úgy, hogy az öfvennyolez éves dadogó költő könyörgésre fogta a dolgot: legalább egy fejezetecskét hallgatna meg ő hercegsége *Don Quijotéból*! A kegy, kelletlenül bár, de megadatott. Cervántes olvasni kezdett... ő hercegsége a krónika szerint a hasát fogta s az ajánlást végre is elfogadta. Sajnos, a pompásan mulató nagyúrral szemben annál komorabb maradt a felolvasásnál szintén jelen volt házi káplán. Hja, nem hiába mondja a spanyol példaszó: «félj a bikától előlről, az öszvértől hátulról, a csuhás barátától pedig minden oldalról...», a szerzetes-káplán a legdurvább szitkokkal támadt rá Cervántesre, sőt még urának is szenrehányásokat tett, a mért ily hülyeségeket meghallgat. A költő szokott szerénységével védekezett, de a barát kitörését mégsem felejtette el: leírta élethíven s felvette, beleillesztette a *Don Quijote* Második Részének a XXXI. fejezetébe. Bátran megtehetette; a mérges káplán ugyanis végeredményében mégis győzött, vagyis elidegenítette urát Cervántestől: Béjar herceg nem szerepel többé a költő protectorai közt, a nagyúrn nyilván levette a kezét róla.

Nos, a közönség annál lelkesebben karolta fel a regényt. Nem igaz az, hogy *Don Quijote* iránt eleinte senki sem érdeklődött s csak a szerző *El Buscapies* című magyarázó pamfletje hívta volna fel rá a figyelmet; nem, ez a *Buscapies* egy sokkal későbbi, XIX. századbeli szellemes hamisítvány, melyre nem volt szüksége Cervántesnek. A regény első perctől fogva diadalmasan hatott az udvartól le az egész spanyol közönségre. Mondják, mikor az apathikus III. Fülöp egyszer madridi palotájának ablakából az utcára nézett s ott lemn egy könyvet olvasó és hangosan kaczagó embert látott, így szólt: «No, ez vagy bolond, vagy a *Don Quijote*t olvassa...» Leküldetett egy kamarást s a kaczagó tényleg Cervántes művét olvasta. Ily vígan és mohón olvasta egész Spanyolország: két év alatt kerek harmincezer példány kelt el *Don Quijote*ből. Páratlan siker, de érthetővé válik, ha az akkori közönséget kissé közelebből szemügyre vesszük.

III.

A kortársak a századnak egészen különös betegségeként említik a lovagregények akkori hóbortját. Mint ma a bűnügyi és detectívtörténetek Sherlock Holmes-ai, a XVI. században *Amadis de Gaula*, *Tristan*, *Primaleon* és társaik fanatisálták borzongató kalandjaikkal a közönséget. Csakhogy az *Amadisok* tömeg-hypnosisa hasonlíthatatlanul nagyobb lehetett, hisz sem a törvények, sem a királyi rendeletek, még maga a mindenható inquisitio sem volt képes felvenni velük a harczot. V. Károly legyőzhette a világot, de *Amadisszal* szemben a rövidebbet húzza; a császár 1553-ban külön törvénnyel tiltja el Spanyolországban s a spanyol gyarmatokon e lovagregények nyomtatását, mindhiába! a hóbort csak annál vérszedelmesebben terjed tovább. Már az egyes tartományok rendjei is tiltakoznak; ott van a valladolidi Cortes erélyes petitioja, mely sürgős orvoslást kér, mert «már is rettentő az a lelki romlás, a melybe *Amadis* s a hozzá hasonló többi hazug és hivalkodó regények olvasása e királyság ifjait és leányait dönti; leányok és ifjak már egyebet se csinálnak, mint hogy hanyattthomlok belevetik magukat e regények képtelen kalandjaiba, ernyesztő ábrándjaiba és immár az anya hiába venné el a könyvet leányától, hiába akarná őt négy fal közt lakat alatt tartani: *Amadis* még a czellákba is követi áldozatait s nem ereszti el őket a lelkiismeret s a szent keresztyéni hit szörnyű romlására...» Mekkora úr volt *Amadis* a lelkek felett! Don Francisco de Portugal írja 1532-ben: «Egy lovag nagyon megjárta a minap, — vadászatról hazatérve otthon jajveszékelve, könnyzáporban találta nejét, leányait, komornáit s midőn rémulten kérdezte: «az istenért mi baj, mi történt, mért jajgattok, ki halt meg?» — ők megsemmisülten mutattak a grófné ölében levő regényre s a legőszintébb gyászszal kiáltották: «*Amadis* halt meg!... őt siratjuk, olvasás közben épen ideértünk...» Persze *Amadis* csak a regényben halt meg, a közönség érdeklődésében annál mindenhatóbban élt tovább. *Amadis* az elfajult lovagi ideál típusa s e típus teljesen megfelelt az erjedésben levő akkori spanyol társadalomnak.

E nagy átalakulást kétségkívül a politikai változások idéz-

ték elő: hajdan a mór háborúk hősi korában a valóság Cidjei, Gran Capitanjai s a költészet nemes Cid-románczai és igazi Arthus-hősei voltak divatban, de 1492 óta, hogy a nemzet az utolsó mórokat is kiűzte Granadából s nyolczszázévi szakadatlan harcz után végre letette a kardot, mindez egyszerre megváltozott. Említettük már a hetvenkedő semmittevés s a diadalgógbé való beledermedés e különös folyamatát, mely sorvasztó hűdésként kezdi ki s bénítja fokozatosan a nemes faj életerejét. Az első, a ki beledermed a gőgbé, vagyis ennek külső nyilatkozásába, az egyre szigorúbbá váló spanyol etiquette-be, természetesen maga a király; a spanyol királynak minden percze, minden mozdulata, minden gondolata szertartásosan elő van írva; úgy mozog, mint egy automata, melyet a főudvarmester húz fel a temetésszerűen komor ceremóniák véghezvitelére. E ceremóniakon kívül semmi kezdeményezés, semmi külön mozdulat nem illeti meg őt. III. Fülöp p. o. abba halt bele, hogy egy izzó kézikályha, egy *braseiro*, összeégeti az arcát s a *braseiro* kezelésére hivatott grand nincs jelen, hogy elkapja a tüzes jószágot a király elől... A királyné egyszer leesik a lóról s az a két lovag, a ki a felséges asszony illethetlen szent személyéhez hozzányúl s megmenti a vágató ló patája alól, csak gyors futással menekülhet a mentésért járó halálbüntetés elől... Ily békók közt elsorvad minden egyéniség, az embernek együgyűvé kell lennie s III., IV. és V. Fülöp, II. Károly azok is: felséges idioták, komor lélekbetegek, vagy ijesztő maniakusok. A mint Velazquez képein látjuk őket, mind szenvedélyes vadászok; a vadászat ugyanis az egyedüli időtöltés, mely alatt az etiquette némi szabadságot enged a ceremóniák e felséges rabjainak. De tovább: a király után az udvar, az udvar után a nemesség, vagyis az akkori java olvasó közönség dermed bele a nagy nemzeti gőgbé. E *«hat-szor elsőosztályú grandok»*, kik a görög félistenig, Heraklesig viszik vissza a családfájukat, csakis a maguk nemesi önérzetének a túltengésével foglalkoznak. Egész Spanyolország heraldikai őrületben tobzódik; még az utczai czipész is kardosan ül a csiriz mellett s foltozás közben hangosan esküdzik, hogy ő is *«a mórverő gót királyoktól»* származik. A rendes szólásmód az: *«nemes vagyok, mint a király... y poco mas!* sőt még

nála is különb kissé!» Gógös a férfi, de a nőt is az előkelőség hóbortja üldözi, — hisz tudunk oly spanyol sníratot, a mely így szól: «Itt nyugszik Doña Mercedes, a ki meghalt ép harmincz nappal az előtt, hogy grófnévá lett volna...» Ime, ez az a hóbortos és phantastikus közönség, a melynek számára azok a hóbortos és phantastikus lovagregények készültek! A józan kisebbség régóta felemelte már tiltó szavát *Amadis* ellen, de a baj ép ott volt, hogy józan szóval léptek fel ellene. Józan szó nem járhatta át az *Amadis* vértjét, nem sebezhetette meg őt. Más kellett ide; ott, a hol sem a törvény, sem a királyi parancs, sem a mindenek közt legkomolyabb inquisitio nem boldogult, bizton sebzett ott és pedig halálra, a nevetség, a satína szava. Regény regény ellen: *Don Quijote* az *Amadis* ellen! Ezt a korbácsot várta a világ józanabb fele már régóta s ezért volt oly általános a Cervántes diadala.

Vajon ez volt-e a költő tudatos célzata is? Kétséggkívül. Bátran sutba dobhatjuk azt a háromszáz év óta összeírt sok tudákos könyvet, melyek más egyebet akarnak bizonyítani. Tudjuk, egész irodalom keletkezett a Cervántes szándéka körül: némelyek a világhatalom szélmalmaival küzködő V. Károlyt akarták látni *Don Quijote*ban, mások a Fülöpök kormányának, Lerma miniszternek a satiráját, ismét mások a kor erkölceinek a «Gargantua»-szerű kritikáját vélték felismerni a regényben. Voltak olyanok is, kik a Búsképű Lovag és Sancho ellentétében az ősrégi themát, a lélek és test örök harczát látták. Ámultan kérjük: mire való e sok szürke elmélet, mikor a költő aranytiszta szóval mondja ki mindjárt az első előszók egyikében, hogy igenis «az annyit szidott és másoktól viszont imádott lovagregények fundamentum nélküli épületét akarja feldönteni!» Tíz év múlva, a Második Rész megjelenésekor, ugyanezt ismétli a prológbán, mondván: «Egy czélom van csupán, végkép megutáltatni azokat a sületlen lovagregényeket, melyek *Don Quijotem* hatása alatt már is inognak, rombadúlnak...» Hát igazat mondott: a siker teljes volt, de, fájdalom, csak erkölcsileg. A könyvek édeskeveset jövedelmeztek akkor s bár *Don Quijotet* csakhamar minden nyelvre lefordították, a szerző bizony édeskeveset látott a kiadók hasznából. Cervántes még 1608-ban is csak adószedő; hiába könyörög valami nyugalmat

biztosító stallumért, de azért, mikor a szegénységén megbotránkozó francia követ a francia király nevében nyugdíjat ajánl fel neki, szerényen elhárítja a kegyet magától, nehogy hazáját szégyenítse. Inkább tovább küzködik, tovább dolgozik. És ismét teremt valami újat és nagyot, kiadja a Lemos grófnak ajánlott *Novelas ejemplares*, a *Minta-novellák* kötetét 1613-ban. E mű, mely hét komoly (*seria*) és nyolcz vidám (*jocosa*) beszélyt tartalmaz, a spanyol irodalom Boccaccio-jává avatja Cervántest ; maga mondja a prólóban: «Én vagyok az első, a ki eredeti novellákat írtam spanyol nyelven, ezek nem idegenből fordított, utánzott, vagy lopott elbeszélések, hanem egészen és teljességgel az enyémeek . . . » S e novellák teljesen méltók is hozzá és halhatatlan *Don Quijote*jához. Ő, ki a könnyűtollú Lope de Vega mellett csak nehézkes verselő tudott lenni, fejedelmien első a spanyol prózában s utólérhetetlen tökélyvel kápráztatja a nyelv castiliai gazdagságát. Itt van ő elemében, itt bontakozik ki ragyogó képzelme s melegszik fel az ő örökemberi jó és nagy szíve.

E *Minta-novellák* a maguk tökélyében ma is meglepnek minket örökmodernségükkal s valóban mintául szolgálhatnak minden kor és irodalom számára ; nem a *Boccaccio* hosszúlére eresztett érzéki adomái ezek, sem a Navarrai királyné *Heptameron*jának szintén szabadszájú, gall szellemű szerelmi történetei, nem, Cervantes magasabb nézőpontból látja a világot s méltatlannak tartaná a tollát ilyesmire. Ebben spanyol ő egészen s a spanyol túlkomoly, túlméltóságos arra, hogy akár a léha olasz Aretinóban, akár a mocskosszájú francia Babelaisban gyönyörködni tudna. Plane szerelem dolgában nem ösmer komédiát, gúnyt, cynikus mókát a spanyol, — a szerelem s a vallás bizonyos fokig mindig szent marad a Pyrenéken túl . . . Nos Cervantes novelláiban egy Velazquez színpompájával s egy Zurbaran döbrentő verizmusával festi korát, illetőleg azt a valóságos Spanyolországot, mely csavargóival, cigányjaival, tolvaj alguaciljaival, kétes hidalgóival, mulató diákjaival stb. az udvari fény árnyékában nyüzsög. Bizonyára adószedői pályáján figyelte meg mindezt ; annyi bizonyos, hogy az a tolvajtanya például, mely a *Rinconetto* és *Costadilla* című novellában le van írva, nemcsak Zolát és Eugéne Sue-t szégye-

níti meg, hanem aprólékos naturalismusával, bámulatos jellemfestésével valóságos és utólérhetetlen remekmű. Költőnk különös szeretettel keresi fel a társadalom e festői nyomorultjait: ott a *Hazug házasság* csudás erővel rajzolt beteg katonája és bűnös Estefamája, s ott vannak mindenekfelett a *Madridi cigány-leányban* s a *Kutyák beszélgetésében* leírt cigánytypusok, melyek bármily phantastikusak is, mindig érezhetően és döböntően igazak. Tán legbőszesebben tárja fel az akkori spanyol életet az utóbb említett novella, melyben egy Berganza nevű kórházi kolduló kutya mondja el egy Scipis nevű ebtársának élettapasztalatait, vagyis vezet végig bennünket a gyarló és önző emberek legkülönbözőbb társadalmi rétegein át. Mind e beszélvényekben élettel teli, fortélyos és erőteljes mese lüktet, mely a legizgatóbbra tán a *Cornélia* című novellában csúcsosodik ki; e novella olasz földön, Bolognában játszik s két spanyol diákot szerepeltet a ferrarai herczegnek egy szerelmi kalandjában, a legközvetlenebb valószínűség, a legmegvesztegetőbb természetesség akkora erejével, a milyen realismust különben csak a modernek Flaubertjei és Maupassantjai ösmernek. Bájos ez a *Cornélia* nagyon, verismusa mellett is a Shakespeare meseszerű olasz játékaiknak levegőjét érezzük benne; hercege kedves ösmerőnk, tán Mercutiónak, vagy a *Sok hűhó* Claudiojának az édes testvére... Mennyi rajz, mennyi szín, mily gazdagsága a jellemeknek e *Minta-novellák*-ban! Cervantes nagyrészt a bűnös, gyöngé embert mutatja nekünk, de nem hogy kétségbeejtsen, hanem hogy érző szívvel, meleg humorral vigasztaljon és felemeljen.

A humor, melyet a dél alig ösmer, mely a latin népek szellemes és satirikus hajlamaival szemben az északi germán nemzetek privilegiumának látszik, ez egyszer — csudás, majdnem egyetlen kivételkép! — délre merészkedik, hogy egy nagy déli lángelmét egészítsen ki annál tökéletesebbre. Ez az északi meleg szív, meleg humor a dél emberében: ez ismét egyik érdekes titka a Cervántes egyetemességének. Ez a humor játszik nemcsak *Don Quijotéban*, hanem a novellákban is, főként abban a legkedvesebb és legphantastikusabb történetben, mely a tudós és bogaras Vidriera diákról szól, ki azt hiszi magáról, hogy — üvegből van, de minden bolondsága ellenére is a legokosabb tanácsokkal látja el

a hozzá forduló gunyolódókat... Mennyi derű, mennyi mosolygó bölcsesség! pedig a szegény nyomorgó költőnek nem sok oka lehetett a vígságra. Kitűnik ez a következő évben (1614) megjelent *Parnassusi utazás* című különös satirájából. E satirában Apolló magához idézi a jó költőket, hogy segítsenek neki a Parnassusról elkergetni a rossz fűzfa-verselőket; Mercur követként Cervánteshez jön, hogy kikérje tanácsát a spanyol poétákat illetőleg s így alkalmat adjon neki kortársainak kritikai méltatására. Sok keserűség van e méltatásban... de Cervántes azért szót fogad és felmegy a Parnassusra Apolló elé, ki felszólítja, üljön le a körben. A költő körülnéz — azonban nincs üres szék, minden hely el van már foglalva! Az isten nógatja:

— Vedd köpenyedet, hajtsd össze s ül le rá!

— Nagy Apolló, — válaszol Cervántes — nem tehetem, mert hisz láthatod, nékem, szegénynek, még csak köpenyem sincs!

— Seabaj, — toppant Apolló — azért így is szívesen látlak: érdemed, erényed a te köpönyeged, mely alatt szegénységed méltóan rejtí szégyenét s legalább nem hívja ki senki irigységét...

Hát ebben az egyben azért tévedt Apolló: a lovagregények írói és védői a legirigyebben tekintettek rá s csúf bosszúra esküdtek össze a *Don Quijote* szerzője ellen. 1614-ben egyszerre csak megjelent Tarragonában a Cervántes művének folytatásaként egy ál-Don Quijote. E gyöngé férczmunka a regény «Második Részés»-nek nevezte magát s szerzőként valami Alonzo Fernandez de Avellaneda szerepelt, mely álnév alatt, mint ma már igazolva van, egy Fray Luis Aliaga nevű epés dominikánus rejtezett. A csúf könyvnel csak előszava még csúfabb; e prológban Aliaga a legocsmányabb rágalmakkal sértegeti Cervántest, fegyencznek titulázza s még lepantói béna kezéért is kifigurázza. Nyíltan megmondja: «Azért folytatam *Don Quijotet*, hogy elvegyem szerzőjétől azt a hasznót, a mit a regény folytatásával különben ő kereshetne...» Szegény öreg költő! Nagyon bántotta a méltatlan támadás, de azért nem csüggedt. Egy spanyol közmondás azt mondja: «A rágalmazó szava szén: ha nem éget, feketít...» nos, ez

egyszer e példaszó nem bizonyult igaznak. Az ál-*Don Quijote* se fel nem perzelte, se el nem homályosította a Cervántes dicsőségét; ne is igen haragudjunk a botor dominikánusra, — voltaképp mégis csak az ő sértő kihívásának köszönhetjük, hogy az ál-Második Rész ellenében a költő megírta a regény igazi Második Részét, azt a szép befejezést, mely satirikus erőben tán nem vetekedhetik a mű elejével, de bölcséleti tartalomban annál gazdagabb. Cervántes hanyatló életerejének utolsó lobbanásával írta meg e Második Rész-t s adta ki nagy diadallal 1615-ben. Hatvannyolcz éves ekkor s a Lemos grófhhoz szóló ajánlásban már nagy tördöttségét és vizibetegségét említi. Olvassuk el a regény végén a *Don Quijote* oly meghatóan ecsetelt halálát... azt kell hinnünk, a költő, ki annyiszor búvik hőségnek álarcza mögé, itt voltaképp már a maga közelgő végére gondol, azt írja le. S mennyi naiv elővigyázattal védekezik az esetleges jövendő hamisítók ellen! Tudjuk, a regénybeli plébános külön halotti bizonyítványt állíttat ki a jegyzővel, mely szerint Don Quijote tényleg és valósággal és természetes halállal meghalt s így semmiféle hamisító vagy illetéktelen «regényfolytató» számára többé fel nem támasztható!... Maga Cervántes az, ki a mű legvégén Ben Engeli szavaival búcsúzik tollától, mondván: «Kis tollam te, erre a szegre, magasra akasztalak fel, oly magasra, hogy onnan semmiféle galád le ne vehessen, hanem te hosszú századokig élhess ott fenn... Mert Don Quijote egyedül az én számomra született s én az ő számára, mi ketten egyek vagyunk, bármit mondjanak is azok a vakmerő hamisítók, kik költő-penna helyett legfeljebb csak durva struczttollal tudnak írni...»

Maga mondja: egyek ők ketten... így Don Quijote halála után neki is a nagy útra kellett készülődnie. Megtette. Egyelőre Esquiviasba költözött s ott a ferenczrendi tertiáriusokhoz állt be laikus testvérnek. De élte napjának búcsúzó sugaraí azért még itt is tovább játszanak képzeletével; betegségében *Theagenes és Kharikleia* mintájára még egy utolsó pastoralt ír *Persiles és Sigismonda szenvedései* czímen. Ő legjobb művének tartja e kéziratát... mi legyünk annyi tisztelettel a nagy haldokló iránt, hogy ne elemezzük e munkáját kritikai élel. Hisz maga írja protectorának, a külföldön utazó Lemos

grófnak : «Lábam a kengyelben már a másvilág felé, agóniám-ból írok, uram, tegnap 1616 április 18-án vettem fel az utolsó szentségeket . . . időm rövid, reményem apad, pedig kegyelmességed hazatérte, érzem, az élet visszatérte lenne az én számomra. . . . Csak annyit : Kegyelmességed hű szolgáját vesztendi el bennem, ki még írni szeretnék, mert van még pár tervem . . . még a *Galateát* is szeretném befejezni . . . »

Ám a nagy praeceptor, a halál, e tervekhez már nem adott időt; négy nap mulva, április 23-án, pontot tett a nagy lepantói rokkant életébe. Madridban halt meg s a trinitárius apáczáknál temették el . . . de ezek az apáczák elköltöztek onnan, halottaik csontjait össze-vissza hányták, keverték, úgy, hogy ma bizony senki se tudhatja többé, merre porladnak a spanyol irodalom fejedelmének a romlandó, halandó maradványai. A meg nem romolható halhatatlan rész azonban tollával együtt magasra van tűzve s az ő jóslásához képest im él századok óta s élni fog századokon át tovább.

Magában Spanyolországban négyszáznál több kiadást ért Don Quijote, de a fordítások tán még imposánsabban tüntetik fel világsikerét. Íme : 200 kiadása szerepel angol, 170 francia, 100 olasz, 90 portugál, 80 német, 15 svéd, 10 lengyel, 6 dán, 3 orosz s 1 kiadás latin nyelven. Magyarra egy igaz költő tökéletes műgondjával Győry Vilmos ültette át.

*

1616 április 23 : csudás napfogyatkozás napja a szellemi világban, a világirodalom kalendáriumában . . . Most, hogy búcsúzunk tőle, ismét Shakespeare-rel látjuk Cervántest együtt, — testvérek a halálban, e nap nagy fordulóján mindenkor együtt fognak ők feltámadni az utókor előtt. Dicső feltámadás! ím' talpon előttünk a Shakespeare egész emberisége, a britt lélekteremtő éjszaki hősei : Lear, Macbeth, a Henrikek, Richárd és Hamlet . . . s talpon mellettük a költészetben méltó testvéreik, a dél Búsképű Lovagja. Színes jelmezekben együtt vonulnak el előttünk s mi a világvihar közepett is hódolva állunk meg s álmélkodva nézünk utánuk : győztek három századon át s most győzőkként mennek tovább a századok új harczára, a halhatatlanság további meghódítására.

PEKÁR GYULA.

LOPE DE VEGA MAGELONA-DRÁMÁJA.

Midőn néhány évvel ezelőtt hosszabb tanulmányt írtam a Magelona-monda eredetéről és költői földolgozásairól,¹ természetesen jól tudtam, hogy a spanyol színháznak egyik nagy mestere, Shakespeare kortársa, Lope de Vega (1562—1635) is írt, még pedig elsőnek, színművet, melynek tárgyát a bájos és szent kiháyleánynak megható története teszi. De, sajnos, akkor e darabnak sem eredetijét, sem egyetlen német fordítását, melyet gróf Soden Gyula 1820-ban tett közzé,² nem tudtam megszerezni. Szükszavú irodalomtörténetekből, tehát másodkézből, nem akarván tudományomat meríteni, a Lope darabjának, melynek címe *Los tres diamantes* (A három gyémánt), egyszerű fölemlítésére szorítkoztam, bízván a jó szerencsében, mely végre mégis csak hozzá juttat a sokat keresett színműhöz. Ez most végre tényleg bekövetkezett és lehetővé teszi, hogy a Magelonâ-mondának legelső drámai földolgozását, a spanyol színpadnak egyik érdekes és jellemző termékét, bővebben ismertessem, mint említett tanulmányom keretében különben is lehetséges lett volna.

Nem tudjuk biztosan, hogy a Magelona történetét tárgyaló, eredetileg a XV. század közepéről való francia népkönyv, mikor került a pyrenéi félszigetre. A spanyol fordításnak leg-

¹ Megjelent a *Budapesti Szemlében* 145. köt., 1911. 1—19. l.

² *Schauspiele des Lopez de Vega*, übersetzt von Julius Graf Soden. Leipzig, 1820, I. köt., 221—372: «*Die drei Diamanten*. Schauspiel in drei Aufzügen.» Betűről-betűre egyező bécsi utánnymata 1827-ben jelent meg (*Classische Cabinets-Bibliothek*. 119. Bändchen). Soden nem ismerte föl, hogy a Lope darabja a *Szép Magelonáról* szóló népkönyvön alapszik, melyet Tieck pedig már 1797-ben megújított volt. E forrásra melyet Grillparzer (l. alább) sem ismert, első ízben Schack (l. alább) figyelmeztetett.

régibb ismert kiadása 1526-ban jelent meg, a mesének korai nagy népszerűségéből azonban következtethetjük, hogy már régibb idő óta is ismerhették a spanyolok. Ez a kérdés különben darabunk szempontjából nem fontos, mert Lope maga ismételve mondja, hogy nemcsak latinul és olaszul, hanem francziául is tudott és így az eredetiből meríthette a szép mondatát. Azt sem tudjuk biztosan, mikor írta a spanyol költő ezt a darabját, melynek első kiadása 1609-ben jelent meg Madridban. De annyi bizonyos, hogy Lope saját nyilatkozata szerint 1603-ban már megvolt. Ebből könnyen következtethetni, hogy a darab Lope ifjúkori, illetve első színművei közé tartozik, mit különben — eleven frissége és bájos költőisége mellett — cselekvényének lazasága, jellemzésének felszínessége és szerkezetének könnyelműsége eleve igen valószínűvé tesznek. Ezen tulajdonságai, melyek Lope későbbi, jóval sikerültebb darabjait is kisebb-nagyobb mértékben jellemzik, meg is értetik velünk, hogy Lope, számos lyrai és epikai költeményen és több regényen kívül, állítólag még 1500 drámát írt, mely hihetetlen tömegből vagy 500 darab fennmaradt. *A három gyémánt* című színművet különben nem sorolják sem honfitársai, sem a külföldi írók a költőnek leghíresebb vagy legértékesebb művei közé¹ és engem is természetesen első sorban nem mint drámai műremek, hanem világirodalmi, hozzánk is korán eljutott tárgyánál fogva érdekel.²

¹ Klein Lipót Gyula hazánkfia a dráma történetéről írt óriási művében nem is említi. Adolf Fr. von Schack (*Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Spanien*. I.² 1854, 329. l.) ismeri Lope forrását és nagyon dícséri a darabot, melyvel azonban néhány sorban végez, fiatalos frissége és a romantikának az egészét átható varázsa miatt, noha szerkezetében, mint Lope többi ifjúkori darabjaiban, még sokféle hiányokat ismer föl. Adolf Schäffer (*Geschichte des spanischen Nationaldramas*, 1890. I.), a ki pedig igen részletesen tárgyalja Lope de Vegát, szintén hallgatással mellőzi darabunkat.

² Legrészletesebben tárgyalja a darabot Gertrud Klausner *Die drei Diamanten des Lope de Vega und die schöne Magelone* (Berlin, 1909. 178 lap) cz. rendkívül terjedelmes és fárasztó értekezésében. A német népkönyvnek és a spanyol drámának részletes összehasonlítása alapján ki akarja mutatni, hogy Lope forrásának minden apró elemét, még legszerűetbb czélzását is fölhasználta és tudatos művészettel érvényesítette színművében,

A Magelona-monda tárgya rövid foglatban tudvalevőleg a következő. A nápolyi királynak csodaszép leányát, Magelonát, szenvedélyesen megszereti a provence-i grófnak egyetlen fia, Péter, a kit a királyleánynak híres szépsége hozott Nápolyba. Magelona viszonozza a szép és vitéz ifjú szerelmét és készséggel megszökik vele, mikor atyja őt más kérőhöz akarja nőül adni, mert Péter fogadalmat tett, hogy nem árulja el nevét és származását, a király pedig nem adhatja leányát egy ismeretlen lovaghoz. A szerelmesek útjukban a tengerparton egy terebélyes fa árnyékában megpihennek és Magelona, a kit a hosszú út elfárasztott, elalszik. Péter egy ideig ámulva szemléli arájának páratlan szépségét, azután észrevesz mellén egy kis vörös zacskót, melyet kíváncsiságból levesz és kinyit. Azok a gyűrűk vannak benne, melyeket ő Magelonának ajándékozott. A hős maga mellé teszi az ékszereket a fűbe és tovább gyönyörködik a királyleány szépségében. Ekkor egy madár elrabolja a gyűrűket, melyekkel a közeli szigetre repül. Péter gyorsan sajkába ugrik, hogy a rablót elfogja; de a szél kiviszi a könnyű csolnakot a nyílt tengerre, hol már kalózsok elfogják és a perzsa szultánnak ajándékozzák a boldogtalan vőlegényt. Két évi itt tartózkodása után a nagylelkű szultán elbocsátja a derék ifjút, kit nagyon megszeretett, hogy szüleit és hazáját viszontláthassa. Hajóján magával viszi tizenmégy hordóban kincseit, melyeket vastag réteg sóval takart le, hogy egykönnyen rablók kezébe ne jussanak. Útközben a hajósok Saona szigetén kikötnek. Péter a partra megy, fáradtan ledől a gyepre és elalszik, úgy hogy a hajósok, miután egy ideig várták, a kedvező szelet nem akarván elmulasztani, nála nélkül tovább vitorláznak arra a Provence-vidéki félszigetre, hol egy messze földön híres kórház és kápolna áll, melyet Péter föl akart keresni. Ezt a kórházat és kápolnát pedig Magelona alapította, a ki vőlegényét megmagyarázhatatlan eltűnte után, sokáig zarándokruhában mindenfelé kereste és végre az elveszettnek hazájában alapította a Szent Péterről elnevezett templomot és kór-

a mi egyáltalában nem áll és különben sem valószínű, ha tudjuk és látjuk, hogy a nagy spanyol mester milyen naivul és milyen gyorsan alkotta meg közvetlenül az előadás számára készült színi műveit.

házat, melyeket legújabbán egy ismeretlentől, de tudjuk, hogy vőlegényétől kapott kincsekből megnagyobbított és fényesen kiépített s melyben ő maga, mint tisztelt és az emberektől áldott ápolónő működik. Péter végre hajót talál, mely őt Saona szigetéről hazájába viszi, itt találkoznak s utóbb fölszimerik egymást a szerelmesek, kikből annyi hányattatás, kaland és szenvedés után végre boldog pár lesz.

Lope de Vega a világirodalomnak egyik legbámulatosabb írója, kinek leleményessége és termékenysége valóban páratlan; de ebből a történetből, a mint azt a népkönyvben találta, még ő sem alkothatott színművet, a hagyományos anyagnak tetemes kiegészítése nélkül. Mert a Magelona-mese szép és megható és költői, de túlságosan egyszerű (Grillparzer¹ szegényesnek mondja), drámai élet nélkül szűkölködő, melyben nem az emberek jelleme és cselekedetei döntenek, hanem kizárólag a többé-kevésbé csodás jellegű véletlen. Csak lényeges kiegészítéssel válhatott e meséből oly történet, mely talán drámai földolgozásra is, annyira a mennyire, alkalmas. Kiegészítésre különben a korabeli spanyol színház divatja vagy, mondjuk, követelményei is késztették az író, a ki természetesen első sorban kortársai tetszését óhajtotta megnyerni és óvakodott a közfelfogással ellenkezésbe jutni.

Divatos követelménye pedig a spanyol drámának Lope korában mindenk előtt a következő három volt. Először: a párhuzamos cselekvény, mely a főhős és főhősnő mellé egy másikat, rendszerint szintén szerelmes párt állít, melynek sorsa a főpár történetével valamelyes, sokszor okozatos, többször ellentétes kapcsolatban van. Második: a féltékenység szenvedélye, melyet a spanyol közönség nem szívesen nélkülözött a színpadon és melyre a párhuzamos cselekvény nagyobb erőszakosság nélkül is könnyen szolgáltatott alkalmat. Végre harmadik: a komikus elem, melynek megismerésítője rendszerint a gracioso, a hősnek jókedvű vagy ostoba szolgája, esetleg bizalmas barátja, a ki sokszor egyúttal parodiája. Ily alak híján a grotesque vagy burlesque komikumot a nép köréből vett komikus alakok, pl. parasztok, juttatják érvényre. E három elem igénybe-

¹ *Sämtliche Werke*, ed. August Sauer, XVII⁵, 66. 1.

vételével alkotta meg Lope de Vega a sovány és szerény népkönyvből, melytől a monda lényegét illetőleg nem akart, vagy a mesének nagy népszerűségét tekintve, nem mert eltérni, Magelona-drámájának cselekvényét, mely fővonásaiban a következő. Megjegyzem, hogy Lope a szerelmes pár nevét megváltoztatta: Péter nála Lisardo (de többször Lisandro), Magelona pedig Lucinda.¹

Az I. felvonás, a darabnak legsikerültebb részlete, nyomban a cselekvény kellő közepébe helyez bennünket. Nápolyban vagyunk, hol a gyönyörű királyleány birtokáért fegyveres játékokban küzdenek Don Enrique, Arthur angol király egyetlen fia; Don Duarte, a portugall trónörökös; Oliviero, Erdély fejedelme, és egy ismeretlen, a ki a többieket már mind legyőzte és birtokában volt három gyémántos gyűrűje közül kettőt már az inádottnak átadott volt. Mivel nevét és származását nem szabad elárulnia, a király nem neki adja leánya kezét, hanem Don Enriquének, a ki a lovagi játékokban Lisardo után a legjelesebb bajnoknak bizonyult. De ez már annyira megszerette az ismeretlent, a kiről tudja, hogy a királyleányt szenvedélyesen szereti és szerelme viszonzásra talált, hogy lemond a szép hölgyről és kijelenti, hogy az ismeretlent minden óhajlásában és tettében segíteni fogja. Lisardo, a ki viszonozza Enrique érzelmeit, önzetlen és hű barátsága zálogául átadja neki harmadik gyémántos gyűrűjét, mely utóbb arra szolgál, hogy a darabnak párhuzamosan haladó két cselekvényét egyesítse és a kibonyolítást lehetővé tegye. Azért helytelen Grillparzer állítása, a ki darabunkat egyebekben is nagyon leszólja, hogy a három gyémánt csak a címben szerepel, de a darabból bátran elmaradhatna, mert a bonyolításhoz csak kevésbé járul hozzá, a kibontakozáshoz pedig semmit. Ép az ellenkező igaz: ha a sas el nem rabolja a két gyűrűt, meg sem indulhatna a cselekvény, a harmadik gyémánt nélkül pedig befejezése a költő értelmében lehetetlen volna. Megjegyzem, hogy a nagy osztrák költő nem tud a szerinte regeszerű cselekvény forrásáról, a Magelona-mondáról, különben valószínűleg kedvezőbben ítélt volna a darab tartalmáról.

¹ E néven dicsőíti Lope 1602 és 1608 közt különböző költői műveiben akkor kedvesét, Micaela de Luxan színésznőt.

De a visszautasított kérők nem tángítanak, miért is a szerelmesek, a kik üldözéstől tartanak, menekülnek. Útközben Lucinda fáradtan ledől egy fa árnyékában és nehezen küzd az álommal, mikor vőlegénye elég hosszadalmasan elmondja neki élete történetét: hogy ő Lisardo, Carlos provençe-i herczeg egyetlen fia és örököse és hogy őt Lucinda páratlan szépsége hozta Nápolyba. A szép leány, folyton küzdve az álommal, hallgatja, de csak kis részben hallja elbeszélését, noha többször, egy-egy perczre föleszmélve, fölhívja, hogy folytassa, hisz ő hallja szavait, mire végül mély álomba merül.

Ez a jelenet a költészetnek legszebb alkotásai közé tartozik; elsőrangú költők és æsthetikusok, főleg Grillparzer, a kik a darabot egyébként értéktelennek mondja, és Farinelli, a kik Lope hatását Grillparzernél kutatja,¹ nem győzik magasztalni. A költészetnek alig van természeti igazságban és kimondhatatlan szépségben ehhez hasonló még egy másik alkotása, mely így, Grillparzer szavaival, egy szegényes tárgynak balgaságai közt van eldugva.²

Lucinda méltó párja Juliának és Mirandának, a kik sok vonásban hasonlítanak hozzá, a mennyiben ők is a szerelemnek egy időben rabszolgái és hősei. Lope de Vega egész költészetében valósággal a szerelem költője; legsikerültebb alakjai leányok és asszonyok, kiken a szerelemnek boldogító és kínzó hatalma néha a legnagyobb szenvedélyességgel érvényesül, a kik folyton e legemberibb érzésnek mennyországa és pokla közt hányódnak, de mindig erélyes intézői a saját és barátjuk sorának. A költő a szerelem problémáival szemben bőven meríthetett saját gazdag élményeiből és tapasztalataiból, mert egész életén át lelkes és fáradhatatlan híve volt Venus istennőnek,

¹ Arturo Farinelli: *Grillparzer und Lope de Vega*, Berlin, 1894. 88—103. l. — Sokkal erősebben küzd Hero az osztrák költő bájos művében az álom ellen, hiszen ébrenlététől függ kedvesének élete és saját boldogsága. Megjegyzem, hogy Farinelli csodálatosképen nem ismeri a darab alapjául szolgáló mesét, melynek valószínűtlenségeit és részben ízetlenségeit egyenesen Lopénak rója föl bűnül.

² Ezt a mult század ötvenes éveiből származó ítéletét ismétli Grillparzer (id. h. 66. és 198. l.) másfél évtized múlva is, mikor Lope darabját újból elolvasta.

Főleg kedvelt alakja a Magelona-féle leány, a ki gyöngé és tapasztalatlan, a természetnek bájos csodája, de egyúttal szerelmében erős és bátor, semmi veszélytől vissza nem riad, mikor barátjáért szenvednie, cselekednie és küzdenie kell. Ilyen leány Magelonája is, és bizonyára ilyen volt Heroja egy fönn nem maradt Hero és Leander-drámájában, mely tárgy engem Grillparzerre emlékeztet, kinek Hero-szomorújátékában (*Des Meeres und der Liebe Wellen*) a darabnak gyönyörű nőhőse hasonló helyzetbe kerül, mint a *Három gyémánt* bájos Magelonája, de mégis egészen más körülmények közt, úgy hogy Lope hatását az osztrák költőre nem tudnám oly nagyra elismerni, mint azt egyes modern írók teszik.¹

De Lope gyorsan alkotó és bámulatos gazdagságánál fogva könnyelmű költő volt, a ki nem sokat törődött a cselekvény egységével és az indokolás komolyságával. Magelonája is csak ez egyetlen jelenetben magával ragadó bájos költői alkotás. A cselekvény további folyamában ő belőle is csak tarka kalandok sorsúzte szereplője lesz, a ki továbbra is és végig szerelmes leány marad, de jellemének ez első szép vonásai elvesznek vagy legalább elhalványulnak az eseményeknek laza összefüggésű egymásutánjában, hogy csak végül, mikor női becsülete kockán van és szerelmét a megsemmisülés veszedelme fenyegeti, néhány kisterjedelmű és szófukar jelenetben lelkének szépségével és szívének bátorságával még egyszer az említett remek helyzet magaslatára emelkedjék.

Visszatérve az I. felvonás további tartalmára, elég lesz röviden jeleznem, hogy Lisardo, mint az eredeti mesében, lebontja alvó kedvese nyakáról a kis vörös zacskót, melyből kiveszi és maga mellé teszi a két gyémántos gyűrűt, melyekkel kedvesének még Nápolyban kedveskedett volt. Egy madár elragadja ezeket és Lisardo üldözőbe veszi a rablót. Lucinda most csak lassan tér magához mély álmából, melylyel még küzd,

¹ Főleg épen Farinelli, a ki Grillparzer műveiben mennél több nyomát keresi a nagy spanyol költő hatásának és megtalálja azt abban a szép jelenetben, is melyben Hero hiába küzd az álom ellen és beszélgetés közben elalszik. Tény, hogy Grillparzer ismerte Lope színművét és azért lehetséges a föltételezett hatás; de Miranda is elalszik atyja elbeszélése közben, pedig Shakespeare bizonyára nem ismerte Lope Magelona-darabját.

mikor három paraszt közeledik, a kik fát akarnak vágni az erdőben. Midőn itt találják az alvó hölgyet, egyikük, Belardo, megszólítja, hogy fölébreszse és Lucinda, még félig az álom rabja, azt hiszi, kedvese szól hozzá és most is kéri, hogy csak folytassa elbeszélését, mert ő hallja szavát és figyel. De végre teljes öntudatra ébred és keservesen fájlalja vőlegénye csodálatos eltűnését. Kezdetben azt hiszi, hogy ezek a parasztok megölték és erélyvel támad rájuk; de csakhamar belátja, hogy e föltevése alaptalan, mire ő is útnak indul, hogy Lisardót megkeresse. Nemsokára megérkezik Enrique, a hú barát is, a ki szintén eredménytelenül keresi az érthetetlen módon eltűnt Lisardót.

A parasztok szereplése, mely csak ezen egy jelenetre szorítkozik, a darabnak egyik komikus eleme: rendkívül ostobák, nem értik vagy nevetségesen félreéltik a kétségbeesett hölgyet és hülye megjegyzéseikkel bizonyára jól mulattatták Lope közönségét. Ma alig volna humoros hatásuk, noha elismerést érdemel, hogy a költő még ezt a jelentéktelen három alakot is egyedien iparkodott rajzolni.

Sajnos, a darab folytatása nem váltja be az első felvonás fölkeltette reményeket. A mesének drámaellenes jellegével nem bír Lope tehetsége és még fejletlen ügyessége. Több oldalról is megkísérti a cselekvény indokolását, de csak igen laza kapcsolatú regényes és valószínűtlen jeleneteket alkot, melyek még mélyebb érdeklődést sem igen kelthetnek. A kezdő drámaíró elárulja, a színnek gyakori változásán és a véletlennek majdnem bosszantó játékán kívül, a sok elbeszélés, mely az első fölvonásban történeteket ismételve előadja, és a sok monolog, melyek közül az egyik furcsán vág bele a cselekvénynek egy fontos fordulójába, a mennyiben egy másik szereplő, a ki kihallgatja, belőle döntő jelentőségű tényekről értesül.

De hadd vázoljam röviden a cselekvénynek további folyamatát.

A II. fölvonás, mint az eredeti mondában is, két évvel később játszik. Lisardót a tengeri rablók Perzsiába adták el, hol súlyos börtönben a legnagyobb szenvedéseket kénytelen eltűrni. De az ótestamentomi Józseftől kölcsönzött motivummal, t. i. ügyes álomfejtéssel kiszabadul, bosszút áll kínzóin és csakhamar a szultán kegyenczévé lesz, a ki leányát, Celimát, fölajánlja

neki feleségül és örökösévé akarja tenni. Már benne vagyunk az *Ezeregyék* világában! Celima szenvedélyesen szereti a hőst; de ez nem lehet férje, mert nem hagyhatja el keresztyén hitét és nem felejtheti el imádott aráját, Lucindát. Főleg ez utóbbi körülmény, melyre csakhamar rájön, szenvedélyes feltékenységet és gyűlöletet ébreszt a szultánleány lelkében, úgy hogy Lisardo kénytelen Perzsiából elmenekülni.

Ezalatt Enrique, a ki forrón szeretett barátját lankadatlan buzgalommal keresi, hajótörést szenved és a Provence partjára kerül, hol, teljesen kifosztva mindenéből, a Lisardótól kapott gyűrűt kénytelen eladni. Ez véletlenül Carlos herczegnek, Lisardo atyjának kezébe kerül, a ki Enriquében fiának gyilkosát véli fölismerhetni és tömlöczbe vetteti az angol herczeget, a ki fogadalma szerint nem árulja el nevét és rangját, míg kedves barátját meg nem találta. De a herczeg leánya, Amatilda, Lisardo testvére, megszereti a hű ifjút és miután egyik monologjából csodálatosképen megtudja, hogy előkelő, nemes származású, megvallja neki szerelmét, melyet Enrique örömmel viszonz. Amatilda most kiszabadítja Enriquét és visszautasítja összes kéréseit, kik közül atyja első sorban a cseh királyt ajánlja neki, mivel ebből még római császár is lehet; Lope ezzel kétségtelenül kortársára, II. Rudolf cseh királyra és német császárra céloz, a kinek egyénisége és története tehát egyidőben az angol (Shakespeare: *Szeget szeggel*) és a spanyol színpad nagy mestereit foglalkoztatta.

Magelona-Lucinda, a kit első nagy jelenete óta mindig a legnagyobb érdeklődéssel várunk, e felvonásnak csupán első jelenetében lép föl, mint zarándok, a ki két éven át már mindenfelé kereste vőlegényét, utoljára még Jeruzsálemben is, de mindenütt siker nélkül. Most a véletlen őt is Provence partjára veti, hol, fárasztó hányattatásai után nyugalmat keresve, kórházat akar építeni, hogy ott további életét az irgalmasság szolgálatában folytassa.

A III. felvonásban a szerelmes párok furcsa félreértések után összekerülnek Lucinda kórházában, melynek kapusa, Crispin, egy tudatlan és ostoba paraszt, a gracioso szerepében nevetséges ügyetlenségével mulattatja a közönséget. Még egy váratlan episcd fokozza a cselekvénynek érdekfeszítő, regényes jellegét és nem mindennapi valószínűtlenségét. Leonato, a pro-

vence-i herczegnek tekintélyes embere, ocsmány szerelmével üldözi Lucindát, a kinek erényességében nem hisz, és bosszút forral, mikor a szent nő erélyesen visszautasítja undok szenvedélyét: bevádolja őt, hogy erkölcstelen viszonyt folytat a sületlen Crispinnel, a kitől gyermeket is szült. A gyermeket föl is mutatja, a mi Crispint széles jó kedvre hangolja. A herczeg, a ki hisz emberének szavában, rögtön elfogatja Lucindát, hogy elvetemültségeért súlyosan megbüntesse; de ekkor megjelenik Amatilda esküvőjére Ferrara herczegével a nápolyi király, a ki örömmel ismeri föl eltűnt leányát, megjelennek épen jókor perzsa ruhában Lisardo és Enrique is, a kik végre a vak véletlen kegyelméből keblökre ölelhetik kedveseiket, miután a gaz Leonato megbűnhődött és a nemes ferrarai herczeg nagylelkűen lemondott arájáról. A regeszerű és kalandos cselekvénynek egyes részleteit, melyekben elvétve sok szép költői apróság akad, mellőzöm, mert a tartalom fővonásainak fenti váza is eléggé jellemzi darabunkat, mely egy elég bonyodalmas, kalandos, tisztán a véletlenre épített regeszerű történetnek kissé naiv dialogisálása.

Lope ezen darabjával is derekasan megfelelt a korabeli spanyol színpad követelményeinek: Enrique történetében párhuzamos cselekvényt állított a főszereplők élményei mellé; bő teret nyitott a féltékenységnek, mely egyetlen szerelmesét sem kíméli meg, hisz végül néhány perczre hatalmába keríti még Lisardót és Lucindát is, a kik ép boldogságuk küszöbén kételkedni tudnak egymás hűségében; a komikus elemet pedig pedig előbb a három ostoba paraszt jelenetében, a harmadik fölvonásban pedig a nem kevésbbé ostoba Crispin szereplésében juttatja érvényre. A darab mindezzel bizonyára kedveltje lett a korabeli naiv spanyol közönségnek, mely végén meglegegedéssel fogadhatta az erény megjutalmazását és a gonoszság bűnhődését; de mai fölfogás szerint erős valószínűtlenséggel és, Lucindát leszámítva, jelentéktelen jellemeivel elég gyöngye alkotás, mely azonban még fogyatkozásaiban is folyton érezteti Lope eleven képzeletét, gazdag szellemét és, főleg Lucinda alakjában, megragadó költői lelkületét.

HÁBORÚS BÜNTETŐJOGUNK ÉS BŰNÜGYPOLITIKAI FELADATAINK A HÁBORÚ UTÁN.

Pauler Tivadar, a magyar classikus büntetőjogi iskola megteremtője, büntető-törvénykönyvünk ministeri javaslatának a képviselőházban való előterjesztése alkalmával, 1877 nov. 22-én tartott előadói beszédét azzal kezdi: «A büntető igazságszolgáltatás jelképe a villogó kard, mely legbiztosabb őre a polgári szabadságnak, de öldöklő fegyverré válhatik, mely annak életérét ketté vágja, azon a legnagyobb sebeket ejtheti.» Ez a találó jogászas mondat, mely a büntetőjog jelentőségét oly ékes szavakkal domborítja ki, egyúttal bizonyítéka annak, hogy a büntetőjogi tudomány classikus mesterei szerint is a háború és a büntetőjog között a kapcsolat szemmel látható és kézzelfogható. Ugyanilyen, vagy ha szabad mondanunk, még világosabb ez a kapcsolat előttünk, modern büntetőjogászok előtt.

A jog különböző ágai közül a büntetőjog az, melynek szabályai a békében is háborús színezetűek, a többi jogágak szabályaival szemben keményebb, szigorubb, szinte harcias jellegűek. A büntetőjog legfőbb feladata a jog védelme, a jog többi ágainak, vagyis az összes fennálló jogszabályoknak biztosítása, a törvény, a jog megsértőinek üldözése által. A büntetőjog — e feladatából folyólag — békés időben is hadat visel a belső ellenségeink, a társadalmi rend háborgatói, zavarói, az ú. n. büntetéseik ellen. S ha ma, a Pauler idézett előadói beszéde óta csaknem 40 év múltán, a modern büntetőjog jelképének nem a villogó kardot tekintjük is, ha a megtorlás eszméje mellett, a mit a képlet kifejezni kívánt, a megelőzést is egyenrangú alapelvnek ismerjük el — a mi épen a Pauler kora óta a büntetőjog fejlődési történetében lezajlott kriminológiai forradalom eredménye — s ha az újabb tudományos vizsgálódások,

különösen a bűnügyi lélektani és bűnügyi sociologiai kutatások folytán egyértelműen az emberiséget, az egyénítést, a büntetések különböző osztályaival a különböző elbánást s különösen a büntetteknek legtöbb figyelmet és odaadást igénylő osztályával, a gyermek és fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben kifejezetten a javító nevelést írtuk is zászlónkra. — de mindenestre ma is áll, mi modernnek is hirdetjük, hogy a büntetések egy másik nagy csoportjára, a közveszélyes, megrögzött büntettekre a kérlelhetetlen szigor, azok üldözése, ártalmatlanná tétele a helyes vezéreszme.

Minő azonban a jognak ez a harcziás ága, a büntetőjog a háborús időkben? Beérhetjük-e a háborúban is a béke idején alkalmazott büntetőjogi fegyverekkel? Az ú. n. bűn-üldözés, a büntetések elleni harc sikeresen folytatható-e a rendes büntetőjogi szabályok szerint, nem szükséges-e lényeges változtatásokat tenni azokon?

Alig szükséges mondani, hogy tényleg a háború alatt a büntetőjog is, mint jogi és társadalmi életünk annyi más oldala, lényegesen más képet, a rendestől, vagyis a békés időkétől eltérő, szigorúbb, keményebb vonásokat mutat. Most már igazán a kard lesz a jelképe és pedig nem a pusztán megfélemlítésül kicsiszolt, de a valóban élesre fent kard. Képletes beszéd nélkül elmondhatjuk, hogy a háború alatt a büntetőjog is bevonul hadi szolgálatra, átveszi a katonai büntetőjogi fegyvereit a belső ellenségek elleni sikeresebb harczhoz.

Megváltozik a bűncselekmények, a kriminalitás képe is. Mindennaposak lesznek oly bűncselekmények, melyek békés időben ritkán vagy alig fordulnak elő; a hűtlenség, hazaárulás, az izgatás, a fegyveres erő elleni különböző bűncselekmények jönnek napirendre. Egészen új jellegű büntettek vetődnek fel, melyek megtorlására s hathatós megelőzésére új büntetőtörvényeket kell alkotnunk. Szigorítani kell a büntetési kereteket; a békében enyhén büntetett egyes cselekményeket, melyek most elharapóznak és fenyegetik hadi érdekeinket vagy az itthon maradtak egészségét, megélhetését, a rendesnél magasabb büntetésekkel és a közönséges szabályoktól eltérő elvek szerint kell büntetnünk. Lényegesen megváltozik a büntető eljárás képe is, sőt ez egyenesen hadi jelleget ölt. A lassan mozgó esküdt-

bíróság működését felfüggesztjük, a szakszabóság számára is új, gyorsított eljárást írunk elő, felelevenítjük a régmúlt idők rögtönítélő, statariális eljárását is, hogy a tömegesen fellépő, különösen veszélyes büntetéseket ellen alaposan védekezhessünk. Sőt odáig megyünk a büntetőjog hadi állapotba helyezése terén, hogy polgári személyeket is bizonyos büntettek miatt egyenesen a katonai bíróságok elé állítunk.

A büntetőjognak ez a háborús színezete vagyis a büntetőjog szabályainak a hadi érdekek szolgálatába állítása s bizonyos mérvben a katonai szabályok egyenes átvétele, természetes folyománya a hadi állapotnak, a háború tartama alatt elkerülhetetlen kivételes intézkedéseknek, a melyek a jog többi ágai is kiterjednek. A büntetőjog ilyen hadi állapotba helyezésének azonban könnyebb és egyszerűbb módja van azon okból, mert a háborús büntetőjognak az előképe békében is készen áll: a katonaság részére fennálló külön büntetőjogi szabályokban, az ú. n. *Katonai Büntetőtörvény*-ben és *Katonai Bünvádi Perrendtartás*-ban. A büntetőjog ugyanis — ellentétben a többi jogágakkal — békében is élesen megkülönbözteti egymástól a polgári és a katonai társadalmat. Míg a magánjogi, kereskedelmi, váltójogi, pénzügyi jogi stb. szabályok egyaránt kiterjednek a polgári és a katonai személyekre, addig a büntetőjog terén béke-időben is külön szabályok állanak fenn a polgári s külön a katonai személyekre. Vagyis a rendes Büntetőtörvénykönyv és a Bünvádi Perrendtartás érvénye csak a polgári személyekre terjed ki, a katonákra egészen különálló codexek vannak mind az anyagi büntetőjogra, mind a büntető eljárásra vonatkozólag.

Az anyagi büntetőjog tekintetében, sajnos, még mindig nem sikerült alkotmányos úton magyar katonai Büntetőtörvénykönyvet alkotnunk, e részben ma is az abszolút időben készült s akkor (1855-ben) az Ő Felsége összes haderejére kiterjesztett «Katonai Büntetőtörvény» van hatályban. Ez a jogforrás azonban a magyar alkotmány szempontjából nem «törvény», hanem az új alkotmányos korszak óta hozott véderőtörvények (1868: XL. t.-cz. 54. §, 1889: VI. t.-cz. 62. §., 1912: XXX. t.-cz. 50. §.) által «ideiglenesen átvett» codex, mely e szerint nem mint «osztrák» katonai büntetőtörvény, nem is

mint patens vagy királyi rendelet tekintendő, hanem a hadsereg magyar részeire és a m. kir. csendőrségre is törvényhozási jóváhagyással fenntartott «anyagi büntetőjogi szabály».¹

A büntető eljárás terén már a magyar állam önállósága szemmel láthatólag biztosítva van, mióta a magyar törvényhozás 1912-ben megalkotta a Magyar Katonai Bűnvádi Perrendtartást és a m. kir. honvédség katonai B. Perrendtartását (1912: XXXII. és XXXIII. t.-cz.).

A katonai személyeknek béke idején is külön büntető jogszabályok alá helyezése a polgári és a katonai osztály belső életében uralkodó vezéreszmék különbségében találja magyarázatát, a mely vezéreszmék érvényesülésének leghatályosabb biztosítója a büntetőjog lévén, a külön büntetőtörvények alkotása századok óta elkerülhetetlennek látszott s ma is annak látszik. A katonai osztály az államnak külellenségek elleni védelmére lévén szervezve, annak bármely perczen készen kell lennie a harczbavonulásra. E «harczkészség» érdeke kívánja meg a katonai társadalomban a feltétlen engedelmisséget, a legszigorubb fegyelmet, az alantasabbak abszolút függőségi viszonyát a felettesektől, a bátorságot vitézséget, a feltétlen odaadást, az önfeláldozásig menő kötelességteljesítést, tehát oly elveket, illetőleg kötelemeket, melyeket a polgári társadalom tagjaitól nem követelünk meg. Ezeket a katonai elveket védi és érvényesíti a külön katonai Btk. A polgári társadalomban ezzel szemben a mai uralkodó vezéreszmék: a jogegyenlőség és az egyéni szabadság vagyis az egyéniségnek minél szabadabb kifejtése és érvényesülése áll. A polgári Büntetőtörvénykönyv békében a társadalmi rend fenntartását is elvileg minden ember egyenlő egyéni szabadságának biztosítása végett tekinti fő-

¹ Így nevezi az 1855-iki Katonai Btk et a magyar katonai Bp. minis-
teri indokolásának egy jegyzete (*Igazságügyi Javaslatok Tára XI. 141. l.*)
L. e kérdés iránt: Szilágyi Arthur alapos fejtegetéseit az *Österreichische
Zeitschrift für Strafrecht.* 1915. é. f. 463—469.; továbbá ifj. Szabó Sándor:
Bűnügyi Szemle. III. 177

Sajnos, rövidség okából, már megszoktuk, hogy ezt a jogforrást a magyar
jogi irodalomban is rendszerint csak «Katonai Btk» néven emlegetjük, termé-
szetesen mindig odaértve a fentebb előadottakat. Leghelyesebb lenne csak
«katonai anyagi büntetőjog»-ról vagy röviden «katonai büntetőjog»-ról be-
szélni.

feladatának s csak azokat a cselekményeket bünteti, melyek mások szabadságjogait sértik vagy veszélyeztetik.

Még inkább szükség van a katonai társadalom részére önálló büntető perrendtartásra. A polgári büntető-perrendtartás ugyanis szintén kifejezetten az egyéni szabadság biztosítását vallja főcéljául s e végből a terheltet a per elejétől kezdve a legkülönbözőbb biztosítékokkal, perbeli jogokkal ruházza fel, a szabad védelmet nemcsak megengedi, hanem kifejezetten kedvezményezi (*favor defensionis*). A mennyire helyes és szükséges ez az elvi álláspont a polgári büntető-perrendtartásban, ép oly könnyen akadályozná a katonai társadalom két sajátos vezéreszméjének, a harczkészségnek és a szigorú fegyelemnek az érvényesülését. Az új katonai büntető-perrendtartásunk ugyan egészben véve a polgárinak büntető-perrendtartás rendszerét és vezérelveit vette át s egy modern állam katonai büntető-perrendtartásában sem tűrheti többé a régi «nyomozó rendszerű» eljárást, azonban részleteiben az új katonai büntető-perrendtartásunk is sok eltérést tart fenn még mindig a polgári büntető-perrendtartás szabadelvű intézkedéseitől s ezeket kivétel nélkül a katonai társadalom sajátos vezéreszméivel, a fegyelem és a harczkészség biztosításának érdekeivel indokolja.

A katonai büntető törvénykönyv és büntető-perrendtartás azok a jogforrások, melyek béke idején is gondoskodnak a háborús időkben alkalmazandó különös szabályokról. Az anyagi jog, a katonai büntető törvénykönyv két külön részben sorolja fel a szorosan «katonai» és «az állam hadi ereje ellen» intézett büntetteket és vétségeket, ezek legnagyobb része, különösen a harmadik fejezetben foglalt cselekmények (jogosulatlan toborzás, katonai szolgálati kötelesség megszegésére csábítás, kémkedés) leggyakrabban csak háborús időben követtetnek el. A katonai büntető-perrendtartás pedig háború idejére egészen sajátos gyorsított eljárást állapít meg a hadrakelt seregnél, valamint a tengeren levő haderő tagjaira, miután a hadihajók béke idején is hadiállapotban levőknek tekintetnek.

A polgári és katonai személyekre ez a külön büntetőjog és büntető perrendtartás a háborús időben is fennáll. Azonban, míg béke idején a két jogforrás és azok gyakorlatbavétele, a büntető bíraskodás, élesen, sőt mereven elkülönül egymástól,

háború idején még akkor is, ha az állam területe ment maradt a katonai hadműveletektől, a mely szerencsében volt részünk eddigelé nekünk is — egyes kisebb területrészeknek rövid ideig hadszíntérre váltát nem tekintve — a jelen nagy háborúban, a kétféle büntetőjog közt bizonyos mérvű összeolvadás történik, helyesebben a polgári büntetőjog szabályai nevezetes módosulásokat szenvednek a katonai büntetőjog javára. Nem tekintve, hogy a háború idején az általános mozgósítás folytán a katonaság hadi létszámmra egészítették ki, vagyis sok százezer, eddigi polgárember tényleges katonává lesz s így egyenesen a katonai törvény alá kerül, a polgári és a katonai büntetőjog összeolvadását legkézzelfoghatóbban igazolja, hogy tekintettel a háború idején legfontosabb érdekre, a honvédelmi szempontra, a mit a katonaság végez valódi hősieis önfeláldozással, physikai erő kifejtéssel s vére hullásával, az egész polgári büntetőtörvénykönyvet mintegy revisio alá vesszük s mindazokat a bűncselekményeket, a melyek a hadviselés érdekét s különösen a hadsereg harczképességét sértik vagy veszélyeztetik, a békés időkre megállapítottaknál szigorúbb büntetési tételek alá helyezzük, a rendes büntető szabályoktól eltéréseket, kivételeket teszünk, jórészt a katonai büntetőjog utánzásával, a mennyiben szükséges, az újonnan felmerült visszaélések meggátlására új bűncselekményeket állapítunk meg, az eljárásban pedig egyenesen át vesszük a katonai büntető-perrendtartásból a gyorsított eljárást, sőt egyes, eminenter a hadviselés érdekei ellen irányuló büntettek miatt a polgári személyeket is katonai bíraskodás alá bocsátunk.

Íme, így áll elő háború idején, a rendkívüli állapotok hatása alatt s azok természetes következményeül a háborús büntetőjog, vagyis a büntetőjog rendes szabályai mellett egy sereg új, rendkívüli, kivételes büntetőjogi szabály mind az anyagi büntetőjog, mind a büntető eljárás terén, a polgári és a katonai büntetőjog összekeveredik, összebonyolódik, a polgári jog mintegy behódol a katonai jog specialis elveinek, illetőleg a megváltozott viszonyokhoz képest igyekszik legfőbb feladatát, a háborús idő sajátos jogrendjét biztosítani és fenntartani.

Lássuk először a háborús idő anyagi büntetőjogát, mely változások és újítások létesültek a háború folytán az egyes büntetendő cselekményekre és a büntetésekre vonatkozólag.

1. Ki kell mindjárt emelnem, hogy már maga a rendes büntető-törvénykönyv ismer több oly tényálladékot, melyek csak háborús időben követhetők el, így :

A hűtlenség és pedig az ú. n. katonai árulás számos esete (Btk. 142. §, második bek., 143., 144. §§) pl. ha egy magyar honos a hadüzenet megtörténte vagy a háború kiütése után az ellenség katonai szolgálatába lép vagy az ellenséges állam katonai szolgálatában marad és a mi haderőnk ellen harczol, vagy a ki az ellenség hadműveleteit elősegíti stb.; ilyen volt a háború idején a haderő részére eszközzendő szállítás iránti szerződés nem teljesítése (Btk. 457. §), a miről a háború alatt új törvény (1915: XIX. t.-cz.) hozatott, a csata színhelyén vagy közelében elkövetett lopás (Btk. 336. § 5. p.), mint a lopás egyik különös esete.

2. Nagy számmal vannak tényálladékok részint a Btk-ben, részint külön törvényekben, melyek mint az állam hadi erejét sértő vagy veszélyeztető cselekmények, béke idején is elkövethetők, illetőleg ilyenkor elkövetve is büntetés alá kerültek, háború idején elkövetve azonban mint minősített esetek előre meghatározott szigorúbb büntetési tételek alá esnek.

Már maga a Btk. ilyeneknek állapítja meg a hadsereg tagjainak szökésre csábítását (453. §) vagy a katonaszökevénynek a lappangásra vagy menekülésre való segélynyújtást (454. §). Egész sorozatát állapítja meg az ily minősített eseteknek «a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről» alkotott 1912. évi LXIII. t.-cz. (Hbt), melynek második fejezete «a Btk-ek módosítása és kiegészítése» czím alatt külön magasabb büntetési tételeket állít fel az izgatásra (Btk. 172. §), a strike-ra (Btk. 177. §), a távirda rongálására (Btk. 439. és 441. §§), a hivatali kötelesség megtagadására vagy szándékos elmulasztására (Btk. 481. §), továbbá a hadviselés érdekeit sértő sajtóterméknek a kibocsátott tilalom ellenére való szétküldésére, a mennyiben a sajtótermék tartalma a katonai vagy diplomatai árulásra, kémkedésre vonatkozik vagy más tiltott közlést foglal magában (Hbt. 25. §), végül valamely vár vagy erőd tervének lerajzolása, megszerzése, lemásolása (Kihág. btk. 33. §, Hbt. 26. §), tiltott fegyverbeszerzés vagy külföldre szállítás (Kihág. btk. 34. §, Hbt. 27. §) által elkövetett kihágásokra, melyek közül az elsőt vétséggé emeli.

3. Harmadik csoportját alkotják a háborús bűncselekményeknek azok az új tényálladékok, melyeket részint a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXIII.

t.-cz., részint a háború kitörése óta kiadott különböző ministeri rendeletek s az azóta alkotott új törvények állapítanak meg.

Az 1912: LXIII. t.-cz. részint a Btk. egyes tényálladéknak új esetekkel kibővítése által, részint egészen új tényálladékok gyanánt a következő új bűncselekményeket létesíti:

1. Az állam haderejére és hadi védelmére vonatkozó intézkedések vagy tárgyak kikémlelése háború idején azon célból, hogy ezekről az ellenség értesíttessék (Hbt. 18. §).

2. Háború idején a hadviselés megnehezítése vagy megghiusítása végett munkásoknak a közös munka megszüntetésére vagy munkásoknak, illetőleg munkaadóknak kizárásra reábirása vagy nyilvános felhívása, úgyszintén ily célból a munka megkezdésének vagy folytatásának megakadályozása csoportosulás által, mely két eset öt évig terjedhető fegyházzal és 8000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő büntett, míg a munka közös megszüntetésében való egyszerű részvétel, úgyszintén ily cselekményeknek nem a fentemlített célból elkövetése, ha az mégis érinti a hadviselés érdekeit: 3 évig terjedhető fegyházzal és 4000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő vétség (Hbt. 20. §).

3. Háború idején a fegyveres erő vagy a csendőrség tagjának a szökésen vagy a katonai behívóparancs iránti engedetlenségen kívül más katonai büntetetre csábítása vagy ahhoz segélynyújtás (Hbt. 22. §).

4. A fegyveres erőre vonatkozó eltiltott közlések valamely szövetséges állam haderejére vonatkozólag (Hbt. 23. §).

5. A ministerium által a hadviselés érdekeinek védelmére kiadott rendkívüli intézkedések megszegése, melyek közül az enyhébb esetek, így a sajtórendészeti köteles példány beszolgáltatásának elmulasztása, a sajtótermék szétküldésének a megállapított idő előtt megkezdése, eltiltott időszak lap kiadása, terjesztése vagy behozatala, kihágást (Hbt. 11. §), a súlyosabb esetek, így a sajtótermék beszolgáltatásának szándékos elmulasztása vagy szétküldésének megkezdése, ha az illető tudta, hogy a sajtótermék tartalma súlyosabb bűncselekmény tényálladékát alkotja, vétséget vagy büntetett jelent (Hbt. 25. §, 2. bek.).

6. Fegyver-, lőszer- vagy ló kiviteli tilalom (Kbtk. 34. §) esetén kívül más hadiszükségletekre háború idején kiadott kiviteli, átviteli vagy behozatali tilalmak és egyéb forgalmi korlátozások megszegése (Hbt. 27. §).

7. A fegyveres erő vagy a népfelkelés kötelékébe tartozó nem tényleges állományú egyén részéről a magyar állam területének elhagyása oly célból, hogy katonai szolgálatra való behívását esetleg megghiusítsa (Hbt. 29. §).

Sokkal nagyobb az említetteknél a ministeri rendeletekkel megállapított háborús kihágásoknak a száma. Így a Hbt. 6. §-a felhatalmazza a ministeriumot a lakhelyváltoztatás tekintetében különböző kivételes intézkedések megtételére s azok megszegését előre kihágásokká minősíti. Ilyenek:

a bejelentési kötelezettség megszegése (5745/1914. és 5735/1914. M. E. sz. rend.);

a kitiltott magyar honos vagy külföldi egyén ittmaradása vagy visszatérése ;

illetékességi hely elhagyása hatósági engedély nélkül a községbe internált egyén részéről ;

hadiállapotba helyezett erődített helyről az eltávozási kötelezettség megszegése.

A Hbt. 7. §-a a fogyasztási cikkek árának szabályozására hatalmazván fel a Ministeriumot, a kiadott rendeletek megszegését szintén kihágásokká minősíti. Ezeket az árdrágítási kihágásokat az 1915. évi 4207. sz. M. E. rendelet 15—17. §-ai állapítják meg részletesen, kihágássá nyilvánítva :

a hatóság által kívánt adatoknak a megszabott határidő alatt be nem jelentését, az életszükségleti készletek eltitkolását, elrejtését vagy a hatósági ellenőrzés megghiúsítását (15. §) ;

életszükségleti cikkeknek a hatósági maximális áron felül, vagy ennek hiányában a piaci helyzetre való tekintettel aránytalanul magas áron forgalomba hozatalát, a közönségesen ú. n. élelmiszer-uzsorát, s az ezzel rokon eseteket (16. §) ;

másnak lebeszélését vagy visszatartását attól, hogy életszükségleti cikkeit a piacra vigye, az életszükségleti cikket a piacra hozó eladónak előzetes letartóztatását es a cikkek előzetes megvételét vagy előzetes eladását, az eladó által kívánt vagy a szokásos árnál aránytalanul magasabb ár kínálását (a két utóbbi eset csak árúsok által elkövetve büntetettik), az életszükségleti cikkek árának drágítása céljából álhírek terjesztését vagy másoknak egyéb módon félrevezetését (18. §).

Ide sorozhatók az egyesületi és gyülekezési jog korlátozásáról szóló (5479. és 5481/1914. sz. M. E.), valamint bizonyos kereskedelmi társaságok, társulatok, pénztárak ellenőrzéséről szóló (5480/1914. sz. M. E.) rendeletek megszegései.

Ezek az új kihágásokat megállapító ministeri rendeleteken kívül az anyagi büntetőjogba is vágó fontos új jogalkotó jelentőségű a belügy-ministernek az igazságügy-ministerrel egyetértőleg kiadott 10,962/1915. B. M. sz. rendelete, mely a rendőri felügyelet alá helyezést és őrizet alá vételt mint eddigi jogunkban ily alakban ismeretlen biztonsági intézkedést részletesen szabályozza.

4. Az új háborús bűncselekmények közül mindenesetre legjelentősebbek s épen azért kissé bővebb megvilágítást érdemelnek azonban azok a tényálladékok, melyeket törvényhozásunk a háborús idő nehézségei ellenére összehívott parlamenti háborús ülés-szakain külön törvények alkotásával volt kénytelen szabályozni, t. i. a hadiszállítási és az árdrágítási visszaélések. Hogy erről a két cselekményről, illetőleg cselekménycsoportról külön törvényeket alkottunk, ez az alkotmányosságnak háború idején is tiszteletben tartását bizonyítja. A ministerium ugyanis a kivé-

teles hatalomról szóló 1912 : LXIII. t.-cz. értelmében is csupán kihágások büntetésére van felhatalmazva, súlyosabb bűncselekmények, ú. n. vétségek és bűntettek megállapítása alkotmányunk értelmében csak törvény által lehetséges. A ministerium ehhez az alapelvhez tartotta magát, midőn az említett két cselekményről, melyeknek kihágások gyanánt büntetése semmiképen nem elégíthette ki a közfelfogást, külön törvényjavaslatokat dolgozott ki s azokat az országgyűlés elé terjesztette. Így jött létre előbb az 1915. évi XIX. t.-cz. «A hadviselés érdekei ellen elkövetett bűncselekmények, különösen a hadi szállítások körül elkövetett visszaélések megtorlásáról», majd az 1916. évi IX. t.-cz. «Az árdrágító visszaélésekről».

Az 1915 : XIX. t.-cz. a rövidesen ú. n. hadiszállítási visszaélések megtorlásáról (Hvm.) szóló törvény létrejöttének okai mindnyájunk előtt ismereteseek. Ha minden törvény meghozatalának megvannak a specialis alkalmi indokai, akkor ezen törvény megszületésének okai csakugyan kézzelfoghatóak. A törvényjavaslat ministeri indokolása katonás rövidezséggel a következő tömör mondattal igazolja a törvény meghozatalának szükségét : «Az anyagi, szellemi és erkölcsi erőknél teljes megfeszítését igénylő történelmi jelentőségű küzdelem közepett, a melynek viharában bámulatot keltően magaslik ki fegyveres erőnk hősiessége és a melyben méltán éri elismerés a társadalmat buzgó segítő közreműködéseért, sajnos, akadtak lelketlen szállítók, a kik féktelen nyereségvágytól sarkallva, nem riadtak vissza oly üzelmektől, a melyek folytán tetemes anyagi hátrány háramlott a kincstárra, ezenfelül közvetlen veszélybe kerültek a fegyveres erő érdekei is, sőt nincs kizárva, hogy egyes esetekben ezen visszaélések folytán a hadviselés érdekének lényeges sérelme következett be. Akadtak továbbá megtévelyedett közhivatalnokok, a kik hivatali kötelességüknek majd hanyagságból eredő, majd tudatos megszegésével ezeket az üzelmeket előmozdították.»

Joggal fordul az indokolás a lelketlen szállítók és megtévelyedett közhivatalnokok ellen. Mint minden nagy háborúban és mindenütt a világon, mint fény mellett az árnyék, a hatalmas hullám mellett a piszkos tajték, felütötte fejét nálunk is a nyereszkeskedési vágy, a könnyű meggazdagodás ördöge s

egymásután lepleződtek le a posztócsalók, a papírsizmagyártók, az ökörsózók, széna- és zabhamisítók. A Btk. gondoskodik ugyan az ily ocsmány üzelmek megbüntetéséről, a fegyveres erő elleni bűncselekmények között külön szakaszban (457. §) rendelkezik a háború idején elkövethető szállítási visszaélésekről. Azonban a törvény hozatalakor, úgy látszik, sem annak szerkesztője, sem a törvényhozás tagjai nem is sejtették az ily «hadi panamák» arányait és az azok által okozható veszedelmek nagyságát, különben nem érték volna be a két évig terjedhető fogházat és kétezer forintot tartalmazó büntetési tétellel. A Btk. ezen §-a azonban nemcsak a büntetési tétel ily túl enyhe volta miatt, de egyébként sem elégítette ki a gyorsan felburjánzott hadi panamisták erőlyes megbüntetését s ezzel az utánzásra hajlandók visszariasztását követelő tisztességes közvéleményt.

A Btk. hivatkozott §-a ugyanis kifejezetten csak a haderő részére szóló szállítás iránt és csak valamely hatósággal kötött szerződés nem teljesítését vagy nem megfelelő teljesítését helyezte büntetés alá, holott nyilvánvaló, hogy az adásvételi, bérleti, kölcsön, haszonkölcsön, vállalkozási vagy munkaszerződés nem teljesítéséből vagy nem megfelelő teljesítéséből is háramolhatik hátrány az államra, illetőleg veszély a haderőre. Valamint ugyanily eredmény állhat elő, ha a szerződés nem közvetlenül a haderő részére, hanem pl. valamely szolgáltatásra köteles községi hatóság részére teljesítendő. Tisztázni kellett továbbá, hogy a gondatlanságból történt szerződésszegés büntetendő-e és hogyan s általában a különböző eseteket megfelelő önálló tényálladékokba önteni s a szükséges arányos büntetési tételek alá helyezni.

A Btk. említett §-ának ily hiányai és a haderő részére szóló szállítási szerződés megszegésével elkövetett, sokszor nagyszabású hadi panamáknak erőlyes megtorlása végett az új törvény meghozatala előtt felmerült az a gondolat is, nem lehet-e az ily eseteket, ha polgári személyek által követtettek is el, a katonai Btk. alá vonni. Az 5735/1914. ministeri (M. E.) rendelet értelmében ugyanis, a melyre még később visszatérek, az állam hadi ereje ellen elkövetett egyes súlyos bűncselekmények miatt a polgári egyének is a honvéd-, illetőleg a hadseregi

büntetőbíráskodás alá helyeztettek. A katonai Btk.-nek pedig van egy §-a, a 327. §, mely oly általánosságban van szövegezve, hogy kevésbbé szigorú magyarázattal a hadi szállítási csálók ténykedései ide lettek volna vonhatók, mely esetben a legmagasabb büntetés, a kötél általi halál is kiszabható lett volna az illetőkre. Ez a szakasz t. i. az állam hadi ereje elleni büntettnék nyilvánítja azt a cselekményt is, «ha valaki akármely cselekményben vagy mulasztásban oly célból válik bűnössé, hogy az ily ... cselekmény vagy mulasztás által ... a haderőre ... hátrány vagy az ellenségre előny háramoljék». Egy, mindjárt a háború első hónapjaiban felmerült esetben egyik királyi törvényszék és kir. ítélőtábla tényleg arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vádlottak cselekménye, a kik mint kereskedők a hadsereg részére szükségelt élelmi czikkek és más áruk szállítására vállalkozván, a katonai hatóságnak a szállítmányok átvételére kirendelt hivatalnokait (egy élelmezési főhadnagyot és egy őrmestert) pénzbeli és egyéb ajándékokkal arra csábítottak, hogy egyes czikkeket túlságosan magas egységarakban, másokat a megállapítottnál kisebb mennyiségben vagy a kikötöttnél selejtesebb minőségben vegyenek át, illetőleg az áruk átvételét és az elszámolást kifogás nélkül eszközöljék, ez a cselekmény a polgári állapotú vádlottak részéről is, mint a katonai Btk. 314., esetleg 327. §-ába ütköző büntett, a honvéd-büntetőbíráskodás alá tartozik. A kir. Curia azonban épen ezen eset alapján jogegységi határozattal kimondta, hogy az ily esetek nem állapítják meg a katonai Btk. hivatkozott §§-ainak tényálladékát, a polgári személyek azért az ily cselekményekért a polgári büntetőbíráskodás alá tartoznak s a polgári Btk. szerint büntetendők. Különösen fontos és elvi jelentőségű volt a Curia indokolásának az a kijelentése, hogy a katonai Btk. 327. §-ának tényálladéka csak akkor állapítható meg, ha a tettes a cselekményt abból a célból követte el, hogy az által az osztrák-magyar monarchia fegyveres erejére hátrány vagy az ellenségre előny háramoljék. «A célzatnak a szóbanforgó cselekmény tényálladéki elemei közé felvétele azt jelenti, hogy a törvény itt nem tartja elegendőnek a — szándékosság fennforgását, hanem ennél többet, vagyis azt kívánja, hogy a szándék egyenesen az említett eredmény elérésére irányuljon, hogy

tehát ezen eredmény létesítése a tettes cselekvésének indító okát képezze.» (I. Bünt. Jog Tára 67. köt. 196. l.)

Teljes tisztelettel kell fogadnunk a kir. Curianak ezt az elvi kijelentését, a mely szigorúan a katonai Btk. világos szavainak nyelvtani és logikai értelmét tartotta szem előtt s a szándék és a célzat között a büntetőjogi tudomány tanításainak teljesen megfelelően teszi meg a különbséget. Ha részemről a célzatnak az indokkal azonosítását elméletileg nem fogadom is el, a jelen esetben a curiai döntés ellen e szempontból sem lehet kifogást tenni, mert a motivumot, a mi felett vitatkozni lehetne, hogy miben állt a jelen esetben, a katonai Btk. nem említi meg. Kissé bátrabb magyarázattal ugyan a vádlottak cselekményét oda lehetett volna vonni a katonai Btk. 327. §-a alá, a mint a törvényszék és a kir. tábla nem minden alap nélkül helyezkedtek erre az álláspontra, hiszen, a ki tudja, hogy a hadsereg részére szállít s tudva és akarva kevesebbet vagy hitványabbat szállít a kikötötnél, annak tudnia kell azt is, hogy ebből a cselekményéből a hadsereg hátrány háramolhatik. A Curia álláspontja azonban mégis jogászilag szabatosabb nemcsak azért, mert a tetteseknél a hátrány-okozás célzata csakugyan hiányzott, hanem azért is, mert miként Edvi Illés Károly is helyesen megjegyzi, a polgári egyéneknek a katonai bírászkodás alá helyezése csak a végszükség helyzetével igazolt kivétel s azért az idevonható esetek megállapításánál is a legszigorúbb magyarázat a helyes (Bünt. Jog Tára 67. k. 196. l.). Katonai bírászkodás alá polgári személyt tehát csak abban az esetben bocsássunk, ha az illető minden vitán felül oly bűncselekményt követett el, mely a katonai bírászkodás elé van utasítva.

Annak illusztrálására, hogy mennyire a bíróság felfogásától illetőleg helyes törvényértelmezésétől függ valamely bűncselekmény tényálladékanak megállapítása, különösen az oly finom distinctiók esetén, minő a szándék, a célzat és a motivum, mily fontos tehát ezen fogalmak biztos és egyöntetű értelmezése, legyen szabad egy nemrég a honvéd-hadbíróság előtt elintézett esetet felemlítenem, épen a katonai Btk. fent hivatkozott 327. §-ára vonatkozólag.

Egy cseh nemzetiségű katona Belgrád első elfoglalása után 1914 decz. hó egyik napján egy műhelyben két munkás előtt

azt mondta: «A csehek foglalták el Belgrádot, a magyarok csak később érkeztek oda, mégis a magyarok tűzték ki a zászlót és a dicsőséget maguknak tulajdonították. Jól tették a csehek, hogy erre megnyitották a rajvonalat és megadták magokat.» Ugyanez a vádlott 1915 június 15-én Lemberg visszafoglalása után egy korezmában több katona előtt így nyilatkozott: «No most Lemberg is elesett, én bizony jobb szeretném, ha Lemberg és Przemyśl is orosz kézen lenne. Ti is csehek vagytok, ti is örülnétek neki, tartsátok fel a kezeteiket.» A katona a két nyilatkozat miatt a katonai bíróság elé került az említett 327. §. vádja alapján. A honvéd-hadbíróság azonban az illetőt felmentette azon okból, mert e § tényálladéka meg nem állapítható, a mennyiben «egyik nyilatkozat sem volt alkalmas arra, hogy a hallgatókra oly hatást gyakoroljon, melyből a mi haderőnkre hátrány, az ellenségre előny háramoljék.» A felmentő ítélet jogerős is lett, azonban a honvéd-koronaügyész a jogegység érdekében semmiségi panaszszal élt a legfelsőbb honvéd fő-törvényszék előtt a felmentés ellen és a legfelsőbb törvényszék alaposnak találta a semmiségi panaszt s kimondta, hogy az első fokon eljáró honvédbíróság azon ítéletével, hogy a vádlottat felmentette, a törvényt megsértette. «Háborús viszonyok közt ugyanis — mint a legfelsőbb törvényszék indokolása kifejti — a mikor az ország léte forog kockán s az fegyvereink sikerétől függ, kettőzött éberséggel és kélelhetetlen szigorral kell elnyomni minden olyan törekvést, mely nemzetünk ellenállóerejét gyengítheti vagy az ellenségnek kedvezhet... Kétségtelen pedig, hogy fegyveres erőnkre hátrány s az ellenségre előny nemcsak physikai külső tettekből, nemcsak a saját haderőnk materiális megkárosításából, hanem haderőnk működésének bárminemű akadályozásából és így oly nyilatkozatokból is háramolhatik, melyek honfitársainkban a saját haderőnk iránt ellenszenvet, bizalmatlanságot, kishitúséget vagy az ellenséges fegyverek és törekvések iránt rokonszenvet ébreszthetnek, a hazafias közszellemet megbontani alkalmasak.» A nemcsak valóban szép, hazafias, de jogászilag is helyes indokolás reámutat aztán arra is, hogy a Kbt. 327. §-ának megállapításához nem szükséges, hogy a cselekmény valósággal hátrányt okozzon haderőnknek. mert ez itt csak czélzat s helyesen emeli ki,

hogy épen a katonai Btk. első §-a világosan kifejezi, hogy «gonosz szándék nemcsak akkor forog fenn, ha a cselekmény elkövetése előtt vagy alatt a büntettel járó rossz egyenesen megfontoltatott és meghatározottatott, hanem akkor is, ha valamely más gonosz célzattal követtetett el valami, a miből a létrejött rossz közönségesen következik vagy könnyen következhetik». (L. Jogtudományi Közlöny 1916. évi f. 79. l.).

Visszatérve tárgyunkra, a jelzett viták tisztázása s főleg a polgári Btk. hiányos és túl enyhe rendelkezésének elkerülhetlenné vált pótlása végett mindenestre csak helyeselni lehet, hogy a hadiszállítási és azzal rokon bűncselekményekről törvényhozásunk hamarosan külön törvényt alkotott, mely a felmerült eseteket és a még felmerülhető eshetőségeket szem előtt tartva, részletesen és gondosan szabályozza az egész kérdést.

Igy hat szakaszban foglalkozik a szállítási visszaélésekkel, külön §-okat szentelve a szándékosan, a gondatlanul elkövetett szerződés-szegések, külön a kórházak, üdülőhelyek körül elkövetett hasonló visszaéléseknek s külön az alszállítók és alvállalkozók cselekményeinek. A törzsdelictumnál, a béke idején szándékosan elkövetett szállítási visszaélésnél (1. §) nem szükséges a célzatos elkövetés, elég a hatósággal vagy a hatóság közegével kötött szerződésben vállalt szolgáltatási kötelezettség szándékos nem teljesítése vagy nem megfelelő teljesítése. Legfontosabb újítás pedig e részben a cselekmény különös, ú. n. minősített eseteinek megállapítása s ezeknek fokozatosan magasabb büntetési tételek alá helyezése. Már maga az alapcselekmény hat hónaptól öt évig terjedhető fogházzal és 5000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő, ha pedig a cselekményt háború idején követték el, a büntetés öt évig terjedhető börtön és kétezertől ötezer koronáig terjedhető pénzbüntetés, ha pedig a cselekménnyel kapcsolatban közhivatalnok megvesztegetése is követtetett el vagy a cselekmény a fegyveres erő érdekét közvetlenül veszélyeztette, a büntetés tíz évig terjedhető fegyház és négyezertől nyolcezer koronáig terjedhető pénzbüntetés, — ha pedig a cselekmény folytán a hadviselés érdekének lényeges sérelme következett be, vagy annak folytán csak egy katona is életét veszttette, vagy súlyos sérülést szenvedett, vagy súlyos betegségbe esett, a büntetés életfogytig terjedhető fegyház, — végül ha a háború idején elkövetett ily cselekmény következtében az ellenséggel harcban álló fegyveres erőnk harcképessége oly mértékben csökkent, hogy emberélet esett áldozatul és ezt az eredményt a tettes előre láthatta: a büntetés halál.

Magukat a büntetési tételeket nézve s arra gondolva, hogy a Btk. szerint ez a cselekmény legsúlyosabb esetben is legfeljebb két évi fogházzal volt büntetendő, bizonyára drákói szigorak

lehetne tekinteni az új törvény rendelkezéseit, de viszont meg kell gondolnunk, hogy ez a cselekmény nemcsak szerény kerekben és ártatlan vagy csak jelentéktelen veszedelmet rejtő módon fordul elő, a minő például néhány métermázsa nedves vagy penészes széna becsusztatása a nagyobb szállítmány közé, vagy egy-két ló kicserélése gyengébbel, hanem előfordulhat és sajnos, mái is többször előfordult monstre-alakban, mikor egész ezredek vagy hadosztályok részére hitvány minőségű posztóból készített ruhát vagy három napig tartó cipőt vagy csizmát szállítottak, kitéve ezzel a Kárpátok járatlan szakadékaiban, öles hóban menetelő vagy küzdő katonáink ezreit a megfagyás, a nyomorult elpusztulás veszélyének, vagy a mikor a szállítandó marhákat abnormálisan megszózva s utána jól megitatva állítják a mázsa alá s százezreket nyernek egy ily ügyes manipulációval a sok ezer métermázsa súlykülönbsözen; ilyen és hasonló esetekben, ha aztán e lelketlen manipulációnak csakugyan katonaelet esik áldozatul, valóban nincs helye a lágy szívűségnek és kegyelemnek. Jól mondja a törvény javaslatának minis-teri indokolása : «Módot kellett nyújtani a kérlelhetetlen szigorra ott, a hol a cselekmény súlya a Btk. 144. §-a alá eső hűtlenség büntetvének súlyát megközelíti vagy meg is haladja».

Másfelől a törvény látszólagos szigorának megértésére tudni kell, hogy ha a halálbüntetésnek e cselekményekre kiterjesztését kétségtelenül a katonai Btk. 327. §-ából vettük is át, de az új törvény oly óvatos e legszigorubb büntetés alkalmazhatása esetének körülírásában, hogy csak az igazán legeslegsúlyosabb esetben kerülhetne sor annak kimondására. Figyelmeztetésül azonban mindenesetre szükséges volt a villogó kardot is felmutatni a nagy csalók, a hirtelen milliomosságra pályázók szeme előtt s ha netán, bár ne legyen rá szükség, de mégis valamelyikük ezt tényleg megérdemelné, módot adni rá a polgári büntetőbíróóságainknak, hogy ők is kimondhassák ezt a legmagasabb büntetést, a mit a katonai törvényszékeknek sokkal több és kisebb súlyú esetekben módjukban áll alkalmazni.

Az új törvény további rendelkezései közül általános érdekű és nagyjelentőségű még a hivatali visszaélések, a szükséges felügyelet és ellenőrzés elmulasztása, a megvesztegetés részletes meghatározása és szigorú büntetése. Ha igazságos és szük-

séges volt a nagyszabású csalók drákói megfenyegetése, épúgy kívánatos és sajnos, szintén szükséges volt az egyes közhivatalnokok által e téren elkövetett különböző visszaéléseket is megfelelő tilalom és büntetés alá helyezni. Szégyenkezve kell bevallanunk, hogy bizony akadtak közhivatalnokaink között a jelen háborúban is, mint máskor és másutt is, magukról megfélemlkezett tisztviselők, a kik rendszerint nyomorult, alamiznaszerű díjért a nagy nyereszkeskedési üzelmeket megkönnyítették, szemet húnytak a szállítók panamáí felett vagy éppen maguk is részt követeltek a jogtalan nyereségből. A közérköcs és az állam biztonságának tekintetei követelték azért, hogy az ily visszaélések is, melyek ugyan a Btk. rendes szabályai szerint is büntetés alá estek volna, a rendesnél szigorúbb és biztosabb büntetés alá helyeztessenek. Ezeket szabályozzák az új törvény 7—10. §-ai, melyek a szállítási visszaélések különböző fokozatai szerint öt évig terjedhető börtönnel, öt, tíz évig, illetőleg életfogytig terjedhető fegyházzal s súlyosabb esetben ugyancsak halálbüntetéssel sújtják a csaló szállítókkal összejátszó, megvesztegetett közhivatalnokot. Bizonyára ezek a tételek elegendő súlyú memento gyanánt vésődnek a hadi nyereséget nem átálló hivatalnokok eszébe.

Végül egyik legfontosabb és az országgyűlésen a törvényjavaslat tárgyalása során legtöbb vitát felidézett szakasz az új törvény 11. §-a, mely a katonai Btk. 327. §-ának mintájára egy általános rendelkezéssel, háború idején elkövetett bármely büntetttre vagy vétségre, ha az illető cselekmény folytán a fegyveres erő érdekének közvetlen veszélyeztetése állott elő, vagy a hadviselés érdekének lényeges sérelme következett be, ha a cselekmény nem esik súlyosabb büntetés alá, öt évig terjedhető börtönbüntetést ír elő. Ez a szakasz tehát egy, a polgári Btk.-ünkben eddigelé szokatlan általános minősítő körülmény felállítása, melyet szintén a háborús idő rendkívülisége magyaráz meg. Gyakran megesisik, hogy egy látszólag a fegyveres erő érdekeivel semmi kapcsolatban nem álló bűncselekmény, egy egyszerű lopási vétség, vagy dologrongálás a felmerült concret esetben a hadviselés érdekét séíti vagy veszélyezteti. Módot kellett azért adni a bíróságoknak, hogy ily esetben ezt a közönséges cselekményt is megfelelően magas büntetéssel sújthas-

sák. A törvényjavaslat tárgyalása során felmerült aggodalmakra való tekintettel azonban a törvény idézett szakasza kifejezetten kiveszi ez alól a minősítés alól az oly közönséges bűncselekményeket, melyek a Btk. szerint államfogházzal vannak sújtva, melyek tehát rendszerint nem becsutelenítő jellegűek, továbbá a sajtó útján elkövetett és a becsületsértő bűncselekményeket.

Az új törvénynek a mellékbüntetésekre, a kereskedelmi jogi és egyéb magánjogi kérdésekre, valamint az eljárásra vonatkozó rendelkezéseit, mint merőben szakszerű intézkedéseket mellőzve, csupán egy általános érdekű dolgot említek még meg, a mely a törvényjavaslat tárgyalása idején szintén ellen-szenvet keltett és sokak részéről elkeseredéssel tárgyalatott, mint épen büntetőjogi szempontból képtelen, reactionarius intézkedés. A törvény 24. §-a ugyanis a zárórendelkezések között kimondja, hogy az első tíz § rendelkezéseit, tehát a hadiszállítási és a közhivatalnoki visszaélések büntetéséről szóló szakaszokat akkor is alkalmazni kell, ha a cselekményt e törvény életbelépte előtt, de már a háború idején követték el, feltéve, hogy a cselekmény az eddigi jogszabályok szerint is bűncselekmény volt. Vagyis a törvény tíz első §-ának visszaható ereje van. A képviselőház igazságügyi bizottsága, mely ezt a kivételes rendelkezést javaslatba hozta, elismeri, hogy ez az intézkedés ellenkezik a Btk. 1. §-ának azzal az általános tételével, hogy büntett vagy vétség miatt senki sem büntethető más büntetéssel, mint a melyet arra a törvény előre megállapított, valamint a 2. § ama tételével, hogy ha a cselekmény elkövetésétől az ítélethozatalig terjedő időben különböző törvények léptek életbe, ezek közül mindig a legenyhébb alkalmazandó. Ettől a két sarkalatos büntetőjogi elvtől való eltérést azonban, vagyis az új szigorú büntetéseknek alkalmazását a még annak életbelépte előtt elkövetett ily cselekményekre ugyanazok a nyomós okok igazolják, melyek általában a háború alatti kivételes intézkedéseket elkerülhetetlenné teszik. De különösen igazolja ezt a kivételes rendelkezést épen a törvény specialis szükségszerűsége, a nagyszabású hadi panamistáknak az ország egész közvéleménye által követelt valóban szigorú büntetése. S ha talán a büntetőjogi dogmatika szempontjából, mint a büntetőjogi rendes tételekkel ellenkező intézkedést,

lehetne is hibáztatni az új törvény 24. §-át, de a háborús kriminálpolitika, sőt az osztó igazság szempontjából is épen az lett volna oktalanság vagy legalább is iskolabölcsesség, ha a háború első évében elkövetett nagy visszaélések tetteseit legsúlyosabb esetben is a Btk. két évi fogház maximumával, az 1915 június 17-étől, az új törvény életbelépte után elkövetett, esetleg jóval kisebb súlyú hasonló cselekmények szereplőit pedig 5, 10 évi, vagy életfogytig tartó fegyházzal büntetnők. Helyesen mondja az igazságügyi bizottság jelentése, hogy «azok, a kik a minden tiszteletet, elismerést és hálát érdemlő fegyveres erőnk érdekeit eléggé el nem ítéltető haszonlesésből annyira érzékenyen és oly kivételes lelketlenséggel támadták és károsították, nem hivatkozhatnak egy házagos törvény enyhe intézkedéseinek alapuló szerzett jogokra.»

Egyébiránt ez a kivételes visszaható erő is jelentékeny korlátozással van felvéve a törvénybe. Egyáltalán nem vonatkozik a törvény 11. §-ában meghatározott minősített esetekre, sem oly cselekményekre, melyek a törvény életbelépte előtt nem estek büntetés alá. Továbbá ott is, a hol a visszaható erő érvényesül, halálbüntetést vagy életfogytig tartó fegyházat nem szabad alkalmazni, e két legsúlyosabb büntetés helyett legfeljebb 10—15 évig terjedhető fegyház mondható ki.

A másik specialis háborús büntetőtörvényünk az árdrágító visszaélésekről alkotott 1916. évi IX. t.-cz.

Ennek a rövid törvénynek már a címe eléggé kifejezi létrejöttének okát és egész tartalmát. Mivé nőtt a drágaság a háború 23-ik hónapjában, ezt valamennyien csakugyan kézzelfoghatóan érezzük, különösen a kik havi fizetésünkből élünk. Most már, a háborúnak ilyen valóban nem is képzelt hosszúra nyúltával, értjük és sajnosan tapasztaljuk, a mit eleinte üres rémítgetésnek véltünk, hogy Anglia ki akar éheztetni bennünket, vagyis gazdasági téren leverni vagy meggyengíteni hatalmas versenytársát, a német birodalmat s vele minket is, mint annak hű szövetségeseit. Ennek a rút törekvésnek felismerése készítette a mi kormányunkat is arra, hogy igénybe vegye a törvény által e részben is reá ruházott kivételes hatalmat és biztosítani igyekezzék úgy hadseregünknek, mint az itthon maradtaknak a háború előreláthatólag még mindig hosszú tar-

tamára a megélhetést, tehát védekezzünk e téren is az ellenség ellen.

Így rendelte el a kormány a mindnyájunk által eléggé érzett kivételes gazdasági intézkedéseket, az életszükségleti cikkek árának maximálását, a fogyasztás szabályozását és hasonló, a békében eddig nem ismert kényszerintézkedéseket. Ezek a rendkívüli intézkedések maguk után vonták a büntetési sanctiót s miután e téren is felbukkantak a nyereszkes bajnokai, a kiknek megfélemezésére a kihágási büntetések nem látszottak elég hatékonyaknak, így kellett a súlyosabb esetek megfelelő súlyos büntethetése végett szintén külön törvényt alkotni. Érdekes és megnyugtató jelenség, hogy ennek a törvénynek a megalkotása az országgyűlés összes pártjainak teljes egyhangúságával történt, sőt azok is, a kik a hadiszállítási visszaélésekről szóló törvény túlszigma miatt aggályoskodtak, most éppen a javaslat szigorítása mellett szólaltak fel.

Az árdrágítási törvény ugyanis szűkebb körű, mint czíme után sejtenők és a hadiszállítási visszaélések törvényéhez képest enyhe jellegű. A felölelt kérdés annyi kényes természetű nagy problémával és oly ellentétes érdekekkel áll kapcsolatban, hogy valóban nem volt könnyű a büntetés alá helyezendő tényálladékokat kiválogatni s a helyes büntetési tételeket megállapítani. A ministeri javaslat azért böles mérséklettel csak a legkirívóbb és általánosan kárhóztatott visszaéléseket szemelte ki. Így nem veszi fel magát a tulajdonképeni törzscselekményt, a közönségesen ú. n. élelmiszer-uzsora sem, vagyis a hatósági maximális árat meghaladó vagy ennek hiányában a piaczi szokásos árakat aránytalanul meghaladó árak követelését. Ennek oka azonban egyrészt az volt, hogy az árú-uzsora fogalmának biztos megállapítása nagy nehézséggel jár, a mi az uzsora többi eseteinek a revisióját is megkívánta volna, a minek gyökeres megoldását pedig békés időben sem tudtuk keresztülvinni, másik oka pedig az lehetett, hogy ezt a cselekményt az 1915. évi 4207. sz. M. E. rendelet a magyar állam egész területére kiterjedőleg úgyis kihágássá nyilvánította s ha most azt vétséggé akartuk volna minősíteni, ezt a Horvát-Szlavon-Dalmát társországekra nem tehattük volna ebben a törvényben, miután a társországeknek a büntetőtörvényhozás tekin-

tetésében autonómiájuk van, az állam területén pedig ily kétféle elbírálása ugyanazon cselekménynek nem lett volna igazságos és kívánatos.

Az új törvény ezért csak a következő öt tényálladékok öleli fel:

1. Közsükségleti cikkeknek a saját házi, gazdasági vagy üzemi szükségletet aránytalanul meghaladó mennyiségben való illetéktelen beszerzését nyereszskedés céljából.
2. Közsükségleti cikkeknek ugyanily célból saját házi, gazdasági vagy üzemi szükségletet meghaladó mennyiségben a forgalomból visszatartását vagy ily cikkek előállításával vagy forgalombahozatalával foglalkozó üzemnek a hatóság rendelkezése ellenére megszüntetését vagy korlátozását.
3. Közsükségleti cikkek közvetítésével kereskedői vagy bejegyzett cégü ügynöki minőség nélkül foglalkozást.
4. Forgalombahozatal végett előállított közsükségleti cikkeknek kellő indok nélkül megsemmisítését, használhatatlanná tételét, értékben csökkentését, rendeltetésétől eltérő célra felhasználását, átalakítását.
5. Az előbbi cselekmények valamelyikének elkövetését célzó összehangolásban vagy egyesülésben való részvételt.

Ez utolsó tényálladék felvételével az új törvény az uzsora mellett egy másik darázsfészekbe, a cartellek poenalisálásának kérdésébe nyult bele. S ha természetsszerűen egy ily kivételes jellegű háborús törvényben nem oldhatta is meg e szintén régóta nagy irodalmi harcokat provocált kérdést, de nagyjelentőségű már maga az elvi állásfoglalás, hogy a jó erkölcsökbe ütköző, illetőleg a közönség általános érdekeit sértő cartell, legyen az egyes ügyletekre szóló ring, vagy előre meg nem határozott számú ügyletekre irányuló állandó jellegű ú. n. trust-szerű alakulat, jogtalan és büntetendő.

Az egyes tényálladékok büntetési tételeinek megállapításánál a törvény abból indult ki, hogy ezekre, mint legtöbbször nyereségvágyból elkövetett cselekményekre, különösen a lehető magas pénzbüntetés lesz leghatályosabb és legigazságosabb. Ezért a szabadságvesztést mint főbüntetést aránylag nagyon is alacsonyra (két és három évig terjedhető fogház, egy esetben három évig terjedhető börtön) tette, ellenben mindenik esetben száztól huszezer koronaig terjedhető pénzbüntetést ír elő mellékbüntetésül, holott a Btk. rendes szabályai szerint a pénzbüntetés legmagasabb mértéke 8000 korona. De a huszezer

korona maximum még feljebb is emelhető, a mennyiben a törvény előírja, hogy a pénzbüntetés megállapításánál tekintettel kell lenni arra a nyereségre, melyet a tettes cselekménye által elért vagy elérni törekedett, s a mennyiben az illetéktelen nyereség megállapítható, a pénzbüntetés ezen nyereség kétszeresével felelmeztető. Ez a kivételes rendelkezés, bármennyire eltér a Btk. rendes szabályaitól, nemcsak mint háborús rendelkezés igazolható, hanem teljes összhangban áll a modern büntetőjogászok egyértelmű követelésével, hogy a nyereségvágyból elkövetett cselekmények tettesei igazán megfelelő, a tett gyökerére tapintó büntetéssel sújtassanak.

Ezenkívül mellékbüntetésül előírja a törvény a hivatalvesztést, a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését, idegenekre az országból, honpolgárra az elkövetési helyről (ha az nem illetőségi helye) kitiltását s az ítéletnek hírlapi közzétételét vagyis a Btk. által ismert összes mellékbüntetéseket és biztonsági intézkedéseket.

Az új háborús anyagi büntetőjogi törvényeink közé tartoznak a háború esetére szóló kivételes intézkedések kiegészítéséről alkotott újabb törvények közül az 1914 : L. és az 1916 : IV. törvények is, melyek a kihágások büntetésének jelentékeny felemelésére s az utóbbi a kihágások alkotásának szélesebb keretben igénybevehetésére hatalmazzák fel a Ministeriumot.

Az 1914 : L. t.-cz. 9. §-a az ezen törvény első bekezdésében tett rendelkezések alapján kibocsátott rendelkezésnek megszegésére két hónapig terjedhető elzárást és hatszáz koronáig terjedhető pénzbüntetést állapít meg. Ez a törvény tehát még megmarad a Kihágási Btk. rendes keretében. Ellenben az 1916 : IV. t.-cz. jogot ad a ministeriumnak, hogy a kivételes hatalomról szóló törvényeknek, valamint a háborúval kapcsolatos más törvényekben foglalt rendelkezéseknek s e törvények alapján kibocsátott ministeri rendeleteknek és hatósági rendelkezéseknek megszegését kihágássá nyilváníthassa és az ily kihágás büntetését hat hónapig terjedhető elzárásban és kétezer koronáig terjedhető pénzbüntetésben állapíthassa meg s oly esetekben, midőn az ily cselekmény által illetéktelenül elért nyereség mennyisége megállapítható, a pénzbüntetés legmagasabb mértékéül az illető rendeletben meghatározott pénzbüntetés-

nek a nyereség kétszeresével felemelt összegét állapíthassa meg. Tudvalevőleg a mai Kihágási Btk. értelmében a ministeri rendeletben megállapított kihágás büntetése legfeljebb tizenöt napi elzárás és kétszáz koronáig terjedhető pénzbüntetés lehet, sőt maga a kihágási Btk. is a kihágások legmagasabb büntetéséül csak két hónapig terjedhető elzárást és hatszáz koronáig terjedhető pénzbüntetést állapít meg, az új kivételes törvény alapján ministeri rendelettel megállapítható büntetések tehát a rendes keretet sokszorosán felülhaladják. Különösen szembe-
szökő kivételes rendelkezés pedig a pénzbüntetés maximumának a tettes által elért nyereség kétszeresével való felemelése, a mi az árdrágítási törvény hasonló rendelkezésének átvétele.

Ezzel a rendkívüli felhatalmazással e szerint a Ministerium mindenesetre hatékony fegyvert kapott kezébe a különböző, főleg gazdasági visszaélések megfékezésére s szinte azt lehetne mondani, hogy nem kihágás, hanem csekélyebb súlyú vétségek alkotására és megfelelő büntetésére nyert jogot.

Mint új háborús büntetőjogi törvényt tekinthetjük részben a hazaárulók vagyoni felelősségéről szóló 1915. évi XVIII. törvénycikket is. Ez az új törvény azt rendeli el, hogy a kiket háború idején nyomatékos gyanú terhel az iránt, hogy az ellenséghez pártoltak és azt kémkedéssel, fegyveres szolgálattal vagy más nemű szolgáltatással támogatták vagy evégből ellenséges csapathoz csatlakoztak vagy önként ellenséges területre távoztak, azoknak a belföldön található összes ingó és ingatlan vagyonuk zárlat alá veendő s a mennyiben a megindított bűnvádi eljárás során bebizonyul, hogy az illető felségsértés vagy hűtlenség büntettét követte el, annak vagyona a cselekményéből keletkezhető kár megtérítéseül az államra száll. Az államnak ezt a kártérítési igényét azonban külön polgári perrel kell érvényesítenie.

Ez a törvény látszólag a régi sötét idők egy elavult, a mai büntetőjogból végképen kiküszöbölt intézményét, a vagyonelkobzást állítja vissza. Az országgyűlésen a törvényjavaslat tárgyalása alkalmával ennek a gyűlöletes, politikai célzatú intézménynek szomorú emlékei lebegtek azok előtt, a kik annak elfogadására nem voltak hajlandók. Helyesen emelte azonban ki a képviselőház igazságügyi bizottságának jelentése, majd

maga az igazságügyminister is, hogy ezzel az intézkedéssel a törvényhozás nem kívánta a vagyon-elkobzást, mint új büntetési nemet jogrendszerünkbe beilleszteni, hanem csupán a hazaárulási cselekmények két legsúlyosabbjának, a felségsértésnek és a hűtlenségnek a magánjogi következményeit, az ezekért is fennálló vagyonjogi felelősség, a kártérítés szabályait akarta tisztázni. Hogy az új törvényben szabályozott vagyonjogi felelősség érvényesítése csakugyan nem a régi értelemben vett vagyon-elkobzás akar lenni, mutatja, hogy az állam ez iránti igényének bírói megállapítása végett polgári pert kell indítani és pedig az erre specialis hatáskörrel felruházott budapesti kir. törvényszék előtt s a per a polgári perrendtartás szabályai szerint folytatandó le. Továbbá már a zárlat alatt gondoskodni kell a terhelt házastársának és a vele szemben tartásra jogosultaknak igényéről s magában a kártérítési perben is tisztázni kell nemcsak az államnak a büntetett vagyonára való igényét, hanem ennek mérvét is. Vagyis a törvény nem a III. Károly idejéből való 1715. évi IX. törvénycikket akarja utánozni, mely a hűtlenség büntetében elmarasztalt atyának fiaitól is elveszi a vagyomészüket, hanem épen reá akar mutatni, hogy a bíró az ártatlan családtagok törvényes igényére okvetlenül legyen figyelemmel a kártérítés mérvének megállapításánál.

Ha tehát az új törvény, az illetékes törvényhozási factorok nyilatkozatai szerint sem akarja a vagyonkobzást mint büntetési nemet meghonosítani s a törvény címe is helyesen a «vagyon felelősségről» szól, mely a hazaárulókat terheli, ennek ellenére részben legalább mégis büntetőjogi törvény ez is, mert egyes bűncselekmények sajátos jogkövetkezményét állapítja meg. Érdemben pedig, a törvényjavaslat néhány ellenzőjével szemben, büntetőjogi szempontból is csak helyeselni lehet az új törvényt, mely a legsúlyosabb két bűncselekmény tetteit akarja a valóban megérdemelt módon sújtani. Csemegi, Btk-ünk javaslatának és indokolásának szerzője, írja a hűtlenség büntetéről a következő, gyakran idézett szép szavakat: «A ki hazája ellen fegyvert fog vagy az ellenséget saját hazája ellen segíti, az hűtlen, hazaáruló, az örök igazság változatlan törvényei szerint s annak tekintetett mindig és mindenütt, a midőn és a hol az erkölcsi fogalmak természetellenes felforga-

tása nem zavarta meg az érzelmet s a hazafiság eszméjét.» (Anyaggyűjt. II. 89.) Mai Btk-ünk is a lehető legsúlyosabb büntetésekkel sújtja a hazaárulást, melyet a régi magyar jogi műkifejezéssel hűtlenségnek nevez, ezek a súlyos büntetési tételek azonban, mint az új törvény ministeri indokolása találóan mutat rá, nem eléggé hatályos ellenszerek, mert az ellenséghez átpártolt tetteket a büntető igazságszolgáltatás karja csak kivételesen éri el. Érezhetőbb s így hatályosabb jogkövetkezmény lesz tehát a vagyoni felelősség érvényesítése, a mi hogy mennyire nem anachronismus, mutatják a legújabb magánjogi törvénykönyvek s a mi magánjogi codexünk javaslata is, melyek a vagyoni felelősséget nemcsak a cselekmény által okozott vagyoni, hanem a nem-vagyoni (erkölcsi, eszmei) kárra is kiterjesztik. Háború idején pedig a hazaárulás, az ellenséghez átpártolás, a mire, sajnos, a délvidéken, főleg szerb nemzetiségű volt állampolgáraink, egyébként érthető nemzetiségi fanatismusból folyólag, elég példát nyújtottak, épen ezen erkölcsi kár, a hasonérzelmű polgárok demoralizálása, utánzásra ingerlése által válik felette veszedelmessé. Helyesen emelte ki azonban az igazságügyminister, hogy remélhetőleg, ezen új törvény alkalmazására nem lesz gyakran szükség, csak memento, praeventiv intézkedés marad.

Íme, ezek a legújabb, ú. n. háborús anyagi büntetőjogi törvényeink, melyek élénken élénkbe tárják a változásokat, melyeket a hadi állapot a bűncselekmények körén és büntetési eszközeinken előidézett. Több oly cselekmény, mely eddig nem volt büntetendő, az új törvények folytán büntetés alá került, polgári szabadságunk tehát, melylyel egyesek e nagy és nehéz időkben sem átalották visszaélni, szűkebbre lőn szorítva. Számos bűncselekmény büntetése az eddigivel szemben jelentékenyen emelkedett, szigorúbbá lett. Szaporodott a halálbüntetés kiszabhatásának eshetősége, a melyre a hadiszállítási visszaélésekről szóló törvény említett rendelkezéseim kívül még azt is meg kell említenem, hogy a rögtönbíráskodás elrendelése folytán az eddigieken felül még hat bűncselekmény miatt (szándékos emberölés, közegészség ellen halál-okozással elkövetett bűntett, rablás, gyújtogatás, vízáradás-okozás, vaspályán, távirdán vagy hajón elkövetett bűntett) miatt is ki-

szabható lett. Áttörtük egyes büntetési nemek rendes kereteit, az elzárás rendes maximumát háromszorosára emeltük, vissza-idéztük, bár modern színben és mérsékelt alakban, de lényegében a vagyon-elkobzást. Szóval, nincs mit szépitgetnünk a dolgot, az anyagi büntetőjog terén látszólag sok tekintetben jelentékenyen visszaestünk. Viszont azonban nem szabad felednünk, hogy ezek közül a reformok közül sokra, talán a legtöbbre égető szükség volt, tehát azokat a törvények rendszerinti alkalmi indoka, a parancsoló szükség, az állami és társadalmi rendkívüli viszonyok, a sajátos körülmények teremtették meg, sőt sokat belőlük már a béke idején sürgettünk s így nem szabad egyoldalúan csak sajnálkoznunk háborús büntetőjogunk felett.

Lássuk most háborús büntetőjogunk másik ágát, a *büntető eljárást*.

Ezen a téren még szembeszökőbb változásokat és egyenes visszaesést létesített a háborús állapot. Különösen négy, egyaránt nagyjelentőségű módosulás történt a büntető eljárás rendes szabályain és arculatán. Ezek: 1. az esküdtbírószágok működésének az ország nagy részében történt felfüggesztése, 2. a gyorsított büntető eljárás életbeléptetése, 3. a rögtönbúáskodás visszahozatala, 4. polgári egyéneknek bizonyos cselekmények miatt katonai bíraskodás alá rendelése.

1. *Az esküdtbírószágok működésének felfüggesztésére* a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXIII. t.-cz. 12. §-a hatalmazza fel a ministeriumot. A ministerium rögtön a háború kitörése napján, 1914 július 27-én, igénybe is vette ezt a kivételes hatalmat s az 5487/1914. M. E. sz. rendelettel 26, majd az 5735. és 6082/1914. M. E. sz. rendeletekkel még 13, így összesen 39 kir. törvényszék területén felfüggesztette az esküdtbírószágok működését s az azok hatáskörébe utalt bűncselekmények elbírálását a kir. törvényszékekre ruházta. Ezen kivételes intézkedés oka kézzelfogható. Háborús időben, különösen a hadszíntérhez közeleső vagy épen azzá vált területeken az esküdtszékek megalakítása esetleg physikai akadályokba is ütköznék az esküdtképes polgárok nagy részének katonai szolgálatra bevonulása vagy máshova költözése folytán, másrészt a rendszerint izgatott hangulatban levő laikus pol-

gárok bíraskodása ily nehéz időkben igazságügyi és politikai okokból sem lenne kívánatos. Érdekes azonban megemlítenem, hogy míg Ausztriában ez utóbbi szempontra való tekintettel az állam egész területére felfüggesztetett az esküdszék működése, nálunk az ország jelentékeny részében, 26 kir. törvényszék területén háború alatt is lehetségesnek bizonyult az esküdszék működése, a mi közállapotaink szilárdságának, különösen a nemzetiségi kérdés szerencsés és megnyugtató alakulásának örvendetes bizonyítéka.

2. Másik lényeges változás és egyenesen újítás a *gyorsított büntető eljárás* életbeléptetése a súlyosabb bűncselekmények tekintetében. Rendes büntető-perrendtartásunk egyáltalán nem ismeri a gyorsított büntető eljárást. Bármennyire fontos szempont a gyors elintézés, különösen épen büntetőügyekben, viszont a súlyosabb bűnügyekben az egyéni szabadság oltalma és az ártatlanok esetleges elítéltetésének veszélye miatt óvakodni kell az elsietett ítélkezéstől. Háborúban azonban ez utóbbi szempont háttérbe szorul a legeslegfontosabb érdek, a hadviselés érdekei előtt. A mint az anyagi jog tekintetében szükséges lett az ezen érdeket sértő vagy veszélyeztető cselekmények szigorú és kivételes büntetése, gyakorlati szempontból époly elengedhetetlen az ily cselekmények lehető leggyorsabb megtorlása, épen a megelőzés, másoknak hasonló cselekményektől visszatartása végett.

A gyorsított eljárás fogalmát és szabályait az 1914. évi 120,002 sz. ig. min. rendelet egyenesen és közvetlenül az új katonai bűnvádi perrendtartásból vette. Ez utóbbi gondoskodik ugyanis előre a hadrakelt seregnél és a tengeren követendő büntető eljárás szabályozásáról, külön fejezetet (XXVII.) szentelvén ennek, mint egy különleges eljárási alakzatnak. Ezeket a szabályokat utánozta most a háború kitörése napján kibocsátott ministeri rendelet, «gyorsított büntető eljárásnak (Gybe)» nevezvén el a háború idején a kir. törvényszékek előtti eljárásnak új rendjét.

Jelentékenyen kiterjeszti és reformálja e gyorsított eljárást a Hvm. 16. §-a s az annak végrehajtásául kibocsátott új ministeri rendelet (1915. évi 2060. M. E. és 9550/1915. I. M.). Míg ugyanis eddig, mondjuk a háború első évében, gyorsított

büntető eljárásnak csak a fentebb említett 39 törvényszék előtt volt helye, az új rendeletek értelmében az anyaország egész területén a gyorsított büntető eljárás lép életbe: a felségsértés, a király bántalmazása, a hűtlenség, lázadás, megvesztegetés legsúlyosabb eseteire, az ezekre való felhívás büntettére, valamint a hadviselés érdekei ellen elkövetett új bűncselekmények (Hvm. 1—12. §§) miatt. Ezeket a cselekményeket azonban (Hvm. 16. §) a törvényszékek nem a rendes 3, hanem 5 tagból alakított tanácsokban bírálják el. (A hadiszállítási visszaélések, valamint a politikai és a sajtó-bűncselekmények elbírálására csak a kir. táblai székhelyeken levő törvényszékek jogosultak.

A külön megjelölt 39 törvényszék előtt gyorsított büntető eljárás alá tartoznak ezenkívül: a) feltétlenül vagyis tekintet nélkül a sértett személy vagy tárgy minőségére, a politikai, a hivatali, a fegyveres erő elleni összes büntettek és vétségek s egyes közveszélyű cselekmények, b) katonai személyek ellen elkövetve idetartoznak a hatósági közegek elleni erőszak, az emberi élet elleni büntettek és vétségek, a szándékos testi sértés, a rablás, zsarolás, közveszély idején vagy fegyveresen elkövetett lopás stb., c) a katonai igazgatás használatában álló dolgon vagy katonai egyének, illetőleg a fegyveres erő érdekének megsértésével vagy a hadjárat sikerének veszélyeztetésével elkövetve ide esnek a közegészség elleni büntett és vétség, csalás, vagyronrongálás, gyújtogatás, vízáradás okozása stb.

A gyorsított büntető eljárás legfőbb jellemvonása, nevének megfelelően, a bűnügynek lehető leggyorsabb elintézése, e végből a per rendes szakai közül a feleslegesnek látszó szakaszok és a halasztásra okot adó rendelkezések kiküszöbölése. Így leglényegesebb rövidítés, hogy a büntető eljárás rendes szakai közül se vizsgálatnak, se vád alá helyezésnek nincs helye. Az eljárás előkészítő szaka egyedül a nyomozás, melyet az ügyészség rendel el és maga teljesít is. A nyomozásnál is «minden hosszadalmasságot lehetőleg kerülni kell». A vádirat «lehető rövidséggel» szerkesztendő, ellene kifogásnak nincs helye. A vádirat közöltetik a vádlottal s e közléstől számított három napra kitűzhető a főtárgyalás, sőt a vádlott kifejezett beleegyezésével ez a három napi határidő is megrövidíthető. A főtárgyalás egye-

dül az a szak, mely egészen a rendes büntető perrendtartás szabályai szerint folytatandó, a mi kétségtelenül leghatályosabb biztosíték az alaptalan vagy igazságtalan elítélés veszélye ellen s megnyugtató az ártatlan vádlottra. Az elsőfokú ítélet ellen csak egyfokú perorvoslatnak van helye, a melyet, ha a törvényszéknek öttagú tanácsa hozta az első ítéletet, a kir. Curia, különben a kir. tábla intéz el.

A vádat csak a kir. ügyészség képviselheti, a sértettnek nincs joga pótmagánvádló gyanánt fellépni. Sőt a vizsgálóbíró szerepét is az ügyész végzi, ő állítja a bíróság elé a terheltet, ő köteles a bizonyítékokat előteremteni. Mindezek a katonai büntető-perrendtartásból lettek átvéve. A gyorsított eljárás szabályait még jobban egyszerűsíti, illetőleg az eljárást még gyorsabbá teszi az árdrágító visszaélésekre vonatkozólag az 1916: IX. t.-cz., melynek 6. §-a szerint ily bűncselekmények miatt indított eljárásban a kir. ügyészség vádirat helyett csak a legrövidebbre szorított (Bp. 255. § 1. és 2. p.) vádindítványt terjeszt a bíróság elé. A vádindítvány ellen kifogásnak nincs helye.

3. Még rikítóbban jellemzi háborús büntető eljárásunk rendkívüliségét a rögtönbíráskodás, a régi betyárvilág romantikus emlékeiből eléggé ismeretes «statárium» visszaidézése, helyreállítása. A statárium hirdetése vagyis az elharapózott rablás, gyújtogatás és hasonló súlyos bűntettek meggátlása végett a rendes bíróság helyett egy különleges rögtönítélő bíróság kiküldése, mely az elébe állított bűnösrel egy tárgyaláson végez s a bűnösnek talált vádlottat «elrettentő példaadásul» azonnal fel is kötteti, II. József idejétől egy századig, sajnos, elég gyakori jelenség volt hazánkban. 1883 óta — kétségtelenül az ugyanezen évben felállított m. kir. csendőrség intézményének szerencsés eredményeként — többé nem volt szükség statárium hirdetésére s a büntető-perrendtartás életbeléptető törvénye, az 1897: XXXIV. t.-cz. ezért kifejezetten hatályon kívül helyezi ezeket a kivételes szabályokat s az indokolás kijelenti, hogy ha az idők folyamán esetleg beálló változások folytán mégis szükség lenne annak életbeléptetésére, azt külön törvényjavaslat által kell kezdeményezni. A háború eseteire szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXIII. t.-cz. adja

meg ezt a törvényes alapot a statáriumnak háború idején elrendelésére, a melynek alapján a háború kitörése napján a gyorsított eljárás elrendeléséről szóló ministeri rendelet, mint ennek az eljárásnak egy, még gyorsabb és egyszerűbb alakját állapítja meg a rögtönítelő eljárást.

A rögtönbíráskodás szabályait az említett ministeri rendelet szintén a katonai perrendtartásból vette át, részben figyelemmel az 1900 előtti bírói gyakorlatunk régi szabályaira.

A rögtön-bíráskodás egyfelől jóval szűkebb körre, mindössze hét bűncselekményre terjed ki, ú. m. gyilkosság, szándékos emberölés, közegészség ellen halál okozásával elkövetett bűntett, rablás, gyújtogatás, vízáradás-okozás, vaspályán, távírdán, hajón elkövetett közveszélyű bűntettek miatt, ezenkívül nem is mindenik törvényszéknél, melynél a gyorsított eljárás életben van, csak a melyiknél ezt az összministerium külön elrendelte. Másfelől a statárium még gyorsabb és kivételesebb eljárási alakzat, mely teljesen szakít a rendes büntetőper menetével és szerkezetével, mellőzi az alakszerű nyomozást, az egész eljárást az egyetlen tárgyalásra szorítja, perorvoslatot egyáltalán nem enged.

Tekintettel azonban a rögtönbíráskodásnak erre a valóban rendkívüli jellegére, mely a mennyire üdvös és célszerű az egészen világos bűnösségi esetekben, ép oly veszedelmes lehet, ha elszetve vagy kétesebb esetekben alkalmaztatik, a ministeri rendelet nagy körültekintéssel állapítja meg az elrendelés feltételeit s e mellett az eljárás szabályozásában több pontban jelentékenyen javítja régi rögtönbíróági szabályainkat. Így kifejezetten előírja a rendelet, hogy a terheltet csak akkor lehet rögtönítelő bíróság elé állítani, ha tetten érték vagy ha bűnössége minden valószínűség szerint be fog bizonyulni. Egyenesen kizárja pedig a rögtönbíráskodást az elmebetegre, a mulékony súlyos betegségben szenvedőkre és teherben levő nőkre felgyógyulásuk előtt, valamint ha a terhelt ellen ugyanazon cselekmény miatt rendes vagy gyorsított b. eljárást rendeltek el. Ugyanily óvintézkedés, hogy a kir. ügyész mindjárt a rögtön-bíráskodás elrendelése után köteles a terheltet a védőválasztás iránti jogáról felvilágosítani s ha a terhelt jogával nem élt, vagy a választott védőt a tárgyalásra meghívni lehetetlen, a bíróság hivatalból rendel ki védőt.

Az öttagú törvényszéki tanács előtti tárgyalás különben egészbenvéve a törvényszéki főtárgyalás általános szabályai szerint folyik le, azonban itt is szabály, hogy minden hosszadalmasság kerülendő. Legfontosabb eltérés, hogyha az öttagú tanács a vádlottat a rögtön-bíráskodás alá tartozó cselekményben egyhangúlag

bűnösnek találja, az ítéletben halálbüntetést szab ki. A rögtönbírószak tehát nincs kötve a Btk. rendes büntetési tételeihez, hanem az eléje tartozó bármelyik bűncselekmény miatt joga és szabály szerint kötelessége a halálbüntetés kimondása. Ezt a szigorot enyhíti azonban a rendelet azzal, hogy 20-ik évét be nem töltött vádlottat halálra ítélni nem szabad, továbbá ha a rögtönbírószak a halálbüntetésnek egy vagy több, a büntetésre legméltóbb egyénen történt végrehajtása által a nyugalom és a rend helyreállítására szükséges elrettentő példát már megadta, a kevésbbé bűnös részesekre fontos okokból a halálbüntetés helyett életfogytiglani, vagy 10—15 évig terjedhető fegyházbüntetést szabhat ki. Végül a halálbüntetés kimondása esetén a bíróság köteles azonnal határozni az iránt is, hogy az elítéltet nem tartja-e kegyelemre ajánlandónak s a mennyiben arra méltónak találta, az iratokat az ügyészség és a bíróság véleményével az igazságügyminister útján Ő Felsége elé terjeszti, s a királyi válasz leérkeztéig az ítélet nem hajtható végre. Ezzel az utolsó újítással a rendelet módot ad a bíróságnak, hogy ha legkisebb kételye van a halálos ítélet alapossága iránt, annak kegyelem útján leendő orvoslását maga ajánlhassa Ő Felségének. Ezzel a régi Justizmord-ok elkövethetése úgyszólván lehetetlenné van téve. Természetesen ellenkező esetben, ha t. i. maga a bíróság nem látja kegyelemre méltónak az elítéltet, az ítélet azonnal, vagyis meghozatala után két óra múlva végrehajtandó. Ez a két órás idő sem feltétlenül kötelező azonban a rendelet szerint, a mennyiben a bíróság az elítélt lelki állapotára vagy a bejelentett kegyelmi kérvénynek rövid idő alatt remélhető elintézésére való tekintettel e határidőt kivételesen megtoldhatja.

4. A negyedik nevezetes változás a büntető eljárás területén a háború alatt a polgári egyéneknek bizonyos cselekmények miatt katonai bíraskodás alá rendelése.

Ezt a békés időben ismeretlen intézkedést, mely a régi zivataros idők rendkívüli katonai törvényszékeinek felelevenítése, persze modern alakban, a honvédség katonai bűnvádi perrendtartásának 14. §-a engedi meg, vagyis ez ad törvényes alapot a magyar ministeriumnak, hogy mozgósítás vagy háború tartama alatt a polgári büntetőbíráskodás alá tartozó egyéneket

- a) a jogosulatlan toborzás,
- b) az esküvel fogadott katonai szolgálati kötelesség megszegésére csábítás vagy segélynyújtás,
- c) a kémkedés és az ellenséggel való más egyetértés vagy a fegyveres erő hátrányát célzó egyéb cselekmények,
- d) a katonai behívóparancs iránt engedetlenségre csábítás,
- e) vagy az előbbi cselekmények útján elkövetett még súlyosabban büntetendő cselekmények miatt a honvéd büntető-bíráskodás alá rendelhesse.

A háború kitörése napján, 1914 június 27-én kelt 5491. sz. M. E. rendelettel a ministerium ezt a kivételes intézkedést csakugyan elrendelte, egyelőre csak 26 törvényszék területére, majd pár nap múlva, az 1914 aug. 1-én kelt 5735. M. E. sz. rendelettel a magyar szent korona országainak egész területére, tehát a horvát-szlavon-dalmát társországorokra is.

Nevezetes, az anyagi jogot is érintő intézkedése e rendeletnek, hogy a polgári személyekre ily esetekben a katonai Btk. megfelelő §-ai alkalmazandók s a rendelet e célból függelékben közli is a katonai btk. illető szakaszait, melyek e szerint a háború tartamára a polgári egyénekre is hatályosak lettek.

A háborús büntető eljárás ezek szerint még elevenebben bizonyítja, hogy büntetőjogunk katonai uniformist öltött, a katonai és polgári büntetőjog mennyire összeolvadt, a polgári büntetőjog is mennyire igyekszik mindenben a katonaság, illetőleg a honvédelem érdekét biztosítani.

Végül még két, büntetőjogunk mai háborús korszakának történetéhez tartozó nevezetes adatot kell megemlítenem. Az egyik az, hogy az igazságügyministerium a háborús viszonyok nehézségei ellenére teljesítette az 1913:XXI. t.-cz., a közveszélyes munkakerülőkről szóló törvény által reáruházott azon feladatot, hogy legkésőbb 1916 január 1-ére a dologház intézményét életbeléptesse. Az 1915. évi 68,4000. sz. I. M. rendelet ezt a törvényhozási utasítást beváltotta és dologházakul egyelőre férfiakra nézve a jászberényi járásbírószági fogházat, nők részére pedig a kalocsai törvényszéki fogházat jelölte ki. Ezzel az intézkedéssel egy nagyjelentőségű bűnügyi politikai reform lépett a megvalósulás útjára hazánkban. A dologház intézménye, melynek mint a közveszélyes csavargók, munka-

kerülők elhelyezésére, munkára nevelésére s így a velük szemben való védekezésre szolgáló biztonsági intézménynek meghonosítását többen régóta sürgettük, végre életbelépett hazánkban. Természetesen az új intézmény részére a háború folytán nem lehetett új épületeket teremteni, de kezdetnek mindenesetre megfelelő az is, ha egy-egy intézet ki van jelölve, melyekbe a bíróság által erre ítéleteket el lehet helyezni és a megfelelő módon kezelni.

A másik jelentős esemény egy még régebbi mulasztás pótlása, illetőleg egy igen régi követelmény megvalósítása, t. i. a jövedéki büntető eljárásnak modern alapokra fektetése. A jövedéki, helyesen pénzügyi kihágások eseteiben követendő eljárás az új alkotmányos korszak óta egyáltalán nem volt újonnan szabályozva, hanem elavult, még az abszolutizmus alatti és előtti különböző utasítások, rendeletek szolgáltak jogforrásként ennek az eléggé jelentős jogágnak. Ez az ága volt a büntető eljárásnak, a hol még teljesen a régi elavult nyomozó rendszer érvényesült, az iratok alapján, zárt ajtók megett, védő közreműködése nélkül, kötött bizonyítási szabályok alapján való ítélkezés. Az igazságügyminister egy évtizedek óta egyértelműen sürgetett reformot valósított meg, midőn a f. 1916. évi január 12-én kelt 800/1916. sz. rendeletével, a pénzügyministerrel egyetértőleg, teljesen modern büntető eljárási szabályzatot adott ki, mely érvényesíti a pénzügyi kihágások miatti eljárásban is a vádelt, a szóbeliség, a közvetlenség, a nyilvánosság és a védelem szabadságának elveit.

És még egy pár szóval legalább meg kell emlékeznem a büntetőjog leghumánusabb és legnépszerűbb ágáról: a fiatalokúak ügyéről és a patronageról. E téren a törvényekben és rendeletekben a háború alatt nem történt semmi lényeges változás. Annál nagyobb érdeklődéssel foglalkoznak legújabbban Németországban és nálunk is a háborúnak a fiatalokúak kriminalitására való befolyásával.¹ Sajnos, ott, mint nálunk arra a szomorú eredményre jutottunk, hogy a fiatalokúak krimi-

¹ Elsa v. Liszt und Ruth v. der Leyen: *Berliner Jugendgerichtshilfe*. Zeitschrift für die ges. Strafrechtswissenschaft 37 köt. 119—227.; Franz v. Liszt: *Der Krieg und die Kriminalität der Jugendlichen*. u. o. 496—

nalitása a háború alatt jelentősen emelkedett s a háború hosszabbra nyultával csak folyton emelkedik. E jelenség okai azonban szintén kézzelfoghatóak.

A háború első hónapjaiban az általános fellelkesülés a fiatalságot is magával ragadta, a hadbavonulók üdvözlése, segítése őket is elfoglalkoztatta. Lassanként azonban a háború elhúzódása következtében az atyák és más felügyelők elmaradása, a pártfogó férfiak hadbavonulása folytán természetsszerűleg felébredtek és erőre kaptak a fiatalok rossz hajlamai, az utcán élés, csatangolás s ebből folyólag lassanként a kisebb-nagyobb bűncselekmények elkövetése. Így ma már a fiataikorúak bíróságai egyértelműen panaszkodnak a fiatal criminalitás jelentékeny és állandó növekvésén. Bármennyire szomorú ez a jelenség, ezen csodálkoznunk, de megijednünk sem szabad. Ez is természetes folyamánya a hosszú háború által előidézett demoralisációnak, a minek orvoslására a háború után legelső követelmény lesz a javító nevelési és a patronage-intézmények s különösen a pártfogói és pártfogó tisztviselői intézmény kiépítése. Másfelől örömdetes jelenségek gyanánt lehet megemlítenem, hogy a javítóintézetek növendékei is az igazságügyi kormány bölcs intézkedése folytán be vannak vonva a hadiszolgáltatás körébe. Így repülőgép-alkatrészek és más katonai célra szolgáló iparcikkék készítésével foglalkoztak, majd pedig a katonai szolgálatra alkalmasak besoroztattak és tényleges szolgálatra vonultak be. Így vált lehetővé legnagyobb állami javítóintézetünknek, a kassainak hadikórház céljára átengedése.

A patronage terén gyakorlatilag szintén zavarólag hatott a háború. A pártfogók száma lepadt, viszont a pártfogoltaké, a segélyre-szorult, elhagyatott gyermekek és ifjak száma hatalmasan felszokott. Örömdetes másfelől, hogy a háború népszerűvé tette az eddig sokak által kicsinyléssel vagy épen gúnyolódással nézett patronage eszméjét. A véres harcok áldozatainak, a sebesülteknek, rokkantaknak, az elesettek özvegyeinek, árváinak

516.; Rupprecht : *Jugendstraffälligkeit in Bayern im Frieden u. im Kriege*, Deutsche Strafrechts-Zeitung III. 1916. 128—134.; Zsoldos Benő: *A fiatalok védelme és a háború*. Bűnügyi Szemle. IV. 321—324.

gondozás alá vétele, ezek részére megfelelő elhelyezés, foglalkoztatásról gondoskodás, szóval az elhagyatottaknak, a segélyreszorultaknak ápolása, gondozása, a mi a patronage feladata, ma többé nem gúny tárgya, sőt hazafias kötelességszámba megy, vagyis a patronage eszméje a háborúban — a célok heteronómiajának törvénye szerint — diadalmaskodott, a társadalmat a rémséges vérontás, a mérhetlen nyomor és szenvedés belekényszerítette az emberbaráti erényeknek, legalább a legközelebbieinkkel szemben való gyakorlására. Ez nyújt megnyugtatót, hogy a háború után majd a hadiárvak, rokkantak ügyével kapcsolatban, az összes elhagyatottak ügyének erőteljesebb felkarolására lehet kilátásunk.

*

A háborús jelenről, melynek rendkívüliségét ime a büntetőjog is eléggé érzi és igazolja, vessünk most pár pillantást a jövő felé. Kíséreljük meg körvonalazni bűnügyi politikai feladatainkat a háború után.

Nem arról akarok szólni, milyen lesz a világ képe s közelebről miként fog alakulni a criminalitás a háború után. Erről ma, a mikor még mindig semmi biztos kilátásunk nincs arról sem, meddig tarthat még a nemzeteket dúló háború, komolyság nélkül alig is lehetne beszélni. Arra nézve azonban, hogy minő tanulságokat vonhatunk le a háborús büntetőjog eddigi fejleményeiből a jövőre nézve, tanulhatunk-e valamit a háborús büntetőjog alkotásaiból, meg lehet vagy meg kell-e valamit tartanunk a háború alatti változásokból, az anyagi büntetőjog és a büntető perjog terén létrejött új szabályokból, reformokból, mik lesznek tehát a háború után a legközelebbi feladataink: erről már, azt hiszem, nemcsak lehet, hanem talán kívánatos is már most eszmét cserélni. Az már ma látható, hogy a háború befejezte után, mint minden téren, a büntetőjog terén is temételen nagy és nehéz feladat fog elénk tornyosulni mind a rendes, békés állapotba visszazökkenés, mind a további haladás, a háború, illetőleg a majdani békekötés által teremtett új helyzetből előálló új kérdések megoldása tekintetében. Kívánatos tehát, hogy tisztában legyünk a reánk váró új feladatokkal s a mennyire lehetséges, mintegy felkészülve, kész munkaterv-

vel fogjunk hozzá a reánk váró új nagy és nehéz munka programhoz.

A *Deutsche Juristen Zeitung*-ban Schiffer, majd Heinemann már a háború elején rámutattak, hogy a háborús új büntetőjogi szabályok közt sok olyan van, a mi nem pillanati, átmeneti jelentőségű, hanem érdemesnek látszik az állandósításra. Ez az előkelő német jogi lap e célból külön rovatot is nyitott azoknak a kérdéseknek, illetőleg javaslatoknak a felvetésére és megbeszélésére, melyek mint a háborús büntetőjog tanulságai vagy követelményei a háború után fenntartandók, illetőleg elintézendők lesznek. A mi szakirodalmunkban is már többen hangot adtak ugyanennek a gondolatnak s így nem tekinthető feleslegesnek a háború utáni bűnügyi politikai feladataival való foglalkozás.

A legelső s legszükségsezerőbb feladatunk lesz természetesen a háborús büntetőjog feleslegessé váló kivételes szabályainak félretétele s a régi rendes szabályoknak helyreállítása. A mily könnyűnek és látszólag kellemesnek tűnik fel ez a feladat, éppoly nehéz lesz és sok körütekintést fog igényelni annak keresztülvitele. A háború befejeztével még bizonyosan sok büntetőper lesz folyamatban, sok feljelentés fog még azután is érkezni a háborús büntetőtörvénykönyvbe ütköző cselekmények miatt. Miként bonyolítsuk le ezeket a folyamatban levő vagy újonnan megindítandó pereket, érvényben hagyhatjuk-e még bizonyos átmeneti időig a háborús büntetőtörvényeket és a háborús büntető eljárást, ez lesz a legelső, a mi iránt intézkedni kell, még tulajdonképen a háború befejezte előtt. Igaz, hogy a kivételes törvények hatálya kifejezetten csak a háború tartamára szól, így a hadiállapot megszűntének napján ezek hatálya magától megszűnik, azonban épen ez a kérdés, helyes és szükséges lesz-e rögtön másnap a békés idő rendes szabályait venni alkalmazásba, vagy nem kívánatos-e épen azokat a rendelkezéseket, melyeket a háborús büntetőjogból jövőre is megtartani kívánunk, egyelőre átmenetileg életben hagyni, a míg majd intézményesen beilleszthetjük azokat a rendes büntetőjogi szabályok közé.

A példát már meg is találhatjuk erre a képviselőválasztások elhalasztásáról, illetőleg a jelenlegi országgyűlés tartamá-

nak kivételes meghosszabbításáról szóló 1915. évi IV. törvény-cikkben, mely tekintettel arra, hogy a háború által előidézett kivételes helyzet nemcsak a béke megkötéséig, hanem azután is mindaddig, míg a polgárok zöme rendes életviszonyai közé visszatérhet, lényegében fenn fog állani, a jelen országgyűlés tartamát kivételesen a békekötést követő hatodik hónap végeig meghosszabbította. Előrelátható, hogy a háborús büntetőtörvények egynémelyikének ily kivételes meghosszabbítása iránt is intézkedni fog kelleni, különösen azok iránt, a melyeknek esetleg még további megtartása, illetőleg állandósítása is szóba jöhet.

Így kívánatos lenne, ha a hadiszállítási visszaélésekről, az árdragítási visszaélésekről, a hazaárulók vagyoni felelősségéről szóló törvények anyajogi intézkedései egy ideig még életben maradnának. Az eljárási szabályok közül a gyorsított bűnvádi eljárás átmenetileg, illetőleg a már folyamatban levő perekre szintén fenntartandó lesz. Ellenben azonnal megszüntetendő a rögtönbíráskodás, vagy a ministeriumnak a kihágások magasabb büntetésére való felhatalmazása.

A második további és már későbbre való feladat a háborús büntetőjog tanulságainak értékesítése rendes büntetőjogi codexünk átdolgozása vagy novelláris módosítása által.

Épen a háború kitörése előtti években Európaszerte és nálunk is, a meglevő büntetőtörvények teljes átdolgozása, illetőleg új Btk-ek alkotása iránt folytak az előkészítő-munkálatok. A hatályban levő, ú. n. classikus Btk-ek számos hiányának orvoslása, a büntettesek elleni hatékonyabb fellépés, különösen a közveszélyes büntettesekkel szemben a társadalom biztosabb s mégis emberiesebb védelme, a fiatalok bűnelkövetőkkel szemben szintén eredményesebb, okosabb és célszerűbb elbánás kérdései, melyek az utolsó évtizedek alatt a büntetőjog irodalmának állandó vitakérdései voltak s számos pontban már kiörlődtek és sok országban külön törvények által részben megoldásra is jutottak. mindezen szükséges és a haladás, a fejlődés szempontjából felette kívánatos reformok összefoglalása, egységes törvényben keresztülvitele végett a legtöbb európai állam a fennálló Btk-ének teljes átdolgozását tűzte napirendre. Schweizban, a német birodalomban, Ausztriában, Dániában,

Szerbiában az igazságügyi kormányok új Btk. javaslatokat készítettek s ezek álltak épen a nemzetközi gyűléseken, conference-ken is a megvitatás központjában. Nálunk is az igazságügyi kormány 1913-ban határozottan programjába vette a Btk. gyökeres átdolgozását.

Mi lesz mindezekből a már kész javaslatokból a háború után, elővehetjük és folytathatjuk-e a megkezdett codificationalis munkálatokat? Ha nem vagyunk elkeseredett pessimisták és bízunk az emberiség haladásában, tökéletesedésében, az új alkotások folytatását, az erőszakosan megszakított fejlődési folyamat helyreállítását, bárminő vigasztalannak látszik a mai rettenetes jelen, nemcsak hinnünk, de bizton várunk s annak bekövetkeztén teljes erőnkkel munkálkodnunk kell. Részemről legszilárdabb meggyőződésemm, hogy a háború befejezte után, sokkal gyorsabban, mint reméljük, helyre fog állni a dolgok régi rendje, s a félbemaradt munkálatok, reformok újra előkerülnek és talán az azelőttinél gyorsabban meg is oldatnak.

A büntetőjogi reformjaink folytatása felől e hitemben csak megerősített gr. Gleispach-nak, a bécsi egyetem új büntetőjogi tanárának múlt évi májusban tartott székfoglaló előadása, melyben egyenesen a háborúnak a büntetőjogi reformjainkra való hatását fejtegeti s ugyancsak arra az eredményre jut, hogy ha sajnálnunk lehet is a büntetőjogi codificationának a háború által történt megakasztását, másfelől ez a halasztás nagy előnnyel is járt, a mennyiben időnk és alkalmunk lett annak a megfontolására, hogy a mit a háború előtt a tudomány, a társadalmi politika szempontjából mint helyes, új büntetőjogot állapítottunk meg, most a háború hatalmas tapasztalatainak és eredményeinek figyelembe vételével is helyesnek tekintjük-e a jövőre nézve.¹

¹ Dolgozatomnak nyomdába küldése után jelent meg gr. Gleispach-nak egy másik értekezése (*Strafrechtsvereinheitlichung in Deutschland und Österreich-Ungarn. Deutsche Strafrecht-Zeitung* III. 1916 m. ápr. Heft), melyben a három állam közötti «bajtársi szövetség» eszméjének hatása alatt a német, az osztrák és a magyar új Btk. javaslatok lehető egyenlősítését, illetőleg a közös alapfogalmak és intézmények hasonló szabályozását sürgeti. Erre a nagyfontosságú indítványra e helyütt már nincs módomban kiterjeszkedni, csak annyit jegyezhetek még ide, hogy a három állam bü-

Nézetem szerint nekünk is, ha a Btk. átdolgozásának nagy művét folytatni fogjuk, feltétlenül értékesítenünk kell a háborús büntetőjog tapasztalatait is. Az alapelvek és vezéreszmék, melyek az új Btk-i javaslatokban kivétel nélkül feltalálhatók, a háború utáni büntetőjognak is alapjai és vezérmotívumai maradnak, t. i. a büntetteknek az elkövetett bűncselekményért a bűnösségük fokához mért felelősségre vonása, a büntettek különböző osztályainak különböző megfelelő büntetések és biztosító intézkedések alá rendelése, a tettesek egyéniségének, körülményeinek, helyzetének és jövőjének az eddiginél behatóbb figyelembe vétele. Az új Btk-eknek a háború után is különösen három főproblémát kell minél szerencsésebben megoldaniok: 1. a fiatalok és a csökkent szellemi képességű bűnelkövetőknek gondozó, gyógyító kezelését, velük szemben a megtorlás háttérbe szorítását, a helyett az erkölcsi javítást, a nevelést, illetőleg a gyógykezelést, a védő elhelyezés keresztülvitelét, 2. az alkalmi, pillanati vagyis a romlatlan büntetteknek inkább névleges, intő jellegű büntetését, 3. a közveszélyes, megöregzett büntetteknek ellenben szigorú és hatályos megfékezését, velük szemben, illetőleg újabb merényleteiktől a társadalom valószínű védelmét.

Ha ezek az elvek s az ezek keresztülvitelére már eddig kialakult új intézmények és reformok az új Btk-ekbe is előreláthatólag bekerülnek, ha a háború előtt oly hosszú tudományos és kriminálpolitikai harcok után kiörlődött program alapján vége a háború után is ugyanaz marad, ennek a helyes bűnügypolitikai programnak részletes kidolgozásánál a háború tanulságai rendkívül becses adatokat s részben új eszméket fognak szolgáltatni.

Így, hogy csak a már ma megállapítható közóhajokat említsem:

Kíváncsú lesz az izgatási fejezet gyökeres átdolgozása, a magyar nemzet politikai egysége és tekintélye elleni merényleteknek erőlyes és szigorú büntetések alá helyezése;

tetőjogának «egységesítése» túlhajtott kíváncság, azonban az egymástól való kölcsönös tanulás és a legjobbnak a követése s így a «hasonló» szabályozásra törekvés mindenesetre helyes és kíváncsú.

a hűtlenségnek, a magyar állam biztonságát s különösen a hadi érdekeinket sértő vagy veszélyeztető bűncselekményeknek, így a kémkedésnek, a hadiszállítási visszaéléseknek — az 1915: XIX.t.-cz. alapul vételével — gyökeres átdolgozása és kibővítése;

a fegyveres erő elleni egyéb bűncselekmények is részletesebb szabályozás alá veendők lesznek.

De kívánatos lesz az egész Btk. átnézése a háborús büntetőjog fejleményeinek értékesítése végett, így a büntetési rendszer mai formalismusát, merevségét tágitani kell, a pénzbüntetést az árdrágító visszaélésekről szóló törvény mintájára a mai-nál sokkal szélesebb keretre kiterjeszteni; a különös részben nagyobb figyelemmel kell lenni az emberi életet nagymértékben veszélyeztető cselekményekre, a tömeges halált okozó bünteteket, a közegészséget fenyegető különböző merényleteket, ép úgy a közönség kizsákmányolását célzó lelkiismeretlen uzsorás vagy más család bűncselekményeket, általában a gazdasági visszaéléseket, a szegényebb osztályok, a tapasztalatlanok kifosztására irányuló különböző üzemeket az eddiginél sokkal szigorubb és hatályosabb repressio által kell kiirtani vagy visszaszorítani.

A másik nagy feladat lesz az anyagi büntetőjogi codificatio terén az új katonai büntetőtörvénykönyv megalkotása. Ennek az alkotmányjogilag is nagyfontosságú kérdésnek a megoldása évtizedek óta közóhaja a magyar büntetőjogászoknak. A világháború egyik örömdetes eredménye lenne reánk, ha ennek befejeztével s a hosszú közös küzdelem alatt megerősödött kölcsönös bizalom folytán sikerülne végre elhárítani a közös alapelveken felépített, de alkotmányilag külön magyar és osztrák katonai Btk. megalkotásának akadályait. Mennyire szükséges első sorban alkotmányjogi szempontból is a külön magyar katonai Btk. elkészítése, erre helyesen mutatott rá legközelebb Polner Ödön,¹ kiemelve, hogy a háború tartama alatt magyar állampolgárookra is életbeléptettük az eredetére és lényegére bizony osztrák katonai Btk-et. Büntetőjogi szem-

¹ Polner Ödön: *A kivételes hatalom alkotmányjogi vonatkozásai*. Jogászegyleti előadás. 1916 febr. 19.

pontból pedig feltétlenül kívánatos a katonai anyagi büntetőjog codificatiója, mert az 1855-ből származó mai codex teljesen elavult s minden tekintetben gyökeres átdolgozásra szorul. Különösen fontos lesz az állam elleni bűncselekmények, valamint a fegyveres erőt veszélyeztető delictumok összhangba hozatala a polgári Btk-vel.

Az eljárás terén szintén becses tanulságokat nyújt a háborús büntetőjog. A katonás gyorsaság és pontosság, bármennyire ellenkezni látszik a polgári büntetőperrendtartás legfőbb alapeszméjével, az anyagi igazság keresésével és lehető megközelítésével, a tiszta világos ügyekben nem tekinthető kibékíthetetlennek azzal. A háború alatt megismert gyorsított büntető eljárásból azért a polgári Bp. esetleges revisiója alkalmával megszívlelendő lesz a nyomozás és a vizsgálat összeolvasztása, a vádalahelyezés lehető mellőzése, a perorvoslatok egyszerűsítése, így különösen a középső fórumok mellőzése, a mi a bírói szervezet egészséges irányú reformjára is jótékony hatású lenne.

A bírói szervezetre vonatkozólag a háború tanulságainak értékesítéseül érdekes és figyelemreméltó javaslatot tesz gr. Gleispach, bécsi egyetemi tanár említett székfoglalójában. A politikai és a fegyveres erő érdekei ellen elkövetett bűncselekmények feletti bíráskodás tekintetében egyfelől az egyéni szabadság védelme, másfelől az állami érdekeknek a politikai pártérdekektől függetlenítése érdekében egy specialis bíróság létesítését javasolja, mely a Schöffenzsengbíróság módjára szakszírákzból és katonatisztekzből lenne összeállítva, vagyis a laikus elemet a tisztek tennék a bíróságban. Az esküdtbíróság Gleispach szerint a politikai büntetteknek elbírálására egyáltalán nem alkalmas, sőt az esküdtbíróság ily ügyekben egyenesen az állam védtelenségét jelenti, különösen oly vidékeken, a hol erre a védelemre legszürögsebb szükség lenne.

Bármennyire helyes lehet a Gleispach javaslata Ausztriában, a nemzetiségek szerencsétlen aránya miatt, azt hiszem, nálunk ez a javaslat nem igen fog visszhangot kelteni. A katonaság és a polgárság közötti válaszfal ugyan a háború alatt és hadseregeink nagyszerű, örök hálára méltó fegyvertényeinek hatása folytán nálunk is erősen megingott s az is méltányos lehet, hogy azoknak, a kik életüket és vérüket oly bőven ontot-

ták a hazáért, az állam érdekét legközelebből érintő bűncselekmények elbírálásában részt adjunk, azonban hazánkban, a hol a nemzetiségi ellentétek már a háború előtt s a háború alatt, annak egyik örvendetes eredményeként, még jobban elsimultak, azt hiszem, semmi szükség nem lenne béke idején a politikai bűntettek elbírálásánál ily különleges bíróságra. Béke idején a politikai bűncselekmények — kivéve az izgatást — oly ritkán fordulnak elő s rendszerint oly jelentéktelen súlyúak, hogy nem lenne értelme a rendes hatásköri szabályoktól való eltérésnek, vagy éppen a katonai személyek bevonásának. A politikai perek elintézésénél kívánatos legjobban a valóban független bíróság. Békés időben legfeljebb arról lehetne szó, hogy egyes politikai bűntettek, melyek nem az esküdbíróságok elé tartoznak, a törvényszékeknek ne 3, hanem 5 tagú tanácsai által intéztessenek s ezen tanács összeállításánál a négy szavazó bíró közül kettő a magánjogi szakban működő bírák közül vétessék. Igazolja ezt az a tapasztalati tény, hogy a büntetőbírák gyakran túlenyhe mértékkel mérnek, míg a magánjogászok szigorúbban veszik a törvénysértéseket.

Ellenben részemről is teljesen jogosultnak látom azt a gondolatot, hogy a fegyveres erő ellen elkövetett bűncselekmények elbírálásánál a katonai elemek is, mint e tekintetben valóban szakemberek, bevonassanak az ítélkezésbe. Ha háborúban a hadviselés érdekeit sértő cselekményeket teljesen a katonai bíróságok elé utaljuk, bízva a katonai bíróságok ítélkezésének igazságosságában és erélyében, akkor békés időben is meggondolandó, nem lenne-e kívánatos, az ítélkezés szakszerűségének és erélyességének biztosítása végett a fegyveres erő elleni bűncselekményeket, a hova soroznám a kémkedést, a jogtalan toborzást, katonai behívóparancs iránti engedetlenségre csábítást is, egy öttagú törvényszéki tanács elé utalni, melyben két szavazóbíró a honvédhadbíróság tagja lenne. Háború idején pedig ugyanily vegyesbíróság ítélhetné el ezeket a cselekményeket azzal a különbséggel, hogy ekkor a katonai törvényszékhez hivatnék be polgári személyek feletti ítélkezés esetében két polgári (büntető) bíró. Így háborúban is elkerülnők a tisztán katonai bíróság esetleges egyoldalúságát.

Befejezésül, mint a háború utáni bűnügyi politikánknak

legszebb és legjelentősebb feladatára, a fiatalkorúak és a patronage ügyének teljes erővel való felkarolására és minél szélesebb kiépítésére vagyok bátor ismételten is reámutatni. A háború előtt ezen a téren az európai államok sorában a legelsők közt álltunk a kérdés minden ágának helyes törvényhozási szabályozása tekintetében. Sajnos, a legutóbbi időkig sokan kételkedtek és gunyolódtak a büntetőjogászoknak a fiatalkorúak iránti buzgólkodása, illetőleg annak sikere felett. Ez a kételkedés és kifogás azonban teljesen alaptalan. Ha nem tudtuk is pár év alatt — hiszen a büntető novella 1908-ból, a fiatalok bíróságáról szóló törvény 1913-ból való — megszüntetni a fiatalok criminalitását, ha nem javíthattuk is meg mintegy varázsvesszővel az összes züllött és rakoncátlan gyermekeket és ifjakat, ez nem a törvény vagy az új intézmények hibája. Elvégre állami javítóintézetekkel és patronage-zsal nem is fogjuk eltüntetni a fiatalkorúak criminalitását, míg rosszul nevelt vagy éppen neveletlen, züllött, rakoncátlan gyermekek és fiatalok lesznek. De az meg feltétlenül bizonyos, hogy minél jobban kiépítjük a fiatalkorúak erkölcsi megmentésére szolgáló intézményeinket, minél több javítóintézetet, gyermekmenhelyet rendezünk be, minél több pártfogót és pártfogó tisztviselőt állítunk be e legnemesebb embermentési munkába és minél odaadóbban, buzgóbban teljesítik ezek hivatásukat, annál kevesebb lesz csakugyan a kis bűnösök száma, annál kevesebb fiatalkorú fog «fekete kéz» és hasonló nevű regényes bűnbandákat alakítani.

Ma, éppen a háború rettenetességei között láthatjuk át, hogy a nemzetek sorsa, fennmaradása a fiatalságon, annak testi, lelki és erkölcsi erején, a helyes nevelésen fordul meg. A fiatalkorúak modern büntetőjoga és az azt kiegészítő patronage csak egy ága, legkellemetlenebb, de ép ezért felette nagyjelentőségű ága a népnevelésnek, melynek felkarolása, helyes kiépítése a legbölcsebb önvédelem, a belső ellenségek, a bűntettesek gárdájának kevesbítésére.

FINKEY FERENCZ.

SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET.

Második közlemény.¹

IV. Shakespeare indítékai a magyar irodalomban.

A komoly, irodalmi jelentőségű Shakespeare-hatás azon a fokon kezdődik, a mikor az író tárgyat vagy indítékot keres a nagy drámaköltőnél, nem pedig anyagot, s a mit átvesz tőle, azt nem beleilleszti, hanem beledolgozza a maga művébe. Az átvétel önmagában nem hiba. A költő képzelete nem kimeríthetetlen bánya, s még a leggazdagabb képzeletű író is rászorul külső támogatásra. Csakhogy illő forrásból kell meríteni: krónikákból, a históriából, elavult vagy csekély becű költői művekből, nem pedig kész, nagyértékű műalkotásokból, melyeket új földolgozás által megnevesíteni lehetetlen. Az irodalmi kölcsönzésnek gyakorlati szabálya éppen fordítottja a köznapi életben dívónak: költők között nem a szegényebb, hanem a gazdagabb fordul tárgyért a másikhoz. Igazi művészlélek tartózkodik nagyobb szellemek alkotásaiból indítékokat átvenni; ha elvéte találkozunk is ilyen esettel, az többnyire öntudatlan hatás eredménye s nem szándékos eljárás. De akár hivatott, akár kevésbé tehetséges költő fordul is shakespearei tárgyhoz a maga szegényes képzelete támogatásáért, érdekes földadat meglesni, mire tud vele menni, hogy tudja értékesíteni a hatalmába ejtett kincset. S ha szerencsétlen kísérlet is éppen a nagyok nagyja vállán törni magasra, mégis, különösen irodalmunk fiatal korában, az ambíciónak és az irodalmi ízlésnek jele.

Shakespeare követőinek ebben a csoportjában találjuk egyik legnagyobb költőnket is, VÖRÖSMARTYT. Őt egyéb, mélyebb kapcsolatok is fűzik Shakespearehez, de egyetlen vígjátéka, *A fátymol titkai* (1835), a mint Weber Artúr kimutatta, anyagának és in-

¹ Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 474. számában.

dítékainak nagy részét is neki köszöni. Vörösmarty ugyanazzal a módszerrel élt, mint Dugonics német forrása: több shakespearei vígjátékból szerkesztette meg a magáét, de természetesen több ízléssel és több önállósággal. Az alaphelyzet, a melyre a főcselekvény épül, a *Sok hűhó semmiért* kiinduló pontja. Vörösmartynál Hangai és Vilma, Shakespearenél Bencze és Beatrix szeretik egymást, a nélkül, hogy tudnának róla s szerelmüket el akarják titkolni még önmaguk előtt is — persze hiába, a magyar pár ép úgy megtalálja boldogságát a szerelemben, mint az olasz. A főcselekvényt kísérő epizód alapgondolatát meg a *Főlsült szerelmese*k szolgáltatta. A három magyar fiatal ember, midőn szerződésre lép a női nem ellen, Ferdinand navarrai király példáját követi, a ki negyedmagával arra kötelezi magát, hogy három évig szoba sem állnak a nőkkel. Vörösmarty nem másolta Shakespearet, szándékosan eltért tőle mind a szerződés tárgyának megállapításában, mind a kivételében s csak a legmulattatóbb jelenetben ragaszkodott mestere utasításaihoz, ott, a hol a szerződésüket megszegő ifjak leleplezik egymás hűtlenségét. A részletesen kivitt, terjedelemre nézve a főcselekvényt is meghaladó epizód megalkotásában Vörösmarty természetesen nem mérkőzhetik Shakespeare-rel, — nemcsak művészi, hanem főleg komikai ere sokkal fogyatékosabb volt — de a cselekvény tervét s az angol vígjátéktól való eltéréseket ügyesen, sőt szellemesen gondolta ki. Az ő ifjai — jellemzetes nevük: Kaczor, Guta, Rigó — nem tartózkodásukkal akarják csúffá tenni a nőket, hanem ellenkezőleg, az által, hogy vállalkoznak szerelem nélkül meghódítani őket; törekvésük nem kevésbbé sértő s ép oly természetes, mint a navarrai ifjaké. Szerencsés ötlet volt az is, hogy az angol drámával szemben, mely minden ifjat más-más nő rabjává tett, ő egy leányt szerepeltet, a főcselekvény hőst, Vilmát, s szerencsés a megoldás is: Shakespearenél a szerelmes ifjak számára megnyílik a boldogság útja, Vörösmartynál megcsúfolja őket a meghódításra kiszemelt áldozat. Egyéb indítékainak forrása is megtalálható Shakespearenél: a három udvarló nevetségessé tévése a *Vízkereszt*ben; a főcselekvény bonyodalmánának alapja, hogy Vilma udvarlója előtt két alakban jelenik meg, magánál Shakespearenél is visszatérő motívum; a fátyol szerepe, melylyel a leány fölismertethetlenné teszi magát,

ha más megokolással is, szintén szerepel a *Vizkeresztben*. Annál sajtósebb, hogy ennyi kölcsönzés ellenére sem másolat *A fátyol titkai*. Magát a tényt nem kell bizonyítani; igazolja, hogy azokat a kapcsolatokat, melyek a magyar vígjátékot Shakespearehez fűzik, nem vette észre sem Gyulai, sem többi kiváló kritikusunk, a kik mind Vörösmarty drámáját, mind Shakespeare költészetét jól ismerték. Nem is pusztán azzal tett szert önállóságra, hogy több drámából merített anyag összeolvasztásaként áll előttünk, hanem mert szerzője az anyaggal szabadon, igazi költő módjára bánt, úgy, a mint Shakespeare szokta kiaknázni forrásait. Ez az összevetés természetesen csak az eredetiség mértékét illeti; a különbség eljárásuk között — s ez a mértéke a drámák becsének — az, hogy Shakespeare valóban nyers anyagot talált előzőinél s abból formált művészi remeket, Vörösmarty pedig a műremekek alapján készített azoknál kisebb értékű alkotást. A magyar költő eljárása csak ebből a szempontból szorul mentségre: reménytelen vállalkozás egy nagyobb költő kincseit a maga javára felhasználni. Egyébként annál kevésbbé szabad Vörösmartyt hibáztatni, mert átvételei — szinte teljes határozottsággal állíthatta Weber Artúr — nem szándékos kölcsönzések, hanem a Shakespearet behatóan tanulmányozó, művészetéért őszintén lelkesedő költőnk öntudatlanul dolgozta föl a lelkébe gyűlt, fejében zsongó Shakespeare-motivumokat.

Szintén változatos shakespearei motivumok összefűzése jellemzi FOGARASI NAGY PÁLnak 1827-ben, tehát Vörösmarty drámájánál pár évvel korábban megjelent *Véres örökségét*. De ez az egyetlen kapcsolat köztük, egyébként egymás teljes ellentétei. A két fölvonásos tragédia tudatosan shakespearei elemek segítségével készült, s míg Vörösmarty vígjátéka összeforrasztja a motivumokat, Fogarasi Nagy Pál csak fölfűzi őket tragédiájának fonalára.¹ Viszont Vörösmarty anyagot is, Fogarasi csak motivumokat vesz át. Maga az író jóformán ismeretlen irodalmunkban, drámája meg teljesen jelentéktelen, s az a tíz sornyi bírálat,

¹ A dráma eredeti volta azonban, noha külső okok nem szólnak ellene, kétes.

melyet róla megjelenésekor Toldy Ferencz írt — irodalomtörténésünk atyjának talán legszellemesebb kritikája — élesen rávilágít minden fogyatkozására. De egy szempontból megérdemli a figyelmet : nagyszerű kísérleti anyag az æsthetikusnak, ha a költői képzelet útjait kutatja. Az egész egy nagy mozaik, a drámaírók egész sorát megdézsmálta érte a szerző. Az Oidipus-mondát teszi át a középkorba s a német végzetdrámák példájára a fatum munkáját szerelmi és hatalmi vágygyal combinálja. Az előzményeket egészen Müllner híres *Schuldja* alapján szerkeszti, a részletekben Grillparzer képeit (*Das Leben ein Traum*) értékesíti s a cselekvényt közvetve vagy közvetlenül shakespearei motívumokkal szövi át. Ókori tárgy, német milieuban és szellemenben, Shakespearétól ellesett vonásokkal megalkotva — sajátos, szinte példátlan jelenség. Shakespeare drámáit alaposan ismerte és tanulmányozta az író, s ez, ha egyebet nem is, komoly ambícióját bizonyítja. A helyzet emlékeztet *Hamlet*ére. A mint Gertrud királyné bűnös nászra lép férje gyilkosával, mielőtt még elszakadt volna cipője, melyben ura tetemét sírjához kísérte — Edeltrud grófnő is négy hónappal férje meggyilkolása után szeretőjének, a Sturmbergi grófnak neje lesz. Az egyezés külső, s a többi shakespearei indíték szintén pusztá ékesség. Nagy Pál nem a tragikus hatás kifejtését tanulta mesterétől, nem is drámája fölépítését, hanem földíszítését : Shakespeare hatásos indítékait beleszótta a maga rémes, de mégis unalmas cselekvényének élénkítésére. A gróf öngyilkosságra gondol, de elszavalja előbb a maga sorsára alkalmazva Hamlet nagy monológját s erre elveti magától a tört (II : 4.). A meggyilkolt férj kísérteties megjelenése Banquo szellemének szerepe után van másolva (I : 3.), s ugyancsak *Macbeth* hősnőjére emlékeztet Edeltrud, mikor rettentő látomásával rémíti környezetét (I : 9.). A baljóslatú jelek ismétlődése s részletes festésük a (I : 5. s még inkább II : 3.), *Julius Caesar* végzetes omenjeit újítja föl, míg a természetben dúló fergeteg, mely a kísérteties történetnek megadja a méltó keretet (több helyütt, főként I : 1. és 7., II : 3.), a *Lear*ben dühöngő vihar rajzának halvány mása, s az, ép úgy mint Shakespearenél — még pedig nemcsak a *Lear*ben, hanem a *Macbeth*-ben is — több egyszerű keretnél : a természet romboló hatalma az emberi lélekben dúló vihart példázza. A derék kir. táblai ügy-

véd nem durva kézzel nyúlt Shakespearehez, s eljárása, művészeti szempontból, különösen a kort véve tekintetbe, a melyben írt, épen nem kárhoztatható; hogy mégis ily kevés becsű alkotást tudott formálni az anyagból, egyedül tehetségén múlt.

Már csak egy shakespearei drámához, de az előbbinél határozottabb kapcsolat fűzi GAÁL JÓZSEFnek egy novelláját, a *Gyűlölség és szerelem* címűt. Forrása Shakespeare *Romeo és Juliája*. A novella tipikus Romeo-tárgy, s hogy Gaál az alapjául szolgáló helyzetet Shakespeareből merítette,¹ azt maga is jelzi az elbeszélés élére illesztett jeligével, a shakespearei dráma két sorával; a cselekvény azonban egészen a magyar költő leleménye, szellemében és fordulataiban ép oly távol áll az angol tragédiától, mint hőseinek és milieujének rajzában. *Romeo és Juliából* pusztán a kiindulópontot tartotta meg: két gyűlölködő család sarjai megszeretik egymást. De már itt egy lépéssel tovább megy, mint Shakespeare, s pótolja, a mit az fölöslegesnek tartott: rávilágít a két családot elválasztó gyűlölség okára. A modern magyar viszonyok közt lepergő elbeszélésben a viszálykodás magva is sajátosan magyar, egy örökösödési pör s ezzel kapcsolatban vármegyei viszonyok közt és kölesönös hatalmi féltékenykedés. A cselekvény megindulta után a két költői mű utai még inkább szétválnak. A magyar novella bonyodalma egészen más szálakból fonódik, s más a megoldása is: a szerelmesek legyőzik az akadályokat, s házasságukkal elsimul a családi viszály. Az egész a XIX. század eleji romantikának elhasznált chablonjaiból van összerakva — a szerelmesek ismeretlenül szeretnek egymásba, egy könyvbe írt jegyzet fődözi föl érzelmeiket, életmentés, párbaj, hamis tanuzás stb. — s csak az első áll némi kapcsolatban a *Romeo és Julia* báli jelenetével, a többi mind sok kézen átment, szinte közbirtokká lett fordulat. Látnivaló, hogy a kapcsolat a novella és a tragédia között csak határozott, de nem mély; Gaál nem tanult semmit Shakespeare-től, csak átvett egy helyzetet, s ez is olyan általános, annyira emberi és köznapi, hogy Gaál egészen bátran eltagadhatta volna. Hogy nem tette, sőt nyíltan utalt forrására, az valójában nem érdem, s a dicsekvésnek legalább

¹ V. ö. Bayer József értekezését, *Romeo és Julia Borhátón* (Egyetemes Philologiai Közlöny, 1915: 361—364. l.).

is oly erős árnyalata színezi, mint a szerénységnek. Mintha azt mondaná: íme ezt a shakespearei tárgyat másként is meg lehet fogni! Ő valóban másként nyúlt hozzá, de nincs sok köszönet benne. Shakespeare szelleme megbocsátotta volna a gyöngye magyar novella szerzőjének, ha nem említi nevét.

Szintén a *Romeo és Julia* hatása alatt, s egészen a veronai tragédia szellemében indítja meg SZIGLIGETI is *Gritti* című történeti tragédiáját. Az első színek mintha csak Erdélybe tennek át a *Romeo* cselekvényét. Cibak, erdélyi vajda, leányának, Margitnak, nászát készül ünnepelni a moldvai vajdával — úgy, mint az öreg Capulet Juliáét Paris gróffal. A leány azonban a fiatal Grittit szereti, Julia végzetes szerelmével, de szerelméről nem mer szólni, mert az öreg Gritti atyjának halálos ellensége. A helyzet utolsó vonásig egyezik Shakespeare rajzával: nincs a legkisebb kétség sem, hogy Szigligeti képzeletét az angol dráma irányította. Megkísérelte azonban a tragikus hangulatot fokozni: a két család gyűlöletét kimélyíti az által, hogy az ellenségeskedés alapjául reális, concret alapot vet. Cibak és Gritti nem két gyűlölködő család feje, hanem két ellentétes világfölfogás és erkölcsi álláspont megtestesítője. Az magyar, fájának minden nemes tulajdonságával, ez olasz, jövevény, álnok és gonosz, mint honfitársainak söpredéke; az előbbi az erkölcs őre, a hazaszeretet bajnoka, az utóbbi hazátlan kalandor, a ki lábbal tapodja az erkölcsöt. Hogy Szigligeti e vonásokat többé-kevésbbé készen kapta a történetben, az nem kisebbíti érdemét. Sajnos, ezt az erősen drámai helyzetet nem aknáztta ki, s tragédiája a *Romeo és Julia* cselekvényétől eltávolozva, más útra tér, a bonyodalmat és katastrophát egyéb motívumokból fejleszti. Ez utóbbiak közé is keveredik egy shakespearei indíték: a dráma előzménye, Gritti alaptalan féltékenysége és kegyetlen bosszúja ártatlan nején, a *Téli rege* Leontesének elhamarkodott, rideg ítélkezését újítja föl. A megokolásban Szigligeti ismét alaposabb akart lenni mesterénél: Gritti gyanuját a nejétől visszautasított udvarló keltette és táplálta, Hermonét bűnösnek csak maga a király látja s elvakultságában még legbizalmasabb embereinek sem ad hitelt. De a kivitelben a magyar író ereje megtörik, úgy hogy a mi Shakespearenél egy hosszú bonyodalom első mozzanata, az nála a főcselekvényhez

csak igen vékony szállal hozzáfűzött s a megoldásban szerepet sem játszó episoddá lesz. Szigligeti, a tapasztalatlan drámaírók szokása szerint, halmozza a motívumokat és aztán nem bír velük: akkora anyagot zsúfol össze, hogy Shakespearenek három drámára elég lett volna — ő egyet alkotott belőle, de teljesen elhibázottat. A *Gritti* nem a szerelem tragédiája, nem is a féltékenységé, ezek a hatalmas indulatok a dráma folyamán elsorvadnak vagy szóhoz sem jutnak s ezáltal lerontják, nem hogy emelnék a drámai hatást.

Nagyobb számmal vannak irodalmunkban olyan drámák, melyek csak egy-két indítékot vesznek át Shakespeare-től s ezt sokszor egészen átalakítva, szervesen illesztik bele a cselekvénybe. E drámaírók élén megint Vörösmarty áll, de nem egymagában, hanem megosztva helyét KATONA JÓZSEFFel. Katona fiatalkori drámái nagyszámú és nyomós bizonyítékot szolgáltatnak arról, milyen mélyen belemerült már drámaírói pályájának első felében Shakespeare költészetének tanulmányozásába.¹ Legtöbb shakespearei indíték a *Lucza széke* című drámájában (1812) található. Maga a dráma minden inkább, mint shakespearei: két ellentétes jellemű eseménysorozatnak összeforrasztása. Az egyik népies szellemű, szinte kész népszínmű — ez teljesen független Shakespeare-től; a másik németes ízű lovagdráma. Ez utóbbi természetesen szintén egészen idegen Shakespeare világától, de egyik legfontosabb indítéka, a méreg helyett nyújtott álomital, és a legromantikusabb helyzete, a sírboltba zárt s halottnak hitt nő felébredése², a *Romeo és Juliára* vezethető vissza, esetleg csak közvetve, a német *Sturm und Drang* valamelyik drámája közvetítésével. Egyenesen Shakespeareből van azonban másolva a dráma egyik mellékszereplője, a sírboltba zárt nő fia, Lázár. Kettős gyanu gyötri, s mindegyik

¹ Némi óvatosságra int azonban az a körülmény, hogy Katona ifjúkori drámáinak eredetisége nem áll kétségen fölül, bár épen azok, melyekről alább szó esik, valószínűleg nem fordítások, sőt nem is pusztá átdolgozások. Idegen eredetű részleteik azonban ezeknek is vannak, s így nem lehetetlen, hogy azon részek közül, melyeken Shakespeare hatása érvényesül, egyik-másik középük tartozik.

² II: 11. s. köv. jelenetek. A nő felébredése azonban csak a nézők számára az; valójában nem volt halott, s már egy félve élt a kriptában.

szörnyű: anyját bűnösnek sejtí s gyilkosát atyjában keresi. Hogy tisztán lásson, Hamlet szerepét játssza: örültséget tetetve iparkodik kifürkészni a valót s ép úgy fél a bizonyosságtól, mint a dán királyfi. A sírboltban anyja koporsója előtt kiönti kétségektől átjárt szívét, s monologjában természetesen Hamlet nagy monologjának gondolata szólal meg a túlvilági életéről, ellaposodva, a köznapi ember színvonalára süllyesztve. Azért Lázár itt sem, tetetett örültségében sem caricaturája Hamletnek, mint Bayer József véli, de mindenesetre kezdetleges, tökéletlen mása. Nem is lehet egyéb, hiszen egy ifjú, gyakorlatlan drámaíró nyúlt a legnagyobb drámaíró legmélyebb alakjához.

Szintén Hamlet masque-ját ölti magára, de csak egy pillanatra, Katona Ziskája (*Ziska*, I. rész, 1813), midőn visszariadva a merész föllépéstől, ép úgy vádolja magát (I: 3.), mint Hamlet második monologjában (II:2.). A *Ziska* egy másik jelenete (IV: 1.) meg nyilván *Macbeth* nagy jelenetének (III: 4.) halvány reflexe. Egy a helyzet: a király, Katonánál Venczel, Shakespeare-nél *Macbeth*, kastélya termében, terített asztalnál, vendégül látja híveit. Mind a két uralkodó idegenszerűen viselkedik, a lelki háborodottság föltűnő jelei látszanak rajtuk: beszédük zavart, pillantásuk révedező, tetteik érthetetlenek. Egy végre az ok is, a mely értelmüktől megfosztja őket: keresztülgazoltak ellenségeik testén, s a rémes tett föltámadt emléke az örüléshez közel viszi őket. A részletekben is van egyezés — így abban a nagy szerepben, melyet mindkét költő a király nejeének juttat — úgy hogy az egész jelenetet méltán sorozhatjuk Shakespeare-nak legföltűnőbb utánzatai közé, de csak az utánzás mértékét illetőleg. Egyébként a jelenet, a mint Katona színre vitte, elvesztette minden értékét. Egyrészt épen az hiányzik belőle, a mi *Macbeth* lelkiismereti furdalását minden szónál világosabban megérzékíti, a szellemjelenés, másrészt psychologailag sincs megokolva, hogy Venczel örültsége ép a lakománál tör ki, hiszen ellenfeleinek vérével jóval korábban, még a dráma cselekvényének megindulása előtt szennyezte be magát. Valamint a *Lucza széke*nek Hamlet-indítéka, ez is lélektelen mása az eredetinek.

Még egy shakespearei indítékkal találkozunk Katona ifjúkori műveiben, de ennek közvetetlen kapcsolata az angol drámával igen valószínűtlen, mert a dráma, noha nem bizonyult

eddig fordításnak, kétségkívül német rémdrámák részleteinek pusztá összeolvasztása. A kapcsolatot így csak a teljesség kedvéért említem. *A borzasztó torony* (1814) című rémdráma gaz fattyúja, az intrikus Svertling, mikor vetélytársának megrontását elhatározza (I:1.), *Lear* Edmundjának pose-ában (I:2.) jelenik meg: büszkén emlegeti fattyú voltát s fogad bosszút az ellen, a ki a boldogságot elragadta tőle.

VÖRÖSMARTY szintén egyik legkorábbi tragédiájába vegyített shakespearei indítékokat, a *Kincskeresőkbe* (1832). Már címével ráutal forrására. Nem shakespearei tárgy ez, hanem a német romantikának hajtása, a melyben a kincskeresés motívuma a maga kísérteti világával és babonás szellemével igen kedvelt volt. Bonyodalmának nincs is köze Shakespearehez, de megindításában és befejezésében tisztán fölismerszenek a *Romeo és Julia* indítékai. A fukar Zágony, a tragédia hőse, leányát erővel a gazdag Várihoz akarja kényszeríteni, s mikor észreveszi vonakodását, ép oly ridegen és durván támad reá, mint az öreg Capulet Juliára, midőn az könnyben úszva — akárcsak Jolán — tiltakozni akar Paris és a gyűlölt nász ellen (I. 1.). Van egy kevés egyezés a két dühöngő apa szavai között is,¹ de nem ez a fontos. Döntő az indulat rokonsága, a mely a két-két pár szívét eltölti, s a jelenet hangulatának egyezése: ebből a szempontból az angol és a magyar dráma jeleneteit meg is lehetne cserélni. Ép ily szoros kapocs tartja össze a drámák végjeleneteit. Vörösmartyé egy barlangban pereg le; Szilágy, Vörösmarty drámájának Romeója, leszúrja Várit, az angol dráma Parisát: a viadal közben kifejlődő szóvitában Szilágy ajkán a Laertessel birkozó Hamletnek az a fájdalmas kitörése is megcsendül, hogy irigyli Laertes túlzó bánatát; végül midőn az életét vesztett Jolánra borul, szerelmesétől és szerelmétől ép oly áradó, az elmúlt boldogságot és az elhervadt szépséget sirató monologban vesz búcsút, mint sorsának olasz osztályosa, a kinek példájára ő is eldobja magától az életet. A két jelenet lefolyása lényegében egy, s a két hős lelkén

¹ A kincéső Zágony elmékedésében, melyre őt az előtte álló koponya fakasztja (III:1.), szintén fölismerszenek shakespearei gondolatok: Hamlet módjára (V:1.) ő is találgatja, kié lehetett éltében a koponya.

átvilharzó érzelem teljesen azonos. Vörösmarty képzeletét egészen Shakespeare irányította, a magyar költő csak új formát adott az angol anyagnak.

Kisebb jelentőségű, de nyilvánvalóan tudatos kölcsönzések Vörösmartynak majd minden drámájában találhatók.¹ Tudjuk, hogy nemcsak nagyon szerette Shakespearet, s művészetét páratlan értékűnek tartotta, hanem tanulmányozta is, alaposan, tervszerűen. Így került a *Salamon királyba* (1821) *Julius Caesarból* a jós rövid jelenete: Sorvatag, az örült remete, a Cæsart útjában megállító jós példájára tolakszik Salamon elé, hogy balvégzetének hírüladásával visszatartsa. Jutalmuk is egy, a hivatlan prófétáké: azt mint ábrándozót, ezt mint tébolyodottat eltávolítják az útból (V : 2.). A Hunyadi sírját fölhantoló két sírásó (*Czillei és a Hunyadiak*, 1844. II : 2.) megtermészetesen *Hamlet* sírásóinak halvány mása, szerepük is, élczelődésük is; de ép oly természetes, hogy Shakespeare a két clown együgyűségébe mély emberi bölcseséget rejtett s így megokoltta tette a bohócok szerepeltetését, Vörösmarty azonban, noha iparkodott bevonni őket a cselekvénybe, valójában csak két henye alakot formált belőlük. Sokkal nagyobb művészet nyilvánul abban az eljárásban, a melylyel Vörösmarty Antoniusnak Cæsar fölött tartott gyászbeszédét (*Antonius és Cleopatra*) a *Czillei és a Hunyadiakban* követte (II : 2.). Kapisztrán beszédének, melylyel Hunyadi Jánost elsiratja, nyilvánvaló mintaképe Antonius beszéde, a világirodalom legremekebb szónoki műve. A két gyászeset körülményei annyira eltérnek egymástól, hogy egyező gondolatokra a két beszédben nem akadunk, de a helyzet ugyanaz: ravatalon a hős, teteme még jó-

¹ Vörösmartynak egyik epikus művében, az *Egerben* is van némi shakespearei reflex: Riedl Frigyes szerint Leila, a hitehagyó, érzéki és kissé ledér török leány, *A velencei kalmár* Jessicájának hatása alatt alakult ki a költő képzeletében. (Irodalomtörténet, 1912 : 105. l.) Vörösmarty képzeletét azonban legfőllebb csak megindította Shylock leányának alakja. — Szintén csak pusztá, érvvel nem támogatható föltevés, hogy Vörösmarty lelkében, mikor *A két szomszédvár* befejező mozzanatát megalkotta, fölcsendült a *Romeo és Julia* vezérmotivuma: mintha az a borús, tragikus szerelem, mely Tihamér szívében Enikő, az ellenséges Káldor család gyönyörű sarja iránt egyszerre lobot vet, halvány, alig észrevehető reflexe volna Romeo szenvedélyes érzelmének.

formán ki sem hült, s leghívebb barátja, küzdelmeinek társa, búcsúztatja. Eltérő a két szónok czélja is: Antonius fölkorba-csolja a szenvedélyeket, hogy fölgújtsa a bosszu lángját, Kapisztrán a sajtó szívek írául a dicső jövő képeit tárja föl — de a lelküket betöltő fájdalom, a veszteség nagyságának érzete sok rokon hangot üt meg, s a magyar gyászbeszéd helyenként szinte shakespearei szelleművé emelkedik, így mindjárt a bevezető szólamban:

Ne sírjatok, könyekből nem elég,
Mit ember sírhat, ily nemes halottért.

EÖTVÖS JÓZSEF egyetlen tragédiájában, a *Boszúban* (1834) is van egy shakespearei indíték. Noha a féltékenység tragédiája, nem az *Othello*hoz csatlakozik, az e fajta drámák classikus mintaképehez, hanem a francia romantikus drámához, költői eszméje, tárgya, jellemei azok világából kerültek ki. Egy helyzete azonban, a mint Riedl Frigyes említette,¹ mégis az *Othello* alapján van megalkotva. Mikor a hős, Török, belép hűtlen nejének, Leilának, hálószobájába (V : 2.), még a külsőségek is egyeznek: a nő alszik, mellette égő gyertya. Az egyezés még a következő mozzanatra is kiterjed: Török odalép a nőhöz, s mielőtt leszúrja, mint Othello, monologban önti ki szíve fájdalmát. Bár Othello szenvedélytől izzó kitérősei mellett Török érzése hideg reflexiókká merevedik, s mindössze egy gondolatuk közös,² Eötvös hősnének lelki küzdelmét alapjában Shakespeare megrázó monológjától inspirálva festi.

Két érdekes, egymással kapcsolatos shakespearei indítéknak szánt jelentős szerepet HORVÁTH CYRILL *Kupa* cím alatt tervezett szomorújátékában. Pár lapnyi töredéken kívül azonban csak a tervezete (1853) maradt reánk. Zavaros menetű historiai drámának készült, s jogtalanul sorozzák a *Macbeth*-drámák közé,³ csupán az csatolja Shakespearehez, hogy a mint a boszorkányok megjósolják Macbethnek: legyőzhetetlen lesz, míg a Birnami erdő nem mozdul ellene — akként a

¹ A Magyar Irodalomtörténeti Társaságban 1916. máj. 6-án tartott előadása alkalmával.

² Hasonlata a lenyugvó napról az *Othello* rózsá-hasonlatának párja.

³ Várfalvi Károly a Figyelő XXI k. (1886) 96. lapján.

tátostól földidézett sors Kupának is győzhetetlenséget jósol mindaddig, a míg sárkány nem kel ellene harcra. (III : 2.) A jóslat kétségtelen Macbeth-reminiscentia, s az lett volna a jóslat teljesülése is: az V. felvonásban (2. szín) Kupa ellenfeleinek zászlóin Szt. György sárkányölő képe lobog, s a pártos vezért eléri végzete.

BÁRÁNY BOLDIZSÁR-nak két részből álló «játékszíni hős rajzolatá»-t az *Árpádi házat* (1836), maga a szerző csatolja a *Macbeth*-hez. Előszavában drámáját «Makbethi és Wallensteini színvegyület»-nek, magát pedig «Shakespeare utánfolyó árnyéká»-nak nevezi. Mindez azonban teljesen alaptalan dicsekvés; a drámában, mely egyébként az érthetlenségig zavaros, torz alkotás, egy nagyratörő, de tehetségtelen drámaírónak hiú próbálkozása, Shakespeare-re csak a szellemjelenések vallanak. Ezeket Bárány, a *Hamlet* és a *Macbeth* mintájára, látható ambícióval tüzdelt bele drámája cselekvényébe. Két szellemet szerepeltet. Az egyikben Banquót másolja. Kálmán király előtt megjelen a megvakított, de élő Álmos szelleme (II. rész, III : 8—9.) s áldozata láttára a királyt ép oly rémület döbbsenti meg, mint Macbethet, mikor föltűnik előtte Banquo szelleme. A jelenet pusztá másolata a shakespeareinek (III : 4.), de nem ügyetlen utánzat. A szellem néma megjelenése megrázza nemcsak a királyt, hanem az olvasót is. Annál gyarlóbb a másik szellem szerepeltetése. Bárány attól a körülménytől vezetve, hogy a *Hamlet*-nek megjelenő szellem szavai egész beszéddé kerekednek (I : 4.), a jelenetet obiectív csodálatosnak tartotta, s ezen az alapon a norman Bojúwarnak fekete bajnok képébe obiectívált szellemét öt ízben lépteti föl (II. rész : 9; II. rész I : 6, 14, 15, III : 6), s az minden alkalommal egész párbeszédet folytat hol egy, hol több szereplővel. Nincs semmi kísérteti a szellem megjelenésében, szavaiból nem csendül ki a szellemvilág szózata, s ha az előszó nem figyelmeztetne rá, nem is tartanók a fekete bajnokot egyébnek, mint élő alaknak. A szerző hivatkozása Shakespeare-re egészen jogtalan: e jelenetek mintáját ugyan a *Hamlet*-ben találta, de Shakespearetől nem tanult semmit, sőt meg sem értette.

Föltűnően kevés Shakespeare-indítékkal találkozunk SZIGLIGETINél, — a *Gritti* említett megindító mozzanatán kívül csak két drámájában — noha Shakespearet jól ismerte, nagyra is tartotta s száznál több drámát írván, bőven lett volna alkalma Shakespeareből meríteni. De nem tette, sőt tudatosan nem tette : jó érzéke visszatartotta az ilyen veszedelmes vállalkozástól. Valószínű is, hogy a mi ilyen indíték művében található, az öntudatlanul került bele. Az egyik a *Liliomfi* (1849) befejező mozzanata : az apa mohó sietséggel segíti leányát férjhez, de akaratán kívül ahhoz, a kit az szeret. Nyilván a *Windsori víg asszonyokból* való,¹ de mivel ez az indíték már a múlt század első felében igen közönséges vígjátéki fordulattá vált, kétes, vajon Szigligeti közvetlenül Shakespeare drámájából vette-e, vagy annak valamelyik leszármazottjából. A másik, a mint Beöthy Zsolt utalt rá,² közvetlenül Shakespearehez kapcsolódik ugyan, de lazábban. A *Micbán családja* című drámájának megindító színe (I:1—3.) «némi-
leg emlékeztet» a *Cymbeline* egy színére (III:3.). Az egyezés több irányban megállapítható, de csak külső mozzanatokra terjed s a fölületen mozog. A szín helye midkét drámában a főcselekvénytől messze eső, poetikus vidék, az angol drámában Wales regényes bércei, a magyarban a Balaton virágos partja; személyei az ország előkelőségének, itt a bánnak, ott meg épen a királynak fölött gyermekei; az öt Micbán testvér is ép oly derék, vidám, szeretetreméltó ifjú, mint Guiderius és Arviragus, Cymbeline fiai, s egy a vágyuk is: a maguk kicsinyes világából, szegényes viszonyaik közül kiemelkedve nagy tettekkel kitűnni. Ezeken a formai kapcsolatokon túl tartalmiak nem fűzik egymáshoz a két drámát.

Két shakespearei tragédiából, a *Coriolanusból* s a *Hamletből*, kisarjadt indítékok kötik Shakespearehez TÓTH KÁLMÁNNak első tragédiáját, *Az utolsó Záchot* (1858).³ A drámának mind a magyar történetből vett kerete, mind a beleillesztett, költött cselekvénye egészen független Shakespearetől, s a magyar

¹ L. Rakoczay Pál: *Szigligeti forrásaihoz*. Irodalomtörténeti Közlemények 1915: 70. l.

² *Színházi esték* (Budapest, 1895) 42. l.

³ A kéziratban maradt drámát a Nemzeti Színház levéltára őrzi.

költő csak a két shakespearei hősnek egypár jellemvonását ruházta drámája főhősére, Kopjaira. E vonásokat is annyira eltérő fejlemények rugóivá tette s annyi más vonással olvasztotta össze, hogy a kapcsolat a magyar s a két angol dráma között nagyon laza, szinte fölismerhetetlen: valóban Greguss Ágost éles szemére volt szükség, hogy észrevétlen ne maradjon.¹ Greguss igen helyesen állapítja meg a kapcsolat természetét, Kopjait Hamlet és Coriolanus reminiscen-tialis vegyületének nevezvén, de az átvételek mértékét kissé túlozza.² Az utolsó Zách-ivadékban csakugyan vannak hamleti és coriolanus-i reminiscenciák, de jelleme nem a dán királyfié, nem is a római patriciusé: mindössze az emlékeztet tetteiben mintaképeire, hogy egyéni sérelmét ép úgy hazája romlásával kívánja megtorolni s a döntő pillanatban ép úgy visszaretten, mint az utóbbi, s hogy élete nagy elhatározásai előtt, melyekhez nincs meg a kellő energiája, ép úgy haboz és mérlegeli az eshetőségeket, mint az előbbi. Egy-egy nem épen hamleti, de Hamlet-szerű kesernyés ön-jellemzése³ mutatja, hogy Tóth Kálmán jól ismerte Shakespeare két tragédiáját, s hogy a hatást közvetlenül tőlük vette, nem pedig drámáinak köztudatba átment meséjéből.

MADÁCH IMRE ifjúkori színműveiben is föltűnnek szórva-nyosan shakespearei indítékok, legtisztábban a *Nápolyi Endré*-ben.⁴ Endre király, mikor észreveszi az ellene tervezett orgyilkos merényletet s tudatára ébred az őt fenyegető ármánynak, bosszútervét egyideig az őrültség színe alá rejti, mint Hamlet, s míg nem látja elérkezettnek a perczet a döntő föllépésre, ép oly visszás tettekkel s értelmetlen beszéddel akarja félrevezetni környezetét (IV: 1.), mint példaképe, a dán királyfi. S hogy az egyezés nem véletlen, azt a jelenet záró szólama mutatja, mely a *Hamlet* legismertebb szavait ismétli: «Egy kockakvetés, s rajta a lét vagy nem lét kérdése függ.» A dráma befejező mozzanata is *Hamlet*ből való.

¹ L. bírálatát a dráma első előadásáról Pesti Napló, 1858. márcz. 30.

² Követi ebben Vándory Rezső *Zách esete a magyar irodalomban* cz. dolgozata. (Figyelő [1884] XVII. k. 268—271. l.)

³ Utal az egyező szavakra Alszeghy Zsolt *Tóth Kálmán dráma-költészete* cz. dolgozatában. (Egyetemes Philologiai Közlöny, 1913: 584. l.)

⁴ A dráma kézírata a Nemz. Múz. kézirtárában. Quart. Hung. 2066.

Fortinbras szerepét itt Durazzo játssza. A mint a norvég királyfi már későn érkezik s segítség helyett pusztán fájdalmas elismerést nyújthat a vérében fekvő Hamletnek, Durazzo is holtan találja Endrét, s azokban a szavakban, melyekkel nagyságáról megemlékszik, Fortinbras szelleme szólal meg: «Vitéz urak, kereszük most meg a halottat, fényes tisztelettel legyen temetkezése, véle egy nagy lélek szállt alá.» (V : 3.) Csekélyebb jelentőségű, de ép oly nyilvánvaló a *Csák végnapjai* (1843) s a *Mária királynő* egy-egy indítékának egyezése a shakespeareivel. Amott egy jelenet helyzete kapcsolódik Shakespearehez. Dávid, Omode nádor fia, testvére jegyesét üldözi szerelmével a frissen hantolt sír mellett (I : 1.), ép oly türelmetlenül, mint III. Richard Annát, unokaöccse özvegyét. De csak a helyzet azonos, sem az előzmények, sem a szerelmet föl kínáló szavak között nincs rokonság. Emitt (IV : 1.), Voinovich Géza szavai szerint¹, «Kis Károly koronázásakor a költő úgy beszéltet a baljós jelekről, mint Shakespearenél szokás.» Az egyezés azonban csak a módban van; a baljóslatú jelek szerepeltetése megvan már Madách forrásában, Fesslerben.²

¹ *Madách Imre és Az ember tragédiája* (1914.) 76—77. l. — Voinovich az említetteken kívül még több párhuzamos mozzanatra utal.

² A szövegben nem volna helyén, de itt a jegyzetek között beszámolok irodalmunknak és Shakespearenak még két érdekes találkozásáról. Az elsőre Beöthy Zsolt hívta föl a figyelmet a *Szépprózai elbeszélés* cz. művében (Budapest, 1896. I : 229. l.). Megállapítja, hogy Faludi Ferencznek Dardanus bolgár királyról szóló elbeszélése (a *Téli Éjszakák* cz. prózai művében) annyira megegyezik indítékaiban s azok összefűzésében a *Vihar*-ral, mint egyik sem azon novellák közül, melyeket Shakespeare forrásai-ként emlegetni szokás. Faludi művét német közvetítéssel spanyolból fordította, s így Shakespeare közvetlen hatásáról nem lehet szó, de még közvetetről sem, mert a spanyol eredeti (*Noches de Invierno*) 1609-ben jelent meg, a *Vihar* pedig csak 1611-ben készült. — A másik érdekes párhuzam Shakespeare VI. Henrikének (I. rész) II. felvonás 3. jelenete és Kisfaludy Sándor *Hunyadyjának* II. felv. 3. jel.-e között van. A hőst, ott az öreg Talbotot, itt Hunyadyt, ellenségük, ott az auvergnei grófnő, itt a Cziliai gróf, törbe akarja csalni, de azok kijátszva a cselvetést, fölülkerekednek s nagylelkűen megkegyelmeznek. A két jelenet csakugyan kapcsolatos egymással. A mint Bodrogi Lajos kimutatta (*M. Shakespeare-Tár*, 1911 : 103. l.) a két író közös forrásból merített, a történetből. Kisfaludy a magyarországi történelmi művekben a jelenetet szinte készen találta, Shakespeare pedig a magyar hőst tettét Aeneas Sylvius elbeszéléseiből megismerve, ennek alapján költötte a Talbottal soha meg nem történt eseményt.

V. Shakespeare költői eszméi a magyar irodalomban.

Mélyebben rejő, nemesebb kapesok fűzik Shakespeare-hez a következő csoport drámáit. Azoknak az íróknak műveit foglaljuk most össze, a kik Shakespeare drámáiban ugyan még mindig képzeletüket fokozottabb működésre izgató eszközök között láttak, de nem kész elemeket vettek át, tárgyat vagy annak részleteit, mesemotivumokat vagy valamelyik shakespearei hős jellemvonását, hanem egy-egy dráma költői alap gondolatát s ezt igyekeztek a maguk erejéből kiépíteni. Változatos, tarka csoport verődött össze ez íróinkból, de bármennyire elválasztja őket egymástól művészi erejük és követett irányuk, közös bennük a komoly becsvágy és az a tisztelet, melyvel Shakespeare remekeihez nyúltak. Vállalkozásuk, hogy Shakespeare költői eszméit értékesítsék, szintén merész és alig kecs eget több sikerrel, mint az előbbi csoportba tartozó költők igyekezete, de érthető. Shakespeare a maga csodálatos művészetével az emberi helyzetek egész sorát érzékítette meg drámai formában, a szív és elme vívódásait, az érdekek összeütközését, a lélek nagy kérdéseit, s oly megkapóan, hogy nem csoda, ha hatása alól az íróvilág ép úgy nem tudta kivonni magát, mint az olvasó közönség. Különösen a szerelem két tragédiája, a *Romeo és Julia* meg az *Othello*, ígzte meg íróinkat; amaz a helyzet költőiségével: két fiatal léleknek az első pillanat hevében föllángoló szerelmét romlásukra fordítja családjuk viszálya, emez a szenvedély rajzának biztosságával: egy nagyszívű, forróvérű embernek nemes érzelmeit elfojtja, pillantását elhomályosítja az alaptalan gyanu. E két dráma, a *Lear*rel mint harmadikkal, valóban a legegyetemesebb érdekű Shakespeare művei között, itt dolgozza föl a költő a legáltalánosabb emberi indítékokat. A viszonyok gátolta szerelmet, az örületbe kergető féltékenységet, a gyermeki hálátlanságot jóformán el sem tudjuk képzelni a nélkül, hogy Shakespeare képeit ne idéznők emlékezetünkbe. Így jártak el drámaíróink is, s akár Shakespeare-től vettek ösztönt, akár maguktól eszméltek az egyező motivumra, a megalkotásban egyformán az ő nyomain jártak. Hogy mit tudtak csinálni a tárgyból,

milyen érték rejlik drámájukban, az tehetségük mértékétől és természetétől függ.

Romeo és Julia, a mint már eddig is láttuk, igen népszerű volt iróink körében, igazi Romeo-dráma mégis csak egy van irodalmunkban. Bolyai Farkasnak említett *Párisi per* című öt főlvonásos érzékeny játéka. Hamleti és egyéb shakespearei reminiscenciái mutatják, hogy a költő ismerte az angol drámaíró műveit, s így valószínű, hogy tudatosan fordult hozzá, de tudatosan tért is el tőle. Csak az alaphelyzetet vette át: a rajongó Louis és a gyermekleány Henriette szerelmét a családi viszály átka fenyegeti. A hatás nyilvánvaló: a *Romeo és Julia* nélkül *A párisi per* nem kelt volna életre¹ — s ez a hatás igazi kritériuma — de a mikor Bolyai a költői problémát Shakespeare drámája alapján megragadta, képzelete menten fölszabadult s a maga erejéből önállóan alkotott. Megváltoztatta drámája milieujét: a cselekvény a modern korban játszódik; mások lettek a bonyodalom rugói: a két párt nem két család tagjaiból kerül ki, hanem a leány atyja és anyja állnak egymással szemben, mint gyűlölködő felek; más a megoldás is: tragikus katasztropha helyett boldog házasság — a tetszhalott Henriette, a Paris szerepét játszó Bernard gróf menyasszonya, a kriptában Romeója csókjától új életre ébred. Nem volna méltányos ennek a magyar matematikai lángelmének egy ifjúkori költői kísérletét összevetni az angol dráma fejedelmének remekével, s nem is czélunk a dráma æsthetikai értékének vizsgálata, de azt ki kell emelnünk, hogy Bolyai változtatásai nem rontottak a költői tárgyon, s igazi drámaírói tehetség úgy is megragadó drámát írhatott volna, a mint ő megfogta a problémát. A tárgy nem vesztett azzal, hogy modern emberek körébe került, mert a helyzet annyira emberi, hogy független kortól és viszonyoktól; hogy az összeütközés egy családi körre korlátozódott, azzal kisebbszzerű lett ugyan, de ép oly valóságos maradt: s a kibékítő befejezés annál kevésbé bánt, mert a tragikus vég Shakespearenél is csak a véletlen műve s nem szükségképi következménye az előzményeknek — a mint

¹ Az előszó állítása szerint a dráma tárgya megtörtént s a «Párisi Ákták közt találtatik». L. a mű VI. lapját.

hasonló körülmények között *Cymbeline*-ban valóban elsimulnak az ifjú szerelmesek egét elborító fellegek. Bolyai nem volt az a tehetség, hogy megküzdött volna a reá váró feladattal, s drámája a sok fölösleges epissoddal meg a hozzátoldott, henye ötödik fölvonással még többi költői műve mögött is messze elmarad, de viszont ketségtelen, hogy művében Shakespeare hatása tisztán, nemesen jelentkezik: nem másolta, mint gyarló utánzó, a mesterét, hanem követte őt, mint emelkedett szellemű, de kis tehetségű tanítvány. A mit a Hamlet-monolog parodizálásával Shakespeare szelleme ellen vétett, a munka egészével némileg jóvátette.

Jóval nagyobb hatást tett drámairodalmunkra az *Othello*. Maga a tragédia alapjául szolgáló indíték, a férj féltékenysége, olyan általános érzelm, s nyilvánulása olyan sokféle, hogy egyike a legkoptatottabb drámai rugóknak. A közéletben s az irodalomban rendszerint fogyatkozásnak, gyöngeségnek tekintik, s mint ilyen, hatásában nevetséges érzelmi állapotot inkább a vígjáték aknázza ki. A fölsült vagy megbüntetett féltékenység komédiáihoz nincs közünk, ezek nem Shakespeare-ből merítenek, s a féltékenység okozta komoly drámai bonyodalmak közül is csak azok érdekelnek, a melyek genetikusan kapcsolódnak *Othello*-hoz. Ilyen GARAY JÁNOSnak *Ország-h Ilonája* (1837), mely egyszersmind intő példa, milyen végzetes bukás várja az író, ha erejét meghaladó föladataira vállalkozik. A látszólag három fölvonásra, valójában azonban csak négy igen rövid színre oszló kis dráma teljesen értéktelen, s bennünket is csak az érdekel, mit csinált Garay Shakespeare tragédiájából. Megmaradt a négy hős: Othello—Perényi Gábor, Desdemona—Ország-h Ilona, Jago—Vit, az orvos, Cassio—Semsey, s megmaradt a helyzet: a komoly, idősebb férj nagy szerelmében féltékeny lesz fiatal feleségére s félhevezetve egy gaz rágalmazótól, vetélytársat sejtve hű barátjában halálra szánja ártatlan nejét. Valamint Bolyai, Garay is kitér a véres megoldás elől: kiderül, hogy az orvos méreg helyett álmot nyújtott az asszonynak, — ez is shakespearei vonás, a *Romeo és Juliá*-ból ismert motívum — mire a hős is belátja féltékenysége alaptalanságát s boldogan öleli keblére a hű Ilonát. Ez a melodramatikus fordulat eltér az angol dráma befejezé-

sétől, de ez nem fontos. A lényeges változtatás, a mivel Garay már a megindításnál tönkre teszi diámáját, az, hogy az ő Othelloja nem *lesz* féltékenynyé, hanem annak *született*: minden igaz ok, sőt a legcsekélyebb alap nélkül féltékeny, s olyan mértékben, hogy benne a féltékenységi maniakusát kell látnunk. Othellót, ezt a nyers, egyenes katonát, a mint egyszerű, szinte gyermeki lelkével, a világi dolgokban való tájékozatlanságával áldozata lesz a durván szótt ármánynak, éjtjük és szánjuk, Perényi Gáboron, a ki országbíró létére korlátolt és durva, bosszankodunk. Mindkettő egy nagy szenvedély rabja, de az hős, ez örült s ha nem — s ez még rosszabb — bohóc. *A párisi per* tárgyából lehetett volna jó drámát írni, az *Országk Ilonáéból* még Shakespeare sem tudott volna komoly drámát formálni — legföllebb Molière komédiát.

Egészen másként fogta föl hivatását SZIGLIGETI. Őt is megragadta az a hatalmas, igazán emberi szenvedély, mely Othello lelki békéjét földülta, s megkísérelte a shakespearei dráma alapgondolatát maga költötte cselekvény rugójává tenni. Annyira vonzotta ez a feladat, hogy nem is egyszer, hanem négyszer dolgozta föl, három ízben aránylag rövid időközökben, hosszú színműírói pályája derekán, míg negyedszer élte alkonyán nyúlt még egyszer vissza kedvelt tárgyához. A *Gerő*, öt fölvonásos¹ tragédia 1844-ből, *Az egri nő*, szintén öt fölvonásos dráma 1851-ből, *A cigány*, három fölvonásos népszínmű 1853-ból, s a *Török János* 1870-ből mind az Othello-thema variációi, s a költő képzelete frissességének nyilvánvaló bizonyossága, hogy mind a négy dráma cselekvénye egymástól és közös mintaképektől teljesen független. Szigligeti nemcsak Shakespearét nem ismétli bennük, hanem önmagát sem, drámáit más-más motivumokból fejleszti és más-más módon építi föl. Nincs is bennük más közös, mint a főgondolat, az alaptalan féltékenységtől előidézett bonyodalom, s a thema komoly beállítása, de már a megoldásuk eltér: az első drámában még tragikus a kifejtet, mint a példaképül szolgáló *Othello*-ban, a középső kettő elsimítja a féktelen szenvedélytől fölvert hullámokat, a negyedik ismét tragikus módon oldja meg a bo-

¹ A címlap szerint 4 fölvonás egy előjattékkal.

nyodalmat. Az első periodus három drámája közül épen a legkevesebb becsű, *Az egri nő*¹ áll, az alapjául szolgáló helyzetet tekintve, legközelebb az *Othelló*hoz, de ez is csak rokona, s nem utánzata. A magyar dráma hőse nem is a féltékeny férj, hanem a hű nő, a magyar Desdemona, a ki azonban csak szerelme erejében és erkölcsi tisztaságában párja a velencei hölgynek. Ágotát nem olyan lágy anyagból formálták. Mint leány ott harczolt a többi egri nővel Dobó alatt, s még e vitéz, férfias hölgyek közül is kivált bátoiságával, sőt egy férfi életét is megmentette. Szabó Pál megszerette élete megmentőjét s nőül vette a bátor amazont. Ezek az előzmények. A bonyodalom Shakespeare drámája alapján, a megoldás a hősnő jelleméből könnyen elképzelhető. A dráma kerekeit az intrikus indítja meg, a kikoszarozott udvarló, a ki Szigligetinél Jago álarczában Cassio szerepét is játssza, azzal a különbséggel, hogy ő valóban szerelmes a fiatal asszonyba. A csomót Ágota vágja ketté, jelleméhez híven — karddal: a gonosz rágalmazót, miután ármánya majdnem sikert aratott, találgára rendeli magához s ott fegyveresen várja. Azelőtt férje életét, most a becsületét védi meg — olyan áldozat, a melyre Szabó Pál uram nem volt méltó. A dráma sok foggyatkozása közül ez egyike a legsúlyosabbaknak. A másik a stiltelenség. A várvédő, ellenségeit férfimódon legyőző asszony az egyetlen személy a drámában, a ki beleillik a XVI. századi Magyarországra, a török hódítás viharos levegőjébe. A két férfiban, a hálátlan, gyanakvó, határozatlan férjben s a léha, ügyetlen cselszövőben, semmi sincs a harcedzette kor férfjaiból: ők nem is élő alakok, hanem a XIX. század cselvígjátékaiból a komoly drámába átplántált személyek. Szigligeti az alapeszmén kívül nem vett át semmit Shakespeare-ből, de nem is tanult tőle semmit, s a mesterien megalapozott féltékenységi tragédiája helyett «comédie larmoyante»-ot írt az oktalanul és czéltalanul féltékeny férjről.

Megindításban és fejlesztésben jobban eltér Shakespeare-től, de szellemben egy fokkal közelebb kerül hozzá a *Gerő*, Szigligetinek egy kellőleg nem méltatott, s hibái ellenére nem ér-

¹ A dráma nyomtatásban nem jelent meg, kézírata a Nemzeti Színház birtokában.

téktelen tragédiája. Az előzményeket itt előjáték foglalja össze. A hősnő, Szeréna, szerelmes egy ismeretlen lovagba, a ki titokban látogatja. Mikor kiderül róla, hogy az III. Endre magyar király, tört szívvel nőül megy Gerőhöz, hogy teljesítse ezzel atyja kívánságát. Az ötlet kitűnő, méltó arra, hogy egy nagyszabású tragédia épüljön rá. A folytatás is jól indul. A király Gerőt előkelő méltóságra emeli, s így az nejével együtt az udvarba kerül. (Ez a motívum a *Bánk bán*-ból való, s egyéb nyomok is oda vezetnek.) Nejének viselkedése, ellenszenv az udvari élet iránt fölébreszti a gyanutlan férj féltékenységet, s ezzel megkezdődik a tulajdonképeni Othello-dráma egészen Shakespeare szellemében elgondolva, de tőle függetlenül megalkotva. Érintkező pontok vannak a két dráma közt, de csak a karakterek s a cselekvény conceptiójában, az indítékok s a fejlemények mások. A főhősben sok van Othellóból. Nemes-szívű, derék ember, sőt nagyszabású, mint a mór, csakhogy államférfi, nem katona. Mindkettő hazájának legkiválóbb embere, s a mint Othello Velence ellenégeit győzi le, úgy fékezi meg Gerő az ország romlására törő urakat és külföldi diplomátákat. Shakespeare hatása e ponton igen nemessen érvényesült, Szigligeti megértette mesterét, mikor egy igazán hatalmas ember vállára rakta a tragédia súlyát. A nagy emberek lelki mozgalmai jobban megragadnak. A két hős szerelme is egyforma, a komoly, hivatásának élő ember szerelme: mélyről fakad, tiszta és teljes, de nem tör ki fiatalos hévvel. Szívük a nőé, de lelküket megosztják közte és a kötelesség között. Az alak valóban shakespeareinek indul, Szigligeti méltó tanítványnak ígérkezik, s a megadott keretek között *teremt*. A férj féltékenységének nyilvánulása, feleségére szórt vádjai, az asszony védekezése, a kettejük elválasztó végzetes félreértés szintén Othellót juttatják emlékezetünkbe, a nélkül, hogy az egyezést pontosan ki tudnók mutatni. De a motiválás egészen más. Gerő féltékenységének ép úgy nincs alapja, mint Othellónak, de van oka: tudja, hogy neje leánykorában idegenkedett tőle, s ezt a kínos érzését nem tudja elfojtani. Gerőnek tehát nincs szüksége Jagóra, szeme magától nyílik föl, s mikor észreveszi, hogy neje retteg találkozni a királylyal, sejtelve bős gyanúvá erősödik. Itt mutatkozik a drámán az első, de

veszedelmes repedés, s föltárul az a mély szakadék, mely a két költőt elválasztja. Othello alaptalan féltékenységének megerősödése mesteri biztossággal rajzolt lelki folyamat, Gerő érzelmi világának megváltozását Szigligeti csak jelzi, de nem festi, s nem okolja meg eléggé. Főadata könnyebb volt, mint Shakespeareé, s mégsem tudja kellő művészettel megoldani. Úgy látszik, szándékosan mellőzte e ponton az intrikus szerepét, hogy ezzel is eltérjen mesterétől. A gondolat értékes, de rosszul alkalmazva a költő ellen fordult. Ereje egyébként is cserben hagyta s egyik indítékot a másik után elejtve, nem tudta kiaknázni a sokat ígérő anyagot. Szeréna a királyt szereti, de férjéhez hű, még gondolatban is, a király kigyógyult szenvedélyéből s boldog férj, Gerő gyanuját nem táplálja semmi — a dráma megakad. Ekkor lép közbe Szigligetinél az intrikus, igen elhasznált eszközzel, névtelen levéllel. A dráma újra megindul, de már a lejtőn: pszichológiai dráma helyett ármánydarabbá süllyed, mérgezéssel, államaectióval, a motivumok halmozásával. A szál, mely a drámát az *Othello*hoz fűzte, végleg elszakadt.

Az előbbieknél érdekesebb, de merészebb vállalkozás eredménye Szigligeti harmadik Othello-drámája, *A cigány*.¹ Shakespeare költői eszméjét Szigligeti egy magyar falu világába tette át; a magyar féltékenységi dráma szereplői egy parasztleány s egy cigányleány. Az ötlet ismét kitűnő, s a főadat illő egy becsvágyó epigonhoz. A féltékenység nem ismeri a kor, faj, műveltség korlátait s a cigánysátorban csak úgy megterem, mint a lagunák városának márványpalotáiban. Shakespeare megmutatta, mint dülja föl a viharos szenvedély egy hatalmas férfi lelki világát, Szigligeti csöndesebb mozgalmat rajzol, egy parasztleány gyötrő érzelmeit. Szerencsés változtatás, mely módot nyújt a költőnek, hogy utánzás nélkül követhesse mesterét s eredetét adjon az átvett formában. A szerelmeseket elválasztó társadalmi ellentéteket is meg-

¹ Az *Othello*-kapcsolatra Salamon Ferencz utalt rögtön a dráma színrekerülte után a Pesti Napló 1857 okt. 13-iki számában, s még nyomatékossabban u. ott az okt. 17., 18. és 28-iki számokban. (Bírálatai újra: *Dramaturgiai dolgozatok* II : 25—70. l.)

tartja, sőt ügyesen megcseréli helyzetüket. *Othelló*ban a hősnő fiatalságával, szépségével, családjának előkelő állásával magasan férje fölött áll, a ki hadvezér ugyan, de élte delén túl, s mór származású lévén, a közfelfogás szerint az embereknek alacsonyabb rendjébe tartozik. A *czigány*ban a férfi ereszkedik le, a gazdag parasztleány a szegény leányhoz, a megvetett cigányfaj sarjához. Sajnos, ennek a mozzanatnak semmi jelentősége sincs a drámában, míg *Othello* tragédiájának forrása épen a Shakespeare-től nagy művészettel kiélezett ellentét. Hogy még jobban elhatárolja drámáját mintaképétől, Szigligeti a szerelmesek viszonyát egy korábbi phasisban mutatja be: Gyuri és Rózsa csak szeretik egymást, de még messze vannak az oltártól. A két hős érzelmei azonban egyformán mélyek és tiszták, Gyuri is szívével-lelkével szereti Rózsát, s a gyanunak árnya sem bántja — a II. fölvonásig. Ekkor egyszerre mint féltékeny szerető toppan elénk. Nem gyanakszik, mint *Othello*, mintán elhágalmazták nejét, nem keres bizonyítékot, nem vívódik, gyötrődik, hogy tisztán lásson, ezen a lelki állapoton már túl van. Azt hiszi, mindent tud, s mint szigorú bíró ridegen ítél. Ha szenvedélyes lélek volna, akár a fölvonás elején megölhetné hűtlennek vélt kedvesét. Ugyanaz a hiba, mint a *Gerő*ben: lelki fejlemény helyett pusztán az eredményt adja. De itt a hiba még súlyosabb, mert a költő hőse megváltozását nem tudja valószínűvé tenni. Pedig mennyire szeretné! Szigligeti, az öntudatos művész, jól ismerte s nagyra becsülte a drámai motivatio fontosságát, — eddigi példánk is bizonyítják — most is minden erejét összeszedi, hogy Gyuri féltékenyséjét megmagyarázza. Magától nem fakadhat föl szívében a gyanu, tehát a Jagók egész karát mozgósítja. Sorra föllepnek és Rózsa ellen tanuskodnak a hajdu, a ki Rózsa után jár, az öreg Rebeka, a ki a maga leányának szeretné megnyerni Gyurit, s a falu pletykálkodó asszonyai, a kik természettől hajlanak a rágalmazásra. Ezek motivumok ugyan, de mind külsők s csak látszatra súlyosak. Valójukban erőtlenek, mert kieszelt, hazug voltukat még az egyszerű parasztleány is átláthatja, s a mi fő. sem a látszat nem támogatja, sem Gyuri lelkében nem találhatnak visszhangra. Milyen más Shakespeare motivációja!

Othellóban egy szikrája sincs a féltékenységnek, de mennyire előkészít Shakespeare bennünket, hogy lelkében föltámad majd ez az érzés. Alig tudja elhinni, hogy Desdemona szeretheti őt, olyan csodálatos, szinte álomszerű, érthetetlen előtte a vonzódása; nejét atyjától megátkozva veszi át s azzal a kegyetlen tanácscsal: vigyázzon, mert megcsalja őt is, ha már atyját megcsalta. Gyanuját nem ellenségei ébresztik föl, hitvány, semmirevaló emberek, hanem a kiben legjobban megbízott, hűségesnek vélt zászlósa. Mennyi ok, hogy féltékenynyé legyen, noha azelőtt nem is merült föl lelkében a gyanu. Majd félrevezetett elméje bizonyítékok után kutat, s megdöbbenve veszi észre neje érdeklődését Cassio sorsa iránt, végül megtalálja a Desdemonának szerelni zálogul adott zsebkendőt Cassiónál. A bizonyítékok egész lánczolatná kovácsolódnak — s mégsem ezen van a súly, hanem a mór jellemén. Othellót nem Jago ármánya dönti romlásba, hanem a maga lelke, az a kétsége, melyet szerelme elaltatott, de most az ármány életre keltett. Gyurinál ilyen lelki alaptól nincsen szó. Rózsa olyan igaz szerelemmel csüng rajta, s ő annyira érzi ennek a szerelemnek mélységét, hogy a falu együgyű rágalmának minden hatás nélkül kellene le pattanni lelkéről. De Szigligeti csak a külsőségeket tanulta el Shakespearetől, a jellemalkotás és az érzelemfejlesztés művészetét nem, és nem azt, a mi legfontosabb: az emberi szenvedélyek rajzát. A *czigány* egész cselekvényét a költő akarata irányítja, s nem a hősök szenvedélye ragadja a kifejtet felé. Shakespeare megmutatta az utat, Szigligeti követte, de eltévedt rajta. Épen azért, a mit drámája további folyamán nyújt, már nem érdekel, sem a *czigány*leány örültsége, sem Gyuri kigyógyulása alaptalan féltékenységből s boldog szerelmük. Ez kívül marad a Shakespeare-hatás körén.

A *Török Jánost* Szigligeti nagy ambícióval és műgondtal dolgozta. A dráma előzményei ugyan mások, mint Shakespearenél — Borbála nem szíve szerint, hanem bátyjától, az erőszakosságáról ismert Balassa Menyháértól kényszerítve lett Török János neje — a dráma megindításakor azonban a helyzet ugyanaz, mint *Othellóban*: a nő megszereti ifjú lelke egész hevével férjét, s boldogságuk teljesen felhőtlen. A dráma innen kezdve oly szorosan csatlakozik a velencei tragédiához,

mint egy más magyar dráma sem, de nem cselekvényben, hanem abban a módban, a mint Szigligeti a probléma iránt költői érdeket akar kelteni. Egészen pszichologiai drámává lesz, s a költő azt tűzi ki föladatává, hogy megértesse és elhitesse velünk a hős alaptalan gyanujának fölébredését és megerősödését. A legtisztább eszközökkel akar élni s a katastrophát mélyről, az emberi szenvedélyekből szeretné fejleszteni, ezért takarékos kézzel alkalmaz külső indítékokat: intrikusa nincs, s esemény is kevés, csak annyi, hogy abban a szobában, a melyben Borbála és sógornője, Judit tartózkodnak, megtalálják Petőt, Balassáné egykori szerelmesét. A tragédia Török János lelkében játszódik le, a vihar egy emberi szívben kél s ott is rombol. Szigligeti nagyot mert, merészebb volt Shakespearenél, mert az drámája felépítésében a lelki mozzanatokat hozzá fűzte külső eseményekhez, ő meg lelki rajzzal pótolta mindent. Túlságosan művészi akart lenni, s ez a törekvés sodorta őt romlásba; elfeledkezett tehetsége korlátairól, s ez lett a tragikuma. Minél jobban bevilágít hősei lelkébe, annál tisztábban látjuk, hogy Török János lelki világa egy mesterségesen kieszelt szövetség: féltékenysége nincs megokolva, gyanuja pusztá agyrém, kegyetlen ítélete, melylyel az ártatlan asszonyt kihallgatás nélkül szánja halálra, nemcsak elsietett és embertelen, hanem egyenesen ellenkezik jellemével. Török János ajkával nem a XVI. század nemeslelkű daliája szól, hanem a XIX. századi drámaíró, nem a feleségét szerető és ismerő férj, hanem Szigligeti, a ki a színpalak mögül mozgatja hősét, elrejti előle, a mit látnia kellene, s olyat mutat neki, a mit az józan észszel nem láthatott. A szerző megtévesztette hősét, de a közönséget nem tudta megtéveszteni, s drámáját nem követte siker. A költő, a mint Beöthy Zsolt írja,¹ belenyugodott a fél bukásba s e szavakkal vigasztalta magát: «Tragédiám már akkor meg volt bukva, mikor tárgya eszembe jutott. Badar gondolat volt Shakespeare után próbálkozni meg a féltékenységgel! Tanulhatnak példamból a drámaírók: ha tervezgetések, eszméik kaléjzolása közben valamelyik nagyobb szellemmel találkozunk, mindig tanácsosabb lesz kitérniök

¹ *Színműírók és színészek*, (1882) 72. 1.

előle, mint utána lopódzni s beleveszni a hatalmasabb alak árnyékába.» Szigligeti e szavaiban, melyekkel nemcsak *Török János*ára, hanem másik három *Othello*-drámájára is kimondta az ítéletet, van némi igazság, de a *Török János* sikertelenségét önmagukban nem fejtik meg. A másik, nem kevésbé fontos az, hogy Szigligeti oly ingatag alapra állította drámáját: a lelki mozgalmak rajzával akart hatni, s e téren számára nem nyílt babér.¹

Van még egy műve Szigligetinek, melyet az *Othello*-drámák közé soroznak és Shakespeare-rel együtt emlegetnek, a *Béldi Pál* (1857). Való, hogy a tragédia első két fölvonásában a hőst nemcsak gyötri a féltékenység, hanem hajtja is, tettekre sarkalja, de a kettős kapcsolat első fele egyáltalán nem áll meg, s a második is gyöngye szemekből van kovácsolva. A *Béldi Pál* nem a féltékenység tragédiája, mert a feleségét féltő férj a II. fölvonás végén kigyógyul szenvedélyéből, s innen kezdve a cselekvény, mint Szigligetnél igen gyakran, más nyomon, más irányban halad. De Béldi alakját nem *Othellóról* mintázza Szigligeti. Alakját megrajzolta történetírásunk; ellenségeskedését Bánfi Dénessel, szerepét Erdély romlásában már az egykorú följegyzések kapcsolatba hozták azzal a csókkal, melylyel nejét Bánfi illette. Sőt Jókai az *Erdély aranykora* című regényében ezt az értékes költői anyagot igazi művészi formába is öntötte, úgy hogy Szigligeti nem volt Shakespeare-re utalva: egyszerűen lerajzolta Jókai Béldijét s egy-két vonással kiszínezte a maga *Gerője* nyomán. Innen érthetjük meg, hogy Szigligeti féltékeny férjei közül Béldiben van a legtöbb lélektani igazság:² a többit egy nagy művész — Shakespeare — nyomán maga teremtetten, ezt egy másik művész — Jókai — nyomán másolta. Inkább vall Shakespeare-re az intrikus Székely alakja. Székely e dráma gonosz szelleme és Béldi megrontója. Béldi ugyan nem a naiv *Othello*, hogy vakon higgyen feleségének, ő már a csók előtt is táplált némi gyanut, hiszen

¹ Különösen a befejező mozzanat, a hős megőrülése, van teljesen elhibázva. Szánalmasan szegényes és elnagyolt. Erről később lesz még szó.

² Ez az állítás azonban csak Béldi féltékenységének megokolására vonatkozik. Lelki rajza egyébként igen durva, s maga az alak könnyen hívőségében, szinte azt mondhatnók együgyűségében, esetlen.

Bánfi udvarolt feleségének leánykorában — ezt a mozzanatot is a *Gerőből* vette át Szigligeti a *Béldi Pálba* — de érzelmeit Székely korbácsolja föl s Jago módjára nem hagyja elpihenni az események hazug megvilágításával. Van tehát némi egyezés Jago és Székely között, de ez is egyrészt halvány, másrészt alapja szintén megtalálható Jókainál Teleki szerepében. Nem lehetetlen, hogy Szigligeti, mikor a regény Telekijének fondorkodásait e dráma Székelyének szerepébe olvasztotta, gondolt Jago ármányára s a magyar udvari emberből Shakespeare példájára faragott alacsony lelkű intrikust, de bizonyosság nincs rá, s nem is valószínű. Szigligeti e drámáját megírhatta volna az *Othello* nélkül, egy árnyalattal sem lett volna más.

Sajátságosan érvényesül Shakespeare harmadik nagy tragédiájának, a *Lear királynak*, hatása az egyetlen vele eszmei kapcsolatba állítható magyar drámán, KISFALUDY SÁNDOR *Kún Lászlóján*. Kisfaludy ismerte és nagyra tartotta Shakespearet, drámáinak hatása a színmű-költészetére nyilvánvaló, nemcsak részletekben, hanem még fölfogásában is, de gondolatot csak egyszer, épen a *Kún Lászlóban* vett tőle. Egészen másként értékesítette azonban a *Leart*, mint drámaíró társai a *Romeót* és az *Othellót*. Azok az angol művek drámai alapeszméjét a magyar dráma főcselekvényének mozgóatójává tették s mintegy ugyanannak a költői problémának kifejtésére költöttek új mesét, mely épen ezért, eltérései ellenére, lényegében egyezik az eredetivel. A *Kún László* tárgya és problémája nincs a legkisebb kapcsolatban sem a *Lear*ével, ez a gyermeki hálátlanság, az a szerelmi hűtlenség tragédiája, s Kisfaludy a főcselekvényt nem Shakespeare alapján költötte, hanem a történetből merítette. Shakespeare hatása csak egy epizódján érzik, az öreg Zongornak és gyermekeinek sorsán. Ezt a terjedelmes epizódot Kisfaludy nem a *Lear*ből másolta, de annak alapján dolgozta. A *Lear* mellékcselekvénye — Gloster és Edgar sorsa — s a főcselekvény egyik-másik mozzanata — így a kalodajelenet, meg az öreg király nyomorúságának képei — összeolvadtak emlékében, s ezekből az elemekből, szabadon kombinálva és módosítva őket, alkotta, nem a főcselekvénnyel párhuzamosan futó mellékcselekvényül, mint a példaként előtte álló drámában, hanem önálló epizodul. A föladat

megoldása művészietlen. Az episód, mely az egész III. fölvonást betölti, csak lazán van hozzáfűzve a főcselekményhez, s alig több pusztá betétnél, úgy, hogy az egésznek kára nélkül akár el is maradhatott volna. Zongor családjával ép oly kegyetlenül bántak a kúnok, mint Learrel és Glosterrel gyermekei, s az öreg, meggyötört magyar nemes alakjában mintegy összeforrasztotta a költő az angol dráma két rokonsorsú áldozatát, Leart és Glostert. A helyzet, melyben föllép, taligát tolva (*«Kún László szekere»*), bujdosva, nyomorogva, Glosteré; sorsa, önérzetes, nemes viselkedése, majd a téboly határát érintő fájdalma inkább Learé, s. a szívét eltöltő harag, súlyos vádaktól keserű kitörése a véletlenül odakerült király előtt szintén Lear átkozódására emlékeztet. Zongorban szinte több a méltóság, de kevesebb a szenvedély, az erő; Learból a vérig sértett, földre sújtott, de izzó lelkű ember szól, magyar utánzata szónokol, s szavaiból kiérezzük a költőt, a ki vele a maga eszméit tolmácsolja. Mint dráma csekély értékű kísérletnél nem több a *Kún László*, de mint Shakespeare-tanulmány jelentős: tanúságot tesz, hogy Kisfaludy nem vakon követte a mestert, hanem tanult tőle. Hogy komoly igyekezete s a legjobb minta ellenére mégis kezdetleges alkotást nyújtott, az annak a bizonyága, a mit egyébként a dráma minden lapja elárul, hogy Kisfaludy nem volt hivatva drámaírássra.

A költői képzelet munkáját igen érdekesen világítja meg az a mód, a mint Shakespeare DOBSA LAJOS lelkét megtermékenyítette. *I. István király* című drámájának (1861) forrásai ép úgy a krónikák, mint a *Kún László*nak, s így cselekvénye szintén teljesen független Shakespearetől. A dráma egész szelleme annyira távol áll tőle, annyira nem vall még a legkisebb vonás sem a nagy angol drámaíróra, hogy kétségtelen: az *I. István* és a *III. Richard* közötti kapcsolat nem tudatos, annál kevésbbé szándékos lelki munka eredménye. A kapcsolat nagyon laza is, pusztá ösztönzés az, a mit a magyar író mesterétől vett, s erre már a tárgya akaratlanul is ráutalta. A dráma István király élete végének gyászos eseményeit tárja elénk: elidegenedését a magyaroktól, az Árpád herczegek száműzését, Vazul megvakítását, a szent király egyetlen fiának, Imre herczegnek korai halálát. Az esemé-

nyek forgatagából mind határozottabban emelkedik ki az idegen származású Péter herceg alakja, a kire a király, rokonaitól megfosztva, trónját örökül hagyni kényszerül. Hogy ezt a változatos, de egymásba szervesen nem kapcsolódó eseménysorozatot szilárd szerkezetű drámai cselekvénynyé forraszsza, Dobsának erős középpontot kellett teremtenie. Helyes érzéssel belátta, hogy ez a középpont nem lehet István; tőle indul ugyan ki minden mozzanat, — ezért viseli czímül az ő nevét a dráma — de csak közvetve, ő nem a végső rugó. Igazi hőssé, az események mozgatójává tehát Pétert tette, azt, a kinek érdekében a borzalmas tettek lejátszódtak. Hogy vajon már ezen a ponton is, tehát a dráma conceptiójában, közrehatott-e Shakespeare, az csak valószínű, bizonyítani nem lehet; mikor azonban Dobsa a hős alakját formálta, akkor már kétségtelenül III. Richard volt a mintája. Az a szerep, melyet a magyar király unokaöcsse játszik, főbb vonásaiban ugyanaz, mint a melyet az angol király öcssére bízott Shakespeare. Egy a céljuk: megnyerni az őket joggal meg nem illető koronát; egy a tervük: eltávolítani mindazokat, a kik köztük és a király között a trónhoz jog szerint közelebb állanak; ugyanazok az eszközeik: rágalmazás, árulás s végül tör. Sőt Péter még abban is követi az alávaló Plantagenetet, hogy nem átallja unokaöcsse halálában bűnös kezét följáánlani az özvegynek. Természetes, hogy jellemük is megegyezik: Péter csakúgy, mint Gloster hercege, lelke mélyéig romlott, szívében nincs egy szikrája sem a nemes érzésnek, ravasz, álnok, cynikus, kegyetlen. Méltó tanítványa a világirodalom legnagyobb gonosztévőjének. De Richard ép oly eszes, mint gonosz, azonkívül elszánt és bátor; gaz ugyan, de férfi, a ki akarat- és tetteirejével megfélemlít és megdöbönt. Bűnét ha nem enyhíti is, legalább magyarázza visszataszító külseje; abban a vészes indulatban, melylyel rokonai életére tör, érezni véljük a testi rútságtól megbélyegzett léleknek forrongását. A természet már születésekor megátkozta, s e tudattól megmérgezve szinte veleszületett gyűlölettel fordul az élet szerencsés lényei ellen. Shakespeare ez alak megteremtésében nagyot mert, a legnagyobbat egész drámai pályáján: tragikus hőssé emelni a gyilkost, a legönzőbb motivumoktól vezetett gonosztévőt. Dobsa még ennyire sem enyhíti hősének sötét jellemét; Péter-

től megvetéssel és utálattal fordulunk el, mert ő nemcsak gonosz, hanem közönséges, korlátolt ember, sőt gyáva is: merényleteinek eszméit csatlósától pénzen vásárolja s végrehajtásukat is reábízza. Ez a csatlós egyébként nem Dobsa leleménye, nem is Shakespeareé, hanem Katona József jogos tulajdona. Szebusz — ez a neve — a *Bánk-bán* Biberachja nyomán formálódott.

Bíráloi megrótták Dobsát a tárgyválasztásért, szerintük István király nem lehet tragikus hős. Igaz, de a király csak névleg hőse a tragédiának. A tragédia végzetes hibája, hogy Pétert is csak Shakespeare művészetével lehetett volna hőssé emelni: a szerény tehetségű magyar költő, noha a legjobb példa után indult, nem tudott megküzdeni a hálátlan föladattal. Ellenkezőleg, még jobban elrontotta, s a köznapi gonosztevő diadalmaskodása teljesen megbuktatja a drámát.

Nem kevésbé érdekes az a hatás, melyet RÁKOSI JENŐ vett Shakespeare-től, mikor *Régi dal régi gyűlölségről* című színművét (1867) írta. A dráma, mely helyenként Shakespeare stíljének is erősen érezteti hatását, a *Romeo és Julia* kiinduló pontjával nyílik meg: a hős és hősnő két ellenfél gyermekei. A cselekvény a jelenkorban egy kis magyar városkában játszik, s így a szülőket szembeállító mozzanat politikai természetű: egy kerület képviselői méltóságáért küzdenek. Egyéb kapcsolat a két dráma között nincs, s Rákosié csakhamar egészen más irányt vesz, még pedig, a mint eredeti címe, *Shylock ma*, mutatja, a *Romeótól* a *Velencei kalmár* felé hajlik. Már szerkesztése is Shakespeareét utánozza: a fő cselekvénybe belejátszik az uzsorás zsidó epizódja, ez azonban Rákosinál megmarad mellékágnak, s a tulajdonképeni mesével csak érintkezik. Lévi, az uzsorás azonban valóban Shylock modern köntösben, ugyanaz a gyűlölet lobog szívében, s e gyűlölet forrása is ugyanaz: a keresztyének megvetése miatt érzett féktelen düh. Rákosi már azzal, hogy drámája címében megnevezi *A velencei kalmár* hőseit, utal arra, hogy nem másolni akarja Shakespeare-t. Nem is másolja, csak abban az egy pontban, hogy Jessica és Lorenzo szerelmének mintájára Lévi leánya, Judit és a keresztyén Dénes között hasonló természetű és menetű szerelmi viszonyt sző. Egyébként nemcsak drámája cselekvényét függet-

leníti az angol drámaétól, hanem hőse jellemét is eltérő módon alkotja meg. Költött, teljesen eredeti cselekvényével azt akarja bemutatni, milyen lett volna Shylock a jelen megváltozott viszonyai között. Hogy mennyire sikerült tervét megvalósítani, s általában mi a drámának, mint költői műnek értéke, annak eldöntése nem tartozik reánk; a mi szempontunkból az fontos, hogy Rákosi Shakespeare költői indítékát nemesen használta föl. A mint nem utánozta, akként nem is szállt hiú versenyre mesterével, föladatát igazi költő módjára ragadta meg. Ebből a szempontból Rákosi színművét társai között kétségkívül az első hely illeti meg.

Shakespeare római tragédiái alig hatottak drámáinkra. Föltűnő, de érthető jelenség, tárgyuk és sajátos természetük egyaránt megérteti. Az egy *Coriolanus* az, melyet említhetünk: Tóth Kálmán főntebb méltatott drámáján kívül még SZIGLIGETI *Trónkeresőjétől* (1868) vezetnek hozzá nyomok, de alig észrevehetően. Borics tragédiája az írónak legismertebb szomorújátéka, s a közfelfogás szerint legértékesebb is. Rászolgált-e erre a dicsőségre, nem hivatásunk eldönteni: attól függ, milyen æsthetikai mérővesszővel mérjük. Az bizonyos, hogy nem műremek, s az épen nem genialis Szigligetinek alig van tragédiája, melyben oly kevésbé éreznők a lángelmének még legszelídebb megrebbenését is, mint *A trónkeresőben*. De az is kétségtelen, hogy ezt a tragédiáját dolgozta a legnagyobb becsvágygyal és műgonddal. A mi komoly igyekezettől, alapos tanulmánytól telt, azt bele is vitte művébe — hogy igazi drámai életet, lelket nem tudott belelehelni, nem akarátán múlt. A *Coriolanus*-drámák sorába tartozik, mint Schiller *Demetriusa*, a mely különben mintaképe is volt, két szempontból: alapgondolatával és fölépítésével. Alapgondolata: a hazája ellen fegyverrel támadó hős tragikus bukása — ez véletlen egyezés. A tárgy igen elterjedt, a történetben s a költészetben egyaránt. Szigligeti nem Shakespearetől vette s a *Coriolanus* nélkül is megírhatta volna drámáját.

De nem így. Drámája sajátos színt kap attól a nagy szereptől, melyet benne a hős anyja játszik, s épen ez által kapcsolódik szorosan a *Coriolanushoz*. Predszlava és Volum-

nia között nincs ugyan a legkisebb egyezés sem, sőt az anya és fiú viszonya is más a két drámában, de az a páratlan tisztelet és szeretet, melylyel Coriolanus anyja iránt viseltetik, jellemző Boricsra is, s valamint az angol drámában, Szigligetiében is épen ez a gyöngéd fiúi érzés dönti romlásba a hőst. Coriolanus nem dicsvágyból, csak anyja kedvéért tör a consuli méltóság után — Boricsot sem a korona vágya hevíti, hanem az a gondolat, hogy ha lemond róla, maga is elismeri az anyjára súlyosodó vád igazságát; Coriolanus ereje megtörik abban a pillanatban, mikor anyja megtagadja, — Borics is összeroppan, mikor megtudja, hogy anyja emléken méltán sötétedik a gyalázat foltja. Sorsukat egyformán az az érzés intézi, mely őket anyjukhoz fűzi. Fínom, szinte láthatatlan az a szál, mely a két drámát ezen a ponton összetartja, de erős.

Érdekes a másik kapcsolat is. Szigligeti épen komoly becsvágyától ösztönözve, a műszabályoknak megfelelő drámát akart írni. Mivel a poetika az újabb tragédia szabályait nagyrészt *Coriolanus*ból vonta el, Szigligeti ragaszkodván a műszabályokhoz, akaratán, s valószínűleg tudtán kívül is *Coriolanus* szerkezetére emlékeztető drámát írt. Nem akarta utánózni *Coriolanust*, sőt — a milyen tervszerűen és meggondoltan dolgozott — talán tudatosan igyekezett távol tartani magától Shakespeare hatását, úgy hogy az előbbieken kívül még csak egy mozzanatán érzik meg a nagy római tragédia befolyása. A végső mozzanat ez, a trónkereső halála. Borics, mikor érzi, hogy elvesztette a nagy játékot, a melyre életét föltette, «kihívó daczczal» vérig sérti szövetségeseit, a kúnokat, hogy maga ellen ingerelvén őket, halálával váltsa meg, a mit hazája ellen vétett. Ez a kihívó dacz — az ellen meggyalázása — és a szenvedélyeket lángra lobbantó gúny az egyetlen shakespearei indíték *A trónkeresőben*: az ellenfelei kardjába rohanó Boricsot Szigligeti öntudatlanul Coriolanusról mintázta.

Befejezésül egy magyar Hamlet-regényről kell megemlékeznünk, a humorista RÁKOSI VIKTORNAK egy komoly hangulatú pszichologiai regényéről. Már a címe, *Egy falusi Hamlet* (1891), figyelmeztet bennünket a shakespearei kapcsolatra. Igen sajátságos viszonyban van ez a kis regény a minta-

képével. Költői eszméje a *Hamleté*: a fiú lelki vergődése, mielőtt halálba kergetett atyját megbosszulja a bűnösökön. Ezenkívül még a cselekvénynek egy mozzanatával kapcsolódik a *Hamlethez*: a mint ott Hamlet egy színi előadással vet tört mostoha atyjának, itt is egy színi előadás, épen a *Hamleté*, fejleszti elhatározássá a hős bosszuérzetét. Az utóbbi mozzanat jelentéktelen s a regény szerkezetében nem is épen szükséges elem, az előbbi meg, az egyező eszme, már Aischylos *Oresteidája* óta olyan általános a költészetben, hogy véleményem szerint nem is Shakespearetől vette Rákosi, hanem már regénye conceptiója, vagy épen megalkotása után eszmélt a kapcsolatra, s a *Falusi Hamlet* csak elkészülte után kapta jellemző címét. Ennek következtében nemcsak a regény megoldása tér el a drámáétól, — kibékítő véget nyujtván annak véres katastrophája helyett — hanem más az egész mese, sőt a regény themája is. Rákosit nem az ifju bosszuterve érdekli, hanem az előzmények, a gonosztett. A tragédia kezdettől végig fokozatosan emelkedik, a regény mind mélyebbre kíván hatolni.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOMBAN.

Harmadik közlemény.¹

VI.

A francia, angol, a német irodalom európai hegemoniája és a magyar irodalom. Rousseau és hatása. A modern irodalmi kosmopolitizmus. A praeromanticizmus. A romanticizmus. A realizmus. A skandináv, illetőleg északi irodalmak uralkodó szerepe a XIX. század végén.

A spanyol irodalom fényéből, mikor ez európai pályáját futotta meg, alig esett tehát sugár a magyar irodalomra. A germán és a román szellem közötti küzdelem elültével, azaz a reformatio és az ellenreformatio harcainak elcsendesülése után és a tespedés hosszú korszakának elmúltával irodalmunk ismét, még pedig teljes mértékben, belekapcsolódik az európai irodalmi áranlatokba. A francia irodalom révén történik ez, a mely a spanyolt a hegemonia terén felváltotta és a melynek uralma a XVII. század közepe táján (1660) kezdődött és majdnem száz évig tartott. Bessenyei és társai Bécsben akkor ismerkednek meg a francia irodalommal, a mikor ez épp delelőjén állott és egész Európa szellemi életének irányítója és szabályozója volt.²

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 473. és 474. számában.

² Érdekes itt felemlíteni Császár Elemér megállapítását, mely szerint a román irodalmak és főleg a francia litteratura hatása irodalmunkban egybeesik azzal a dátummal, a mely a francia irodalom európai elterjedtségének határát és még általánosabban az olasz, a spanyol, a francia szellem uralkodó szerepének végét (1760) jelzi. «A nemzetietlen kor irodalma kisebb részben a latin, olasz és spanyol, nagyobb részben a francia irodalom hatása alatt áll s olyan erős mértékben, hogy joggal nevezhetnők irodalmunk román korszakának.» A perspectivából, a melyből mi próbáljuk nézni irodalmunk fejlődését, e jelenség okai némi megvilágítást nyernek. *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században.* (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből (Bpest 1913), 10–11. l.

Tudjuk, hogy Bessenyei ideálja Voltaire volt, míg testőrtársaink egy másik csoportja Rousseaut vette mintaképül. A világ előtt Voltaire szerepel, mint a kiben a XVIII. sz. uralkodó eszméi megtestesülnek; általában őt tekintik a «felvilágosodás» és a «rationalismus» főapostolának, noha Rousseau hasonlíthatatlanul több forradalmi gondolatot és érzést vetett el az európai cultura talajába, mint Voltaire vagy bárki más a XVIII. század írói közül. Irodalmi tekintetben Rousseau a késői nemzedékekre is kiterjedő intenzív hatást tett, még pedig egész Európában; Franciaországban — sajátságos, de úgy van — a politikában talán mélyebb nyomokat hagyott, mint az irodalomban, bár követőinek és híveinek száma a francia írók közt is légiónyi volt; ezek közé tartoztak Bernardin de Saint-Pierre, a *Pál és Virginia* szerzője; Staël asszony, George Sand, Chateaubriand, Lamartine, Benjamin Constant, hogy csak a legjellemzőbb egyéniségeket említsük. Rousseau mentalitása inkább volt germán, mint román és így a classicismustól és aristokratismustól átítatott francziaság nagy része mégis idegenül állt vele szemben. Ha a nagy francia forradalom irodalmi előkészítőinek útjait keressük, azok többnyire Rousseauhoz vezetnek; ő volt a forradalmárok tanítómestere és *Társadalmi szerződése* az evangéliom, a melyre esküdtek. A forradalmi korszak tipikus vezetői többé-kevésbbé mind rousseauisták: Robespierre, a «zsarnok» Robespierre, a kit Kossuth Lajos átkozva említ, épp olyan sentimentalis, mint akár Saint-Preux; Danton is a szív embere és deista a «savoyai vicarius» módjára; még Marat is, «a nép barátja», eszmeközösségben áll Rousseauval, a ki ugyancsak a nép embere volt. A német irodalom «forradalmi» szellemei, illetőleg vezérei: Kant, Lessing, Herder, Schiller, Goethe, mind csodálták és ihletet vettek tőle.

Voltaire és Rousseau hasonlók egymáshoz abban, hogy mindkettő elméleti, mindkettő rationalista és azt hiszi, hogy a társadalmi intézmények conventiókon alapszanak és az ész parancsolatára megváltoztathatók. De a XVIII. század e két szellemi vezére merőben ellentétes felfogások szolgálatában áll. Voltaire par excellence az ész embere, Rousseau a szív jogainak szenvedélyes szószólója. A ferneyi philosophus a vallás terén a legmesszebbmenő szabadelvűséget hirdeti: a tolerantia apos-

tola, de egyébként aristokratikus hajlamú és az irodalomban francia nemzeti hagyományok védője. Voltaire tipikus francia író, legprægnansabb megtestesítője a «raison»-nak, a mely a francia irodalom legjellemzőbb sajátosságának, a sociabilitásnak alapja. Rousseau e tekintetben valósággal ellenlábasa.

Az a hatás, a melyet Voltaire Bessenyeire tett, európai következményekkel irodalmunkban nem járt, legalább annyiban nem, hogy Bessenyeiéknek európai értékűt egyetlen műfajban sem sikerült létrehozniok; magát a voltairei rationalismust pedig politikailag valósággal compromittálták hazánkban II. József centralista törekvései. A «kalapos király» teljesen francia szellemű nevelésben részesült; nagy csodálója volt a XVIII. századbeli philosophusoknak s az ő elveik szerint akarta Magyarországot boldogítani. Az állam eredetére és céljára nézve Rousseau *Társadalmi szerződésének* nézetét vallotta. A Laczkovics-féle felvilágosodási mozgalom egyházellenessége voltaire-i, a «természet-vallás» mellett való izgatása már rousseau-i hagyományoknak hódol. Martinovics és társai, a kik ugyancsak teljesen félreismerik a történelmi fejlődés törvényeit és a francia jacobinusok mintájára az aristokrataság és papság ellenségei, szóval «demokraták», szintén inkább Rousseau nyomdokaiba fognak majd lépni. A «genfi philosophus» nemcsak politikailag és társadalmilag, hanem irodalmilag is mélyebb és maradandóbb nyomot hagyott hazánk szellemi életében. Az ő működése forduló pontot jelent az európai æstetikában is. Mert míg Voltaire, gondolkozásának minden liberalismusa mellett, a poétikában a régiek híve, a classicismus és a latin humanismus folytatója: Rousseau e téren is forradalmár.

A reformationnak az európai irodalmakra való hatásáról szólván, már utaltunk arra, hogy az új hit győzelme voltakép a kimenetelét jelezte annak a harcznak, a melyben a germán szellem a kelta-románnal már régóta állott. Ez a harc a déli és északi genius közti ellentétet juttatta kifejezésre és nyilvánvalóvá tette a szakadást, a mely a két földtájék népeinek mentálitása között fennállott. Rousseau, a ki protestáns voltánál, helvét származásánál és szelleménél fogva inkább germán, mint latin volt, azt a rést, melyet a protestantismus a catholicismus révén eladdig egységes európai culturán ütött,

tágította s a germán litteraturáknak a latin irodalmakon való diadalát mintegy szentesítette.

Noha személyében bizonyos mértékig egyesítette a germán Európát a román Európával, mégis ő volt az, a ki az «antik humanismust» megbuktatta. A nacionalista francia kritikusok szemében ez volt a Rousseau főbűne. Jules Lemaître-től Louis Maigrong¹ nem győztek elég átkot szórni rá, a miért az igazi francia szellemet eltérítette hagyományos útjaitól és «idegen», germán bálványok szolgálatába hajtotta. Pascal mondta: «az én gyűlöletes». Valóban, a francia irodalomnak legszembe-tűnőleg sajátja az általános emberi cultusa, a mi merőben ellenkezik az «én» térfoglalásával. A subjectivismus általában a germán irodalmak kidomborodó jellemző vonása. Már pedig Rousseau összes íratait a subjectivismusnak olyan túltengése jellemzi, a mely egyet jelent a francia irodalom traditiójának teljes megtagadásával. Meg kell jegyezni, hogy az *Uj Héloïse* szerzője az első nagy anglomán a francia irodalomban. És bár latin világosságú értelemmel dicsekedhetett, lelkiéletére, a mely inkább germán volt, az angol geniusban erősen érvényesülő individualismus mély hatást tett. Egyébként az angломánia divatos volt a XVIII. sz.-beli nagy francia írók között és mintegy előre jelezte az angol irodalmi hegemoniának közeli beköszöntét. Voltaire irodalmi működésére angolországi tartózkodása sok tekintetben átalakítólag hatott; a «böles» — mint Berzsenyi mondá — Montesquieu, a kinek a mi politikusaink közt is sok híve és utánzója akad, az angol szabadságnak és parlamenti intézményeknek csodálatától áthatva írta Európaszerte elismert államtudományi könyveit; Diderot, Rousseau irodalmi bizalmasa, angolos író, a ki angломániáját némileg Herderre, Lessingre, sőt Goethére is átplántálta és így közvetve hozzájárult a német szellem európai förlényének előkészítéséhez, noha e tekintetben is Rousseau-nak jut a főszerep.

És bár műveinek jellemző vonásai: az én hypertrophiája, a sensibilitás, a melancholia és a természet mély érzése szempontjából nem független angol mintáitól, Thomsontól, Graytól,

¹ *Le romantisme et les mœurs*, Paris, 1910.

Youngtól,¹ e sajátságok az ő nagy költői és gondolkozói egyéniségétől átalakítva válnak az egyetemes litteraturának jellemző vonásaivá és azon a valójában nemzetközi irodalmon, mely Európában uralomra jut, az ő szellemének bélyege van. Rousseau lesz a tengely, a mely körül a kosmopolitizmus, illetőleg a modern európai irodalom forogni fog. Ezt a kosmopolita áramlatot a forradalom állítja meg rövid időre, a mely 1789-től 1814-ig terjed, Franciaország szakít a főleg germán Európával, azaz Angliával és Németországgal. Ámde a «nemzeti szellem» fellobbanásának évei után a «nem latin» Európa hatása ismét érezhetővé válik a francia irodalomban. Az idegen vagyis germán szellemnek új térfoglalását nagyban elősegítette az úgynevezett emigratio. Sok kiváló francia ugyanis, a ki küzdött a forradalom ellen, ennek diadala után kénytelen volt külföldre, főleg Angliába és Németországba kivándorolni. Természetes, hogy «északi» Európával való érintkezésük nem maradt hatástalan a környezetre, a melybe visszatértek; hazatérve tovább terjesztették a külföldön szerzett benyomásaikat és a kosmopolita irodalom kialakulásának fontos tényezőivé lettek. Jellegzetes alakjuk Chateaubriand volt.²

Az irodalmi kosmopolitizmus kialakulásának körülményei reánk nézve azért fontosak, mert kapcsolatosak a romanticizmus beköszöntével, a melynek a mi irodalmunk fejlődésében is jelentékeny szerep jut. Mert a romantizmus szintén Rousseaura vezethető vissza. Igaz, hogy ez az irányzat csak a XIX. század első évtizedeiben bódította meg az európai irodalmakat, de ha eredetét kutatjuk, azt a XVIII. században találjuk meg. A «természethez való visszatérést» sürgetvén, Rousseau hatalmas fegyvert adott a romantikusok kezébe; hisz a classicizmus ellen lázadó írók, nemzetiségi különbség nélkül, a «természet» nevében követeltek több igazságot és élethűséget az irodalom

¹ Ossian, a «gaél hárda», szintén bálványa volt a francia, angol, német præromantikusoknak és «lalaí» igen fontos elemévé lettek annak a melancholiának, a mely az európai irodalmon úrrá lett.

² Brandes ezt az irodalmat «Emigrantenlitteratur»-nak nevezte. (*Die Literatur des XIX. Jahrhunderts in ihren Hauptströmungen.*)

részére is. Egyébként Rousseau egyéniségében és műveiben a romanticismus legjellemzőbb sajátosságai fellelhetők és ezek vissza fognak tükröződni az irányzat valamennyi hívének műveiben. A romanticismus voltaképen a rousseaui kosmopolitismus feléledését és érvényesülését jelentette a XIX. század első évtizedeiben.

Rousseau fellépte előtt a francia, de általában az európai irodalomban a classicismus volt az irányadó; Rousseauval a nem-latin Európa jutott voltaképen uralomra az antik hagyománynyal szemben. A romanticismust a kosmopolitismus válfajául tünteti fel az exotismus is. Ez nemesak abban nyilvánul, hogy a romantikusok idegen irodalmakból merítenek ihletet, hanem abban is, hogy különös kedvvel kalandoznak el távoli világokba, hogy ott személyeket és tárgyakat keressenek műveikhez. Áll ez főleg a francia romanticismusra nézve. A kosmopolitismus, illetőleg a romanticismus kialakulásának kérdése különben összefügg az irodalmak európai supremáciájának kérdésével. A XVIII. század huszas éveiben ugyanis már a francia irodalom is angol hatás alá kerül és nemsokára az angol genius lesz uralkodóvá az európai irodalomban. Hisz már Rousseauinak minden tekintetben forradalmi munkássága előtt is érezhetővé vált az angol szellem átalakító hatása, noha a XVII. században Franciaországban még alig ismerték Angliát.

Jellemző, hogy Franciaországban az angol befolyás első népszerűsítője ugyancsak helvét ember: Béat de Muralt volt, a kinek nevét az irodalomtörténetírók kis csoportján kívül nem igen ismerik. Nagyobb lendületet adtak aztán az angломánia terjedésének Prévost abbé, a *Manon Lescaut* szerzője, angoltól fordított regényei és Voltaire, *Angol levelei* című nagyon felkapott műve révén. Az angol szellem diffúzióját elősegítette az a körülmény is, hogy a nantesi edictum visszavonása után (1685) igen sok kiváló francia menekült Angliába; ez a «kivándorlás» irodalmi hatás tekintetében hasonló volt ahhoz, a mely a forradalom után következett be; az emigránsok — a kik közül sokan Németországban jártak — ezuttal is az angol, illetőleg a german és protestans szellemű, szóval a romantikus költészet terjesztőivé lettek. Rousseau kosmopoli-

tismusának talaja tehát mindenképen elő volt készítve, de egyszersmind nyilvánvaló volt, hogy az angol irodalom nemcsak a francia, hanem az egész európai irodalmon úrrá lett. Politikailag az angol hegemoniának a franczián aratott diadalát I. Napoleon bukása jelképezte a legfeltűnőbben.

Az angol irodalom hegemoniája 1720-tól körülbelül 1830-ig tartott. A tudomány, a politika után az irodalom is egész Európában az angol geniusnak hódolt. A tudomány terén az angolok honosították meg a positivismus szellemét; már a francia encyklopædisták európai sikerüket annak köszönhették, hogy nemcsak eszméket, hanem «tényeket» nyújtottak közönségüknek. Bacon, Newton, Locke hívókra és követőkre találtak mindenütt s tanaik átalakítólag hatottak az egyetemes tudományos gondolkozásra. A tulajdonképeni angol irodalom európai uralmának legfőbb támasza Shakespeare lett, a ki már századok óta Angliáé volt, de a kit hazája sokáig félreismert. Világhírének megalapozásához a német romanticismus sokban hozzájárult, de mindenesetre elősegítette, hogy a britt nemzeti szellem benne öntudatra ébredjen.

Az angol irodalom európai suprematiáját a XIX. század elején a német váltotta fel, a mely körülbelül 1870-ig tartott. Európai uralmának kezdetét talán leghelyesebb Staël asszonynak Németországról szóló műve megjelenésétől számítani (1813). E könyv megjelenésétől kelezik a romanticismus megszületését is. A német irodalmi hegemonia megalapításához tudvalevőleg Lessing kritikai munkássága nagy mértékben hozzájárult, ő volt a nemzeti reactio legtehetségesebb vezére, a ki a shakespearei dráma conceptiójának segítségével megdöntötte a francia classikus színház uralmát. Brunetiére azt hangoztatja, hogy a német irodalom életrevaló csiráit az angol kovász keltette ki és hogy a német nemzeti irodalom főleg «britt eredetű». Egy jeles francia tudós, Reynaud, a ki a francia civilizációnak a németre tett nagy hatásáról igen alapos és lelkiismeretes, bár kissé elfogult művet írt¹, azt bizonyítgatja, hogy a *Sturm und Drang* költői és általában a német nemzeti megújulás munkásai nagyon gyakran vettek ihletet

¹ *Historie générale de l'influence française en Allemagne* (Paris, 1914.)

a francia irodalomtól és körülbelül arra a következtetésre jut, hogy a német nemzeti szellem öntudatra ébredését a francia irodalomnak köszönheti. Rámutat arra is, hogy a német irodalom magtarmatói, Wieland, Lessing, Herder stb. azokat a fegyvereket, a melyekkel a francia classicismust leküzdötték, Diderottól és társaitól vették kölcsön.¹ Tény, hogy a német költők, írók és tudósok nagyon sokkal tartoznak a francziának; egyébként már az a körülmény is, hogy Európa figyelmét a német szellem productióira egy nagyszerű könyvben, melyet még ma is élvezettel lehet olvasni, egy francia író hívta fel, symbolikus jelentségű.

A magyar irodalom eleurópaisodása annyival gyorsabb ütemben történik, mennél közelebb jutunk az új korhoz: a Rousseau inaugurálta kosmopolitismus terjedésével a mi íróink is mindinkább kiveszik részüket a nemzetközi eszme- és érzésáramlatokból. A Bessenyei fellépését követő csodálatosan gyors fellendülést irodalmunk minden ágában nemcsak az életre kelt nemzeti öntudat magyarázza, hanem az is, hogy a XVIII. század elejétől a XIX. századnak majdnem végéig a magyar költészet a fejlődésnek különböző phasisait úgyszólván sietve futja meg, az európai hegemoniában egymást követő három nagy irodalomnak, a francziának, angolnak és németnek hatására egyaránt reagál és ilykép úgyszólván természet-szerűleg illeszkedik be az egyetemes irodalmi folyamatba. A francia, angol és német szellem különbözőképen érvényesül műfajaink fejlődésében, de általánosságban irodalmunk nemzeti jellemét az idegen impulsusokkal szemben is megőrzi. A mily mértékben gazdagabbak leszünk igazi írói egyéniségekben, abban a mértékben válik termékenyebbé az idegenből származó inspiratio is.

Rousseau szellemének átszivárgása a magyar irodalmi élet talajába érdekes példája a kívülről jött hatás érvényesülésének. Tudvalevő, hogy az *Uj Héloïse* szerzője mint a szív jogainak, az érzelmek szentségének ékesszavú költője arról is nevezetes, hogy az európai irodalomban megalapozta azt a lyrismust

¹ Brunetiére is hasonló nézetet vall: «Rappellerai-je que, si Lessing a triomphé de Voltaire, c'est en s'aidant de Diderot?» (*Études critiques*, V., 264.)

és sentimentalismust, a mely wertherismus néven lett világhírűvé. Ez a vonás állandó kísérője maradt a romantikus költészetnek, a melyben az érzelmek és szenvedélyek kisebb-nagyobb hevességgel szólalnak meg. Hisz bizonyos mértékig a romanticismus a szív poesisének győzelmét jelentette a rationalismuson. Mert, ha a romanticismus a különböző irodalmakban utóbb más és más ideálok megvalósítására törekedett s más és más célok szolgálatába szegődött is, bölcsőjénél ott sötétlett a sentimentalis melancholia, a mely az *Uj Héloïse*ban, *Werther*-ben, *René*ben nyert világhírű kifejezést.

A modern magyar irodalom magvetőinek legfőbbjei, a kik a XVIII. század fordulóján és a XIX. század elején működtek, nem tudták magukat kivonni az *Uj Héloïse* szerzőjének hatása alól. Irodalmunk újjáélesztője, Kazinczy Ferencz,¹ ha nem is közvetlenül, német impulzusra mindenesetre hódolt,² még pedig egész életén át, annak a nemzetközinek nevezhető sentimentalis-ideális irányzatnak, a mely legtöbbször Goethe *Werther*ében nyilvánult. A mi «németeseink» főideálja, a ki egyébként ép úgy tartozik a francia irodalomhoz, mint a némethez: Gessner, lelki rokonságban állt Rousseauval; ez az *Idyllek* szerzőjét, a ki a mi Kazinczynkkal is levelezett, «szíve szerint való ember»-nek mondta. Az angol Thomson és Young, a schweizi Gessner és az ugyancsak schweizi Rousseau tették európaivá az érzelmességné és a természet-szeretetnek azt a sajátságos vegyülékét, a mely Kazinczyék műveiben is érvényesülni fog.

Kölcsey, ez a nemes lelkületű «európai» maga mondta magáról, hogy ő «rousseauui karakterrel bír», bár a kritikát a «gonoszlelkű Voltairetől tanulta». Borongó kedélyű, philosophiai szellem, az álmodozás költője volt, noha kikelt a «réverie» ellen és tette buzdított. Gyakori az ilyen felfolbanás épen azoknál a költőknél, a kik mintegy arra vannak kárhoztatva, hogy legfeljebb dicsőítsék az energiát, melynek kifejtésére

¹ Nyelvújítási törekvéseit Riedl helyesen hozza kapcsolatba az Európa-szerte divatos rationalista felfogással. *A magyar irodalom fõirányai*. Olcsó K. 129. l.

² Császár Elemér, i. m. 41. s. köv. l.

idegrendszerük gyengeségénél fogva nem képesek. Kölcsy is mint Kazinczy, egy szelid «stürmer und dränger».

Még Berzsenyiben is sok a sentimentalitás; Toldy Ferencz azt mondta róla,¹ hogy «a reflexio mindig a szíven keresztül lép elő» nála. Gondolataiban gyakori a szomorúság accordja; a mulandóságot, «a bölcs magábatérés»-t és a melancholiát gyakran énekli meg.² Minth a praeromantikuskokat általában, a természet őt is sokszor ihleti; «nemes érzeményei»-nek a természet képeivel való társítása ép úgy rousseauista vonás, mint a magányosságnak, a «szent egyedülvalóság»-nak fellengző dicsőítése.³ Horatius mellett ő is Rousseau kedvencét, Gessnert forgatta legszívesebben, sőt kedélye is hasonlított az *Uj Héloiz* szerzőjéhez. Berzsenyi maga nevezte magát «romlott hypochondrista»-nak. Érzékenysége is, például Kölcsyvel szemben, szintén emlékeztet a genfi philosophus könnyen sebezhető lelkületére.

Bár kedély dolgában az előzőktől sokban eltér, a derék Csokonai Vitéz Mihály együtt érzett velük Rousseau csodálatában. Mikor érzékeny dalai gyűjteményének jelmondatában De la Harpe-ot idézi, «j'obéis à mon cœur, j'obéis au délire . . . je chante la nature et je l'ai pour témoins», voltaképen az egyén rousseaui szabadsága és természetszeretete mellett tesz vallomást. Költészetén ott borong a XIX. század elejebeli sentimentalis melancholiának árnyéka; a halállal való gyakori kaczerkodása is erre vezethető vissza. Gessner ép úgy hatott rá, mint akár Berzsenyire, és Kazinczy *Bácsmegyei*je annyira kedves könyve volt, hogy egy versében megénekelte. Szomorú hangulatai közepett ő is a magányhoz fordult megnyugtatóért. Háborgó lelkének nyugalmit megtalálja a csöndben: «az ismeretlen csendességben lelkem is, mely a szerencse hányása között törpévé lett, óriásodni kezd» Így énekelt az *Uj Héloise* leszármazottjainak egész chorusa. Még jellemzőbb a rousseauismus szempontjából a magányosságot dicsőítő verse:

¹ *Berzsenyi életrajza.* (B. D. versei) Olcsó K., 36. l.

² *A melancholia.*

³ *Magányosság.*

Áldott magányosság, öledbe ejtem
 Ottan utolsó könnyemet,
 Végetlen álmaidban elfelejtem
 Világi szenvedésimet.

Rousseau ilyenmő hatását világosan mutatja Kisfaludy Sándor példája is. «Keserővel elegy édes könnyekben» úszó szemmel olvasta az *Új Héloïset* és bár alapjában véve világfi volt, lényéből nem hiányzottak az ermenonville-i remete mélabús hangulatai. *Himfy*, mondja előszavában, nem akart a «szerelem apologiája» lenni, de szelidebb kiadásban, ép úgy az, mint az *Új Héloïse*, a melynek néhány sora egyébként *Kesergő szerelmének* jelmondatául szolgál. Munkája, úgymond Kisfaludy, «csupán az érzeményeitől elragadtatott szívnek szava és a felhevült fiatal elmének tündéres álmodozásai». Azoknak, a kik megütköztek, hogy ilyen themát választott, igazi rousseaui szellemben így felel: «Mintha az emberi természetnek legerősebb, legnemesebb, legszebb, legboldogítóbb indulatja, minden jónak, szépnek, felségesnek kútfeje, minden szeretetre, dicséretre, csudálatra és követésre méltó dolgoknak szerzője, a szerelem, vétkes, bölcssekhez nem illő, tiltott, törvénytelen indulat volna! mintha az egész emberség, az egész természet, sőt a mindenek teremője által felszentelt tiszta szerelmet beszélni, fejtegetni, énekelni egyetlen volna!»¹ De nemcsak e sorokban, hanem dalainak zengzetes stropháiban is ott lobog a rousseaui szenvedély tüze. Kétségtelen, hogy *Himfyt*, a mely olyan, mint egy kései pásztorköltemény, az *Új Héloïse* szerője inspirálta a leghathatósabban. Kisfaludy költészetének keresetlen egyszerűsége is a genfi természet-imádó philosophus szellemének befolyására vall. Ki szabott rendet az első poétának, ha nem a természet? kiált fel, hogy az «oskolai regulák»-tól való eltérését indokolja. De rousseaui hitvallását legjobban jelezte akkor, a mikor azt írta: «A szív minden, azt tartom én»,² vagy a mikor így énekelt:

¹ A *Kesergő szerelem* előszavában, 5–6. l.

² 5. dal.

Természetes az életem,
 Természetes versezetem,
 A mim nincs, nem tettetem,
 Csak szívemet követem.¹

A Rousseau megindította túlérzékeny és mélabús subjectiv költészetnek adott hangot, még pedig európai hangot, Kármán József is *Fanni hagyományaiban*. Valóban, ezt a kis levélregényt odaállíthatjuk a világirodalom legkiválóbb lélektani rajzai mellé. Eötvös József *Karthausija*, mely már az általános romanticismus forgatagában keletkezett, — minden fogyatkozása ellenére — ugyancsak európai jelentőségű hajtása a diadalmaszkodó világfájdalmas költészetnek, a mely a romanticismust Európaszerte megelőzte, de a melynek szomorúsága részben elsötétítette a romantikusok műveit is. Egyébként Eötvös a szív poétája volt, mint Rousseau. «Mi volna halhatatlan bennünk, ha nem azon része lelkünknek, mely szeretett?»² kérdi és ehhez képest az érzés jogainak apotheosisára szenteli költészetének legjavát. Melancholiája talán még egy árnyalattal sötétebb, mint a Rousseaué, a miben kétségkívül Chateaubriand és Byron hatásának is van része; de azért az ő pessimismusa azé a léleké, a mely szeretne az ellenkezőjében hinni annak, a mit látni kénytelen...

Eötvös az irodalmi kosmopolitismusnak legeurópaibb képviselője irodalmunkban és e révén is Rousseauhoz kapcsolódik. Az az elhatározása, hogy költészetével «első sorban nemzetének humanisálását és demokratizálását fogja szolgálni»³, ép úgy, mint a csodálat, a melylyel a természet szépségeinek adózik, közel hozza a genfi philosophus világnézetéhez. Tehetségének sokoldalúságát és gazdagságát, a mely lyrájában, regényeiben és politikai műveiben egyaránt nyilvánul, már a *Karthausi* jelzi. E műve az európai eszme- és érzésáramlatokkal való

¹ Gyulai szerint (*Vörösmarty életrajza*, 197. l.) Kisfaludy Sándor, Berzsenyi és Kölcsey «a nemzeti fájdalom költői»; a honfibu mint a melancholia kiegészítő eleme jellemző a Rousseau ihlette præromantikusok egy csoportjára, a kikhez például a francia Nodier (*A salzburgi festő*) és az olasz Ugo Foscolo (*Jacopo Ortis*) is tartozott.

² *Karthausi*. 510. l.

³ Kozima Andor: *B. Eötvös József a költő*, Magyar Könyvtár, 14. l.

kapcsolatunkat fényesen példázza, de valóban örökbecsű *Gondolatai* úgyszólván meghaladják a romanticismus eszmekörét, a mennyiben a legmodernebb, úgynevezett természettudományos gondolkozás eredményeivel is számot vetni látszanak.

A rousseaui szellem e kétségtelen nyomai nem merítik ki a francia írónak a magyarokra tett hatását; de nekünk ezúttal nem is célunk ennek kutatása; csak néhány példával akartuk illusztrálni, hogy a lökései annak a földrengésnek, melyet Rousseau fellépése az európai irodalomban előidézett, a magyar irodalom talajának széles rétegeiben is érezhetők voltak.¹

HUSZÁR VILMOS.

¹ Ányos, a ki már egyéni hajlamánál fogva is sentimentalis költőnek született, a rousseauismussal telített irodalomban talál bő inspirációt. — Nem kizárólag sentimentalitásánál fogva, hanem a természet szeretete és mély átérzése révén — az időbeli távolság ellenére — Tompa is rokonságban áll Rousseauval; a *Virágregék* szerzője mindenestre a Kisfaludy Sándor-, Kármán- és Eötvös-féle irányzathoz kapcsolódik, mint a mely litteratúránkban a természet szépségeinek költői kifejezését segítte európaivá fokozni.

MISERICORDIA.

— Hatodik közlemény.¹ —

XIV.

- De te látsz valamit, ugy-e Almudena? — kérdé *Félfont*.
— Én látni alakjukat nekik.

Megmagyarázta, hogy a mi az itteni világot illeti, épen csak hogy meg tudja különböztetni a fényt a sötétségtől. De a túlvilági dolgokat, melyek felettünk, alattunk, előttünk, mögöttünk, kívül és belül jelentkeznek, oly tisztán látja, mint «ti látni egymást». Tehát megjelent két angyal s mivel nem azért jöttek, hogy semmit se mondjanak, közölték vele, hogy a földalatti király küldte hozzá őket egy izenettel. Samdai király beszélni akar vele s ezért szükséges, hogy a mi emberünk menjen el éjjel a vágóhídra, gyujtsa áldozati tüzet s itt a marhahulladékok és vértócsák közepett imádkozzék pont éjfélig, a találka megváltoztathatatlan időpontjáig. Szükségtelen hozzátenni, hogy az angyalok, mihelyt közölték Mordehay-jal az izenetet, a szelek szárnyán eltávoztak, ő pedig fogta a tömjént, a pipáját és egy csomó dohányt s elballagott a vágóhídhhoz, mert a hosszú várakozás nem lesz olyan unalmas, ha pipázik.

Itt kuporgott, belélekzelve a tömjén illatos gőzét s egyik pipát a másik után szíva, míg ütött az óra. Az első volt, a mit megpillantott, két nagy fehér kutya, nagyobbak, mint a teve, tüzes szemekkel. Ő, Mordehay, nagyon félt, úgy félt, hogy még lélekzeni sem mert. Aztán jött egy regement lovas sok muzsikával, nagy pompával. Aztán, kő- és homok-eső kezdett esni, olyan sűrűn, hogy a nyakáig ért... s lélekzeni sem tudott. Még jobban félt... Erre a homok-tengeren újabb regement lovas

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470., 471., 472., 473. és 474. számában.

száguldott rettentő gyorsan, kardjukat villogtatva s folyton lövöldözve. Aztán kígyó- és gyíkeső hullott sziszegve és össze-
csavarodva. A szegény vak majd meghalt félelmében, mikor csak-
nem elsülyedt ezeknek a piszkos állatoknak rettenetes tömegé-
ben . . . De aztán férfiak és nők jöttek, gyalog, csendes menet-
ben, mind fehér ruhában, kezükben aranykosarakkal és arany-
tányérokkal s virágokon lépdeltek, mert a kígyók és gyíkok
varázslatosan rózsákká és liliomokká' változtak, a forró homok
és éles kavicsok pedig illatos mentává és babérágakká.

Legvégül megjelent a király, gyönyörű szép, félig emberi,
félig isteni szépség, hosszú fekete szakállal, füleiben függőkkel,
fején aranykorona, olyan drágakövekkel kirakva, mintha a
nap, hold meg a csillagok lennének. Zöld ruhája volt, olyan
finom, hogy biztosan kis pókok szótték a föld mélyén tűzszálak-
ból. Olyan fényes és ragyogó volt a Samdai kísérete, hogy el-
kápráztatta a szemet. Mikor Pedra megkérdezte, hogy nem jött-e
a királynő ő felsége is, az elbeszélő egy pillanatra elhallgatott,
iparkodván visszaemlékezni, majd bevallotta, hogy látta a király
feleségét is, de az arcza úgy le volt takarva, mint mikor a hold
a felhők mögé bújik s Mordehay ezért nem láthatta jól. A felsé-
ges asszony sárga ruhában volt, olyan színű, mint a mi gondola-
taink, mikor félig vidámak, félig szomorúak vagyunk. Nehéz-
kesen fejezte ezt ki a vak, beszédének hiányosságát meggyőző
arcjátékkal és beszédes gestusokkal egészítve ki.

Egyszóval: a király parancsára elébe rakták az összes
aranytányérokat és aranykosarakat, a melyeket a fehér ruhás nők
hoztak. Mi volt bennük? Mindenféle drágakövek, sok, sok,
melyekből akkora halom lett, hogy a legnagyobb házba sem
férne bele: akkora rubintok, mint egy borsószem, galambtojás
nagyságú gyöngyök, mind, mind nagyok, finom gyémántok,
annyi sok, hogy sok, sok zsákot meg lehetett volna vele tölteni,
a zsákokkal pedig egy bútorszállító kocsit; smaragdok, akkorák,
mint egy dió s akkora topázok, mint az öklöm . . .

A három asszony elbámészkodva, némán, félig nyitott
szájjal hallgatta mindezeket, szemüket a vakra meresztve. Az
elbeszélés kezdetén nem akarták elhinni s a végén mindent
elhittek, lelkük vágyától sarkallva e tetszetős és kellemes dol-
gokra, mintegy búfelejtőül a fullasztó nyomorúságért, a melyben

éltek. Almudena megszólaltatta a hangjában egész lelkét s nyelvével egyszerre beszélt arcának minden vonagló ráncza és fekete szakállának minden szála. Inkább jelbeszéd volt, megfejtethetlen hierogliphák, melyet a hallgatók, Isten tudja, hogyan, de megértettek. A ragyogó látomány végén a király azt mondta a jó Mordehay-nak, hogy a két dolog közül, a mire vágyik: vagyon és asszony, nem adhat, csak egyet; hogy válasszon a ropant értékű kövek között, melyeket maga előtt lát s a melyekkel gazdagabb lesz a föld minden uralkodójánál és egy szép jó munkás asszony között, a ki kétségtelenül olyan kincs, mit nem lehet megtalálni, csak az egész földet átkutatva. Mordehay egy pillanatig sem habozott a választásban s azt mondta a földalatti királynak, hogy mire való volna neki a drágakő mázsaszámra, ha nem ad neki asszonyt... «Ő szeretni engemet, nekem tetszeni ő... és ha nincs nekem asszony, nem kelleni finom kő, nem pénz, nem semmi»

Azután mutatott a király némbert, ki teljesen köpenybe volt burkolva, mely őt egészen befedte, még az arcát is, ment az út közepén s azt mondta, hogy ez az «öv» s kövesse, míg meg nem tudja fogni, vagy jobban mondva, üldözzé, mert nagyon gyorsan ment az elvárásolt nő. Ezt mondva a király, méltóztatott ő felségének eltűnni s eltűnt vele egész kísérete, a regementek, a fehérruhás nők, minden, minden s nem maradt más, mint tömjén átható szaga s a két kutya vonítása, a mi lasacskán elhalt a hideg éjszaka mélyében, mintha a kutyák ijedten a hegy felé futnának. Három hónapig volt beteg Mordehay ez után a csodálatos esemény után s nem evett mást, mint sótalan zablisztet, s nem ivott mást, mint vizet. Olyan sovány lett, hogy tapintással meg lehetett csontjait számlálni, a nélkül, hogy eltéveszthetné az ember. Végre úgy a hogy' összeszedte magát s elkezdte bolyongását a nagy világban, keresve az asszonyt, ki az isteni Samdai állítása szerint az övé.

— És megtaláltad annyi sok évi bolyongás után és Nicolasának hívták, — mondá Pedra, hogy segítsen az önéletmondónak.

— Mit tudni te? Nem lenni Nicolasa.

— Akkor talán az asszónyság, — jelentette ki Diega,

nem minden impertinentia nélkül, a szegény Beninán mulatva, a ki meg se mukkant.

— Én? Jézus segíts! Én nem vagyok vándorló személy, a ki az országutakon kóborol.

Elbeszélte Almudena, hogy Fezből Algirba ment; előbb Tlemcénbe, majd Constantinában és Oránban élt alamizsnából; majd itt hajóra ült Marseille felé, bejárta egész Franciaországot, Lyont, Dijont, Párizst, a mely roppant nagy, sok-sok körút van benne s az utca pallója olyan sima, mint a tenyere. Azután felment egy városig, a melyet Lilának hívnak, majd vissza tért Marseille-be és Cetté-be s itt hajóra ült, hogy Valenciába menjen.

— És Valenciában találkoztál Nicolasával s vele idejöttél a segélyen, a mit az egyletek adtak, — mondá Pedra — s Madridból Portugáliába mentetek s három évig tartott a boldogságod, te betyár, a míg az a semmirekellő meg nem szökött tőled — mással.

— Te nem tudni.

— Mondjátok, hogy beszélje el Nicolas történetét s hogy fogták meg őt, s hogy vitték Madridban a San Bernardinóba¹ Nicolasát pedig az ispotályba. S mikor egy éjjel aludt, megjelent neki két túlvilági nő, akarom mondani szellem, osztán azt mondták, hogy egyikük beszélt Nicolasával az ispotályban és majd adnak neki.

— Nem úgy lenni, nem úgy lenni. Te befogni szád.

— Majd máskor elbeszéli, — vetette közbe Benina, a ki, bár tetszett neki a mulatság, nem akart már tovább maradni, mert eszébe jutottak sürgős teendői.

— Maradjon még, asszonyság, mit siet? — kérde Diega. — Hová megy jobban mulatni?

— Máskor mesélni több, — mondá a vak mosolyogva. — Én látni világot sokat.

— Már fáradt vagy, Hay! Híj meg egy pohárra, hogy meg-
nedvesítsd a torkodat, hiszen kiszáradt, mint a cipőtalp.

— Én nem meghívni őket, részegek. Nincs pénz nekem.

— Ezért nem marad, — mondotta Diega csípősen.

¹ Tolonczház. A ford. jegyz.

— Én nem iszom — jelenté ki Benina — és sietnem is kell s a társaság engedelmével megyek.

— Maradni egy kicsit. Óra most tizenegyet ütött.

— Hagyd, — biztatá Pedra jóindulattal — hiszen mennie kell pénzt keresni, azt mi már befejeztük.

Almudena kérdésére elmondták, hogy Diega megkapott valami pénzt, a mivel két lány tartozott neki a Chopa-utczából s evvel üzlethez fogtak, mert mindkettőnek kellő hajlama és kedve volt az adás-vételhez. Petra csak akkor érezte magát derék és tisztességes nőnek, ha kereskedett, lett légyen az bármilyen csekélység is, fogpizkáló, szárított thea, vagy más efféle. A másik zsebkendőkben és csipkében volt otthon. A csodamódon kezükbe került pénzen egy kiárusításnál árukat vettek s rögtön aznap reggel felütötték boltjukat a Fuentecilla de la Arganzuela mellett. Oly szerencsájuk volt, hogy el tudtak adni több tuczat gombot, sok rőf csipkét és két flanel-mellényt. Másnap egy Carnero-utczai gyárban tányérokat, szentképeket és falovakat vettek, csupa olyan cikkeket, «a min lehet keresni.» Részleteket beszéltek az üzletről, kölcsönösen dicsérve egymást, mert ha Félfont páratlan volt az áru nagyban való beszerzésénél, a másikat senki senr multa felül ügyességben és ravasságban a kicsinyben eladásnál. Újabb bizonyíték arra, hogy csak azért jött a világra, hogy vagy kereskedő legyen vagy semmi, az volt, hogy az adás-vételben szerzett garasokat fogához verte, a megtakarítás merész vágyát ébresztve fel magában, míg a más úton sovány kezeibe hullott pénz elrepült belőle, mielőtt megmelegedhetett volna.

Benina figyelmesen hallgatta ezeket a fejtegetéseket, melyek bizonyos rokonszenvet keltettek benne a részeges nő iránt, hiszen ő, Benina, szintén kereskedőnek érezte magát, lelkében sokszor melengette az üzlet gondolatát. Ah, ha a helyett, hogy szolgálni ment volna és dolgozni, mint egy rabszolga, egy kapualjat bérelt volna, más szelek fujánának. De most már öregsége és Donna Pacával való felbonthatatlan erkölcsi szövetsége lehetetlenné tette az üzletet.

A jó asszony megmaradt szándéka mellett, hogy elhagyja a kedves társaságot s mikor felállott, hogy elbúcsúzzék, leesett

a czeruza, a melyet Don Carlos adott neki. Lehajolt utána, akkor leesett a napló is.

— Ah, hiszen nem olyan csekélységek ezek, — mondá Petra, felvéve a könyvet és gyorsan átlapozva mohón, bár inkább csak betűzte, mint olvasott. — Micsoda is ez? Egy számla-könyv. Nagyszerű! Aszondja : márezius, aztán : peseta, aztán : centimos. Finoman be lehet itt írni a bevételt és kiadást. Én tudok írni, úgy, a hogy, csak a számokba zavarodom bele, mert a nyolczas sehogysem sikerül s mikor összeadok, mindég elfelejtem, hogy mennyi marad.

— Ezt a könyvet az asszonyomnak egy rokona adta, — mondá Benina, a ki rögtön üzletet szimatolt — hogy írjuk fel kiadásainkat, de nem értünk hozzá. Már nem vagyunk mai gyerekek, hogy most kezdjünk tanulni... azt gondoltam, asszonyaim. hogy önöknek, a kik kereskednek, jobban felfér ez a könyv, Hát én eladnám, ha jól megfizetik.

— Mennyit kér?

— Maguknak ötven centimos.

— Az sok, — mondá Félfont, vizsgálgatva a könyvét, mely még mindég társnője kezében volt. — S minek nekünk, mikor nem értünk az ákom-bákomhoz?

— Nézd csak, — figyelmezteti Petra gyerekes mosolylyal s megnyálazott ujjal lapozgatva a könyvet. — Vonásokkal is lehet jegyezni. Ekkora összeg : annyi vonás. Így sokkal egyszerűbb. Adunk huszonöt centimost és kész.

— De hát nem látják, hogy új? Rá van írva az értéke, aszondja : két peseta.

Alkudoztak. Almudena egyeztetgette az egyik és másik fél érdekét s végre megállapodtak negyven centimosban czeruzával együtt. Örvendve lépett ki Benina a kávéházból, abban a tudatban, hogy nem vesztegette idejét hiába, mert ha phantastikusok voltak is a drágakövek, melyeket Mordehay halmazokban varázsolt szemei elé, jók és igaziak voltak a hatosok, melyeket keresett, eladva a bolond Trujillo haszontalan ajándékát.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

NYÁRI KÉPEK.

Mákvirág.

Szép mákvirág, bár gúny rezeg nevedben,
Kevély pompádat én mindig szerettem;
Bolyongni boldogság volt énnekem
Nyíló mákföldeken.

Nem kertbe' nyíltál, ott kinn a határban;
De a határt én szívesen bejártam,
A fürge gyermekláb vígan haladt,
Hogy téged lássalak.

A dűlőúton mentem, mendegéltem,
Kalászos búza zizegett a szélben,
S piros pipacsok lángoltak felém,
Az út mindkét felén.

Csak rámosolygtam a komoly kalászra,
A mint a regg friss harmatát lerázta,
Pipacs hiába incselgett velem,
Csak mentem szüntelen.

S minő öröm volt, a mikor kiértem,
Ott állt a mákföld, pirosan, fehéren,
Pompás virágok tarka tengere,
Csodás búvel tele.

Leültem ott a dűlőút gypére,
Körültánczolt a nyár színes lepéje,
S pillangóként szállt az omló szírom,
Ha jött egy fuvalom.

A nyíló mák felett álomlehellő
 Illattól ittasan bolygott a szellő,
 S dallal verdesve fönna a kék eget,
 Pacsirta lebegett.

Virágzó föld, sugárzó tiszta égbolt,
 A merre néztem, minden csupa fény volt;
 E fényből egy-egy sugaracska még
 Lelkemben most is ég.

Szénagyűjtés. ¹

Eszembe jut letűnt gyermekkorom,
 Az ismerős táj: hegy, völgy és orom,
 Hársas, Somos, Mogyorós és Szilas
 S a zsigri réten a sok jó nyilas.

Nyáron, midőn a szénamunka folyt,
 Nyüzsögni láttam sürge hangyabolyt,
 Négy falu népe sürgött arra kint,
 A tenger-réten, dolgos hangyakint.

A Várhegy alján állok boldogan,
 Szemem a tájon át meg átsuhan;
 Hegyoldalon szép lengő árvalányhaj,
 Alant a rétség, százezer virággal.

Vigan halad kaszás kaszás megett,
 S dönt gyors kaszája gazdag rendeket,
 Ott is, hol a rét kissé hátságabb,
 Dús perjefűből vastag rend hasad.

¹ A gazdag réteiről híres Zsiger pusztát, az egri káptalan birtokát, gyermekkoromban a szomszéd községek lakossága lérelte kisebb-nagyobb parcellákban. A rétből az egy-egy bérlőre sorshuzás útján jutott részt «nyilas»-nak nevezték. Gyűjtéskor a szénarendeket egymásra forgatták, «garádra hajtották» s az egymásra hányt rendekből nőtt «garád»-ból rakták a petrenczéket.

Alább a fű már selymesebb, puhább,
Éles torzsokra nem lép ott a láb;
De nádat is hajt a szittyós lapos,
Hol a kaszás sekély vizet tápos.

Rét tarlajára forrón tűz a nap,
A tocsogó víz gyorsan elapad.
Egész határ friss szénaillatu,
S kirajzik a gyűjtésre négy falu.

Itt a lőcshöz kötött legyes lovak
Fejök lóbálva búsan állanak,
S a nyelvelő eb szomjasan liheg,
Árnyékban is sok néki a meleg.

De vígan forgat a legény s leány
Garádra hajtott rendet rend után;
Villás, gereblyés perczre sem henyél,
S petrencze mellett új petrencze kél.

Amott a petrenczét rakásra hordják
S villázva lentről, rakják fenn a boglyát.
Egy-egy kész boglya tetejére már
Nagy lebbenéssel karcsu golya száll...

Be szép, be gazdag volt a zsigri rét,
Négy falu népe hordta szét hírét.
Gyér koszorúba öreg lantomon
Pár vadvirágját én is hadd fonom.

Nyári dél.

Fényes, vakító, forró nyári dél,
Majd hogy ki nem gyúl fenn a házfödél;
Az ablak mind befüggönyözve áll,
Hogy elbúhasson a riadt homály.

A fénytől kinn halálra üldözött
Homály meg is bú a négy fal között.
Álomrahívó csend van ott belül,
A légy se repdes, csöndesen elűl.

De bezzeg úr a tágas udvaron.
Künn a karámban nyugszik a barom,
Az az nyugodnék, ámde nem lehet,
Csapdosni kell farkával a legyet.

A kút körül nagy liczió-garád,
A vén kakas ott tartja udvarát,
Árnyék van ottan és finom homok,
Fészket fürödnek a tyúk-asszonyok.

A nyárfa ágán illegett elébb,
Most lenn a porban fürdik a veréb ;
De párja pajkos, nyomban ott terem,
S tovább röppennek játszva hirtelen.

A kas szájánál zsong a méheraj,
Mezőre ki csak egy-kettő nyílal,
Mézgyűjtő méh mit is keresne ott,
A nap fölitta rég a harmatot.

Lankadt a kertben sok félénk virág,
De boldogan s büszkén virít a mák ;
Gyümölcs a fákon fényesen dagad,
Pettyezve a sötétlő lombokat.

Szőlővirágzás most volt, a szemek
Ma még csak apró gombostűfejek,
De egy-egy fürtön megláthatni már,
Hogyan növeszti a bogyót a nyár.

Ifjú reménység a szőlőgerezd ;
De a szegény rozs már szőkülni kezd,

Hajlott a szára, veszti erejét,
S halálra hajtja fáradt ősz fejét.

S a nyár vakítva ég és tündököl,
Hatalma éltet, szent hatalma öl;
De a halálban sem tesz soha mást:
Készíti folyvást a feltámadást.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

A Magyarországi Bajtársi Szövetség megalakulása.

Üdvözlő beszéd az alakuló gyűlésen, pünköst vasárnapján.

Tisztelt közgyűlés! — Tisztelt vendégek!

A lehető legkedvezőbb előjelek közt folyik le a Magyarországi Bajtársi Szövetség e mai alakuló közgyűlése, melynek már fényes vendégkoszorúja s az itt elhangzott üdvözlő szövegek is biztosítani látszanak azt, hogy az a kölcsönösség és együttműködés, melyre célunk érdekében hű szövetségeseink részéről szükség van, nem fog hiányozni, s így most majd inkább csak az lesz feladatunk, hogy a magyar közönség minden rétegét s az ország minden részét sikerüljön e mozgalmába bevonnunk s ez új szövetség céljának megnyernünk.

Emnek sikerében sem tudok kételkedni. A magyar közönség oly imponáló egyetértést, szolgálat- és aldozatkésztséget tanúsított eddig a háború által reánk rótt megpróbáltatások elviselésében és élénk szabott nehéz feladatok teljesítésében, hogy ez a készség és odaadás, ez a megértése és átértése a kor és a helyzet parancsoló követelményeinek itt sem fog hiányozni, a hol arról van szó, hogy viszonyunkat hű szövetségeseinkhez társadalmi, gazdasági és szellemi haladásunk és fejlődésünk érdekében mélyítsük és megszilárdítsuk.

Oly mélyen meg vagyok győződve arról, hogy köztünk s szövetségeseink közt e célra nézve teljes az egyetértés, hogy szíves engedelemmel fejtegetéseimet az ő nyelvükön kívánom folytatni.

Azt hiszem, számíthatok német és osztrák barátaink helyeslésére, ha a magyar Bajtársi Szövetség céljainak és feladatainak megvilágításánál utalok arra az egyenlőségre és kölcsönösségre, a melynek a közös célok érdekében át kell hatnia egymáshoz való társadalmi csatlakozásunkat, s a melyek a német birodalmi Bajtársi Szövetség szövegében oly őszinte és határozott kifejezésre jutottak.

Beszédek és iratok ritka egyértelműséggel s mélyreható ékesszólással hirdették és sohasem barátságos visszhang nélkül, hogy itt népek szövetezéséről, a szívek benső szövetségéről van szó, valódi sorsközösségről, oly szövetségről, melyet nem a diplomaták tintája, hanem a népek szíve-vére ír s a melyet nem csupán a harcmező fegyverei

szilárdítanak meg, hanem a melynek ezentúl gazdasági és szellemi haladásunkban és emelkedésünkben is érvényesülnie kell. Ki volt mondva, hogy a szövetségző felek megőrzik teljes szabadságukat, hogy nincs mit tartani németesítéstől, ellenkezőleg, a szövetségző államok önállósága a cél. Mindenik fél adjon és fogadjon el viszont a maga módján, egyik se legyen kénytelen alárendeltségét érezni. Lépten-nyomon bőven fog-nak találkozni közös céljainkhoz erők és javak ; s törekvésünk az ér-tékek kicserélése lesz, nem gyámkodás, hiszen mindnyájan egyformán érezzük az egymáshoz csatlakozás szükséges voltát.

Az a szellemi s egyszersmind erkölcsi felsőség, mely ellenfeleink-től megkülönböztet s mely a számbeli s anyagi túlerővel szemben szá-munkra biztosítja a győzelmet, éppen abban nyilatkozik, — s ez áll bajtársi szövetségeseinkre is — hogy köztünk egyik sem szolgálja a másikat, hanem mindegyikünk egyformán csak a közös nagy célokat, önnön hazafiságának legcsekélyebb csorbulása nélkül.

És ha szabad itt néhány szót szólanom Magyarország sajátos vi-szonyáról Németországhoz, a magyar műveltség viszonyáról a német-hez, akkor azt főleg a felreértések végleges kiküszöbölése kedvéért tenném, a melyek ugyan az utóbbi időkben mindinkább tűnedezték, de régebben sokszor elkülönöztek bennünket. Egyfelől arra a törek-vésre gondolok, hogy a német cultura olykor történelmi alapokra hi-vatkozva, a gyámkodás igényével lépett föl a magyarral szemben, másfelől pedig az önállóságra ébredt magyar nemzeti szellemnek ál-lítólagos idegenkedésére a németiséggel szemben.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kívánom, hogy én volnék az utolsó, a ki a német cultura érdemeit a mienknek fejlesztése körül elvitatná. A német cultura hatásának eredményei nemzetünk komolyan gondol-kodó elemeiben a hála tartozását érlelték meg, mely sokkal gyöngé-debb természetű, mintsem emlékeztetésre vagy bevallásra szorulna. A német nemzet sokkal büszkébb, a mienk sokkal becsületesebb, hogysen ily beismerésre vagy ily figyelmeztetésre szükség volna. De ha tisztelt német barátaink, a mit ezentúl talán remélhetünk, egyre növekvő számban s közvetlenül fognak közeledni nemzeti műveltsé-günk lényegének és fejlődésének megismeréséhez, akkor arra a meg-győződésre fognak jutni, mint tudósaik közül már is sokan, hogy en-nek a mi nemzeti culturánknak problémája sokkal bonyolultabb, mint első futólagos tekintetre látszik és hogy itt nem lehet szó a német mű-veltségnek egyszerű elágazásáról. A német szellem, igaz, korán érvénye-sült, különösen városi és ipari életünkben, általán azonban ezer éven át számos különböző szellemi befolyás hatott itt közre, hogy a fejlődés-nek történelmileg kimutatható folyamatát létrehozzák. Tényleg iro-

dalmilag teljesen kiművelt nyelvünk volt már, s bár a latin a tudomány és állam-élet terén korlátlanul uralkodott, voltak már magyarul író jelentékeny nemzeti költőink, hitvitázóink, mielőtt irodalmi és tudományos körben a német hatás a XVIII. század végén igazában kezdetét vette.

Ettől fogva mindenesetre túlnyomó és döntő volt a német befolyás, de sohasem az egyetlen, s azon dús kincsek hatása, melyeket a német szellem számunkra föltárt, mindig csak ott és akkor volt teljes és gyümölcsöző, a hol szükségnek felelt meg s befogadása önként történt. E részben csak akkor ítélhetünk helyesen, ha meggondoljuk azt a tényt, hogy a multban kétszer történt németesítő irányban kísérlet nemzeti sajátosságaink kiirtására, először a XVIII. század vége felé, másodszor a XIX. század második felében. Istennek hála, ezek a törekvések ma végleg meghiusultaknak tekinthetők ; úgy hogy e történelmi tényekről ma osztrák barátaink előtt is elfogulatlanul beszélhetünk. Hogy a magyarság valódi érzelmeit megismerhessük a németiség iránt, szem előtt kell tartanunk, hogy hosszú időn át mindaz, a mi nemzeti sajátosságainkkal, hagyományainkkal, jogainkkal és szabadságunkkal ellenkezett, a német nyelv közvetítésével nehezült ránk, oly emberek által, a kik legtöbbször nem is voltak valódi németek, sőt néha a német nyelvet is szánalmasan törték! E politikai rendszer, e cultura magyar-ellenes volt ugyan, de nem valójában német s ez irány fegyverhordozói ellen irányult mindazon ellenszenv, mely a magyar nép ajkán, tévesen, a német névhez tapadt.

Ha most mégis egész szívvel s őszinte meggyőződésből csatlakozunk egy oly mozgalomhoz, mely szellemi tekintetben is a német culturához való szorosabb kapcsolatra törekszik, az nem csupán azon anyagi és szellemi erő kifejtés hatalmas benyomása alatt történik, melyet a német nép napjainkban s kivált a világháborúban fölmutat. Nemzeti psychénknak valódi lelki rokonságból fakadó ösztöne ez, hogy részesülni kíván a szellemi kincsekben, melyek értékét mi rég fölismertük és kipróbáltuk ; egy szabad és immár gyámságra nem szoruló nemzet önkénytes hódolata ez a német cultura előtt, melynek fölényére többé nem tartózkodva és bizalmatlansággal, hanem csodálattal tekintünk fel.

Így szándékozunk a közös munkához látni, fegyvertársak módjára, minők ma vagyunk, de voltaképen a béke nagy művének, a diadalmasan kivívandó béke útján a szövetséges nemzetek fölvirágzásának munkásai gyanánt.

Non bellum, pacem paramus! Egyesülésünk, munkánk voltaképen a béke feladatainak szól ; a még hátralevő harcot bizvást rá-

bízhatjuk hős csapatainkra s kipróbált vezéreikre. Meg akarjuk mutatni, hogy mint künn a csatamezőkön, épp úgy az országok belsejében is ellenségeink pokoli szándékai ellenkezőjükre fordulnak s romlásunk helyett javunkra válnak.

Vakmerően ránk kényszerítették a háborút, de a nekünk szánt leveretésből ime győzelmünk sarjadt elő. Meg akartak semmisíteni, birtokainkat zsákmányul felosztani maguk között s ime, az ő országaik közül néhány tűnt le egyelőre Európa térképéről. Katonaságuk besétálni készült fővárosainkba, s ahelyett a mi csapataink nyomultak be mélyen az ellenséges országokba. Midőn ráeszméltek katonai fölényünkre, akkor meg akartak fojtani gazdaságilag, de életünk szívósabbnak bizonyult, mint gondolták; tudomány és ipari szorgalom azon vannak, hogy mindazt előteremtsék, a mit elleneink galádnál megvonnak tőlünk; földünk, ennyi nemes vértől áztatva, soha nem álmodott vetést fog nevelni. Szellemileg is ki akarták zárni a cultur-népek közösségéből; de mi mégsem fogunk szellemileg sem elsorvadni, szövetségünk körében a szellemi erőknek mindig új és új forrásait fogjuk megnyitni az összetartás és kölcsönös ösztönzés által s nyugodtan és aggodalom nélkül várjuk be, míg ők fognak ajtónkon újra zörgetni, a régi cultur-kapcsolatok felújítása felől puhatólózva.

Hogy a most folyó háború szörnyű áldozatai gazdasági és szellemi haladásunkat meg ne akaszszák, meg ne bénítsák, hanem ezek a beálló békében újra föllendüljenek: ez a mi célunk. E célzt összetartás és együttműködés által akarjuk megvalósítani. Kötelességünk ez, nem csupán az élő nemzedék iránt; tartozunk ezzel holt hőseinknek is, a kik ez irtózatoss háború csatamezein nem azért áldozták föl életüket, hogy hazájuk elcsenevésszen, hanem hogy minél fenségesebben fölviruljon.

Berzeviczy Albert.

Sebők Zsigmond.

(1861—1916.)

Annak az írói csoportnak, mely a múlt század végén a magyar falu életének aprólékos megfigyelésével mintegy visszahatást jelent elbeszélő irodalmunknak kalandos romantikába s nyers naturalismusba tévedt irányaira, egyik legjelesebb tagja hunyt el Sebők Zsigmondban.¹ Az ő írói pályája is, mint mesterüké, Mik-

¹ Kötetei: *Alakok*. Elbeszélések. Szeged, 1887. *Elbeszélések*. Bpest, 1893. *Pusztai élet*. Elbeszélések. Bpest, 1903. *Bajcsányi de eadem* és egyéb elbeszélések. Bpest. É. n. (1909.) *Ijjúkor* és néhány más elbeszélés. Bpest,

száth Kálmáné, Szegedről indul ki. A szegedi pusztai és városi magyarság élete ihleti e korbeli elbeszéléseik és rajzaik legjavát s szűkkörű, de jellemzetes vonásokban annál gazdagabb költészetük ez életnek eredeti és hű ábrázolásával friss levegőt hoz elbeszélő irodalmunkba.

Sebőköt, mint e nagyobbbrészt Szegeden újságíróskodó csoport legtöbb tagját, az ország más vidékéről sodorta sorsa Szegedre. A nánai erdő s a párkányi kopott, öreg hajóhíd mellől jutott el pesti külvárosi diákszobákra keresztül a híres Paprikavárosba. Mindössze négy évig élt itt, de fogékony lelke megtelt friss szemléletekkel, melyek ifjúkori emlékeivel együtt leggazdagabb anyagát szolgáltatják költészetének akkor is, mikor visszakerült Pestre. Kétségtelenül mindvégig csak fáradt idegennek érezte magát a nagyváros lármás, rideg életében. Éles megfigyelését, csöndes szemlélődését nem kerülték el ennek az életnek a visszásságai és furcsaságai sem, melyeket ötletes karczolatokban figurázott ki; de az alkotás ihletett óráiban képzelete ifjúkori emlékei közé s a szegedi pusztai tanyák világába szállt legszívesebben vissza.

Nincs egyetlen elbeszélőnk sem, ki annyira csak emlékeinek élne, mint Sebők. Ez az emlékekben élés szinte lyrai melegséggel és közvetetlenséggel árasztja el elbeszéléseit. Az emlékek sokszor szinte hallucinatoricus élénkséggel, lebűvölő erővel rohanják meg szívét. «Néha megdöbbenek, — írja egyik elbeszélésében — mikor váratlanul elém villan valamely rég elmosódott jelenet és úgy suhog emlékezetembe a sok apró részlet, mint a csipkebokor szirma, mikor a szél rázza». Legkedvesebb és legsikerültebb elbeszéléseinek anyagát nagyobbára ifjúkorának s szegedi tartózkodásának folyton vissza-visszatérő emlékei szolgáltatják. Kedves ismerőseinkké lesznek nekünk is ifjúkori emlékeinek színterei: a borús kedvű, hűs, öreg nánai erdő a rajta átlopózó Garam vizével; a Duna partján zöldellő szőlők szorús hegyoldalak, melyeket képzelete aranykoronás mesealakokkal népesített be; a mosolygó, kedves határ, hol tündérek lábnyomaitól sötétlik a föld; a Duna-szálen sorjázó káposztás hajók eleven, tarka képe s a poetikus csendbe takarózott öreg hajóhíd, középen a kopott Szentjánossal s a réház vadszölős tornácán Barz Mihálylyal, a jóízű vén jegyszőlővel. E képekhez a pusztai életének képei társultak. Eleven

1914. *A hivatal és egyéb történetek.* Magyar Könyvtár, 606. sz. *Színfoltok.* Az «Élet» Könyvtára. Bpest, 1914. Ezeken kívül több kötet ifjúsági könyv.

érzelmi kíséretük a bizonyosága, hogy mily kész fogékonysággal tárta ki lelkét az író a fenséges egykedvűséggel hallgató puszta költészete előtt. Vele együtt meregünk az alvó végtelenség fölött tündérpompájában ragyogó nyáréji égen s vele együtt járjuk a perzselő naptól eltikkasztott pusztán a karcsú nyárfák zöldje alól álmosan kipislogó tanyaházakat s beszélgetünk eredeti, sajátos lakóikkal. Akkor egyébként igen mozgalmas élet folyt ezeken a tanyákon. A földi igazságszolgáltatás közegeinek nyájaskodásai lakóik egy részét a régi vallásban, törvényben és a hazában megtört hitével s meggyötört szívével Mityók, a nazarenus apostol hívei közé terelték. Felhangzott a mezők elfojtott panasza, jajja s a szegénység átment az agrár-socialismus bárányműlőjén is.

De nemcsak maga Sebők él emlékeiben, hanem emberei is mind a multon csüngenek. Egy-egy csöndes alkony vagy éjtszaka még legnyugodtabb emberei szívében is felszánt halkán néhány barátját, melyekből régesrég elhantolt emlékek szállnak föl. Nagyobb részük egész lelkével a multban él. Borz Mihály úgy ül a réház vadszólós tornácán, mint a régi nemesi világ maradványa. Szemében a vármegye a legfő hatalom, arcán mindig mély tisztelet és hódolat tükröződik, mikor egy-egy megyei potentát vágat föl előtte a hídra s a régi, gyökeres nemes embertől most sem szed vámot. Bajcsányi de eadem s Jancsics Gida a pénztelenségből, a testi-lelki nyomorúságból a vármegyei tisztújítások elillant tündérvilágába szállnak; a multba, a régi kedv, régi virtus korába, mikor még a só is sósabb volt. «Lengjen hát a zászló magasan!» — rikkantgat ilyenkor Gidából az emlékek mámora.

Sebők tehetsége irányának és méreteinek tiszta tudatában nagyobb munkákkal nem igen próbálkozott; de abban a műfajban, melyet művelt: a rajzban és tárczanovellában, valóban jelest nyújtott. Egyáltalán keveset írt, megvolt benne művészetének szinte szemérmes tisztelete mellett az a ritka önfegyelmezés is, hogy meg tudta várni az ihlet perczeit s csak ezekben írt. Még így is vannak themái, melyeknek formába öntésével többször próbálkozik; elbeszélései, melyeket a munkájával elégedetlen műgond újra írat s másképen formáltat vele. Ilyen themája, melyet érdekeltőbb mesében, vagy humorosabb elmélyítéssel dolgoz föl újra: a véletlenül elébe vetődő unoka kiengeszteli nagyapja szívét ennek elzüllött leánya iránt (*A második Világos, Bajcsányi de eadem*); a falánk Pest elnyeli a gyanútlan vidéki ifjú lelket (*Az öregek, Ifjúkor*). Rövidebb formában, melyet aztán gondosan kiszélesít, megtaláljuk nála *A kászonházi tanító* történetét már első történetének egyik

rajzában (*A tanyán*) s *Tas vitéz népet* egy rövid report-szerű beszámolóban (*Szabolcs vezér unokái*).

Legnagyobb vonzalommal az egyszerű, primitív lelkek élete felé fordul. Ez a vonzalma legkezdetlegesebb fokán a természet jelenségeinek átlékesítő megfigyelésében nyilatkozik. Ép oly érdeklődéssel, szinte áhítatos meghatottsággal figyeli egy-egy szilfa tavaszi virágzásának izgalmát, mint egy-egy pintyőke életét. Ez a vonzalma vezeti a gyermekekhez is, kiknek lelki életük még mintegy bimbóban szendereg. Ép oly kitűnő rajzolója, mint a mily páratlanul népszerű írója a gyermeki léleknek. Majdnem minden elbeszélésében élénk bukkan egy-egy gyermekarcz, vidám mosolylyal vagy resignált tekintettel. Ő is, miként Mikszáth, többnyire a felnőtteknek jóra ösztönzőiül mutatja be a gyermekeket. Feledhetjük-e, ha olvastuk történetét, a szegény kis santa Bajcsi Vinczét, ki olyan öreges komolysággal gyámkodik részeges atyja fölött? (*A kalap*.)

Mint ifjúsági író páratlan népszerűsége jutott Maczkó-történeteivel. Meg is érdemelte; ifjúsági könyveivel egy egész nemzedék lelkét tartotta kedves derűtségben, ezer meg ezer gyermek érzését és gondolatvilágát szépítette és termékenyítette. Kitűnő leleménye volt a derék Maczkó úr, későbbi nevén Dörmögő Dömötör, mely lomhaságával, falánkságával, kotnyelességével és esetlen testével nevetséges alak a naiv képzelet előtt, mulatságos kalandjaiban az író gyöngéd kézzel simogatja meg bundáját, mintegy indulgentiára revelvén e gestussal a gyermek lelkét. Bármily bohókásan csapong is e történetek phantasticuma, mindig megmarad kapcsolatuk a való élettel. Az igazán nevelő ifjúsági írók a gyermekek előtt is szép hegedűszóban a való élet képét, viszonyait és küzdelmeit tárják fel. Ezt teszi Sebők is. Maczkó úr annyira élő alak, hogy bennünk, felnőttekben ember képzetét kelti: egy, a máramarosi havasok közül a világba csetlő-botló peleskei nótáriusét. Rajzában az emberi és állati vonások kedves játszísággal és szeszélyességgel szövődnek össze, s kalandjait friss, igazán naiv vidámság hatja át. De e kalandok nemesak mulattatnak, hanem tanítanak is: Magyarország egész világa, földje, népe elvonúl játszva oktató módon a gyermek előtt, kinek már fejledezésében is oly sok ártalmas hatástól ostromlott nyelvérzékére is jótékonyan hat e könyveknek mindig gondos, világos, választékos és gazdag szókincsű nyelve. E könyvek kedves emléke bizonyára egész életükön végig kíséri kis olvasóit s Maczkó úr méltán vált ép oly nép-

szerűvé nálunk, mint a németeknél Reinecke Fuchs, vagy az angoloknál Breer Fox.

A gyermekek mellett különösen a kisvárosi és falusi élet alakjai érdeklik. Ebből az életből egész sor feledhetetlen kép él lelkünkben az ő elbeszélései emlékeiül. Kitűnő megfigyelő, éles látású író; megbecsül minden részletet, de realismusa ment ez irány legnagyobb fogyatkozásától: a részletek művészietlen halmozásától. Nem merül el mértéktelen elemzésbe sem, sőt sokszor megelégszik azzal, hogy egy-két jellemző vonással vázolja elénk a környezetet s a lélek belsejére is csak egy-két sugárral világít rá. Rajza mindig pontos és illusiót keltő, akár alakot állít elénk, akár tájat rajzol. Élettel teljes alakok lépnek elénk elbeszéléseiben, akár a pusztai porából és homokjáról, akár a dunai káposztáshajókról tűnedeznek elénk. Képzete fegyelmezettség és szabotossága mellett is oly mozgékony, hogy sokszor szinte gyermekiesen naivvá lesz: meglekésít élettelen tárgyakat, érző lényekké formál fákat és virágokat.

Előadásának sajátos, egészen egyéni báját humora adja. Ez a csendes, mindig méla alaphangú humor egy, a világtól elhúzódt, meleg szívű ember világfelfogásából sarjad, ki elégikus elborulással, megadó beletörődéssel nézi a világ sok-sok gyarlóságát és szomorúságát. A mint munkásságát az elismerés és dicsőség egyre teljesebben körülfonta, a mint családi élete gyermekei növekedtével egyre több boldog reménnyel biztatta: olyan mértékben hanyatlott egészsége. Egyéni örömeinek és aggodalmainak ez a sajátos összefonódása egyre mélyebbről buzgóvá s egyre tisztábbá tette humorát, mely sokszor olyan bús, de a szívet mégis annyi melegséggel eltöltő, mint a nagy bánat után fakadt első mosoly. Ez a halk szomorúság e korbéli munkáin minden átsurran, ha csak annyira gyors villanással is, mint a nap előtt átsiető báránylegő árnyéka a rét tavaszi zöldjén.

Ez a humor teszi képessé arra, hogy az élet nagy kérdéseit mintegy ködfátyolszerűen az élet aprólékos, kicsiny képei közt játszattja át. *A két Piroshan* az élet apró képei közül folyton a halál és születés nagy titka szegeződik az egyszerű szíveknek s ringatja őket csendes megilletődésbe. Még művészibb e tekintetben utolsó nagyobb elbeszélése, *A trombita*. Aligha van ez elbeszélésnél igazabb és harmonikusabb tolmácsolója a háború gyászától és dicsőségétől keltett s szívünkre gyors változással tolongó érzéseknek. Itt is folyton az élet aprólékos képeiből torpan elénk az életet ifjú virágában letépő hősi halál gondolata,

melynek gyászos komorságát egy bimbóba zsendülő szerelem édes sejtelmei enyhítik. Szívünk el-elszorúl, könnyünk ki-kicsordúl, de az író nyájas humora hamarosan felszárítja könnyünket s mosolyra derít.

E humor forrása valóban az író szívéből fakadt s egyéni szomorúságain szűrődött át, de tisztára is mossa emberi sorsunknak minden áldozatát. Többnyire szerencsétlen emberek a hősei, kiknek balsorsát mély szomorúsággal nézi. Szegény, elnyomorodott existenciák, kiknek szeme előtt a kaján sors megvillantja a boldogságnak egy-egy csálóka sugarát. Kecsegtető, szép képet rajzolnak róla, szívüknek minden elfojtott hangja megzendül; de mintegy varázsszóra elsülyed a szépen kiszínezett álomvilág s ők ismét visszahanyatlanak az élet szürke prózájába, vagy megadással vagy összezúzott lélekkel, melyet egy egész tündérvilág bájától megfosztottnak éreznek. A mint letöri a virágbőség a gyöngye faágat, úgy töri meg az ő szívüket a nagy boldogságnak elképzelése, melytől elüti őket sorsuk. Félszeg, de rokonszenves alakok, kiket az író humora mély részvéttel vesz körül. Ez a részvétel foglalja egységes hangulat keretébe képeit, ez válogatja össze a vonásokat úgy, hogy az egész az elmélázó, halk szomorúságnak egy szeretettel teljes mosolyaként melengeti szívünket s minden szomorúsága mellett is valami mélységes nyugalom áramlik át belőle lelkünkbe.

Szerkesztésének és előadásának gondjáról minden ismertetője a legteljesebb elismeréssel írt. Egyik kötetében sem állt a világ elé elsetett, hebehurgya munkával. A mint ízlése visszariadt volna attól, hogy lármás eszközökkel törtesen a siker útján, ép úgy visszaretent volna attól is, hogy az egyszerűség tisztos ruhájába ürességet öltöztessen. Elbeszélései, melyek nem egyszer symbolikus mélységet nyernek s a forma artisticus finomságaiban is egyre gazdagabbakká válnak, mindig magvasak és változatosak. Nemcsak finom megfigyelésekből s pontos részletekből szövi meséiket, hanem fejedelmi bőkezűséggel sokszor egészen külön kis történeteket rejt el a részletekben s dúsan színezi a fordulatokat. Stílusának gondossága és választékossága, nyelvének művészi mértéket tartó népiessége s mégis zamatos magyarossága kétségtelenül becses értéke ezekben egyre siralmasabb árvaságra hanyatló irodalmunknak.

Sebőköt az élet robotja elvonta attól, hogy szíve szerint áldozhasson azon az oltáron, mely elé tehetsége érdekesebbé s visszahuzódó, inkább contemplatív szemlélődésre hivatott lelke

vonta. Az újságírás lázas munkája emésztette fel munkabírása javát, úgy hogy ő neki igazán csak ünnepi vigasztalásul engedte sorsa a költői alkotás gyönyörét. Mint újságíró is ép úgy megbecsülte tollát, a hogy' megbecsülte költői műveiben. Azt a fegyvert, mely oly sok vért fakaszthat s melyre oly sok sár fröcskenhet, mocsoktalan tisztaságban hagyta elárvult íróasztalán. Ez irodalmi viszonyaink közt bizonyára ép oly ritka és rokonszenves jelenség, mint a mily ritka és megnyerő volt e derék, jó ember szerénysége, melylyel visszahúzódott az élet tülekedő piaczaról s lelkiismeretes komolysága, melylyel mindig megbecsülte művészetét és közönségét egyaránt.

Kéký Lajos.

ÉRTESÍTŐ.

Lengyel remények.

1. *A lengyel légiónok.* Irta dr. Dabrowski János. 2-ik kiadás. Budapest, 1915.

Kiadja a legfőbb Lengyel Nemzeti Bizottság.

2. *Aus Problemen der Verfassungsgeschichte Polens* von Dr. Oswald Balzer, o. ö. Professor an der Universität Lemberg, Krakau, 1916. Zentral Verlagsbureau des Obersten Polnischen Nationalkomitees.

Két különböző tárgyú könyv, de egy remény hatja át mind a kettőt. Az egyik arról szól, mily önfeláldozó hősiességet fejtettek ki a lengyel legiónok az oroszok ellen a mostani háborúban, a másik a lengyel alkotmány történetét védelmezi az elterjedt, szinte conventionalis vádak ellen s védi a lengyel történet hírnevét. De a különböző tartalmat az a remény kapcsolja egybe, hogy most fel kell támadnia halottaiból az egységes, független Lengyelországnak.

Dr. Dabrowski János, a fiatal lengyel történetíró, ki gyakran tartózkodik körünkben és jól érti nyelvünket, lelkesedéssel beszéli el a lengyel legiónok szervezésének és vitézi tetteinek történetét.

Az 1905-iki orosz forradalom kudarcza után mindinkább érvényesült az orosz-lengyel pártok közt az a meggyőződés, hogy a lengyel nemzet szabadsága csak nyílt háborúban vívható ki egy idegen hatalom segítségével Oroszország ellen. Különösen Pilsudzski Józsefet izgatta tettekre ez a meggyőződés. Pilsudzskit még egyetemi hallgató korában Szibériába deportálták, onnan megmenekült és mivel saját sorsán is tapasztalta az orosz uralom durvaságát, 1905 után megtelepedett Gácsországban és ott lövész-egyleteket szervezett. Ez egyletekben készítette elő a harczot a lengyelek régi ellensége ellen. A lövészegyletekbe munkások, kézművesek, öregek és ifjak iratkoztak. Szegény munkások utolsó fillérjüket is odaadták, hogy csukaszürke formaruhát szerezzenek, egyetemi ifjak nehéz napi munka után este a tisztí iskolában képezték magukat. A lövészegyletek egyre gyarapodtak számban s tekintélyben és 1914-ben Pilsudzski egy csapat élén már augusztus 6-án átlépte az orosz határt Krakótól északra. Pilsudzski merészsége felvillanyozta a lengyel társadalmat, noha kételkedők sem hiányoztak s noha még fennmaradt az utóbbi évekből annak a lengyel pártnak a töredéke, mely az oroszról várta a lengyel nemzet jövőjének biztosítását. Ezt a pártot

keményen sujtotta az a tény, hogy a reichsrathi lengyel képviselők clubja az összes gácsországi lengyel pártokat egy «Legfőbb Nemzeti Bizottság»-ba egyesítette azzal a jelszóval, hogy «kíméletlen harc Oroszország ellen». Ez a bizottság a monarchia katonai vezetéségének segítségével szervezte a lengyel legiókat, először is a szabad lövész-csapatok soraiból. Ekkor kezdődött azután a pénzgyűjtés és az önkéntesek toborzása. Szegény munkások és parasztok odaadták utolsó fillérjeiket, hogy a legiók felvonulhassanak az orosz ellen. Helvétiaiból, Belgiumból, Amerikából is sereglettek lengyel önkéntesek a legiók zászlai alá. Most már egy egész hadtest alakult a lengyel legióból. E lengyelek nagy érdemeit kivált a magyar föld védelmében Dabrowski oly részletesen írja le, hogy könyve egyik forrásmunkája lesz a mai háború történetének. Oly példáit mutatja be a lengyel hősiességnek, melyek örök emlékezetre méltók. Szinte nehéz válogatni közülök. Mikor olvassuk a könyvet, mindig azt kérjük: «Nem tudom én, ki volt nagyobb.» Egnéhány történetet ide jegyzünk.

A Szezucin körül vívott harcokban különösen a Belina-ulánusok tüntették ki magukat. Egy előrsi szolgálatra kiküldött ulánusszakaszt három szotnya kozák fogott körül, a vakmerő fiúk karddal nyitottak utat maguknak, egy ulánus azonban mégis bennrekedt a gyűrűben. Mindamellett nem adta meg magát. Pisztolyával egymásután öt muszkát terített le, a hatodik golyóval pedig főbe lőtte magát.

Sajnos, a szerző nem ismeri nevét e hősnek.

Vagy vegyük a czarkowai ütközetet. E helység kastélya arról nevezetes, hogy Koseziusko több napig lakott benne. Két orosz svadron gépfegyverekkel és ágyúkkal támogatva megtámadta Mlot harmincz főből álló szakaszát. A legionáriusok már-már visszavonultak, a mikor az alig tizenkilenc éves Grubinski a «Nincs még veszve Lengyelország» kezdetű dalba fogva, ellentállásra buzdította társait. Még a sebesültek is harcoltak. Az oroszok támadását visszaverték s mikor estefelé segítség érkezett, az oroszok teljesen visszavonultak, noha még mindig túlerőben voltak. Grubinski nyolczadmagával hősi halált halt. Nyugodjál békében, Grubinski. Igazad volt, nincs még veszve Lengyelország. Nincs, mert nem te voltál az egyedüli, a ki így tudott meghalni. Hadd említsük még meg Sosnkowski alezredes parancsából Lubon halálát. Koniencki Kázmér altiszt, a ki Lubon néven szolgált, mikor látta, hogy a sebéből ömlő vért nem bírja elállítani, ereje végső megfeszítésével az ellenségnek rontott és kiáltotta: «Éljen Lengyelország! Legionáriusok előre!» És ekkor fúródott fejébe egy másik golyó.

Zulawski György, a kiváló lengyel költő, a harctéren szerzett

betegségében halt meg Dembicán 1915 augusztus 10-én. Néhány hónappal halála előtt verset írt *Fiaimnak* címmel, melynek utolsó szakasza így hangzik:

De, fiaim, ha mégsem adna Isten
Vérünk hulltáért mást, csak szenvedést,
Míg van egy csöpp vér a ti szívetekben,
Öntözzétek tovább a szent vetést,
És küzdjetek, míg Isten végül át
Szabad lengyel hazát!

És miért mind ez a szent tűz a lengyel lélekben? A szerző megmondja: «A legiók célja az, hogy Orosz-Lengyelország bekebelezessék a magyar-osztrák monarchiába. Élni és fejlődni akarunk Habsburg uralkodó alatt.» Ez, úgymond, lengyel s magyar érdek is egyszersmind. Jaworski, a Legfőbb Nemzeti Bizottság elnöke, a Varsó eslete után kiadott kiáltványában ezt mondotta: -

«Az osztatlan királyságnak az osztatlan Galicziával való egyesítése szolgál alapul a lengyelek törekvéseinek.» Ezért az ideálért vérzenek a legionáriusok, ennek az eszmének a meggyökerezéséért írta Dabrowski is szép és tanulságos kis könyvét.

Könyvéből azok, kik a lengyelek közt olykor megnyilatkozott orosz sympathiák miatt gyanakodással fogadják az osztatlan lengyel királyság feltámasztásának eszméjét, azt a meggyőződést meríthetik, hogy ezek az orosz sympathiák szűk körre szorúlnak s ott sem lehetnek elég mélyek. Ellenben az oroszok gyűlölete önfeláldozó hősiességre serkenti a lengyel nemzet legkülönbözőbb osztályait, kivált Galicziában, de részben a hajdan orosz Lengyelországban is.

Mivel Dabrowskinak a lengyel hősiességet kellett ábrázolnia, munkája aránylag könnyű volt, mert e hősiességet régóta ismerjük és újabb nyilvánulását természetesnek hisszük. Annál nehezebb volt Balzer feladata. Neki ugyanis a lengyel állam történetét kellett igazolnia. Fő tétele az, hogy a közkeletű vádak a régi lengyel alkotmány ellen történetileg alaptalanok, mert a mit ma hibának érzünk a régi lengyel alkotmányban, az más országok régi alkotmányaiban is kimutatható a nélkül, hogy ott katastrophát idézett volna elő. Lengyelország is reformálta a régi hibákat s mikor a végső reformot végrehajtotta, már késő volt, mert akkor már a hullámok összezsaptak feje felett. Nem a belső okokban kell keresnünk a catastropha gyökerét, hanem a hódításra vágó szomszédos hatalmak telhetetlenségében.

Balzer fejtegetései tehát bizonyos tendenciát szolgálnak. Azt hirdetik, hogy bízunk kell a lengyel állam jövőjében, a multnak szemlélete ezt a hitet nem zavarhatja meg.

E tendentia ellenére is Balzer fejtegetései tanulságosak, mert a tudós szerző végig vezet a lengyel alkotmánytörténet legkiválóbb mozzanatain s az európai párhuzamok kikeresésében bő ismereteinek tárházából merít. Lehet, hogy nem minden párhuzama sikerült. Egyre, mivel a magyar történetből van véve, rá is kell mutatnunk. Balzer egyebek közt a lengyel alkotmánynak azzal a gyöngeségnek hirdetett sajátosságával is foglalkozik, hogy a tartományi gyűlések oly hatáskörre tettek szert, mely csak az országgyűlést illette volna meg.

E vád szerint az állami kormányzatnak a cselekvés döntő pillanatában nem egy országgyűléssel volt dolga, hanem körülbelül húszhoz kellett fordulnia egyszerre. E váddal szemben Balzer hivatkozik a magyar vármegyékre, melyek szerinte gyakran törvényhozói hatáskörrel határoztak, különösen adóügyekben, és előfordult az is, hogy országgyűlési határozatok ellen sikerrel léptek fel. A magyar történetírás — úgymond — még sem beszél anarchiáról, vagy az állami organismus érverésének megkötéséről, hanem ellenkezőleg, a régi megyei gyűlések hatáskörében a magyar önállóság fennmaradásának egyik erős támaszát látja. Itt a példának nincs elég bizonyító ereje. A magyar vármegye nem tekintette magát törvényhozó gyűlésnek, akkor szállt szembe a kormánynyal, ha ez az országgyűlés ellen akart kormányozni. Országgyűlésen meg nem szavazott adót a vármegye nem akart behajtani. Nem az országgyűlés mellé rendelte magát, hanem a kormányt kényszerítette az országgyűlés hatáskörének tiszteletben tartására. Ily módon a rendnek védője volt, a felülről szervezett anarchia ellen. Ha néha tévedett is tetteiben, felfogásában, mindig abból indult ki, hogy az országgyűlést illeti meg a törvényhozás a királylyal együtt, de nem a királyt az országgyűlés nélkül. Ezért lehetetlen azt állítanunk, hogy a régi vármegyék törvényhozói hatáskört is követeltek maguknak.

Ez a példa tehát nem sikerült. Lehet, hogy Balzer más példákban is kimutathatnók a hibás összehasonlítást. De nem akarunk benne hibákat keresni. Mert igaza van abban, hogy a lengyel alkotmány, minden látszólagos és valódi hibái mellett, fejlődésre képes szervezet volt és valóban javult s átalakult. Nem is a formákban szokott az alkotmányok főhibája gyökerezni, hanem a szellemben, mely a formáknak életet ad. A zsarnokságnak látszó forma néha sok valódi szabadságot tartalmaz, a szabadságnak látszó forma pedig igen sokszor csak a hatalmasok zsarnokságát rejtegeti. A lengyel hazafiságnak nem volna szükséges a mult hibáit lepleznie. A lengyel is felkiálthatna a magyar költővel: A mult csak példa legyen most. A szomszédok hódító szenvedélye nem elégséges a bukás magyarázatára. A magyar nemzet is szenvedett a hatalmas szomszédok be-

olvasztó vágya miatt és állama mégis fennmaradt. A német nemzetet is most páratlanul erős coalitio ostromolja, de mivel belső egységét fel nem bonthatja, törekvéseinek teljes diadalára az ellenséges szövetség nem számíthat. Ha feléled az új Lengyelország, azon kell lennie, hogy elkerülje a mult végzetes hibáit és csak akkor kerülheti el azokat, ha bátor önismeretre emelkedik fel. Combinatiókba a jövőre nézve nem bocsátkozhatunk; csak annyit tudunk, hogy a magyar nemzetnek is szüksége van egy erős és valóban független Lengyelországra, oly Lengyelországra, melyre a német-magyar szövetség bármikor biztosan számíthat. d.

Háború és irodalom.

Henry Dartigue: *L'influence de la guerre de 1870 dans la littérature française.*
Paris, Fischbacher, 1915. 45 l.

Tanulságos kis füzet, de nem azt adja, a mit czíme ígér. Felsorolja az 1870/71-es évek azon irodalmi műveit, melyek tárgyuknál fogva a háborúhoz kapcsolódnak, a «befolyás» kimutatásával azonban adósunk marad. Lássuk csak kissé: a szerző marad-e adósunk, vagy pedig az irodalomtörténet?

Dartigue tanulmány tárgyává teszi nevezetesebb francia íróknak, kik a porosz-francia háborút átélték, e háborúra vonatkozó cikkeit, leveleit és kijelentéseit. Nagy anyag épséggel nem áll rendelkezésre, mert az 1870/71-es évek háborús irodalma az egészen jelentéktelen nyilatkozatokat leszámítva, tulajdonképen Renan néhány nyílt levelére, Taine egy-két cikkére és Flaubert néhány levelére szorítkozik. Renan és Taine nagy német-barátok voltak, az egész francia irodalomban alig lehet még két ily jelentékeny alakot találni, kiknek fejlődésében német befolyások annyira nevezetes szerepet játszottak volna, mint az övékben. Nem is csodálkozhatunk rajta, ha nyilatkozataik azon a köteles ragaszkodáson, melylyel hazájuk iránt viseltettek, nem mennek túl s épséggel nem tartják kötelességüknek a német szellem kárhozatos voltát hangoztatni. Nyilatkozataik az okos ember higgadságáról tesznek tanúságot, ki nem tart egy háborút elegendő oknak ahhoz, hogy kialakult szellemi értékeleit miatta revisio alá vegye. Mindaz, a mit ők 1870/71-ben írtak, helyet foglalhat — a mint helyet is foglal — többi műveik közt a nélkül, hogy az ítéletük megbízhatóságába vetett hitet akár a külföldi olvasó előtt is megingatná. Dartigue, ki méltánylandó tárgyilagossággal állítja össze az adatokat, de mégis azzal a kiérezhető szándékkal, hogy a mai Franciaország túlzóan hazafias és túlzóan németgyűlölő íróinak szolgáltasson igazat, Taine levelezéséből csak efféle idézeteket tud nyújtani: «Megpróbáltam belefogni

a munkába, de siker nélkül. A gond és szomorúság eltompították kedvemet... Fáradt vagyok és nem tudom, lesz-e elég erőm az íráshoz» vagy: «...A hírek mind szomorúbbak és szomorúbbak. Némely napokon lelkem olyan, mint egy seb; nem tudtam, hogy az ember ennyire szereti hazáját». Mekkora úr e nemesen bús szavaktól a mai szakadatlan barbares! kiáltásig. Igaz, hogy negyvenöt évvel ezelőtt is barbárnak kiáltotta ki Franciaország a beözönlő ellenséget, de akkor az ország szellemi vezérei függetleníteni tudták magukat a tömegtől. Az egy Flaubert az, kinek a háború alatt írt levelei a németek elleni szidalmakkal vannak teli, de ezek először is nem a nyilvánosságnak voltak szánva, azután meg nem kell feledni, hogy egy politikával soha nem foglalkozó, könyveibe és kéziratába temetkező művész írta le azokat, kit az ellenség házából kizavart.

Számot tevő nyoma a porosz-francia háborúnak legfőljebb a regényirodalomban maradt. Victor Hugo *L'année terrible*je, Zola *Débacle*je, Maupassant néhány elbeszélése s a Margueritte testvérek egyes regényei a legnevezetesebbek ebben az irodalomban. Valamennyinél azonban csak a tárgy nőtt ki a háborúból, a művészi feldolgozás módja tekintetében a háború hatásáról nem is beszélhetünk. Dartigue érdekes röpirata a lyrai költészet és színműirodalom egykorú termékei fölött is szemlét tart, mely szemle, ha teljes is, meglepően kevés műre terjed ki. Szándéka, mint a füzet címéből kiderül, az volna, hogy a háború hatását mutassa ki az irodalomra. Ez azonban nem sikerül, mert nem sikerülhet: a háborúnak nincs hatása az irodalomra. Egyes művek a háború hatása alatt születnek meg, ez elvitathatatlan, de az irodalmi fejlődés menetét a háború nem zavarja meg. Azoknak az íróknak fejlődésében, kik a háborút túléltek vagy a kiket férfikorban talált, mint Victor Hugo, Sully-Prudhomme, Flaubert, George Sand, Zola, Daudet, Taine és Renan, találunk fordulatokat vagy változásokat, de olyat, mely a háború következményének volna tekinthető, egyet sem. Nem lehet állítani azt sem, hogy az az írói nemzedék, melyet a háború legfogékonyabb korában ért, ennek bélyegét alkotásaiban magán viselné. Úgy látszik, hogy az emberiség két nagy evolúciója, a politikai és a művészi, ahhoz a térben elképzelt két egyeneshez hasonló, mely egymással sohasem találkozik. Hiszen a legnagyobb politikai felfordulás, melyet a történelem ismer, maga a népvándorlás is, nem jelentéktelen epizód-e a művészi fejlődésben, az ó-kor és a renaissance között?

König György.

ZRINYI MIKLÓS NEVELŐ ANYJA.

(Lobkovitz Poppel Éva.)

Első közlemény.

Multa renascentur, quæ jam cecidere,
cadentque, quæ nunc sunt in honore.

A legigazságosabb bíró, a nemzeti kegyelet Zrinyi Miklósunknak is igazságot szolgáltatott. A míg élt, nagy lelke érzéseit, szelleme felsőbbségét, küzdelmei célját kortársainak java-része vagy nem értette, vagy — a mi még rosszabb — félreértette. Tudjuk, hogy a küzdő embert érhető ezen legfájdalmasabb csapást is panasztalanul tűrte. S a félreértés, a mellőzés és az irigykedés közepett is azon törte magát, hogy nagy célját elérje. Sajnos, ez csak kis részben sikerült neki. Még mikor Isten az ő sok búlátott lelkét magához vette, akkor is kevesen akadtak, kiknek szíve ő érette öltözött gyászba. Kevesen tudták csak, mit vesztett véle a nemzet. A legtöbbben még azt sem vették észre, minő erős mozgolódást keltett az ő halála a törökök között.¹

Aztán áldott neve sokáig nem forgott emlékezetben. Ugyanis jó falka idő telt el, mire a nemzeti kegyelet és a szeretet kiásta őt a feledékenységek sírjából s igazságot szolgáltatott neki, az őt megillető polczra állítván.

Mivelhogy Zrinyi Miklósunknak — míg élt — kevés jutott ki az önzetlen szeretetből és a mélységes megértésből, olyan asszonyt mutatunk itt be, a ki szeretetét hozzá koporsójáig

¹ Cs. és kir. állami ltr. Turcica, 1664. decz. 29. Clermont György mint követ épp Zrinyi halálakor utazott a portára. Eszéknél hallá a gyászos hírt, hogy Zrinyi meghalt. Jelentésében a többi között e figyelemre méltó sorokat írta: «Zu Össek hab ich den traurigen Todtfall des Herrn Grafen von Zerín seelig. Gedächtniss vernommen. Die Türken erfreuen sich höchlich darob und haben mir schon den Abriss in Kupfer gewissen» etc. Ezzel szemben, a mint Leslie gróf leveléből tudjuk, Bécsben Zrinyi halála nem keltett nagyobb föltűnést, mint egy közönséges emberé.

megőrizte, a ki legelőször és legjobban örvendett Zrinyink fejlődő tehetségének. Nevelőanyja volt ez, Batthyány Ferenczné Lobkovitz Poppel Éva. Ő volt az a szerencsés nő, a kit Zrinyi Miklósunk «szerelmes édes anyjának», «legkedvesebb anyjának» nevezett. Érhet-e magyar asszonyt ennél nagyobb dicsőség? S van-e magyar anya, ki méltóbb fiúra pazarolta szeretetét, mint Lobkovitz Éva? És ez a derék asszony minden tekintetben méltó volt Zrinyi Miklóshoz. Dunántúli nagy családainknak egyik ünnepelt csillaga volt ő, a kit rokonai és ismerősei oly rajongó tisztelettel és szeretettel vettek körül, hogy hasonló példára alig akadunk. És ez a nagyszívű asszony ritka gyöngédséggel, odaadó szeretettel és féltő gonddal kísérte Zrinyi Miklósunk minden lépését. Sajnos! a sors nem engedte neki, hogy megérje Zrinyi dicsőséges pályafutását. Pedig ez lett volna szeretetének és fáradozásának legméltóbb jutalma. Ez lett volna Zrinyinek is legnagyobb öröme. Mert hiszen megértést, fölismerést s igaz szeretetet itt talált volna mindenkor. A sors azonban másképp határozott.

Lobkovitz Poppel Éva¹ olyan családnak a tagja volt, melynek fiai gyászos betűkkel írták be nevüket hazánk évkönyveibe. A Lobkovitzok a multban ellenségeink voltak. S ki tudja, ha Zrinyi Miklós tovább él, nem Lobkovitz segíti-e őt a vérpadra, mint a hogyan tette ezt Zrinyi Péterrel? Minő különös játéka a sorsnak! A Lobkovitz-család tagjai között akad egy szívvel-lélekkel magyar asszony, a ki Zrinyi Miklóst és Pétert szeretettel gondozza és neveli. S ugyane családnak egyik fia segíti vérpadra juttatni Zrinyi Pétert. Ki tudja, megtörténik-e ez, ha az Isten hosszabb életet ad Lobkovitz Poppel Évának? Ki tudja, szenvedett volna-e Zrinyi Miklósunk annyi keserűséget, ha az ő «szerelmes édes anyja», a kit vigaszra mindég készen talált, tovább él? Hiszen ha valaki, hát ez a nagy befolyású asszony ezernyi ellentétet elsimíthatott volna, sok sebet befödhetett volna szeretetének pajzsával.

Mondják, hogy az útszéli kis virágot senki sem méltatja figyelmére, mikor kalász-tenger ring a földeken. Zrinyi Mikló-

¹ A család Popel-nek írja ugyan magát, de Éva asszony és hozzátartozói állandóan Poppelnek írják; ezért használjuk mi is Poppel nevet. A magyar kortársak is ezt használták.

sunk mellett csak szerény kis útszéli virág volt Lobkovitz Éva. Nem csoda, hogy megfélemedtek róla. De ha életét ismerjük, a legpompásabb virágnál is nagyobbra kell őt tartanunk; mert míg mások tövist hintettek Zrinyi útjára, addig ő a szeretet palástját teríté elébe, tiszta lelkének égre emelkedő tulajdonságaival vevé körül.

I.

A XVI. század derekán Széchy Margitot tartották leg-hatalmasabb főasszonyunknak. Mint Trencsén, Felső-Lindva, Dobra, Szentgothárd és Szécsisziget tulajdonosa hatalmas birtokok felett rendelkezett. Valamennyit maga igazgatta. Kitűnő gazdasszony hírében állott, a ki már a XVI. század közepén a legritkább virágokat és fákat honosította meg kertjeiben.¹ Még a külföldi fejedelmek és hercegek sem restelltek tőle kérni egyet-mást kertjeikbe. Mivel kitűnően majorkodott, vagyona évről-évre gyarapodott. Első ízben Salm grófhhoz ment nőül, másodízben pedig a nálunk eléggé ismeretes Pyrrhus ab Archo grófhhoz.² Mindkét házasságából született gyermeke. Az idegen főurakkal kötött házasságai mit sem változtattak magyarságán. Nem Széchy Margit lett németté, hanem a Salm-család tagjai magyarosodtak meg. A mint alább látni fogjuk, mind Salm kisasszony, mind az Archo gróftól született leánygyermek vígan írt és beszélt magyar nyelven.

Széchy Margitnak Salm gróftól született lánya: Magdolna a magyarországi hadakozás alkalmával ismerkedett meg Lobkovitz Poppel Lászlóval, a ki a csehországi sereg egy részét vezette. Az ismeretséget kölcsönös szerelem követte és Salm Magdolna édes anyjának akarata ellenére megesküdött Poppel Lászlóval.

Széchy Margit magyar úrhoz akarván a lányát adni, mód nélkül neheztelt, hogy az cseh úrhoz ment nőül. Hogy meg-

¹ Még halála előtt való évből (1569-ből) is vannak számlák, melyek külföldről hozatott virágokról és veteményekről szólnak. Tudtunkkal ő volt például az első, a ki Magyarországon paprikát termelt. Akkor persze még nem hitták paprikának, hanem vörös török borsnak.

² Zrinyi György a szigeti hős fia, 1568 január 11-én tartá lakodalmát Muraiszombatban Pyrrhus ab Archo leányával.

akadályozza a magyar birtokoknak cseh kézre való jutását, Magdolna leányát kitagadta és soha többé maga elé nem bocsátotta! ¹

Széchy Margit az 1570. évben érezvén, hogy ideje az estvéhez közelít, Magdolna leányát sietve hivatá betegágyához, Trencsén várába. Megszólalt benne az anyai szív s halála előtt ki akart békülni a lányával. Azonban jószágigazgatója és első familiarisa, Zekóczy Márton deák, haldokló asszonya levelét nem adá a póstára. Csak akkor küldé el a levelet, mikor asszonya már kiterítve feküdt volt. Természetesen ezt nem a saját jószántából mívelte, hanem az úrnője parancsára. Széchy Margit asszonynak második házasságából született lánya: Archo Julia grófkisasszony ott volt Trencsénben. A testamentum szerint ő lett volna a főörökös. Tehát mindent elkövetett, hogy haldokló édes anyja ki ne békülhessen másik leányával. Megesküdtette anyjának minden szolgáját, hogy fejük fennálltaig híven szolgálják. Zekóczy Márton deák különben is Julia grófné híve lévén, vakon teljesíté parancsait. A haldokló anya levele tehát nagyon későn jutott másik lánya kezéhez. ²

Lobkovitz László és felesége, Magdolna asszony, megkapván Széchy Margit levelét, lóhalálában siettek Trencsénbe, hogy még életben találhassák őt. Hiábavaló igyekezet volt. Mire Trencsénbe értek, Széchy Margit már nem volt az élők között. Gondolhatjuk a szegény Magdolna asszony kétségbeesését, mikor bocsánatot hirdető édes anyját halva tudta! A bánatot csakhamar meglepetés, ezt pedig nagy keserűség követte. Nővére: Julia, a hagyaték dolgában még csak szóhoz sem engedte őt jutni. Trencsén várának kapuit bezáratta előtte s a többi birtokot is jó őrizetben tartotta. ³

² Köz. pénz. ltr. Hung. 1570 decz. «nimirum, quod filia sua cuidam Bohemo præter voluntatem suam nupsisset» etc.

³ K. p. ltr. Hung. 1571. ápril 3. Poppel Lászlóné protestatiója Széchy Margit testamentuma ügyében s vádoló levele Archo Julia tisztjei: Zekóczy Márton, Cselez Albert, Farkashiday Benedek, Szerdahelyi János, Pécsi János, Gyarmati András diák és Kolecsánszky Miklós várnagyok és udvarbírák ellen.

³ Archo Julia grófkisasszonynak ez időből több magyar nyelven írt levele és kemény hangú rendelete maradt ránk. Ezek egy részét a körmendi levéltárban őrzik, a többit a per irataihoz csatolták.

Poppel László és felesége tehát Nagyszombatban húzták meg magukat és ott elmélkedtek a teendőik felől.

Ezalatt Zekóczy Márton deák magához vette a boldogult Széchy Margit nagy pecsétgyűrűjét, a végrendeletét s mindent lepecsételvén, mint Archo Julia grófkisasszony meghatalmazottja, az egész roppant hagyaték ügyében kénye-kedve szerint intézkedett. Az uradalnak valamennyi tisztje híven engedelmeskedett néki.

Poppel Lászlónak és feleségének több jó magyar ismerősük lévén, ezektől kértek tanácsot. Mindegyikük azt állította, hogy Széchy Margit testamentuma a magyar törvények értelmében érvénytelen. Ilyenformán nyilatkozott például Istvánffy Miklós, aztán a törvénytudó Osztopáni Pernezy András és Csaby Ákos. Ez utóbbi magyar nyelven írt Poppel Lászlónak.¹

Így állván a dolog, Poppel László és felesége a magyar törvény előtt keresték igazukat. Jelentést tettek az ügyről a királynak és Károly főhercegnek is. Mindkettő azonnal intézkedett Poppel érdekében. A király parancsot adott ki, hogy Poppel Lászlót és feleségét azonnal be kell bocsátani Trencsén várába. Károly főherceg meg biztosokat küldött Trencsénbe. Ezeket a királyi biztosokat maga Poppel László jelölte ki.² Zekóczy Márton diák azonban nem engedelmeskedett a királyi parancsnak és nem bocsátá be Poppeléket.

Ezen közben a Károly főherceg küldte királyi biztosok, Lindvai Bánffy László (Poppel és Poppelné rokona), Thurzó Ferencz és Zermegh János, Trencsénbe érkeztek. Utasításuk értelmében el kellett venniök Zekóczytól a pecsétgyűrűt és a testamentumot, aztán az egész hagyatékról inventariumot kellett volna készíteniök.³

¹ Korm. ltr. Missiles, 1571. júl. 21. Osztopáni Pernezy András véleményadása is itt van, (1570. nov. 14.) valamint Istvánffynak néhány levele is Poppel Lászlóhoz. Nádasdy Ferencz is Poppel pártján volt. Véle az országgyűlésen és a koronázáson ismerkedett meg Poppel László. (Köz. p. ltr. Poppel László jelentése 1573 okt. 4.)

² Ugyanott van felterjesztése ez ügyben.

³ U. o. 1570 szept. 13. Károly főherceg instructiója (in negocio bonorum olim Margaretæ Zechy magn. comitissæ ab Archo etc.).

Archo Julia grófkisasszony és Zekóczy Márton a királyi biztosokat sem bocsátották be Trencsén várába.¹

A hagyatéki ügy ily módon napról-napra jobban elmérgesedett. Julia grófkisasszony eljárásának azonban az az eredménye lett, hogy a magyar urak és a rokonok is Poppel László és Magdolna asszony pártjára állottak.

Az octavalis törvényszék érvénytelennek nyilvánította ugyan Széchy Margit testamentumát, de ezzel az ügy még nem fejeződött be. A Széchy-, a Poppel- és az Archo-család ugyanis csak ezután kezdett egyezkedni a hagyaték dolgában. S bizony már 1590-et írtak, mikor Poppel László és felesége végre örökségükhöz jutottak.²

Az udvari kamara a porlekedés idején — a mint már ily esetekben szokta — azon vesződött, hogy mind a két félen eret vághasson. És sikerült is neki mind az Archo-, mind a Poppel-családtól jelentékeny összeget kicsikarnia.³

A családi egyezés után Poppel Lászlónak, illetve feleségének jutott a szentgothárdi apátság (zálogjóság), a dobrai uradalom s a trencsényi inscriptio egy része. Úgy látszik, Poppel László ez alkalommal a trencsényi főispánságot is megkapta. Legalább leveleiben trencsényi főispánnak írják őt magyarországi ismerősei.

A nagy pör befejezése után Poppel László családja az év nagyobb részét magyarországi birtokain töltötte. Nagyon meg-

¹ A grófkisasszony később engedett. Poppel László ugyanis 1573-ban már Trencsén várából levelez az udvari kamarával.

² Körm. ltr. 1591 január 24. Juramentum Martini Gyarmathy, castelani arcis Dobra : Poppel László és felesége : Magdolna számára tartja a dobrai várat a Széchy Tamással kötött egyezés értelmében.

³ Köz. p. ltr. Hung. 1571 ápril. 16. Karling tanácsos jelentése, mely szerint Archo Juliával és Archo Scipio gróffal tanácskozott, a kik 16,000 frtot ígértek. Egyelőre többet nem adhatnak. Zekóczy Márton deák és Káthay Miklós 1571 május 23-iki jelentésük szerint szintén füt-fát ígértek felük nevében a kamarának. Miksa király pedig 1571 szept. 24-én tudatja, hogy Poppel László és Magdolna asszony 10,000 frt-ot adtak kölcsön. (U. o. Familienakten). Scipio ab Arch gróf 1571 május 18-án már azt írja Karlingnak, hogy Márton diák ajánlatára 20,000 frt-ot ad a kamarának s ha az ügy az ő javára dől el, mint ő felsége hű embere, még többet fog adni.

szerették mind Szentgothárdot, mind Dobrát.¹ Leveleik és alkalmazottaik mind magyarok voltak. Rokonaik, a Zrinyiek, Salm grófok, Bánffyak, Széchyek, Batthyányok stb. egyúttal szomszédaik is voltak. Hamarosan megbarátkoztak velök, mint egymással váltott leveleik bizonyítják, az érintkezés velük igen szívélyessé lőn. Azon kor szokása szerint a rokonoknak érintkezése igen gyakori és bensőséges. Minden alkalmat felhasználnak, hogy együtt lehessenek. Megülik a névnapot, együtt eszik a husvéti bárányt s együtt mulatnak farsangban. A kastélyok és az udvarházak nemes szolgáló népének lakodalmán, a keresztelőkön stb. is együtt mulatnak. Így volt ez Csehországban is, tehát a Poppel-család hamar beletörődött a magyar szokásba. Mivel Poppel Lászlónak eladó lányai is voltak, nemcsak a nyarat, de a farsangot is gyakran nálunk töltötte családjával együtt. Úgy látszik, hogy Poppelnének — Széchy Margit leányának — az volt a célja, hogy leányait magyar urak vegyék el s így a magyar birtokok magyar kézen maradjanak. Ez a cél magyarázza meg nálunk való gyakori tartózkodását és a főúri családainkkal való állandó érintkezését.

Magyar földön való tartózkodását mindenki örömmel fogadta. Sok mindent lehetett Poppelnétől tanulni és sok mindent el lehetett érni az ő támogatásával a prágai udvarban.

Magdolna asszony kitünő gazda volt. Úgy látszik, édes anyjától örökölte a majorkodási kedvet. Kertjei messze földön elhíresedtek s még az uralkodó család tagjai is kérnek tőle virágot s kerti tanácsot.² Annál inkább kéregetnek tőle tanácsot és tanulnak tőle a mieink.

A Lobkovitz-Poppel-családnak nagy befolyása lévén az udvarnál, a dunántúli urak télvíz idején el-ellátogattak Prágába, hogy ügyes-bajos dolgaikat elintézzék. A Poppel-család mindég szívesen látta őket. Gyakran megfordult ott például Enyinghi Török István, Pápa ura és főkapitánya. Az

¹ Istvánffy Miklósnak s másoknak leveleiből kitűnik, hogy a dobrai uradalmat nagyszerűen rendbehozták és felvirágoztatták.

² Maria Christierna például 1606 aug. 31-én ír neki ilyen ügyben. (Unserer besonders lieben Magdalena Poplin, geb. Gräfin von Salm. Körm. ltr. Missiles.)

1593. évben is Prágában mulat. Elutazása előtt még Batthyány Ferenczet is megkérdezte, mit izen a prágai szép cseh lányoknak?

Enyinghi Török István uramnak gyakorta való prágai utazása nem mindég politikai és katonai okból történt. Ennél jobban csalogatta őt oda a szerelem. Ő kigyelme ugyanis erősen udvarolgatott Poppel László egyik lányának : a szép Juliannának. Mivel Török István igen jó barátságot tartott Balassa Bálintunkkal, s mivel a leveleiben többször találkozunk Balassa verseiből vett részekkel : joggal föltehetjük, hogy Batthyány Ferencz példájára ő is megrakta szerelmes leveleit Balassa Bálintnak nagyon is kedvelt verseivel.¹ Az 1596. év elején Poppelné Magdolna asszony már szeretett kedves fiának írja Török Istvánt s jelenti neki, hogy húsvétra Magyarországra jön Juliánna leányának hozománya ügyében.²

Török István a lakodalmára hívó leveleket 1596 február 26-án küldé szét. A bevett szokás szerint a királyt is meghívta a menyegzőjére. Ő felsége 150 tallér értékű ezüst serleget küldött s képviseltette magát a lakodalmon.³

Poppel Lászlónak másik leánya, Sabina kisasszony, Salm grófhoz ment nőül.⁴ Mint magyarországi birtokosnő, jobbára ő is köztünk élt. Jól tudott magyarul s egész sereg szebbnél-szebb levele maradt ránk. E levelekben különösen meglep benünket az az odaadó, mélységes szeretet, melylyel nővéreinek minden léptét kísérel.

A harmadik lány Kurzbachhoz ment nőül.⁵ Mária Mag-

¹ Hol rejtőznek e levelek, nem tudjuk. De Török Istvánnak Batthyány Ferenczhez intézett leveleiben találunk Balassa-féle sorokat. Így például az 1595 decz. 23-án Gyulafehérvárról írt levelében olvashatjuk a «Nem kell nekem víg táncz, sem pedig aranyláncz. Nincs semmiben kedvem» stb.

² Dem Herrn Török István etc. meinem vielgeliebten Herrn Sohn. Körm. ltr. Missiles. 1596.

³ Köz. p. ltr. Familienakten.

⁴ Ifjú Poppel László pedig Salm Gyula leányát : Anna Erzsébet gróf-kisasszonyt vette el 1597 szept. 28-án. A másik Poppel fiú (Ádám) 1603 nov. 22-én házasodott és a Zrinyi család rokonát, Rosenberg Polyxenát vette el.

⁵ Poppel László 1584 szept. 19-én tudatja, hogy Katalin leányát Kurzbach Henrik úr eljegyezte (K. p. ltr. Familienakten).

dolna kisasszonyt pedig egy cseh úr: Kolowrat vette nőül.¹

Lassan-lassan a lányok mind férjhez menvén, a szülői háznál csak a legfiatalabb lányka: Éva maradt. Nálunk őt mindenki csak Eviczkának hívta. Mivel ugyanazon időben két Poppel Éva is szerepel, a másíkról is kell néhány szót ejtenünk.

Lobkovitz Poppel Lászlónak a fivére volt György úr, a ki mint csehországi főudvarmester Rudolf császárnak legbizalmasabb, nagybefolyású embere volt. Nagyműveltségű, spártai jellemű férfiú. Az udvari tányérnyalók között azonban sok ellensége akadt. Ezek titokban valóságos összeesküvést szöttek ellene. Az összeesküvők élén Kolowrat Joachim kamaraelnök állott, György úrnak régi és ádáz ellensége. Az 1592. évben Rudolf császár a cseh országgyűlés vezetését Poppel Györgyre bízta. Ez, jól ismervén a politikai hangulatot, égre-földre kérte az uralkodót, mentené őt meg e nehéz megbízatástól. Rudolf nem hajolt hű embere könyörgésére, s így vezetnie kellett a tárgyalásokat. Bár minden emberit megtett, hogy az országgyűlés tagjait megnyerje az uralkodó óhajainak, törekvése kárbaveszett. A cseh rendek a nélkül, hogy az előterjesztéseket megszavazták volna, szétoszlottak. Rudolf császárt ennek hallatára valóságos düh fogta el. Az összeesküvőknek sikerült az uralkodó haragját a teljesen ártatlan Poppel Györgyre fordítaniok. És Rudolf azonnal elfogatta őt s minden birtokától, minden méltóságától megfosztván, vasra verette és tömlöczbe záratta őt. S a derék főúr tizenöt esztendeig sötét, nedves és pestises levegőjű börtönben sinlődött. A pápa, a bibornokok és az európai fejedelmek minden követ megmozdítottak, hogy Poppel Györgyöt kiszabadítsák a börtönből, de minden törekvésük balul ütött ki. Rudolf császár hallani sem akart a kegyelemről. Így aztán Poppel György ott veszett a börtönben.

Egyetlen vígasza e szenvedésteljes években imádott leánya,

¹ Ő maga mint asszony így írja nevét: «Mária Magdalena Trezykyn, geb. Poplin von Lobkovitz.» A körmendi levéltárban egész csomó németül és csehül írt levele van.

² Éva Eusebia Polyxena.

Éva volt.¹ Ez a nagylelkű leány önkényt követte a börtönbe édesatyját. És tizenegy keserves esztendőn át megosztá apjával a szenvedést; megosztá vele mindazt a szellemi kincset is, mely lelket s szívét eltölté. Mert hát volt mit megosztania apjával. Már gyermekkorában feltűnt nagy tehetségével. Latinul és görögül beszélt, írt s igen csinos verseket szerzett. Mint felnőtt lányka értelmi szerzője lett egy világhírű munkának, mely édesapja védelmére jelent meg. Ekkor egész Európában ismertté és becsültté lón Éva neve. Bár szellemi tehetsége előtt mindenki meghajolt, erkölcsi erejét és önfeláldozását mégis többre tartották. Tizenegy évig, legszebb korában, önkényt az édesapja mellett szenvedett a börtönben. Poppel Györgynek még ezt az utolsó vigaszát is elragadták. Az 1605. évben erővel elvitték tőle Éva lányát s Prágában kolostorba zárták, honnét csak apja halála után szabadult meg.

Az 1606. évben Leydenben jelent meg az a világhírű *Apológia*, melyet Cluverius nevű nagyhírű író Poppel Éva segítségével írt.² A munka egész Európában óriási feltűnést keltett. Bár a szerzőjét azonnal elzárták, a munka tovább terjedt, s mindenütt arról az égbekiáltó igazságtalanságról beszéltek, a melylyel Rudolf leghívebb emberét sujtotta. De még ez a munka sem nyitotta meg Poppel György börtönének az ajtaját. Ott halt meg, nagy kínok között, 1607-ben. Csöndben és titokban temették el.

A mint nálunk Illésházy pöre, ép úgy Csehországban Poppel György gyászos esete idegenítette el a kedélyeket Rudolftól s terelte Mátyás főherceghez. Talán éppen azért záratta el Rudolf Poppel Györgyöt, hogy ezt a már nagyon is észrevehető mozgalmat megakadályozza?

A sokat szenvedett Poppel Éva, édes atyja halála után kiszabadulván börtönéből, az egyik fiatal Lobkovitzhoz ment nőül.³

¹ Eva Eusebia Polyxena.

² E rendkívül ritka munka címe: *Philaretis Amyntæ Codomani Apologia pro Georgio Popelio Barone de Lobkovitz regni Bojohemiæ quondam supremo oculæ præfecto, post ab imperatore Rudolpho secundo, Hungariæ ac Bohemiæ rege per duodecim annos contra jus fasque, carcere adtento, ad reges, principes ceterosque christianis nominis mortales. Dicæpoli apud Teophilium Agathonem, 1606. 8. 143. Bl.*

³ Lobkovitz György tragédiájának hatalmas egykorú irodalma van.

Az egykorú történetírók azt állítják, hogy Rudolf Poppel László ellen is megindította az eljárást s az ő birtokait is konfiskáltatta. Maga Poppel László csak gyors menekülésével kerülte el a börtönt. Később azonban Mátyás főherczeg kegyelmet eszközölt ki részére.

Mi a rendelkezésünkre álló anyagban semmit sem találunk a Poppel László ellen indított hajsza dolgára. Sőt azt találjuk, hogy 1593-ban az uralkodó Konstantinápolyba küldte őt ajándékokkal.¹ Az 1597. évben pedig az ifjú Poppel László lakodalmára Rudolf ajándékot is küldet és képviselteti magát.² Az 1602. évben pedig Ribnigh uradalmat adja a király az idősb Poppel Lászlónak.³

Széchy Margitnak unokája, vagyis Lobkovitz Poppel László legifjabb leánya, Éva, szellemi és erkölcsi tulajdonságaira, műveltségére és szívjóságára méltán megállja a helyet nagynevű unokanővére, Éva Eusebia mellett. Miként az utóbbi, ő is a lehető legkitünőbb nevelésben részesült. A finomságot és az ízlést az udvar körében, a szeretetet és a tiszta erkölcsöt a családi tűzhelynél sajátította el. Korán megtanították őt a zenére. Szeretett olvasni s ő maga írja, hogy nagyon kedveli a szép énekeket. S nemcsak a német versekben gyönyörködött, hanem Balassa Bálintunk virágénekeit is örömmel olvasgatta. Hiszen Balassa verseinek nagy keletje volt akkor a dunántúli udvarokban. A Batthyányak kastélyaiban például, a hol Poppel Eviczka legtöbbször forgolódott, ugyancsak énekelgették Balassa verseit. S maga az ifjú Batthyány Ferencz Balassa verseiből vett részletekkel udvarolgatott a szép lányoknak, a többi közt Éva kisasszonynak is.

Azonban még ma is talán soha meg nem fejthető rejtély fedi az egészet. Természetesen legtöbbet a cseh történetírók foglalkoztak vele. A Světozor IV. évfolyama, a Sbornik III. és IV. évfolyama, a Bohemia stb. bőven foglalkoznak Poppel György dolgával. Önálló munkát Fr. Dvorsky, Schiffner Tomek stb. írtak róla. Poppel Évával is több munka foglalkozott. Ilyen például az «Eva de Lobkovitz, Georgii filiae» továbbá «Eva Popelovna z Lobkovitz» stb.

¹ Köz. p. ltr. Österr. Denkbuch, 156. köt. 101., 260., 328., 463., 483. 572. lapokon. A pénzt a követségre Poppel László adta.

² U. o. 158. köt. 340. lap.

³ K. p. ltr. Reg. 1602 május. 21.

A kis Eviczkával már a családi tűzhelynél megkedveltették a munkát. S ő egész életén át örömet fonogatott s tanítgatta a dunántúli nemes lányokat a varrásra, a hímzésre s a recze készítésére. A gazdálkodást is nagyon kedvelte. Birtokokat szerzett s azokat nagy gonddal kezelte. Egy ízben Pálffy meglátogatván egyik jóságát, oly szépnek találta azt, hogy képirót hozatott oda és lefestette.¹ Otthon magyar szokás szerint maga is süttött és főzött. A vén Zrinyi Doricza nem egyszer köszöni a pompás czipót, mit a jó Eviczka süttött neki. Nagyanyjától és édesanyjától örökölte a virágok szeretetét. Ismerősei küldtön küldik neki a ritka virágot és jobb veteményt s ő maga is sokat hozat ilyest. Tudjuk, hogy dobrai, szentgothárdi stb. kertjei a legszebb virágokkal ékeskedtek.

Lányos, gyermekes volt mindég s az maradt asszony-korában is. Szelid nyulacskaival, énekes madaraival mindég örömmel foglalkozott. Már kora tavasszal foldozgatták neki a pacsirtahálókat, hogy idején jó énekes madarat szerezzenek neki. Magyar női ismerősei, hol nyulat, hol egyéb szelid állatot küldenek neki. Batthyány Doricza és Héránt Kata például nyulacska küldenek neki. «Kétkedvén abban, — írják — hogy az minap tőlünk küldetett vad nem igen kedvében legyen kegyelmednek, holott néha az megbúsíttatván, nem kezd jól cselekedni. Mert ittlétében is egynéhány apró embert talpáról le is ejtett, ki nem tudott kedve szerint véle mulatni! (Most hát nyulacska küldenek.) Ezt is kegyelmed oly jó módjával tanítsa, azmint az előbbeni kegyelmed szerelmes nyulát, hogy talánd azon kedve leszen kegyelmednek ezen is, mint az másikon volt.» («Az nemzetös és nagyságos Poppel Eviczka asszonynak, nékem szerelmes jóakaró asszonyomnak édes-kedves kezében adassék.»)²

A mikor Éva a XVII. század első éveiben megjelent a magyar főúri kastélyokban, a Dunántúlnak egyszerre ünnepelt csillaga lőn. A szelid, kedvkereső, bájos lánykát mindenütt

¹ Lippich Márton (alispán) írja Poppel Évának: «Pálffy uramnak önagságának fölötté megtetszett Rakicsán, képiróval le is iratta.» (Rakicsán, 1640 jul. 7. Körm. ltr.)

² 1607 jul. 5. Németújvár. Ekkor Éviczka még nem volt asszony, hanem csak menyasszony.

örömmel látták. Lányaink és asszonyaink valósággal törték magukat utána. S ő víg szívvel vonta magához az embereket. Mintha csak tudta volna, hogy a nyájasság és a megelőzés szövi a legszebb lánczokat, mindenkinek tudott valami kellemest mondani, mindenkinek szívesen állott szolgálatára. Kitünő ízlése lévén, főasszonyaink és lányaink elhalmozták őt kéréssel és kérdéssel. Járásban, ruhában őt követték; divat dolgában ő utána indultak; tánczban és társalgásban őt utánozták.

Nemcsak lányaink, hanem idősebb asszonyaink is keresték a barátságát. S a kit ő megszeretett, ahhoz aztán kimondhatatlanul ragaszkodott.

Mikor a meleg hidegre tért s Éva az édesanyjával együtt Csehországba ment, nálunk mindég ürességet hagyott. Asszonyaink s lányaink fölkeresik őt leveleikkel, hívják, sóhajtkák őt vissza. Aztán alig várják, hogy a rügyek fakadásnak induljanak; mert a szép kikelet a bájos Évát is mindég visszahozta magyar földre.¹

Nem mindennapi ez a levelezés! Oly mély ragaszkodás, oly igaz érzés szól azokból hozzánk, hogy akaratlanul is ellágyulunk olvasásukkor.

A sok közül bemutatunk itt néhányat.

Poppel Éva kisasszony Magyarországon való tartózkodásakor különösen megkedvelte az öreg Zrinyi Doriczát és ennek a lányát, Batthyány Doriczát. Az öreg asszony és a fiatal lányka aztán föl-fölkeresik egymást leveleikkel. A levelek hangjából megítélhetjük, minő szemmel látták nálunk Poppel Évát s minő szeretettel ragaszkodtak hozzá.

Az 1603. év telén Doricza asszony boldog újévet kíván nyájas hangú levelében Évának. Isten mindennemű áldását halmozza reá. Kíván neki az ő ízlése szerint való szép fiatal embert, a ki a kisasszony szíve után vágyakozik.²

¹ Az 1605. évben Éviczka nem jött el hozzánk farsangra. A háborús idők miatt édes anyja nem merte őt magával hozni. Ekkor írta Batthyány Doricza: az ördög vigye el, a ki anyjának ezt a bolond tanácsot adta!

² 1603 január 12. «Einen schönen, der Freyle Wohlgefallen nach jungen Herrn, der nach der Freyle Herzen begehren ist» etc. Hogy az itt ismeretett levelek czímzése zavarba ne hozza az olvasót, meg kell jegyeznünk a következőket: Poppel Éva idejében az asszony, leányasszony, kisasszony,

Éva meleg hangon köszöni meg a jókivánatot és Doricza asszony egészsége felől tudakozódik.

Magyarországi tisztjei is köszöntik őt újévkor. Kvahó Márton uram például német levélben üdvözlí újévkor az ő Éva kisasszonyát. Levelét aztán magyarul fejezi be írván: «Istentől kegyelmednek jó szerencsés újesztendőt kívánok s oly kedves urfiat, szerelmest, kinek úgy örülhessen kegyelmed, mint az filemile az tavaszi időnek.»

Éva kisasszony az 1604. évi farsangot is magyar földön töltötte. A következő évben azonban nem hozta el őt édesanyja. Hogy távolmaradását igen sajnálták, azt Batthyány Doricza menten megírta neki. De íme itt a levele :

«Adjon Isten kegyelmednek jó egészséges hosszú életet, mind asszonyommal az kegyelmed szerelmes anyjával egyetemben... Én kegyelmednek tiszta szívből igyekezem szolgálni. Kegyelmednek az ujbári leányasszonyok mindnyájan szolgálat-jokat ajánlják. Mi hála Istennek ez mostani farsangot békével s vígan végeztük el. Akartam volna azt szívem szerint, hogy mint tavval, ez idén is kegyelmeddel, mint szerelmes jóakaró asszonyommal öcsémnel, oly vígan végeztük volna együtt el az mostani farsangot is... Bár messze volt kegyelmed, de a jó emlékezés feledve nem volt!»¹

Ha a levélre a válasz hamarosan nem jött meg, mind Zrinyi Doricza, mind a leánya siettető levelet írtak s kérve kérték őt a válaszáadásra. Egy ilyen alkalommal írta például Doricza asszony e szép sorokat :

«Sohasem hittük volna, hogy kegyelmed ily hamar elfeledkezzék ilyen szegény, árva szolgálójáról. Nem is csodáljuk ; mert

testvér, öcsés stb. szókat nem a mai értelemmel használták. A micink például kisasszonynak írják Poppel Évát, mikor már rég asszony volt és asszonynak is czímezik, mikor még fiatal lányka volt. A fräulein és a jungfrau szókat is külön értelemmel használják. A leányasszony szón részint a fiatal asszonyokat, részint a jegyben járó lányokat értették. Az atyafi szón rendesen nem a rokont, hanem a familiaris-t értették. Az igazi rokont vér szerint való atyafinak mondták.

¹ Batthyány Doricza, 1605 február 25. Szécsen : «Az én jóakaró, szerelmes asszonyomnak öcsémnek az nagyságos Poppel Éva asszonynak adasék.» (Ekkor Poppel Éva még nem volt asszony, sőt még jegyben sem járt, de azért mégis asszonynak írják őt magyar szokás szerint.)

mikoron ember paradicsomban megyen, azután ritkán jut eszébe más! Az aratóknak sem kedvesebb az árnyékon az szép szőlő, sem az hamar lovaknak az szép zöld pázsit, kit az reggeli szép harmat meghint: mint minékünk kegyelmed felől való hírhallásunk, de kegyelmed szintén elfeledkezett az kegyelmed atyafiáról, az ilyen szegény szolgálójáról, sem nem ír, sem nem izen.»¹

Dehogy is feledte őket Éva kisasszony! Irt ő hűségesen, de hát Prágából nem oly könnyen ért a levél Dunántúlra. Aztán olykor az is megesett, hogy utonállók a levélvivőt kirabolták.

Az 1605. év szeptember havában Batthyány Doricza a többi között imígyen írt volt Éva kisasszonynak:

«Életemnek minden idejébéli hűséges szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, kinek mint nékem igen-igen szerelmes, drága jóakaró asszonyomnak, öcsémnek, kívánván az fölséges Uristentől jó egészséges hosszú életet, sok jó szerencsét az kegyelmed kívánsága szerint boldogul megadatni... Értem kegyelmed leveléből, mely kedves és örvendetes ének gyanánt vette volna kegyelmed az én írásomat és hogy kegyelem gyanánt tartaná kegyelmed az én kegyelmedről való megemlékezötömet... Nem kicsiny vigasságára lenne az én szívemnek, ha minél előbb láthatnám hamar időn. Értem azt is édes szerelmes asszonyom, hogy kegyelmed azt is írja, hogy e világon nincsen oly nagy öröm, azki bánat gyanánt nem tetszenék kegyelmednek... Énnékem is öröm és gyönyörűség gyanánt esnék az kegyelmeddel való együttlétem, ha az gyakran megengedtetnék.»²

Ime a levélből világosan kitűnik, hogy Éva kisasszony örömmek és gyönyörűségnek tartá a magyar ismerőseivel való együttléte. S mivel hogy most távol kell tőlük lennie, «nincsen oly nagy öröm, azki bánatnak nem tetszenék neki!» De éppen ezért «kedves és örvendetes ének gyanánt veszi» ismerőseinek a leveleit.

Éva kisasszony választ adván Batthyány Doriczának egyik későbbi levelére, a többi között imígyen írt volt neki:

¹ 1605 ápril. 12. Ujvár.

² Batthyány Doricza, 1605 szept. 12. Németujvár.

«Kegyelmednek ajánlom életemnek minden időbeli tiszta szívből való hűséges szolgálatomat, mint énnékem mindenkoron jóakaró szerelmes néném asszonynak. Az hatalmas Uristentől kívánok boldogságos víg és hosszú életet, jó egészséget megadatni mind az kegyelmedhez tartozókkal egyetemben.»

Erre aztán szeretetreméltó hangon kéri őt, adna hírt egészsége felől, «kinél soha kegyelmed jobb hírt nem írhat... Úgy tartson kegyelmed, mint szintén azkivel egy kegyelmed, mint egy jóakaró atyafiának és szolgálójának parancsoljon kegyelmed. Én kegyelmednek mindenkoron tiszta szívem szerint akarok szolgálni... Az leányasszonyoknak mondja kegyelmed szolgálatomat, kiváltképpen Sófia asszonynak és Judit asszonynak.¹ Kegyelmednek tiszta szívből való jóakaró atyafia és öcsese, kegyelmednek örömetst szolgál *Poppel Éva*».

Így irogat ő többi ismerőseinek is. Lelkéből ered minden szó, s alig talál kifejezést arra, a mi szívéen vagyon. Bár még igazában gyermekkorban volt, máris erősnek mutatja magát a szeretetben, állhatatosnak a barátságban. Nem játszik a szóval, a mi szívéen vagyon, azt veszi a tollára.

Magyar rokonai és ismerősei már fiatal lány korában az ő tanácsával éltek divat dolgában; véle készítettnek pártát, koronát és fejkötőt; mert tudták, hogy szép és ízléses az, a mit Éva keze készít. A női kézimunkák javarészét itt nálunk tanulhatta. A forgatott recze készítését, a fodortámasztót, a magyar pártá és fejkötő készítését, a különféle török hímzést nem is tanulhatta másutt. Érdemes megemlítenünk, hogy nemcsak a rab török lányoktól (varró bulyáktól) tanulatott, hanem a hazai török úrasszonyoktól is. Ezek többjével magyarul levelezgetett s barátságból különféle hímzést stb. készítettett velök. A mit aztán szeme meglátott, ha szép volt, hamar eltanulta.²

¹ Ja Ledech, 1605 decz. 10. Doriczához.

² Ilyen ügyben levelezget például Amhát agánéval. «Ez levél adassék Fejérvárott lakozó Amhát agánénak, Fáti asszonynak.» (Poppel Éva köszöni neki, hogy a kért munkát elkészíté és megküldé. 1611 nov. 26.)

Magyar ismerősei és rokonai különösen a menyegzők előtt halmozták el őt kéréssel. Se szeri, se száma azon leveleknek, a melyekben asszonyaink nemcsak tanácsát, hanem a kezemunkáját is kérik. S ő mindenkinek szolgálni igyekszik. Öröme telt benne, ha szép holmit csinálhatott, s ha másoknak vídamságot szerezhetett. Kézimunkáinak a híre oly nagy lőn, hogy nemcsak a hazai nemesek lányai siettek az udvarába tanulni, hanem még az ausztriai főurak lányai is. Hogy többet ne mondjunk, még a hatalmas Dietrichstein is Poppel Éva udvarába (Magyarországba) küldi két lányát.

És foly a levelezés a varrólányok, a vékonyfonók, a kránicz varróasszonyok stb. dolgában. A levelek legtöbbje természetesen a ruhák készítéséről szól. A divat már akkor is nagy szerepet játszott asszonyaink között. Mindegyik ki akart tenni magáért, tehát Poppel Évához fordult tanácsért és támogatásért.¹

Az 1604. évben például Zrinyi Doriczának a lányát Lenkovicsné menyegzőjére nyoszolólánynak választották. Doricza asszony a kis Eviczkát kérte meg, hogy Zsófia lányának pártát csináljon. Jól tudta, hogy a mit Éva csinál, azzal nem vall szégyent. «Kegyelmedet — írja — igen kérem, édes jóakaró asszonyom, hogy kegyelmed csinálna egy koronát az én Zsófiámnak, azmint kegyelmednek szebbnek tetszik.»²

Enyinghi Török István is véle készítetteti mátkájának a gyöngyös főkötőt és a koronkát. «Azminemű főkötő felül — írja — kegyelmednek emlékeztem vala, hogy kegyelmednek oda küldöm, im oda küldöttem. Kegyelmed az én szolgálatomért csináltassa más szebb formára s az minemű boglárok kellenének hozzája, kegyelmed küldjön olyan formát ide kétfélét is, hogyha Isten felviszen Bécsben, tudjak olyan boglárt hozzá venni. Ha az korona ki nem teljesedik is ez fékötő gyöngyéből, ne gondoljon kegyelmed véle, csak az fékötő legyen szép. Az mátkám képiben is kérem.»³

² Poppel Éva levelezésében ma is van még igen szép arany- és ezüst-fonálból készült recze. Becses emléke ez a magyar iparművészetnek!

² Dorothea Comitissa a Zrinio, 1604. nov. 24.

³ 1609 márcz. 18. Széchen. Poppel Évához.

Deseő Ostika ugyanilyen ügyben kéri őt: «Az szoknyámhoz adna nagyságod egy fodrot támasztójával egyetemben; mert értem, hogy Nádasdyné ott akar lenni bátyám mennyegzőjében. Én pedig nagyságod szolgálója lévén, ne csúfoltatnám meg egyebektől. Ha nagyságod szoknyámat megkésztí, darabtaival kísértesse, mert sok lator van az utakon.»¹

Poppel Éva az ékszerekhez is jól értett. Mikor Prágában tartózkodott, főúri családaink az ő közvetítésével vásároltatnak ékszereket. Batthyány Ferenc és édesanyja például levélben kérték őt gyűrűvásárlásra. A kelet nélkül lévő levélke így szól: «Az nagyságos Poppel Éva asszonynak tulajdon maga édes kezébe adassék. Édes szép nagyságos asszonyom! Im egy gyűrűt küldtem kegyelmednek. Asszonyom² igen kéri kegyelmedet, hogy kegyelmed ilyen gyűrűt küldjön neki egynehányat, de öregebbek is legyenek ennél. Az szerelem maradjon kegyelmednél. Az nagyságod rabja: Batthyány Ferenc.»³

Enyinghi Török István gyűrűt akarván vásárolni, a vétel előtt Poppel Évához küldi megbecsülés céljából. «Odaküldöttem, — írja — tudom asszonyom ü kegyelme megismeri, ha valamire való.»⁴

Mikor Poppel Éva Csehországban volt, akkor a mieink halmozták el efféle kérésekkel. Ha pedig magyar földön tartózkodott, akkor a cseh főasszonyok kértek tőle mindenféle magyar és török dolgot. Az egyiknek török szövet kellett, a másik török varrólányt kért. A legtöbben azonban a magyar hímzések és reczék készítésének a titkát akarták tőle megtudni. Ezért a Lobkovitz lányok arra kérték őt, küldene nekik szép magyar lányokat, a kik a hálókötéshez és a forgatott recze készítéséhez értenek. Ők viszont szép cseh leányokat küldenek Magyarországra.⁵

¹ Csepreg, 1608. Ilyen és hasonló tartalmú levél igen sok maradt ránk. Még a nádorispán is tőle kér finom lent. Erre a kérésre teszi Csáky László e tréfás megjegyzést: «Jó kötele lészen még ennek az csepűnek!» (Levele Poppel Évához 1640.)

² Zrinyi Doricza.

³ Julius 15. év nélkül, Bár asszonynak írja Évát, bíz az még kisaszonnyka volt.

⁴ 1615 júl. 26.

⁵ Truczkyne (Kolowratne) szül. Lobkovitz lány például 1608 nov. 15-én

Ily módon jutott el a magyar női kézimunka Prágában a legelőkelőbb körökbe. Ily módon lett Poppel Éva nálunk is, Csehországban is a jó ízlés és a műveltség terjesztője. A tömerek apró szivesség, a mit Poppel Éva ismerőseinek tett, magában véve is sok jóakarót szerzett néki. De ő a módját igazában lebilincselő nyájasságával és szívélyességével adta meg. Ez tette őt szeretetreméltóvá; ezzel szerzett örömet másoknak, elismerést és csodálatot magának. Találóa írta róla egyik veje e gyönyörű mondást: «Azt hiszszük, egy pohár viznek itálja az Krisztus érdemeihez tévén, mennyországot érdemel. Egynéhány matring selyem is az nagyságod anyai szeretetivel sok mázsát nyom.»¹

Mikor Poppel Éva mint fiatal lányka először kezdett szerepelni a magyar főúri kastélyokban, az új hit nyomában fellépett korszellem terjedő félben volt. A tudomány és az iskola képviselőit kezdék becsülni; a könyveket vásárolni, a tehetséges ifjakat taníttatni. Egyik nyomtatóműhely a másik után keletkezik; egyik iskola a másik után támad. Az új hit szorosabban egymáshoz fűzi egyazon felekezet követőit. Bár a felekezeti gyűlölet még ismeretlen volt köztük, a maguk hitén lévőkhöz jobban vonzódtak, mint az ó hiten lévőkhöz. Poppel Éva az evangélikus vallás híve volt. S rokonai: a Zrinyiek, a Törökök, a Széchyek, a Batthyányak, a Dersffyek stb. ugyanazon hitnek a követői voltak. Tehát még a hit dolga sem választá el az övétől.²

Poppel Éva tiszta erkölcsű, hívó lélek volt, a ki egész életén át örömet koptatta a templomok küszöbeit. De vakbuzgó sohasem volt; a felekezeti gyűlöletet sohasem ismerte. Bátran elmondhatjuk, hogy vallás dolgában a legideálisabb

Boroszlóbból írja neki: «Wollt mir die Gnade erzeugen und wollt mir etliche schöne ungarische Mädeln schicken und auch auf Garstricke werk und forгатоth rece etc.

¹ Csáky László levele Poppel Évához, 1634.

² Az új hitre való térés ebben az időben még nem jelentett szakadást. Az itt említett főurak például csak oly szívélyes viszonyban maradtak a katolikus püspökökkel, mint voltak azelőtt. Zrinyi György írja például 1592 okt. 7-én: «Dersffy uramat hallom, hogy vígan vagyon ott; mind disputál Zágrábott az papokkal.»

lelkek közé tartozott. Tudjuk, hogy az ellenreformatio a dunántúli nagy családokat — az ő rokonait — mind visszatérítette a katolikus vallásra. Poppel Éva — mint zombékban a virágos sziget — egyedül maradt meg hitén. Fia, lányai, vejei, rokonai mind visszatértek a régi hitre. Ám ő, a mint hű maradt érzéseihez, úgy hű maradt a hitéhez is. De egyetlen szóval sem akadályozta az övéit az áttérésben. Soha felekezeti kérdéssel nem foglalkozott; soha senki hitét nem kérdezte és nem bolygatta. Egyetlenegy levele van csak, melyben Sabina nénijétől azt kérdi, van-e olyan város, melynek minden lakója evangélikus? És nénye azt felelte neki, hogy Nürnberg ilyen város.

Poppel Éva igen jó viszonyban volt a katolikus püspökökkel. Pázmány Péterrel szívélyes hangon levelezett. A jezsuitákat anyagilag támogatta, a szegény francziskánusokat évről-évre segélyezte. A pálosok maguk írják, hogy sok jóban részesültek tőle. A híres térítőt, Hajnal Mátyás jezsuitát nem egyszer felruházta maga kezével varrott ruhával. Pázmány Péter, Hajnal Mátyás, a neustadti püspök, no meg a saját katolikus vejei mindent elkövettek, hogy őt megtérítsék — de hiába! Ime itt adjuk Hajnal Mátyás jezsuitának egyik igazán szép levelét, mely nemcsak az írójára, de Poppel Évára is gyönyörű világot vet. «Noha egyébba is — írja — de csaknem minden regvel midőn fölkelek, megemlékezvén az nagyságodnak velem tett javairól, mondám regvel midőn felkelek, mert akkor tapasztalom az fejr ruhát leginkább, mellyel befödözött nagyságod nem egyszer, hanem többször is! Nem tehetem, hogy nagyságodért az Istenhez lelki sóhajtásokat ne tegyek. Kivánom ő szent irgalmasságától, öltöztesse föl ő szent felsége nagyságodat itt az eleven hittel tündöklő szent malasztjának ruhájában; amott az örök dicsőségben. Nem hiszi nagyságod, mely szívem örömére lenne az a hír énnálam, ha azt hallhatnám, hogy nagyságod az catholicus religiora hajlana, kire már az nagyságod fiát és leányát juttatta az Isten, azonkívül régi hiv és jámbor szolgáit is. És mivel nálunk tegnap sokadalom is volt, im az fiát¹ nagyságodnak én is megküldtem, egy szagos olvasót.

¹ T. i. vásárfiát.

Adja Isten, hogy az nagyságod könyörgése is, mint az illatozó tömjénzag, hasson föl az Isten eleiben.»¹

Valószínű, hogy az ilyen levelek írásában a nádorispánnak is volt némi része. Hiszen Hajnal Mátyás az udvari papja volt és feleségét, Nyáry Krisztinát, Hajnal térítette a katolikus vallásra. Eszterházy Miklós nádorispán egész életén át a legőszintébb tisztelője és pártfogója volt Poppel Évának. Feleségét, Nyáry Krisztinát is meleg barátság és szeretet fűzte hozzá. De azért sem egyiknek, sem másiknak nem sikerült Poppel Évát megtéríteniök. Azonban neheztelés emiatt nem érte a jó asszonyt. Hiszen protestáns létére is jótévője volt a katolikus papoknak és a szerzeteseknek. A zágrábi jezsuitáknak, a varasdi ferenczrendieknek, a pálosoknak stb. hálálkodó levelei a bizonyosági annak, mily jó szívvel segített azokon, a kik segítségére szorultak.² Giulielmus Lamormain, II. Ferdinánd híres gyóntatója és a protestánsok kérlelhetetlen ellensége is kísértgette Poppel Éva asszonyt. Leveleiben többször kéri őt a jezsuita atyáknak teendő holmi szolgálatokra s mellékesen s óvatosan nógatja őt az áttérésre.³

Hiábavaló fáradozás volt ez is.

Nagyobb kísértés volt ennél a jó asszonyra vejének, Csáky Lászlónak rábeszélése. Őt ugyanis nagyon szerette Poppel Éva asszony s kérésére mindig hajlott. Világosan látszik ez Csáky László leveleiből. Az 1628. évben például a saját papját küldi Éva asszonyhoz s kéri őt, alkalmazná a birtokán. «Ezt az én papomat, régi mesteremet ajánlom nagyságodnak, — írja

¹ Kismarton, 1633 febr. 29. Hajnal Mátyás Poppel Évához.

² Frater Gabriel Kirincs varasdi gárdián, Andreas vicarius, Lambertus Craterus püspök, a zágrábi káptalan stb. írnak ilyen köszönő leveleket Poppel Évához. Lambertus Craterus neustadti püspök még szép értekezést is írt neki a miséről s lelkére kötötte, hogy jó szívvel olvassga. (Körm. ltr.-ban van Craterus püspök e hosszú levele.)

³ Az 1639. év július 15-én írja például Bécsből Poppel Évának, hogy a zágrábi jezsuita főnök útra kel, tehát mint máskor, úgy most is hintót adjon alája. Levelét aztán így folytatja: «Mitto illustrissimæ dominationi vestræ libellum de virtutibus piissimæ memoriæ Ferdinandi II. quem vivum illustrissima dominatio vestra suspiciebat et amabat» etc. (Körm. ltr. Missiles.)

Csáky — ha semmi úton nálunk meg nem maradhat, nagyságod én érettem tekintsen inkább erre, mint másra».²

Más alkalommal imígyen ír neki: «Az páterek dicsekednek az nagyságod szeretetivel levelekben! Én is megszolgálom nagyságodnak, hogy azoknak szegénységét, kiknek ez világon elég lehetett volna, Istenért megböcsüllötte».²

Bármint küldözgette is Csáky uram a katolikus papokat Poppel Éva asszonyhoz, egyebet nem ért el, mint hogy anyósa szívesen látta őket s támogatását nem vonta meg tőlük. Poppel Éva halálának esztendejében történt, hogy Csáky László Batthyány Ádámnak (Éva asszony fiának) báróságot és főasztalnokságot szerzett. Az örömhírt menten megírja anyósának: «Ím látja nagyságod, mely jó, mikor egyik atyafi az másikat segíti. Én nagyságodhoz is kész volnék egy jó pápista hitet szerezni!»³

| Csáky Lászlónak kísértgetéseit könnyen megbírta Poppel Éva. Hiszen azoknak a forrása mindig a szeretet volt. Fiának, Batthyány Ádámnak az eljárása azonban már megkeserítette életét. Ádám jó ideig a bécsi udvarnál tartózkodott és bécsi udvari dámát vett feleségül, a ki vakbuzgó katolikus volt, de magyarul egy hangot sem tudott. Ádám úr maga írja egy alkalommal, hogy őt a papok szolgájának tartják. Ha nem volt is az, de bizonyos, hogy udvari papjának a befolyása alatt állott. És ennek a papnak az izgatására ezer és ezer tűszúrással keserítette meg protestáns édesanyjának utolsó éveit. Nagy fájdalom és keserűség fogja el a jó asszony szívét. Mintha a fia idegből nyilat bocsátott volna a szívébe, mérhetetlen szenvedést szenved. Hiszen a lelki csapás egyetlen fiától jött, a kit ő lelkéből szeretett!

Bizony idő kellett hozzá, míg a szíve megcsendesedett. Éreznie kellett a jó asszonynak, hogy a ki a hitét híven szereti, annak szenvednie is kell érte. És ő szenvedett a fiától eleget!

Ha a protestáns Poppel Éva szeretettel fogadta és anyágilag támogatta a katolikus papokat, gondolhatjuk, hogy

¹ Csáky László Poppel Évához, 1628 ápril. u. o.

² Pápa, 1635 ápril. 23. U. o.

³ Bécs, 1640 febr. 15. U. o.

segítségét a protestáns papoktól sem vonta meg. Ezekkel is levelezget, ezeket is támogatja, ezeknek a munkáit is szeretettel olvasgatja.¹ A Beythe-család a megmondhatója, mennyi jóban részesült részéről! Nyájas hangon levelezget a tudós Porsius Sámuellel, Martinus Viator-ral, Kanisai Mihály szombati prédikátorral. Fiának Ádámnak a nevelését János pápai papra bízta.

Mikor 1629-ben Steyerországból kiűzik az evangélikusokat, ezeknek többje Poppel Éva szárnyai alatt vonja meg magát.² Szívesen látja magánál a Morvából és másunnét elűzött új keresztyéneket is. E kitűnő iparosokból aztán kérve-kérnek tőle a szomszéd főurak. S ő szívesen küld ilyeneket nemcsak Csáky Lászlónak, hanem Nyáry Krisztinának s másoknak is.

Mikor nálunk is elérkezett az üldözés ideje, az elűzött evangélikus papokat védelmébe vette. S a kik közülök külföldre mentek, szép ajánlólevelekkel látta el.³

Íme egy gyöngé nő ilyen nagynak mutatta magát a vallás-üldözések korában! Lelkében a gyűlölet és elfogultság sohasem verhetett fészket, tehát minden felekezet hívói iránt jó-

¹ Jankó János, Éva asszony családjának udvari prédikátora megküldi néki a Henckel Lázár felett tartott szép halotti beszédjét. («Lazarus unser Freundt schläfft.») A beszéd e verssorral végződik :

Lob Gott, ich hab den Lauf vollendt,
 Ich hab ein guten Kampf gekempft.
 Über Wunden durch Christi Blut,
 Der ist mein Schatz und höchstes Gut.
 In Ihm leb ich, in Ihm schweb ich,
 Von Ihm wirdt niemand scheiden mich.
 Ein Endt hat nun mein Angst und Noth,
 All meine Freundt behütt auch Gott.

(Kézirat a körm. ltr.-ban.)

² Dobrai hívei jelentik néki az ottani prédikátoráról : «Némelyek az itt való városi uraimék közül azt mondják, hogy lassan prédikál, némelyek pedig azt mondják, hogy gyors az imádkozásban és nem értik meg.» (1640 márcz. 2. Dobra, Körm. ltr.)

³ Paulus K. exul Christi írja neki 1640 márcz. 6-án, hogy különféle helyeken tizenkét évig élvezte védelmét és támogatását. Most az evangélikus papokat elűzték. Becsületes bizonyítványt kér Éva asszonytól, hogy másutt keresse meg kenyérét.

indulatot és szeretetet tanusított. A megértés és a közeledés ösvényein járt akkor is, mikor mások lánczokat forrasztottak, hogy megszorítsák a lelkiismereti szabadságot. És emellett a legnehezebb körülmények között is, minő megkapó példáját mutatta a hithűségnek, a következetességnek és az emberiségnek? Valóban! csak a fenkölt, tiszta lélek képes ilyesmire. Olyan szellem, olyan szív nemes harmoniája ez, melyből csak a szeretet és az emberség szelid világa sugárzik állandóan. Csak ilyen asszonyon eshetett meg az a különös dolog, hogy még a katolikus papok is imádkoztak érte. Nemcsak Hajnal Mátyás jezsuita bocsátotta érte sóhajait az égbe. A csáktornyai pálosok, a kik a Zrínyiek sírboltját őrizték a Szent Ilonáról nevezett monostorban, Poppel Éva súlyos betegsége alkalmával, vagyis halála előtt írták: «Itt mindnyájan imádkozunk nagyságod egészségeért.»¹

Poppel Éva vallási és politikai kérdésekben is a kölcsönös megértésnek, a szeretet alapján való békességnek volt a híve. Saját boldog házaseletében tapasztalta, hogy az igaz szeretet minden félreértést megszüntet, minden ellentétet kiegyenlít. Tehát azon volt, hogy másokkal is megértesse a szeretetnek és a kölcsönös megbecsülésnek a hatalmát. A «vér a vérhez vonz» írja a jó asszony egyik levelében. Igaza volt; csakhogy ezt akkor nem igen akarták megérteni. Az ő kisebb világában, udvartartásában és rokonai közt mégis odáig tudta vinni a dolgot, hogy szeretettel vették őt is körül és szeretettel éltek egymásközt is.

Bár Éva asszonyt családi összeköttetése a bécsi udvarhoz kötötték, bár személyesen ismerte mind II., mind III. Ferdinand királyt, mégis a magyarsággal tartott. Bocskay járásakor még ifjú lányka volt, tehát a politikába még nem avatkozott. Udvarlója és későbbi férje, Batthyány Ferencz, bármint kísértgették is, hű maradt királyához. Minden jószága elpusztult, de esküjét meg nem szegte. Mikor Bethlen Gábor fejedelem a hadát megindította, Poppel Éva már régen Batthyány Ferencz boldog

¹ 1640 nov. 5. Ad sanctam Helenam Andreas vicarius levele Poppel Évához. (Nagy szomorúsággal értettem nagyságodat hideglelés miatt sok alkalmatlanságot szenvedni» etc.)

hitvese volt. Bethlen Gábor főemberei is minden követ megmozdítottak, hogy Batthyányi Ferencz generálist megnyerjék az ügyüknek. Batthyány azonban nem hajolt senki kérésére. Eszterházy Miklós befolyásán és a saját meggyőződésén megtört minden kísérlet, mely őt Bethlen pártjára terelhetette volna. A főurak azonban igen jól tudták, hogy Batthyány Ferenczre legnagyobb hatással a felesége van. És körülfogták az asszonyt; és egyik levelet a másik után írták neki. Thurzó Imre írja neki például 1620 június 28-án Besztercebányáról: Sok jóakarattját és atyafiságát éreztem idáig; «hogy az én atyafiságom és kegyelmetökhöz való nagy szeretetöm inkább megjelenődjék, jöjjön kegyelmed közénk s hozza magával az urát is. Hazánk, nemzetünk és hitünk fentmaradására összegyűltünk. Kegyelmed se szakadjon el tőlünk, hanem urával együtt jöjjön közénk.»¹

Ugyancsak Thurzó Imre valamivel később Batthyány Ferencznek írta volt: «Urunk őfelségét főgondviselőnknek és királyunknak tegnapi napon választottuk illendő szép móddal, nagy örömmel és solemnitással, azmint az kegyelmed jámbor szolgálai is megjelenethetik, holott szemökkel látták, fülükkel hallották. Egyéb már nincs hátra a koronáztatnál, de az akár-mikor is meglehet, kezünkben lévén az koronátartó hely és az korona is, kiért minden igaz magyarnak bizony méltó, háládó szívvel az Istent dicsérni és az közönséges jót velünk együtt promoteálni.»²

Mivel Thurzó gróf ezzel a levelével sem érte el célját, újra Poppel Évához fordult. Most már elevenebb hírokat kezdett pöngetni. Eszébe juttatta Éva asszonynak azt az égbekiáltó igazságtalanságot és lelketlenséget, a mit Rudolf a Lobkovitz Poppel családon elkövetett. Aztán leírván a Batthyányt fenyegető veszedelmet s Bethlen hadainak előnyomulását, esengve kéri Poppel Évát: «Kérje és intse uramat, bátyámat őkegyelmét, hogy gondolja meg magát s tekintse meg azt eleitől fogvást, az ausztriai familia az mi édes nemzetünkön és orszá-

¹ Körm. ltr. Missiles. Gróf Thurzó Imre Poppel Évához.

² U. o. 1620 aug. 26. Besztercebánya. Thurzó megemlíti még, hogy Bethlennek 50,000 embere vagyon.

gunkon mennyi sok kegyetlenkedésekkel uralkodott és az mi jóakaró atyánkfiaihoz a csehekhez minemű igazsággal viselte magát, kinek terhe viselése alatt — jól tudja Batthyány uram — mely keservesen nyögtünk!»¹

Thurzó nem bízván eléggé levele hatásában, személyesen is fölkereste Poppel Évát s szóval is tárgyalt véle.²

És Poppel Éva megértette a hívó szót. Az ország nagyobb részét, rokonait, hitének követőit mind Bethlen táborában látta. Miért maradt volna ő távol? És rávette férjét a Bethlen pártjához való csatlakozásra. Nagy dolog volt ez, mert urának a jövőjét s minden birtokát kockára vetette.

Bizonyos, hogy Poppel Évának nem kis munkájába került ez a rábeszélés. Hiszen az ura csak nem régen tárgyalt Bécsben Wallensteinnal s a többi vezető emberrel. S 1620 augusztus havában újra Bécsbe készült a további teendők megbeszélésére. Ez alkalommal írta neki Eszterházy Miklós e szép sorokat: «Értettem, hogy kegyelmed is igyekszik fölmenni Bécsben, kit kegyelmed igen jól cseleköszik; mostani szegény hazánk állapotjára nézve szükséges is bizony, hogy azok fáradjanak és szolgáljanak ez dologba, az kik fáradhatnak és szolgálhatnak!»³

Eszterházy nem is sejtette, hogy ezidőben Batthyány felesége már Bethlen főembereivel tárgyalgatott. Ha tudta volna, bizonyosan megkísérlette volna, hogy Poppel Évát visszatartsa a veszedelmes lépéstől.

Nem tudjuk, találkozott-e Poppel Éva Bethlen Gáborral? Csak annyi bizonyos, hogy az 1620. év október havában már Bethlen Gábortól kérte a pornói ügy elintézését.⁴ Az is bizonyos, hogy Bethlen Gábor ezidőtől fogva Poppel Évának nagy tisztelője volt. Levelében szerelmes atyafiának mondja őt s férje

¹ Soprony melletti táborból, 1620 okt. 4. Poppel Évához. (Körm. ltr. Missiles.)

² U. o. okt. 21-én kelt levelében maga említi e találkozást.

³ U. o. 1620 aug. 6. Kőszeg: «Útjában ne kerüljön el Kegyelmed, hanem térjen be hozzám.»

⁴ U. o. Thurzó Imre levele Poppel Évához, 1620 okt. 21. Pozsony. Thurzó ez ügyben írja neki: «Mit írjon kegyelmed édes asszonyom-ángyom, szeretettel megértettem. Énnálam legkisebb írása is kegyelmednek parancsolat.»

halála alkalmával (1625.) ő írja neki a legszebb és legbensőbb vigasztaló levelet.

Hol, mikor és miként ismerkedett meg Poppel Éva I. Rákóczi György fejedelemmel, nem tudjuk. De véle is atyafiságot tartott s levelezett. S Rákóczi György a kitelhető legnagyobb udvariassággal teljesíté Poppel Éva kérését.¹ Az ő kedvéért még Csáky Lászlóról is elvonta a haragját. Nincs ebben semmi csodálnivaló. Hiszen Rákóczi elég sűrűn levelezett Poppel Éva rokonaival és tisztelőivel, tehát tudnia kellett, hogy a jóért lángoló, a nemes után törekvő asszonyról van szó, a kit a Dunántúlnak szép földjén sólyomszárnnyon hordott a jó hír.

Politikai és társadalmi életünknek alig van kiemelkedőbb alakja, a ki nem levelezett véle, a ki hódoló tiszteletével föl nem kereste őt. Még a szomszédos török földbirtokosok is jó szívvel köszöntgetik őt s ajándékokkal tisztelik meg. Musztafa szpáhia (földesúr) például «a nemzetes asszonyt és szerelmes gyermekeit» melegen köszönti s tudván, hogy egyik fia meghalt, részvétét fejezi ki. «Sokat bánakodtunk rajta — írja, — de Isten akaratjának meg kell lenni».²

Messze az ország határain túl is tisztelték és becsülték Poppel Éva asszonyt. A lengyel királyné például szeretetreméltó hangon írt levélben kérdezősködik egészségi állapota felől s mikor megtudja, hogy jobbadán van, őszinte örömeinek ad kifejezést.³ Uralkodóink személyesen ismervén őt, nemcsak az országgyűlésekre, hanem egyéb alkalomra is meghívják. Az 1625. évben például Zrínyi György bán írja neki: «Ő fölsége

¹ Mikor Poppel Éva Csáky László érdekében írt Rákóczi Györgynek, ez a többi között imigyen felelt neki: «Az kegyelmed tekintetiért minden időbeli kegyelmességünket és jóakaratunkat hozzája mutatni akarjuk.» (1632 jun. 3. Gyulafehérvár. U. o.)

² Szigetvár, 1622 nov. 20. Musztafa szpáhia, szigetvári cseribasa levele. Egy másik török úr írja: «Én Kara Huszain aga, az nagyságod szép fiainak küldöttem fiatal agarat.» (1611 nov. 12.) Aly alajbég meg török lovat küld ajándékba.

³ Katharina Königin zu Polen, Bécs, 18. máj (év nélkül) Poppel Évához. Köszöni Poppel Éva levelét s végtelenül örvend, hogy P. É. egészsége helyreállt. (Körm. ltr. Missiles.)

igen akarta volna, ha kegyelmed az koronázatra megérkezett volna. Én tülem mindennap tudakozta.»¹

Megkapó az a szeretet, a mivel Poppel Éva unokáit gondozta. Ezek többnyire nála vannak s ő tanítgatja őket. Vejei meg versenyeznek egymással, melyikük szereti őt jobban? Erdődy György gróf (egyik veje) írja például neki: «Senkinek nem engedem, hogy nálamnál igazabb szívvel és nagyobb tökéletességgel legyen nagyságodhoz».² Másik veje: Csáky László is szebbnél-szebb levelekben magasztalja őt s ha állandóan nem kap hírt felőle, már panaszra fordítja a beszédét. Egyik ilyen alkalommal írt levelében olvashatjuk: «Nagyságodat kérem, írjon meg két dolgot nekünk; egyiket: egészségét, hadd örvendjünk rajta; másikat: hová tevé az én régi szerelmes anyámat: Poppel Évát? És ha ugyancsak kicsiny korunkban kellettünk s tetszettünk neki, mikor tér viszont meg az mi anyánknak szíve az mostohaságtúl?»³

A kikkel Poppel Éva érintkezett, a kiket házában fogadott, mind hálálkodva, szeretettel eltelve emlegetik határtalan jószágát és kedvességét. Vágyva-vágyakoznak vissza hozzá s keresik az alkalmat a találkozásra. Hardegg grófné írja például egyik levelében: «Ah! ha a jó Isten megáldana s legalább még egyszer Magyarországra juthatnék, hogy téged láthatnálak s gyermekeidnek örvendhetnék. Édesem! szívem legkedvesebbike! kiírni sem tudom, milyen forrón szeret atyád férjeddal egyetemben s mily sokszor emleget téged».⁴

Női ismerősei és rokonai csak így szólítgatják őt leveleikben: «mein ganz herzallerliebste Frau», «mein in der Welt herzallerliebste Frau» etc. És ne gondoljuk, hogy e levelek írói tán holmi kéréssel állanak elő. Ellenkezőleg! Ők kedveskednek mindenféle aprósággal, ők ajánlgatják szolgálatjukat Poppel Évának. Tehát nem ajkon termett, hanem szívben fogant szók azok, a mikkel Poppel Évához fordultak.

¹ U. o. 1625 decz. 14. Körmend.

² U. o. 1636 decz. 31. Rakicván.

³ U. o. d. u. «Kisebb az én szolgálatom — írja egy másik alkalommal — az nagyságod jóvoltánál!... Csak szellőzni is felmegyek a héten nagyságodhoz, kiváltképpen, ha az pénteki csuka eleven lesz!»

⁴ U. o. Magdalena Gräfin zu Hardegg Poppel Évához. (d. u.)

Az illetén írott emlékeknek egész tömege hirdeti, hogy Poppel Éva lelke messze felülemelkedett a mindennapiságon. Szeretetre méltónak találta őt mindenki, de e szeretetre méltósága nem annyira a külsőségekben, mint inkább a szív nemességében mutatkozott. Hű és következetes volt egész életében. Meggyőződését, szeretetét sem a gyöngye szél, sem az erős vihar meg nem változtathatta. Ápolgató dajkája volt a kölcsönös megértésnek; rendületlen híve a vallási türelemnek. Még a megértés idején is érdemnek szoktuk ezt venni, hát az üldözés és gyűlölködés napjaiban mennyivel inkább annak kell vennünk? A gondviselés olyan szívvel áldotta meg, melyből az érzések összessége teljesen kiszorította az indulatosságot és a gyűlöletet. S ha igaz, hogy a gyűlölet a rontásban, a szeretet a javításban leli örömét: akkor Poppel Éva az olajág hordozója volt megbolygatott társadalmunkban. Nem vihart, hanem szeretetet vetett, hogy békességet arathasson. Az igaz útra egyengette az embereket szóval is, meg a maga lélekemelő példájával is. S a ki őt követte, az el nem tévedett. Élte tavaszán mások boldogságát és örömét növelte, meglelt asszony korában a jövőnek nevelt hasznos fiakat és lányokat. Utolsó éveiben a sors kemény próbára tette. De lelki ereje ekkor sem tört meg. Súlyos és tartós betegség gyötörte őt. Sokat szenvedett, de eltitkolta nagy kínjait. Panasztalanul tűrt, hogy másoknak bánatot ne szerezzen. Ha valaki, ő elmondhatta, hogy a fájdalom legnagyobb kiváltsága a hallgatás. Súlyos betegségében sem tudja megállni, hogy fia és unokái egészsége felől ne tudakozódjék. Szomorúan és megható hangon írja tehát fiának: «Noha inkább kívántatnék s illendőbb is volna, hogy ti értekeznétek állapotom felől, mindazonáltal az mit az szív hozott magával, nem engedi azt az anyai kötelességnek és szeretetnek elfelejtetni.» Kéri tehát fiát, értesítse őt gyermekei egészségéről. (1638.)

Testi fájdalmainál még jobban gyötörte lelki bűja. Tiszta homlokára barázdát vont a sok keserűség, a mivel egyetlen fia illette. De anyai áldását és szeretetét fiától sem vonta meg. Szeretettel hívja őt halálos ágyához s megbékülve költözik el lelke a szebb világba. Azok közé a nagy asszonyok közé tartozott, a kikről ma is hirdetniük kell: a holtak is felnyitják az élők szemeit.

Lobkovitz Poppel Éva kora, politikai, hadi és vallásügyi szempontból a hanyatlás időszakása. Bármire vessük a szemünket, sívár és elszomorító kép terül elénkbe. De mégis vannak igazán nagy embereink, a kik ha nem is voltak egy nézetén, de a közös haza szeretetében, az áldozatkészségben egymással versenyeztek. Aztán ha sívár volt is politikai és vallásügyi láthatárunk, akad mégis olyasmi, a hol a szemünk örömmel pihenhet meg. A családi élet tisztasága, a családi tűzhely melegsége, a régi hagyományokon alapuló patriarchalis élet, a munkaszeretet, a vendéglátás mind oly dolog, melyek főúri háztartásainknak még mindig megszokott sajátsági. A nagybirtok jövedelme még nem vándorol külföldre, hanem a nemes ifjak s lányok meg a szolgáló rend tartására és nevelésére kel el. Olyan asszonyok kormányozzák a legnagyobb magyar háztartásokat, mint Poppel Éva, Czobor Erzsébet, Vesselényi Anna, Nyáry Krisztina, Thurzó Borbála stb. Az ilyen asszonyoknak nagy nevelő iskolájából csak jó magyarok, lelkes hazafiak kerülhetnek ki. Az ilyen családi tűzhelyek adhattak nekünk Zrínyi Miklósokat!

Poppel Éva élete is ilyen tűzhely mellett folyt le. S már csak azért is érdemes őt megismernünk, mert vele együtt egyik leghatalmasabb főúri családunk háztartásának vonzó képe elevenedik meg. Azon tűzhely világa gyulad meg előttünk, mely mellett egykoron árva Zrínyi Miklósunk melegedett . . .

A mit itt Lobkovitz Poppel Éva lelkivilágáról mondtunk, az kulcs Zrínyi Miklósunk jellemének, gondolkodásának és eszmevilágának megértéséhez.

Lobkovitz Poppel Évát sokszoros rokonság fűzte a Zrínyi-családhoz. Ángya volt Miklósunk apjának, kétszeresen rokona a nagyapjának,¹ felesége Zrínyi Doricza fiának, közeli rokona a Széchy, az Archo, Stubenberg, Erdődy, Draskovich stb.

¹ Poppel Éva szeretetreméltó hangon levelezgetett rokonaival a Stubenberg, a Rosenberg stb. család női tagjaival. Ismeretes, hogy a szigeti hős fia, Zrínyi György, először (1568 január 11-én) Pyrhus ab Archo gróf leányát vette nőül. Ez az Archo gróf férje volt Lobkovitz Poppel Éva nagyanyjának. Zrínyi György másodszor (1577 ápril. 12.) Stubenberg Zsófiát vette nőül. Ez is közeli rokona volt Poppel Évának. (Lásd Köz. p. ltr. Fami-lienakten : Zrinyiana.)

családoknak. Ha ehhez hozzávésszük, hogy Lobkovitz Poppel Éva asszony birtokai a Zrínyiek közvetlen szomszédságában voltak, megértjük azt a benső és bizalmas viszonyt, mely Miklósunk édesapja, nagybátyja és Poppel Éva között támadt. Ott találjuk a jó asszonyt már Zrínyi Miklós bölcsőjénél. S mikor ő és Péter árvaságra jutottak, a dolog természete szerint Poppel Éva szárnyai alá kerültek. Mint árva gyermekeket ő gondozta, ő taníttatta s mint ifjakat ő neveltette. És haláláig olyan szeretettel csüggött a két Zrínyi fiún, mint a saját gyermekein. Nincs senki a rokonai között, a kihez úgy ragaszkodott volna Zrínyi Miklós, mint a nevelőanyjához: Poppel Évához. «Charissima mater»-nek írja őt gyermekkorában és szerelmetes édesanyjának hívja ifjú korában. Még mint kis gyermek, mikor csak reszkető kézzel tudta a nevét kiírni, életében legelső levelét Poppel Évához intézi. S a ragaszkodást, mely a gyermekben nevelőanyjához kifejlődött, férfi korában is megőrizte. Poppel Éva levelezéséből tudjuk, hogy a ki Zrínyi Miklóstól akart valamit, először a nevelő-anyját kérte meg, írta pár sort Zrínyinek, mert ökgiyelme néki semmit meg nem tagad.

Bizonyos, hogy Zrínyiből emberséges magyar embert Poppel Éva nevelt. Későbbi fejlődésére már nem volt befolyással. Hogy Zrínyi költő és hadvezér lett, abban neki nincsen része. De igenis az ő áldott befolyásának a világos eredménye Zrínyi Miklósnak erkölcsi és hitbeli meggyőződése. Vannak kell lennie, a ki ezt észre nem veszi. Miként Poppel Éva, ő is a szeretet alapján való kölcsönös megértésnek volt a híve. Nem ismerte a felekezeti türelmetlenséget, a hogy nem ismerte azt nevelőanyja sem. De azért buzgó és hívő lélek volt, mint Poppel Éva. Védelmeszte a protestánsokat, hiszen a kihez oly közel állott, nevelőanyja is protestáns volt. Aztán azt is jól tudta, hogy Poppel Éva is mindig kész volt a segélyre, ha katolikus papok fordultak hozzá.

Tudjuk, hogy Zrínyi Miklós is hajladozott az erdélyi fejedelem felé, mint Poppel Éva. Zrínyi is azokat becsülte legjobban, a kiket Poppel Éva.

Említők, hogy Poppel Éva igen szerette a szép énekeket (verseket) s a zenét. Hiszen lánykorában Balassa Bálint verseivel udvarolgattak néki ifjaink. Még jobban szerette a virágot és

a kertet. Dobrai és tornisai kertjeiben sokszor játszadozott a gyermek Zrínyi Miklós és sokszor megfordult ott ifjú korában is. Ki tudja, nem itt szerette-e meg a költő a kertészetet, melyben később oly sok gyönyörűséget talált? Ki tudja, nem nevelő-anya mellett hallotta-e az első magyar verseket?

Sok ily kérdést vethetünk fel és sokra határozott választ adhatunk. S ha egyik-másik kérdés találgatás marad, annak igen egyszerű az oka. Az 1625. évben meghalt Poppel Éva derék férje, Batthyány Ferencz. Az özvegy ekkor elköltözött a Batthyányak ősi fészkéből és anyai birtokaira vonult — a Zrínyiek szomszédságába. Itt él állandóan. A költözés alkalmával leveleinek jó részét is magával vitte. Hova lettek e levelek? Megvannak-e még, avagy elporladtak? Nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy a Batthyány-család levéltárába nem kerültek vissza. S ha csakugyan örökre elvesztek volna, multunk két nagy alakjának eszmecseréjét veszítettük el vélők.

TAKÁTS SÁNDOR.

A KÖZGAZDASÁGTAN ÉS A VILÁGHÁBORÚ.

I.

Az immár huszonkettedik hónapja tartó világháború a legnagyobb gazdasági erőpróbák egyike. Előidéző okainak sorában véleményem szerint a gazdaságiak a legjelentősebbek. Korántsem lehet azt mondani, hogy ne lennének más természetű okai is. De bizonyos, hogy a háború legfontosabb okát a német-angol gazdasági versenyben kell keresnünk. Ezen alap-ok körül jegeczesedtek ki más, szintén gazdasági természetű okok: Oroszország fejlődésének legfontosabb feltétele a szabad tengeri út; ezért kellett a keleti és a Balkán-probléma megoldására törekednie. Franciaország elvesztett iparos tartománya, Elzász-Lotharingia után sóvárog; a revanche-eszméjének kedvéért szerencsétlen módon köttette le magát adósával, az oroszszal nemcsak pénzügyi, hanem külpolitikai tekintetben is. Japánnak népesége expansiv ereje folytán lett vágya a terjeszkedés Ázsia keleti partvidékén. A monarchia Balkán-politikájának nagy az ellentéte Szerbia és Montenegró tengeri érdekeivel. A surlódások e tekintetben már hosszú évek óta megvannak. Olaszországnak nehezen védhető keleti partjai miatt kellene az Adrián való korlátlan uraság. Bulgária és Törökország gazdasági érdekei most egyeznek a miénkkel stb. stb. A háború kitörésére a közvetlen alkalom a monarchiából indult ki. Nem bírtuk tovább a Szerbia és Oroszország részéről két oldalon gyakorolt nyomást. Ennek folytán vált szükségessé a háború előtti kétszeri mozgósítás és ezzel járt együtt közgazdaságunk stagnálása. Állami önállóságunk és gazdasági életünk fejlődésének biztosítása végett hozzá kellett fognunk a nagy leszámoláshoz, mert bizonytalanságban többé nem maradhattunk. Azonban a Monarchia Szer-

biának szóló hadüzenete a trónörökös-pár meggyilkolását követő negyedik hét végén nem oka a világháborúnak. Csak az utolsó csepp volt ez, mely miatt a víz a pohárból kifolyik. Az igazi ok a német-angol gazdasági ellentét, mely már a háború első hetében tisztán észrevehető valósággá vált. A viszonyokkal ismerős azonban már a marocói kérdés első felvetődésétől (1904) kezdve tisztában volt azzal, hogy a két hatalom közt rövid idő múlva kenyértörésre kerül a sor. Csak az időpont bekövetkezése volt kérdés.

Gazdasági szempontból kiindulva ezek szerint nyilvánvalóvá tehetjük a világháború szükségképiségét, vagyis azt, hogy ennek a világrengető küzdelemnek feltartóztathatatlanul be kellett következnie. Világos azonban, hogy az ily szempontú vizsgálat nem veszi figyelembe a világháború összes okait, hanem csak egy oksoportot vizsgál. Ez a tény pedig bizonyos egyoldalúságot eredményez. De a tudomány mindig egyoldalú. Épen abban van a főerőssége, hogy a jelenségeket egy szempontból szemléli. A világháborút a közgazdaságtan sem vizsgálhatja politikai, nemzeti, erkölcsi, katonai stb. szempontból, hanem csak gazdaságiból. Egyedül ez a vizsgálat a feladata.

A világháború okai közt a gazdasági okok nemcsak a legfontosabbak, hanem lefolyásának módja is elsősorban gazdasági. Nem jelenti ez azt, hogy ne a lövészárkokban, a csatamezőn s ne a stratégia és a taktika katonai szabályai szerint vívják meg ezt a háborút. Hanem azt, hogy a háború katonai célja, azaz saját akarataunknak az ellenségre való reákényszerítése igaz értelmet tulajdonképpen a háború gazdasági célja, vagyis az ellenség gazdasági tönkretétele útján nyer. Ezért érvényesül a háború hatása gazdasági téren, már csak a miatt is, hogy a háborúhoz szükséges eszközöket a gazdasági élet teremti meg. Ennek fokozott igénybevétele pedig szükségképpen megfelelő hatással jár.

A világháború és a közgazdaság így van szoros kapcsolatban egymással. A mikor a mindennapi élet mindennapos filozófiájában annyit beszélnek az értékeknek a háború miatt szükségessé vált átértékeléséről, önként tolul ajkunkra az a kérdés: van-e és lesz-e hatása ennek a világháborúnak

arra az elméletre, a mely a közgazdasági élet törvényeit keresi, valamint arra a közgazdasági politikára, a mely a gazdasági élet irányát a lehetőség határai közt megszabni törekszik? Megváltoztatja-e a háború egyfelől a közgazdasági elmélet eddigi tételeit, a melyek tudományunk szilárd alappilléreiként szerepeltek? S nem léptet-e másfelől közgazdasági politikánkban is újat az eddigi irányzat helyére?

Ezekre a kérdésekre akarok válaszolni.

II.

A legutolsó tiz-tizenkét év már előkészítette a világháborút. Diplomáták, politikusok, vezérkari katonák és közgazdasági írók ez időtől kezdve már körülbelül tisztában voltak azzal, hogy Európának lángba kell borulnia. De hogy a háborúnak a hamu alatt pislogó parazsát mikor és hol lobbantja lángra az államok érdekellentétének mind erősebben fujdogáló szellője s mekkora lesz a tűzvész, mely a békés fejlődés s a nemzetközi együttműködés annyi szép reményét hamvasztja el, — azt senki sem tudta előre megmondani. Az orosz-japán háborútól kezdve 1910-ig tizenhét esetben békésen intézték el az államok egymás közötti összeütközéseiket.¹ Mégsem hihette senki, hogy a nemzetközi vagy választott bíróságok, vagy a többi hatalmak együttes fellépése útján történő elintézési mód minden jövődő nagyobb conflictust is meg tud oldani. A fegyverkezés fokozódó

¹ Ezek voltak 1. a hulli eset Nagybritannia és Oroszország közt, 2. a marocói ügy 1905-ben a Németbirodalom és Franciaország közt, 3. Norvégia és Svédország különválása a karlstadti congressuson, 4. a Csendes-óceáni conflictus 1907-ben Japán és az Egyesült-Államok között, 5. a marocói zavarok okozta ellentét, 6. a casablancai conflictus a Német-birodalom és Franciaország közt. 7. Ugyancsak 1908-ban került ellentétbe a monarchia és Törökország, valamint 8. a monarchia és Szerbia, Bosznia-Hercegovina annexiója miatt. 9. Ilyen conflictust okozott Bulgária függetlenségének kimondása is Törökországgal. 10. Hasonló ellentét támadt 1908-ban Kréta szigete miatt Török- és Görögország közt. 11. 1909-ben a madzsuri vasút ügye China és Japán közt, 12. bizonyos határvillongás Bolivia, Peru és Argen-

terhei hangos szóval figyelmeztettek arra, hogy készülöben van valami. De a tudomány figyelme is a lelkeket megfekvő jövő háborúra irányult. Így commentálgatják sűrűn Bloch Jánosnak 1898-ban oroszul kiadott s a következő években nyugati nyelvekre is lefordított, világszerte nagy feltűnést keltett munkáját, a mely hat kötetben foglalkozik a háborúval. A pacifisták addigi irodalmi tevékenységüket felülmúló mennyiségű írást dobnak lázas sietséggel a piacra s fejtegetik a jövő háború kilátástalanságát s hirdetik az államok egymás közti viszonya szervezésének szükségét. Békecongressusok üléseznek s ugyanakkor szabályokat állapítanak meg a jövő háborúban követendő eljárásokról s az alkalmazható harci eszközökről. A katonai szakirodalom behatóan dolgoztatja fel az orosz-japán háború tanulságait, értékesíteni akarván azokat a jövő háborújában. A mikor pedig a Balkán-háború alatt és az után európai összeütközések fenyegetnek, egyszerre nagyra dagad egy új irodalom: a háborús készenlét s a háborúra való pénzügyi felkészültség irodalma.¹

¶ Egyesek pedig egy új tudomány alapjának megvetésén fáradoznak s elnevezvén ezt *Kriegswirtschaftslehre*-nek, a háborús

tinia közt, 13. az ú. n. Alsóp-ügy Chile és az Egyesült-Államok közt, 14. a madzsuriai kérdés Oroszország és Japán közt teszi éléssé a viszonyt. 15. Kréta szigete miatt 1910-ben kiújul a török-görög ellentét, 16. ugyanezen évben Chile és Peru, valamint 17. Ecuador és Peru kerül ellentétbe. Valamennyi ügyet azonban békésen sikerült megoldani.

Lásd ez ügyek ismertetését A. H. Fried: *Handbuch der Friedensbewegung*. I. rész, II. kiadás. Berlin-Leipzig 1911. 96—103. old.

¹ Első helyen kell említenünk azt a nagy munkát, a mely II. Miklós csárt hirhedt békekiáltványa kiadására bírta, a minek alapján ült össze Hágában 1899 május 18-án, az azóta ú. n. béke-napon 26 állam hivatalos részvételével az első békecongressus. Ez a munka Bloch János államtanácsos híres munkája, a mely németül *Der Krieg*. Übersetzung des russischen Werkes des Autors: *Der zukünftige Krieg in seiner technischen, volkswirtschaftlichen und politischen Bedeutung* czímen 6 lexikonnyolczadrét kötetben jelent meg (Berlin, 1899). Bloch tantételei a VI. kötetben vannak összefoglalva. E mű tartalmát kivonatossan adja Blochnak *Die wahrscheinlichen wirtschaftlichen Folgen eines Krieges zwischen Grossmächten* czímű kis munkája (Berlin, 1901), továbbá két füzet: *Der Krieg der Zukunft*. Auszug aus Johann v. Blochs russischem Werke. Berlin 1899. és *Der Zukunftskrieg nach den Theorien*

közgazdaságtan elméletét igyekeznek megalkotni s gyakorlati feladatait körülírni. E kutatásokat tulajdonképen Otto Neurath, a bécsi új kereskedelmi Akadémia tanára indította meg még a Balkán-háború előtt írt munkájával s próbálta azután fokozatosan kiépíteni az új tudományt.¹ A jelen világháború hatá-

des Staatsrates Johann von Bloch. III. kiadás. Stuttgart 1909. A Bloch jövődöléseivel foglalkozik még *Der Burenkrieg und die Prophezeiungen Johann von Blochs*. Von einem Zeugen. Bern 1903.

A fegyverkezések, a jövő háborúja s a közgazdaság kapcsolatával pedig ezek a munkák: A. H. Fried: *Das Abrüstungsproblem*. Berlin 1905. *The burden of armements. A plea for retrenchement by the Cobden Club*. London 1905. G. H. Perris: *Pour la limitation des armements*. London 1906. R. Steinmetz: *Die Philosophie des Krieges*. Leipzig 1907. Andrew Carnegie: *Armements and their results*. London 1909. Bernhard Serrigny: *Les conséquences économiques et sociales de la prochaine guerre d'après les enseignements des campagnes de 1870—71 et de 1904—05*. Paris 1909. Ludwig Pfeiffer: *Kriegsgeist*. I—IV. rész. Dresden 1909—10. W. Ahr: *Kriegswesen und Volkswirtschaft der Grossmächte während der letzten 30 Jahre*. II. kiadás Berlin 1910. Norman Angell: *The great illusion*. Németül *Die grosse Täuschung* címen jelent meg (Leipzig 1911.), magyarul pedig kivonatossan Rossz üzlét a háború címmel (Budapest 1915). Rudolf Kobatsch: *Die volks- und staatswirtschaftliche Bilanz der Rüstungen*. Wien 1911. Lásd ezt az irodalmat behatóan A. H. Fried id. m. II. rész. II. kiadás Berlin-Leipzig 1913. 423—462. old.

A háborúra való pénzügyi készenlét irodalmából lásd Völeker: *Die deutsche Volkswirtschaft im Kriegsfall*. Leipzig 1909. Fr. v. Bernhardi: *Deutschland und der nächste Krieg*. Stuttgart 1912. Federice Flora: *Le finanze della guerra*. Tanulmány La Riforma Sociale-ban. Torino, 1912. Ad. Jöhr: *Die Volkswirtschaft der Schweiz im Kriegsfall*. Zürich, 1912. Magnus Biermer: *Die finanzielle Mobilmachung*. Giessen 1913. Fr. Neubürger: *Die Kriegsbereitschaft des deutschen Geld- und Kapitalmarktes*. Berlin 1913. Joseph Reinach: *L'armée toujours prête*. Paris 1913. J. Riesser: *Finanzielle Kriegsbereitschaft und Kriegsführung*. II. kiadás Berlin 1913. Hantos Elemér: *A monarchia pénzügyi harc-készültsége, mozgósítása és hadviselése*. Budapest, 1914.

A háborús irodalom legbővebb összefoglalását lásd a Fővárosi Könyvtár kiadványában: *A háború, különös tekintettel gazdasági és társadalmi vonatkozásaira*. (Aktuális kérdések irodalma. 33. szám). Budapest, 1914.

¹ *Die Kriegswirtschaft* című tanulmánya az *V. (16) Jahresbericht der Neuen Wiener Handelsakademie* 5—54 old. (Wien 1910), továbbá *Probleme der Kriegswirtschaftslehre* című értekezése a *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* LXIX. évfolyamában (Tübingen 1913) 438—501 old. és *Die Kriegswirtschaftslehre als Sonderdisziplin* című dolgozata a *Weltwirtschaftliches Archiv* III. évfolyam I. kötete (Jena 1913) 342. és köv. old.

sára talán szilárdabb alapokra helyeződnek az eddigi kísérletek, a mire több irányból jövő komoly igyekezetet találunk.¹

Neurath gondolatmenete az új tudomány megalapozása körül a következő:

A közgazdasági tudomány rendszeres munkái a háború kérdését eddig alig méltatják. Legfeljebb az államgazdaságtani kézikönyvek foglalkoznak ezzel a problémával. Ennek érthető az oka. A közgazdaságtan az angol szabadkereskedelmi iskola hatása alatt kételkedett abban, hogy akármelyik nemzetet is gazdaggá tehetné a háború, a mit ez a felfogás csak a gazdasági forgalom megzavarójának tekint. Ezzel szemben a görögök és a rómaiak szemében a háború egyszerűen keresetforrás volt.² Ez az ókori felfogás tovább folytatódik a középkorban és az újkor elején: a háború áldásos a győztesre, a legyőzöttre nézve ellenben a legnagyobb csapások egyike. A gyarmatháborúkból származó sok előny láttán még a XVII. században is behatóan foglalkozik a tudomány a háborús bevételek és nyereségek méltatásával. Csak akkor változik meg a háborúról való felfogás, a mikor gyarmathirtokaik megszerzése után a népek elzárkózó politikára térnek át s így többet ártanak a kereskedelemnek, mint a mennyit használnak. A visszahatás nem maradhatott el s ez a szabad-kereskedelmi mozgalom volt. A szabad-kereskedelem elvének teljes megvalósulása esetén a gazdasági forgalom szempontjából jelentőség nélkülivé lenne az államok határa, mert minden árú szabadon juthatna egyik országból a másikba. Tehát a háború csak zavart okozna a közgazdaság békés állapotában. Már pedig ez a békés állapot az ideál. Ezt igyekszik elérni a szabadkereskedelmi mozgalom. Ezt a mozgalmat pedig nagyon sok ember szemében helyessé

¹ Pl. Ferdinand Schmidth: *Kriegswirtschaftslehre*. Leipzig 1915. Georg von Mayr: *Volkswirtschaft, Weltwirtschaft, Kriegswirtschaft*. Berlin-Leipzig 1915. Az irodalmat Arthur Blaustein állította össze *Versuch einer Bibliographie zur Kriegswirtschaftslehre* címen a *Weltwirtschaftliches Archiv* 1914. évi folyamában az 506. és köv. oldalakon. Azóta óriási tömeggé nőtt a háborús közgazdasággal foglalkozó irodalom, de azért az ú. n. *Kriegswirtschaftslehre*-re aránylag mégis igen kevés munka vonatkozik.

² Ehhez a szemlélethez hasonló módon igyekszik megtalálni a háborúk és a forradalmak okát a történelmi materializmus is.

és szükségessé tették azok a kellemetlen következmények, a melyek Francia- és Angolországnak egymás ellen életbe léptetett magas vámjaiból származtak. A szabadkereskedelmi irányzat hívei sorában sokan tartották azonban azt, hogy a fejlődésnek induló országok gazdasági élete még mindig nem lehet el privilégiumok és védelmi szabályok nélkül. Csak teljesen fejlett közgazdaságú államok folytathatnak teljesen szabad kereskedelmet a nélkül, hogy ez veszélyes következményekkel járna. Angolország megteheti ezt, mert régebbi mercantilista politikája jelentős fölényhez juttatta más országokkal szemben.

A szabad-kereskedelmi irányzatnak a háborúval szemben való állásfoglalását nagyon könnyű megérteni. Smith is azt vallja, hogy a hadsereg és a hajóraj még háborúban sem tudja megtéríteni költségeit.¹ Ezekkel a nézetekkel a német List szállott szembe, a ki egyenesen azzal gyanúsítja az angol írókat és politikusokat, hogy a szabad-kereskedelem melletti nyilatkozataik tulajdonképen csak a többi államok megtévesztésére valók, arra, hogy a fejlődés útját fel ne ismerjék.² Így

¹ « great fleets and armies, who in time of peace produce nothing, and in the time of war acquire nothing which can compensate the expense of maintaining them, even while the war lasts.» *Wealth of Nations* II. könyv. III. fejezet. London, 1853. 140. old. II. hasáb. Magyar fordítás. II. kiadás. II. kötet. Budapest 1899. 117. old. Smith ezen nézetét talán részben az is indokolhatja, hogy véleménye szerint a hadsereg idegen országban nem tartható el otthonról származó küldemények nélkül. Lásd Neurath: *Die Kriegswirtschaft* 12. old.

² « . . die wahre Politik Englands durch die von Adam Smith erfundenen kosmopolitischen Redensarten und Argumente zu verdecken, um fremde Nationen abzuhalten, diese Politik nachzuahmen.» *Das nationale System der Politischen Oekonomie*. Waentig-féle kiadás a *Sammlung sozialwissenschaftlicher Meister* III. kötetében. Jena 1904. 475—476 old. Lásd még ugyanezen fejezetben (IV. könyv XXXIII. fejezet) előbb: «Stellen wir nun hier summarisch die Staatsmaximen zusammen, vermittelt welcher England zu seiner gegenwärtigen Grösse gelangt ist; sie lauten kurz gefasst so: . . . den Überschuss an productiver Kraft auf die Kolonisation und die Unterwerfung barbarischer Nationen zu verwenden (474. old.) . . . Kriege zu führen und Allianzen zu schliessen mit ausschliesslicher Rücksicht auf das Manufaktur-, Handels-, Schifffahrts- und Kolonialinteresse . . .» (475. old.). Lásd a Sárváry Antal magyar fordításában (*A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere*. III. kötet, Kőszeg, 1843.), 55., 56. és 57. old.

aztán List nemcsak a védvamos politikát, hanem a német flotta megteremtését is ajánlja.

A háború kérdése nemcsak annyi, hogy mit juttat az egyesnek, a mikor a legyőzött ellenséget holmijából kifosztja s nemcsak annyi, hogy mennyire segíti elő a kereskedelmet, hanem az, hogy minő hatással van a közgazdaság egészére. Neurath behatóan vizsgálja ezt a problémát, figyelmesen elemezvén a gazdasági élet különböző terein észrevehető változásokat. És így arra a végeredményre jut, hogy a háború minden másnál erősebben kényszeríti a társadalmat arra, hogy ez a meglevő jószágmenyiséget, ne pedig a meglevő pénzmennyiséget tegye vizsgálata tárgyává. Csak a háborúban válik nyilvánvalóvá, hogy a fegyverekben, a lőszerben, a szállítási eszközökben, a népesség eltartására szolgáló árúknak való fölény dönt. Lehetséges ugyan, hogy a pénzügyi erő bizonyos mértékig kiegyenlítheti a katonai veszteségek hatását. Ámde a pénz szerepét tulajdonképpen a háború világítja meg, mert ekkor tűnik ki, hogy a pénz csak a jószágszerzés megkönnyítésére szolgáló eszközök egyike. Ezt az eszközt a háború teremtette szükség idején az állam több energiával igyekszik a maga céljai elérésére felhasználni, mint máskor. Ha így nem éri el a cél, akkor utolsó lehetőségnek még mindig megmarad számára a naturálgazdaságra való visszatérés, feltéve, hogy pénzvisszonyai nem kielégítőek ugyan, de productiv ereje még van.

A háború aránylag kevesebb kárral jár, mint első tekintetre a sok productiv erő megsemmisítése s a megmaradó productiv erőknak háborús célokra való felhasználása után várni lehetne. Ennek az az oka, hogy a békés közgazdaságban nincs meg a termelő erők teljes kifejtése. Ezeknek éppen a háború adja meg azt a lehetőséget, hogy hatékonyak legyenek, akár úgy, hogy a productivitási (vagyis az egész nemzet közgazdaságának termelékenységére szempontjából vett) tekintetek kerülnek fölébe a rentabilitási (vagyis az egyes ember egyéni gazdasága jövedelmezőségének szempontjából vett) tekinteteknek, akár pedig úgy, hogy a forgalom szabadul meg különbeni akadályaitól. Sőt a mai gazdasági renddel járó relatív túlnépesedést is felszívhatja és megszüntetheti a háború. Éppen ezért kevésbé jogosult a háborúval járó nagy károk miatti panaszkodás.

Sokkal inkább helyén való a társadalmi rendünket érő azon panasz, hogy ebben a háborúval járó nagy pusztulás sem okoz túlságosan nagy kárt, sőt a háború időközönként még jótékony hatású is.

Igy egészen érthető, ha azt kérdezik, hogy békés úton mikép volna ez vagy az esetleg ennél nagyobb eredmény elérhető? Ha lehetséges volna olyan reform, a mely korlátlan termelést és fogyasztást enged, akkor a háború nagyobb csapás lenne, mint a milyen manapság. S talán akkor könnyebben lehetne teljesen elkerülni a háborúkat. A közvetlen feladat nem az, hogy egyenesen a háború ellen küzdjünk, hanem hogy közgazdaságunk azon hiányai ellen harcoljunk, a melyek a mai társadalmi rendben elviselhetőbbé teszik a háború borzalmaait s fokozzák az előnyeit.¹

Sokan vizsgálták már azt a kérdést, mi a hatása a háborúnak az állami életre? Melyek előnyei a győztes, s melyek a hátrányai a legyőzött szempontjából? Továbbá azt is, hogy miképen kellene megalkotni azt a rendet, a melyben nincsen háború? Vajjon e célból magának az emberi természetnek kellene-e megváltoznia, vagy elegendő lenne, ha csak az életmód alakulna át?

Ezeknek a vizsgálatoknak közös a hibájok: hiányzik belőlük a rendszer. Ezt akarja Neurath pótolni, a mikor egy kérdés-csoportot élesen kiemel s annak belső kapcsolatát feltárva, megkísérli egy önálló tudományág: a *háborús közgazdaságtan* alapjává tenni és e disciplina feladatául a háborúk előnyeinek és hátrányainak rendszeres kifejtését jelöli meg. Oly elmélet megalkotását kísérli meg, a mely a háborúnak az emberi csoportok öröm- és fájdalomérzetének növelésére gyakorolt hatását állapítja meg. Miután az öröm- és fájdalomérzetet közös névvel *sensation*nak nevezi, eredeti problémáját is így formulázza: «Mikép hat a háború az egyesek, illetve egyes társadalmi csoportok *sensatio*ira?» E *sensatio*ók összehasonlítható voltát, az ásványok keménységi fokozatához hasonló scalába szedését, okaik megállapítását, azoknak a háborúban tapasztalt törvényszerűségét stb. pontosan elemezi. Azon-

¹ Lásd Neurath *Kriegswirtschaft* című már id. tanulmánya 53—54. old.

ban kénytelen beismerni, hogy a háborús közgazdaságtan vizsgálati területét fogalmilag csak igen durván lehet elhatárolni; tehát sok olyasmit is be kell ide vonni, a mi élesebb analízis mellett onnan kihagyandó lenne. A rendszer megalkotására irányuló kísérlet tehát jelentékeny hibákkal van terhelve. A rendszerezőt az a vágy vezeti, hogy hiánytalanul varázsolja a néző szeme elé a maga mesterművét. Így hazugságra születik, mert kénytelen a valóságban hepehupás helyeket kisimítani, az ugrásokat kitölteni. A teljes rendszer ezért csak ideál marad, a mit csak látszólag lehet anticipálni. Az anticipálás egyszer-másszor ugyan termékeny, mert további kutatásra indít, de bénítólag is hat, mert az egyszer már fölállított rendszerek nem ritkán megkövesítik a tudományos kutatást. Ép ezért, ha a háborús közgazdaság concret tényeihez nyúlunk, akkor a *sensatio-katazter* készítésének lehetőségét kell vizsgálnunk. A *sensatiók* statisztikai rögzítése elé akadályok tornyosulnak; így csak a *sensatiók* okának statisztikája pótolhatja ezt. Valósággal azonban még ez sem fejlődött ki eléggé. Pl. a napoleoni háborúk idejéről a Colquhoun által gyűjtött adattömegnek is az a baja, hogy pénzbeli árakra vonatkozik. Már pedig a háborús közgazdasági vizsgálatokban nem az a döntő jelentőségű, hogy mennyi pénzért vásárol valamely nép gabonát vagy gyapotot, hanem hogy milyen mennyiséget használ el? A gabona ára csökkenhet, de tömege növekedhetik, úgy hogy a nép jobban táplálkozik, de kevesebb pénzért fogyaszt. A míg a fogyasztási statisztika bizonyos tekintetben használható surrogatum a *sensatiók* fent említett statisztikája helyett, addig az árak összegére vonatkozó statisztika e tekintetben teljesen használhatatlan, ha csak kerülő úton nem számítjuk ki a pénzmennyiségből az árúmennyiséget. Ép így van ez a jövedelmi statisztikával is. A pénzbeli jövedelmeket a háztartási költségvetések útján kell előbb átszámítani; ez pedig nem mindenkor ad kielégítő eredményt, mivel a naturalis jövedelmeket igen nehéz megfogni. Az ilyennemű modernebb kísérletek közül még a Shadwell tanulmánya a legjobb.¹ Ennek mintájára kellene leírni

¹ Arthur Shadwell: *England, Deutschland und Amerika. Eine vergleichende Studie ihrer industriellen Leistungsfähigkeit*. Német fordítás F. Leo-tól. 1908.

az országoknak a háború előtti és utáni állapotát. Az az al-elmélet, a mely a pénzben való számításban látja az ideált, a statisztikát azzal az átokkal verte meg, hogy a nagy statisztikusok fáradtságos munkája sokszor csaknem haszon nélkül való. A háborús közgazdaságtanban az egész pénzapparátus csak annyiban érdekel bennünket, hogy a népességnek a szükségleti cikkekről való gondoskodását ez könnyíti vagy ép ez nehezíti meg. De több jelentősége nincsen. Lehet, hogy valaki a közgazdaságtant csak a pénzgazdaság elméletének látja, de ekkor sem szabad elfelejtenie, hogy ha a sensatiók okát keresi, a pénztől mentes gazdasági rendet ép annyira vizsgálnia kell, mint a pénzen alapuló gazdasági szerkezetet. A háborúban sok minden megváltozik, ezért kell a statisztikai felvételeknek is megváltozniuk.¹

Ezen elméleti alaptételek tisztázása után Neurath példakön mutatja be, milyenek azok a tapasztalati tények, a melyek a háborús közgazdaságtanban az elméleti vizsgálódás tárgyává teendők? Vannak öröm- és fájdalomérzetek, melyeket a megsebesítés és a gyilkolás, a győzelem, az otthonmaradás, a küzdelemben való részvétel stb. vált ki. De ezeket igen nehéz leírni. Ezért nem foglalkozhatunk velök. Inkább azok a változások érdekelnek bennünket, a melyeken az élet rendje megy keresztül. Így foglalkozik Neurath a Norman Angell azon téves állításával, hogy a magántulajdon occupálása s más ehhez hasonló szerzési mód a modern háborúban nem jelentős. Régebben kétségtelenül nagyobb volt ennek a szerepe, de még a mai háború előtti utolsó háborúban is igen fontos tény volt az ellenséges kereskedelmi hajók elvétele. A világháborúból pedig jól ismerjük ezt a szokást. Csak az a kérdés, hogy valamely hatalom semmire tekintettel nem lévő eljárásával remélheti-e, hogy tartós előnyöket érhet el? Ha igen, akkor jaj a legyőzöttnek: a győztesnek nincsen lelkiismeretfurdalása. A hajók elvételének a legyőzöttre gyakorolt hátrányos hatása sokkal nagyobb, mint az a minimális előny, hogy a hajóépítés fellendül és a hajómunkások kenyérhez jutnak. Mert a hajók lefoglalása a népesség összfojgyasztását lényegesen csökkenti. A győztesre

¹ *Probleme der Kriegswirtschaftslehre* című már id. értekezése 438—460. o.

alig jár ez valami hátránnyal. Lehet, hogy válságba jut a hajó-építő ipar s hogy a kereskedelmi hajóraj szaporodása folytán csökken a hajóstársaságok nyeresége. De nagyjában az így megszerzett hajók nemcsak a győztes állam eddigi fuvarjait végzik, hanem a legyőzött ország kereskedelmi hajójárait is teljesítik. Ez pedig az össztermelés fokozására szolgál.

Ugyanígy elemzi az előnyök és a hátrányok szempontjából az árúk elvételének és az árúk megsemmisítésének kérdését is. Az utóbbihoz hasonló közvetett gazdagodási lehetőséget nyújt a győztesnek az, hogy a meghódított terület tisztai és hivatalnoki állásait kizárólag vagy túlnyomó részben magának vagy jövőendő nemzedékeinek tartja fenn. De a győztes állam nemcsak hivatalnoki állásokat ad, hanem mindenfajta concessiókat is, kezdve a vasútépítési engedélytől egész a kocsmajogig. Ezen az úton is előnyös helyzetbe kerülnek a győztesek és hátrányba a legyőzöttek. De ott a szállítási tarifák kérdése is. Ennek végtelenül érdekes példája Bosznia-Hercegovinának, mint gyarmatterületnek a monarchia által való kihasználása a liszttarifa keretében. A vámvonal eltolódása folytán a győztes a maga piacát, vagyis áruí elhelyezésének területét növeli, még pedig oly részekkel, a melyek eddig el voltak zárva előle. A mai háborúban pl. Krakó piacának terjedelmesebbé válása a győztes monarchiának előnyöket nyújt. Az orosz lengyelországi iparos vidékek bekebelezése már válságok csiráját rejtheti magában, mert az eddig a vámvonalon kívül levő gyárak most egyszerre versenytársak lesznek s áruikat vámmentesen hozzák a piacra.¹

A győztesnek legközvetlenebb előnyt a magánföldtulajdon elvétele nyújt, akár kárpótolják azért az eddigi tulajdonost, akár nem. De az elvételnek közvetlen folyománya az, hogy az eddigi tulajdonos elvesztvén földbirtokát, munkássorba süllyed le s így a nagyüzemek munkaerőbeli szükségletének céljára felhasználható proletár-tömegbe kerül.

A sensatiók összegére nemcsak a hadviselés és a hódítás gyakorol hatást, hanem más tényező is. Így az erős militarista

¹ A mai változás hatását előre még nem lehet teljesen tisztán látni. De hogy a területhódítás kétélű fegyver lehet, arra élénk példa Elsassnak 1871-ben történt bekebelezése után az ottani fejlett vasiparnak a Német-birodalom vasiparára gyakorolt hatás

hatalom minden hódítás nélkül is szert tehet kereskedelmi előnyökre. Erre példa az 1839-iki angol-khínai ópium-háború s a monarchiának 1905-ben Szerbiával szemben gyakorolt eljárása. Mivel a szerbek nem akarták az ágyúkat és a tüzérségi anyagot a monarchiából beszerezni, a monarchia egyszerűen elzárta határát a szerb hús és a szerb marha elől. Neurath vizsgálja még a befolyási sphærák megteremtésére irányuló törekvések hatását, a boycott-mozgalmakat, a ki- és beviteli tilalmakat is. Érinti a háborúhoz szükséges emberanyag megszerzésének problémáját, a népességnek a háború okozta csökkenését és aránylag rövid idő alatti visszapótlódását; a háború viseléséhez szükséges anyagi eszközök előteremtésének módját adók és kölcsönök útján, továbbá a jegypénzkibocsátást, az ármaximálásokat s a naturálgazdaságra való visszatérés tervének azt a módját, hogy olyan zárt rendszer legyen teremthető, a mely a pénz- és hitelszerkezettől teljesen függetlenül is biztosítja háború esetén a népesség eltartását. Itt fejti ki nézetét a pénznek háború alkalmával való szerepéről, s hangsúlyozza, hogy irreális a háború hatásának azon feltevés mellett való vizsgálata, hogy a békében uralkodó pénz- és hitelszerkezet elvei a háború alatt is változatlanul megmaradnak. E kérdéssel kapcsolatban kutatja a hadi kárpótlások előnyeit és hátrányait¹.

Mindebből a vizsgálatból kiderül, hogy a háborús közgazdaságtannak, mint a háborúnak, az emberi csoportok örömeire vagy fájdalmára gyakorolt hatását vizsgáló elméletnek megalkotása még csak kísérlet, mert részint elvi, részben technikai természetű nehézségekbe ütközik. Empirikus alapként szükséges lenne a sensatiók katasztréneke megalkotása. Ez nagyon nehéz. Surrogatumaik pedig (mint pl. a fogyasztási statisztika) csak tökéletlen pótszerek. A concret problémák vizsgálatánál pedig az derül ki, hogy a háború nem egységes módon van kapcsolatban valamely embercsoport öröm- és fájdalomérzetével. A mi társadalmi rendünk, a mely a meglevő erőket nem kielégítő módon használja fel, egyfelől egyenesen háborút létesít (pl. védekezni kell az idegen árú és az idegen munkaerő ellen, vagy arra kell kényszeríteni másokat, hogy a mi árúinkat s a mi munkaerőn-

¹ Id. értekezés 461—496. old.

ket fogadják el, mindezt azért, mert idegen államokkal közvetlenül automatikusan nem léphetünk kooperatív kapcsolatba), másfelől pedig a háborúval járó bajok súlyát csökkenti (t. i. a meglevő tartalékokból könnyen lehet pótolni a veszteségeket, sőt a háború következtében helyenként még az eddig lekötött erők is felszabadulnak). Talán a társadalom mai cékonómia-tlan szerkezete az oka annak, hogy a háborúval manapság aránylag olyan kevés gazdasági kár jár.¹

Szándékosan időztem ilyen sokáig, talán a kelleténél is tovább, Neurath felfogásának ismertetésénél. Tétélei részletes bemutatásával annak igazolása volt a célom, hogy a háborús közgazdaságról szóló új tudománynak bizony ma még csak a csirája van meg. Neurath a háború előnyös és káros gazdasági következményeinek feltárására akar építeni. De az empirikus eszközök ki nem elégítő volta folytán ez az alap nem lehet elég szilárd. Hiszen a háborúk következményeinek aránylag csak igen csekély részéhez férnek hozzá a statisztikai kimutatások. A legtöbb háborús következmény tekintetében csak symptomatikus vizsgálódásra lehetünk utalva. Az egyes gazdaságok háborús kataszterét alig lehet megcsinálni és így ennek alapján nem is lehetséges az országok háború előtti, az alatti és az utáni helyzetének pontos vizsgálata.

A háború gazdasági következményeinek megállapítása céljából a közgazdaságtan isoláló módszeréhez sem folyamodhatunk, mert a jelenségek bonyolult volta okoz nehézséget. A háború teljes gazdasági hatását csak akkor tárhatnók fel, ha a háborúban résztvevő összes közgazdaságokat vizsgálunk. Már pedig itt igen bonyolult kapcsolatokkal van dolgunk. A háborús válság — a mint Schmid e nagyon találó névben foglalja össze a háborúnak a közgazdaságra gyakorolt hatását — nem részleges krízis, a mi a kereskedelmet, az ipart vagy a földművelést éri, hanem az egész közgazdaságot felöleli. Sőt mi több, a mai világháború hatása a béke idején már teljesen kifejtett világ-gazdasági vonatkozások folytán a hadviselő nemzeteken túl a semleges országokat is érinti. Schmid ezért kívánja a tények pontos gyűjtését és gondos megfigyelését. Ezen az

¹ Ugyanott. 497—501. old.

alapon lehet majd megalkotni a háborús közgazdaság tudományát. De akkor le kell számolni a közgazdaságtannak azzal, hogy a háború abnormalis jelenség, tehát főlölesleges a közte és a gazdasági élet közt meglevő bonyolult összefüggés vizsgálata. Mert eddigelé legfeljebb a háború kitörésekor bekövetkező s a pénz- és tőkepiacot érintő hatást tette vizsgálata tárgyává.¹

A német statisztikusok nestora, Georg von Mayr is szükségesnek tartja a háborús közgazdaságtan tudományának megalkotását. A rendszert ugyan még nem tudja tisztán kifejteni, de ad néhány irányvonalat, a mely szerinte az új tudomány felépítésénél használható lesz. Szerinte is csak az inductiv kutatás s az idevágó jelenségek gondos megfigyelése biztathat a czél elérése tekintetében sikerrel. Deductióról és individualis szellemi munkából folyó megoldásról itt nem lehet szó. A háborús közgazdaságtan elméleti része főképen a háborús közgazdaságtan törvényeit vizsgálná. Ehhez járulna a gazdasági élet vizsgálata a háborúra való közelebbi és távolabbi előkészület alatt, valamint a gazdasági életnek a háború után való különleges alakulásáról szóló vizsgálat, a mi a háború következtében állott

¹ Lásd id. munka 3—7. old. Schmid különben a háborús közgazdaságtan elméletéhez két gyakorlati disciplinát csatol: a hadsereg gazdasági igazgatásának tanát és háborús pénzügytant. Amabban (7—15. old.) a háború gazdasági előkészítését, a tőke és a hadsereg egymáshoz való viszonyát, a régi és modern idők fegyver-, ruházati és élelmezési ügyét, a hadiflotta építését, emberi élelmezését s a hadsereg igazgatásának más gazdasági ágait s főleg a katonai közlekedés ügyeit tárgyalja. Emebben (16—37. old.) a fegyverkezés költségeivel, a háborús pénzügyi statisztikával, a hadi adókkal, a pénzügyi mozgósítással, a hadi kincs kérdésével, a jegybankok mint hadi bankok szervezetével, a hadi kölcsönökkel, hadi károkkal és a kárpótlásokkal foglalkozik. Az elméleti kérdésekkel szembe állítja a háborús gazdasági politikát (37—137. old.), a mely a háborús népesedési politikát, a háborús népesedési statisztikát, az általános természetű háborús gazdasági rendszabályokat, a háborús pénz- és fizetési forgalmat, a moratoriumok kérdését, a hadi hitelügyet, a háború alatti népélelmezés kérdését, a gabonavámok felfüggesztését, a maximális árakat s a közgazdasági élet egyes ágainak a háború alatti helyzetét s a háborús szociálpolitikát egész terjedelmében felöleli. Végül (137—147. old.) a nemzetközi háborús gazdasági politikára is kitér s ebben a jelen világháborút mint megsemmisítő gazdasági harcot írja le. Itt emlékezik meg a gazdasági retorsiók politikájáról, hogy végre összefoglalja a háborús gazdasági politika alap gondolatát s ismertesse e politikának a béke ügyére levonható tanulságait.

elő. Ez a rész tehát a háborús közgazdaságnak a közgazdaság elemi fogalmaira való különös hatását vizsgálja.¹ A gyakorlati irányú háborús közgazdaságtan feladatát pedig abban találja, hogy az államnak a háborúban való tényleges részvétele gazdasági elemeit vizsgálja, vagyis az állam háborús vállalkozásának elemeit. Azután pedig az állam háborús tevékenységének visszahatását a nemzeti gazdaságra s annak egyes termelési, forgalmi és fogyasztási csoportjaira. Az első feladat a háborús vállalkozás különleges tana, a második a gyakorlati háborús közgazdaságtan szűkebb értelemben. Ehhez járul még a háborús pénzügytan, a mi háborús vállalkozás pénzellátását, illetve a háborúnak a közháztartás alakulására való befolyását tárgyalja. Valamint a háborús sociálpolitika, a mely a háború által létesített különleges sociálpolitikai jelenségekkel foglalkozik s kiterjeszkedik a háborúnak a békés sociálpolitika alakulására gyakorolt befolyása ismertetésére is.²

III.

A háborús közgazdaságtan, mint új tudomány, a háború folytán beállott gazdasági törvényszerűségekkel, illetve gyakorlati részében az állam háborús közgazdasági intézkedéseinek hatásával foglalkozik. Jelentős kísérlet tagadhatatlanul. Tudo-

¹ Mayr példának hozza fel, hogy mennyire megváltozik a háború alatt a szükséglet vagy a javak fogalma. A termelés tanában is gazdag anyagot talál az elmélet a háborús gazdaság külön érdeke szempontjából. Itt két főirány nyilvánul. Az egyik a hadviselésre közvetlenül jelentős termelés (fegyverek, lőszer stb.), a másik az összes népesség élelmezésére szolgáló termelés kielégítő alakulása. A hazai föld jelentősége növekszik. A tőke és a munka is más viszonyba kerül, mint békeidőben. Fontos az eltolódás és pótlás kérdése a munkaerő tekintetében, a mire a hadseregnek most oly nagy szüksége van. A vállalatoknál is módosulás van. Idegen vállalatok háttérbe szorulnak s a községek és az állam vállalatainak jelentősége fokozódik. Az ellenség meghódított földjén való termelés kérdése is sok érdekes problémát nyújt. A forgalom és a fogyasztás tanának is nagy a jelentősége a háborús közgazdaság elméletének szempontjából. — Lásd id. m. 29—32. old.

² Mayr pontosan felsorolja az idevágó gyakorlati kérdéseket a 32—53 oldalon. A háborús pénzügytan s főleg a sociálpolitika, a melyet ő csupán a kiéptendő háborús társadalomtan egyik részének tekint, már sokkal kisebb figyelemben részesül az ő különben is vázlatos munkájában.

mányunkat a háború és a közgazdaság kapcsolatának kiemelése folytán bizonyára mélyíteni is fogja. De arra a kérdésre nem felel, a melyre mi akarunk választ adni. Ez a kérdés pedig az, hogy van-e hatása a világháborúnak a közgazdasági elméletre s megváltoztatta-e a háború a közgazdasági elmélet eddigi tételeit, a melyek tudományunk szilárd alappilléreiként szerepeltek? Nem léptet-e majd újat a közgazdasági politika eddigi iránya helyére? A válaszadás előtt még tisztáznunk kell valamit.

A közgazdaságtan a társadalom gazdasági életnyilvánulásainak törvényét kutatja. E munkájában az eljárás módja nem lehet más, mint minden más tudományé: a jelenségek leírása jellemző sajátosságaik megállapítása alapján, kifejlődésük megismerése, valamint azok egymással való kapcsolatának causalis feltárása, azaz törvényszerűségeik felderítése. A tudomány tulajdonképeni feladata a legutóbbi. A többi csak alap, a min a törvényszerűség felderítése nyugszik. Ezek szerint a közgazdaságtannak elgelőször is a ma előttünk álló közgazdasággal kell foglalkoznia. Ismertetni annak jellemző sajátosságait, megállapítani a milliónyi változatosságú jelenségekben a tipikusakat. De a közgazdaság történelmi fejlődés eredménye. Így a közgazdaság történelmi fejlődését is ismertetni kell. Azonban ekkor sem lehet szó a beláthatatlan mennyiségű változatok chronologikus felsorolásáról, hanem a fejlődés tipikus jelenségeinek megállapításáról. A tulajdonképeni tudományos cél meg-előző ezen két feladat a leíró közgazdaságtanra és a közgazdaság történetére vár. Mind a kettő csak a közgazdaság jelen, illetve multbeli szervezetének, nem pedig e szervezet életműködésének az ismertetése. A közgazdaságtannak ez a része statikai jellegű, azaz a közgazdaság nyugvó állapotát ismerteti. Hasonlíthatnók ezt az orvosi tudomány anatómiájához, mely a test szerkezetét írja le, vagy a morfológiához, az alakzatok ezen ismertetőjéhez.

A közgazdaságtan tulajdonképeni célja azonban az okozati kapcsolat felismerése alapján a törvényszerűségek megállapítása. Erre van alkalom már a közgazdaság szervezetének tanában is. Azonban ez a feladat a valóságban arra a részre vár, a mely a közgazdaság szervezetének életműködését ismerteti. Ez a rész dinamikai jellegű, mert a jelenségeket a rájuk ható tényezők változása mellett vizsgálja.

Hasonló az orvosi tudomány physiologiájához, a mely a test szerveinek működését, életfolyamatát kutatja. A közgazdasági életfolyamat törvényei megállapításával a közgazdaságtannak ez a része közgazdasági elméletté lesz. T. i. az elmélet a folyamatok egész kategóriájának abstract kifejezését jelenti. Olyaténkép, hogy általa minden egyes folyamat lefolyását megismerjük, ha az eset különös feltételeit az általános formulába behelyettesítjük. A nehézkedés elméletéből pl. le lehet vezetni minden bolygó mozgását, ha adva van a Naphoz való helyzete és pillanati gyorsasága. Az elmélet tehát nem az állapotokat, hanem az egyenlő módon ismétlődő, azaz nem individualis folyamatokat öleli fel. A közgazdasági elmélet megalkotása így csak akkor lehetséges, hogyha elégséges egyformasággal merülnek fel gazdasági tömegjelenségek, olyan helyzetben, melynek lényeges feltételei hosszabb időn keresztül megközelítőleg azonosak maradnak. A közgazdaság mai életműködésében a gazdasági egységek, vagyis az egyes gazdaságok közt folytonosan ismétlődnek bizonyos vonatkozások. Ezek útján elégitik ki az egyes gazdálkodó alanyok a maguk szükségleteit. De az elméleti kutatásnak éppen ezért kell két probléma körül kifejeződnie. Az egyik ezek közül az áralakulás, a másik pedig a jövedelemmegoszlás. Nem azért feladata ez a kutatásnak, mintha a mai közgazdasági szerkezetet a lehető legjobbnak tartanók. Hanem azért, mert egyedül ebben a gazdasági szerkezetben s egyedül ennek az életműködésében vannak meg a közgazdaságot alkotó gazdasági egységek közt azok a kapcsolatok, a melyek az elméleti kutatás érdekes és fontos tárgyául kínálkoznak.

De a közgazdaságtannak még egy további része is van. A közgazdaság életműködésének elméleti vizsgálatában az államot és az állam tevékenységét csak két vonatkozásban vesszük figyelembe. Az állam védelmezi a gazdálkodó alanyokat s azok tulajdonjogát, de e mellett szükség esetén kényszerhatalmával is biztosítja a szerződésileg vállalt kötelezettségek teljesítését. A közgazdaságnak tulajdonképen nincs is másra szüksége az államtól a végből, hogy életét folytathassa. Azonban az állam tevékenysége sohasem szorítkozott erre a minimális mértékre. Az állam messzemenőleg beavatkozott a gazda-

sági életbe, irányította azt. Irányítja manapság is s most a háború alatt még inkább, mint máskor akármikor. A közgazdaság életébe való ezen állami beavatkozással a közgazdasági politika foglalkozik, a mely a gyakorlati jelentőség szempontjából vizsgálja az államnak s a kényszerhatalmú közületeknek a közgazdaság terén manapság kifejtett tevékenységét.¹

IV.

A feltett kérdések rendszeres vizsgálata közben először is azt kell szemügyre vennünk, miféle változást okozott a világháború a közgazdaság szervezetében?

A monarchia Szerbia elleni háborújának világháborúvá való átfejlődésével, a mikor az ú. n. központi hatalmak (a Német-birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia) kerültek szembe a hármas entente hatalmaival (Orosz- és Franciaország és Nagybritannia), a melyeket délen Szerbia és Montenegró, nyugaton pedig Belgium támogatott, és később, a mikor már megtörtént Törökországnak és Bulgáriának a központi hatalmakhoz való csatlakozása, Olaszországnak pedig az entente oldalán a háborúba való beavatkozása, a mi a hármas entente-ot négyessé változtatta, — a világgazdaság kialakítására irányuló tendenciáknak egyszerre vége lett. Két ellenséges táborra osztott az európai közgazdaság. Mellette harmadik tábornak ott maradt a semlegesek: Helvétia, Spanyolország, Hollandia, a három skandináv állam és Románia közgazdasága. A semlegesek közül Portugália a legújabb időben szintén hadakozó féllé vált. Görögországot eleget csábítgatta az entente, Romániára pedig mindkét fél igyekszik nyomást gyakorolni.

De a háború nemcsak a világgazdasági vonatkozásokat szüntette meg, hanem egyszersmind zárt nemzeti, illetve a központi szövetséges államok területére korlátozott közgazdasággá alakította át a középponti hatalmak közgazdaságát. Az

¹ Lásd a közgazdaságtan rendszere tekintetében szerző munkáját *A közgazdaságtan elemei*. I. kötet. Debreczen 1915. 40—44. old., a hol bő irodalmi utalások is találhatók.

ellenfél a köponti hatalmak ellen nemcsak fegyveres háborút visel, hanem zárt gazdaságukat is a fegyveres háború szükségépeni kiegészítőjével, a gazdasági háborúval támadja.¹

¹ A washingtoni német nagykövet által az északamerikai Egyesült Államok államtitkárának 1916 március elején átnyújtott jegyzék elmondja, hogy Nagybritannia a háború kitörése után azonnal megkezdte a semleges államok legális kereskedelmének korlátozását, hogy ezzel a Német-birodalmat sújthassa. A dugárúkra vonatkozó határozmányokat több ízben rendszeresen szigorította, s már 1914 novemberében az egész Északi-tengert haditerületnek nyilvánította. Aknák és hadihajók útján súlyos akadályokat állított a kereskedelmi hajózás elé. Hiába tiltakoztak a semleges államok, ettől az időtől kezdve a semlegeseknek a Német-birodalommal való tengeri kereskedelme elveszett. Ezért nyult 1915 februárjában a Német-birodalom ellenrendszabályokhoz. Igénybe vette azt az új hadviselő eszközt, a melyet a nemzetközi jog még nem szabályozott. Ez pedig a tengeralattjáró-hajó. Ezzel ő is korlátozta a semlegesek mozgási szabadságát. Az Egyesült-Államok kormánya ezután mindkét félhez fordult. A Német birodalomhoz azért, hogy az új fegyverek használatánál alkalmazkodjék a tengeri hadviselés eszközeire vonatkozó régi szabályokhoz, Angliához pedig azért, hogy engedje át az élelmiszereket a Német-birodalom nem harczoló lakosságának való kiosztás céljából, persze amerikai ellenőrzés mellett. A Német-birodalom 1915 márczius 11-én hajlandónak mutatkozott az amerikai kívánság teljesítésére, Nagybritannia ellenben visszautasította a javaslatot s megszüntette a Német birodalommal való semleges kereskedelemnek a nemzetközi jogban biztosított szabadsága utolsó maradványát. Vagyis nyíltan bevallott célja lett, hogy a Német-birodalmat s vele együtt az Osztrák-Magyar monarchiát kiéheztesse és így győzze le. Sőt majdnem minden kereskedelmi hajóját is felfegyverezte. Ebből — tudjuk — conflictus támadt az Egyesült-Államok és a Német-birodalom között, mert az ilyen felfegyverzett angol hajóknak megtorpedózása alkalmával amerikai állampolgárok is elvesztek. Ez a conflictus még nincs elsímítva, sőt 1916. husvétjakor újabb erős hangú jegyzéket intéztek az Egyesült-Államok a Német-birodalomhoz, a melyben a tengeralattjáró-hajók működésének teljes megszüntetését követelik.

Az angolok által kezdeményezett blokád 1915 márcziusától kezdve a semleges kereskedelmet kétségtelenül távol tartja a német kikötőktől. A Német-birodalom behozatala így Anglia tetszésétől függ; a német árukivitel pedig a tengeren majdnem lehetetlenné van téve. De Nagybritannia igyekszik meggátolni a Német-birodalomnak a szomszéd semleges államokkal való tengeri forgalmát is a dugárúkra vonatkozó szabályok megszigorításával, s megakadályozni a németeknek és szövetséges társaiknak a külfölddel való postai összeköttetését. Ezzel az eljárással is teljessé akarja tenni a köponti hatalmak békés lakosságának kiéheztetésére irányuló blocádöt. Lásd pl. az 1916 áprilisi holland-angol ügyet.

A központi hatalmaknak Anglia és szövetséges társai által való körülkerítése teremtette meg a központi hatalmak zárt közgazdaságát. A háború ezen elsődleges közgazdasági következménye, a mi a közgazdaság szervezetét átmenetileg megváltoztatta, közvetlenül nem a capitalistikus fejlődésből, hanem a külpolitika bonyodalmaiból fakadt,¹ habár a világháború létrejövetelében az angol és a német capitalismus ellentéte egyáltalán nem mondható ártatlannak. Azonban a zárt közgazdaság nem teljes. A kör zárt voltához sok hiányzik. A szárazföldi semleges államokkal még mindig van összeköttetésünk. Csak nagyjában vagyunk elzárva a többi államoktól. Így ugyan nem teljesen, de túlnyomólag mégis az önmagunk közgazdaságának kell termelnie mindazt, a mi a fegyveres háború folytatásához, a hadviselő és a békés népesség eltartásához szükséges. Az átalakulás nem ment minden megrázkódtatás nélkül. De mégis sikerült. Szerencsénkre a központi hatalmak mezőgazdasági és ipari termelése mind a hadviselés közvetlen céljaira, mind az itthon maradt polgári népesség eltartására sokkal többet tud termelni, mint előre magunk is reméltük. És nagyon sokkal többet, mint ellenségeink gondolták.

A zárt közgazdasággá való átalakulás azonban nem jelenti a rég letűnt korok azon oikogazdaságára való visszatérést, a melyben a forgalom a közvetlen cserén alapult. A zárt gazdasági háborús szervezet nem kényszerítette az embereket az árúk és a szolgálatok közvetlen, a pénznek, mint általános csereeszköznek elhagyásával kialakuló cseréjére. Hiszen semmi oka sem volt annak, hogy sutba kelljen dobni a piaczi gazdaság pénzapparatusát. Csak a hitelpénzgazdaság legnagyobb részét oldotta fel s vonta el társa, a pénzgazdaság mellől a háborús állapot, úgy hogy a közvetlen készpénzért való adás-vevés lett uralkodó alakzattá. A zárt közgazdaságnak készpénzgazdasággá való alakulását is kiállottuk. E tekintetben is sokkal kevesebbre becsültek ellenfeleink, mint a mennyit értünk. De valljuk be, önmagunk is kevesebbre értékeltük magunkat a

¹ V. ö. Franz Oppenheimer *Weltwirtschaft und Nationalwirtschaft*. (Sammlung von Schriften zur Zeitgeschichte). Berlin 1915. 23. old.

háború elején, mint a mennyire megérdemeltük. A mai napig azonban a háborúban résztvevő egyetlen nép közgazdasága sem ment tönkre. Mindenik kibírta az óriási kataklysmát. A közgazdasági szervezet életképessége és ellenálló ereje csodálatosan nagyra mutatkozott. Azonnal kifejlesztette, a minek a háború kibírása végett ki kellett alakulnia. Sokkal inkább szenvedt már a világháború miatt az államgazdaság. Egyik-másik államé talán tönkre is megy a háború következtében s kivétel nélkül mindegyik nagyon erősen megérzi majd a háború befejeztével a háborúnak hallatlan pénzügyi erőfeszítéseit.¹

¹ A központi és az entente-hatalmak mezőgazdasági termelésének adatai az *Institut international d'agriculture* 1913. és 1914-iki *Annuaire international de statistique agricole*-ja (Rome 1915) és a Bátty Zsigmond szerkesztette *Zsebatlasz az 1916. évre* (Budapest 1915) ide vágó adatai alapján hozzávetőlegesen ezek: A központi hatalmak búza- és rozstermése az 1912–13 évi termelési időszakban kb. 325 millió, szükséglete kb. 333 millió s hiánya kb. 8 millió métermázsát tett. Ezzel szemben az entente-hatalmak búza- és rozstermése kb. 740, szükséglete kb. 753, hiánya tehát kb. 13 millió métermázsára rúgott. De figyelembe kell venni, hogy a tengerentúlról az entente nem tud kielégítő mennyiségű gabonaműt behozni a német tengeralattjárók miatt, hogy Oroszország kivitele meg van bénítva, az orosz-nyelvi oroszországi gabonatermő vidékek pedig számára már elvesztek. Ezzel szemben a Német-birodalomnak kell élelmeznie a gabonabehozatalra szoruló Belgiumot s a monarchia készleteit is erősen fogyasztja Szerbia és Montenegró élelmezése. Természetes, hogy a gabonaművek statisztikai adatai magukban véve még nem nyújtanak tiszta képet az élelmezési viszonyokról.

A legújabb kimutatás szerint a belföldi búzatermés pótlására a két ellenséges hatalmi csoporthoz tartozó államoknak a következő mennyiségek bevitelére volt szükségük:

	1911/12	1912/13	1913/14
	g a z d a s á g i é v e k b e n		
	millió métermázsza búzabeviteli fölösleg		
Közép-európai hatalmak (Német-birodalom, Ausztria és Magyarország)	18·5	21·2	24·4
Entente-államok (Orosz-, Angol-, Francia-, Olaszország és Belgium)	87·8	105·5	91·9

A közép-európai hatalmak csak mezőgazdasági felkészültségüknek köszönhetik, hogy belfogyasztásuk okszerű korlátozásával saját termésükből fedezhetik szükségletüket. És ha az időjárás viszontagságai két egymásután következő évben oly érzékenyen nem apasztották volna meg termésünket,

V.

Közgazdasági életünknek minden háborús jelensége a zárt s a készpénzgazdasággá való átalakulásból következik. Ez az oka annak is, hogy a közgazdasági szervezet életműködése megváltozott. Így a háború következtében a vizsgálat tárgyául bizonyos elméleti problémák is kínálkoznak. A közgazdaságtan elméleti tételeinek, úgy a hogy azokat a physiokraták s utánuk a nagy angol classikusok megalkották, szükségképeni előfeltétele a békés társadalmi állapot. A világgazdaság elméletének újabban annyit hangoztatott kialakulása pedig a nemzeteknek egymással való teljesen békés érintkezését teszi hallgatólagos előfeltétellé. A «tiszt» közgazdaság egyedül a munkamegosztáson és munkaegyesítésen alapuló cooperatio. Ezen, így elméletileg tisztán magunk elé állítható közgazdaságban politikai vagyis hatalmi posztók nincsenek. A valóságos, reális közgazdaságból már nem hiányoznak ezek, de nem is tartoznak a közgazdaság lényegéhez. A gazdasági test, a gazdálkodó társadalom tagjainak egy része közvetlenül szolgáltatokat s közvetve javakat állít elő vagyis termel abból a célból, hogy ezeket a gazdálkodó társadalom rájuk szoruló másik részéhez juttassa az utóbbiak által termelt szolgáltatokért vagy javakért, melyekre meg neki van szüksége. A javak és a szolgáltatok ezen kicserélése a pénz, mint általános csereeszköz közvetítésével történik. Ennek útján alakul ki a javak és a szolgáltatok ára a piacon, a hol a gazdálkodó egyének földbirtoka, munkaereje és tőkéje a termelésben való részvétel folytán az eredményből bizonyos részt kap, vagyis jövedelemre tesz szert. Minden békés közgazdaságnak tulajdonképpen két főproblémája van: az áralakulás és a jövedelemmegoszlás.

az egyébként nagyon számottevő román behozatalt is könnyen nélkülözhattuk volna. (*Közlelek.* 1916. évi április 1-iki száma. XXVI. évf. 465. old.)

A monarchia a háborút közel 20 milliard korona államadóssággal kezdte meg, a minek kamata fizetésére az 1914—15-iki költségvetésbe 877 millió korona volt beállítva. Ennek a ténynek a láttán gondolhatta az entente, hogy a háborút néhány hónapnál tovább nem bírhatjuk ki. (Lásd Hantos Elemér előadását a berlini *Internationale Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre*-ben 1916 márczius végén).

A világháború a békés közgazdaságot felborította. A szabad, a versenyen alapuló békés közgazdaság hatalmi potenciák, külpolitikai okok miatt vált zárt, a többi nemzetekkel most már nem kooperáló közgazdasággá. A két szervezet egymáshoz való viszonya — ha úgy tetszik — a normalis és az anormalis szervezeté. Életműködésük is épen így van. Ennek egyes jelenségei épen ezért különböznek egymástól az egyik meg a másik közgazdaságban. Oppenheimer nagyon szemléltető módon figyelemztet ezekre a meglepetés számba menő eltérésekre. Ime a békés időkben a Német-birodalom meg a monarchia is a pénzforgalmat túlnyomóan érczpénzzel, illetve arannyal bonyolította le, a mi a tiszta közgazdaság álláspontjáról tekintve visszaélés volt. Mert ha sikerült volna a készpénzforgalom helyét olyan mértékben pótolni a cheque-forgalommal, mint a hogy ez Angliában megvan, közgazdaságunk exportálhatta volna a rengeteg mennyiségű aranyat. Érette hozhatott volna külföldről idegen árukat vagy pedig az aranyak ottan tőkeképen való elhelyezése útján évenként nagyon tekintélyes számú millióra menő kamatra tehetett volna szert. Vagyis pénztárainkban több készpénzt tartottunk, mint a mennyi szükséges volt, így elvesztettük az ez után járó kamatokat. És a háborúban kiderült, hogy ez nem is visszaélés, hanem okos és áldást-hozó eljárás. A Német-birodalom jegybankja folytonosan szívja magához az aranyat a forgalomból s ma több az aranya, mint akármikor. Bankjegyei harmadrészüig arannyal vannak fedezve, s e mellett monarchiáinknak is több ízben tudott valutakölcsönt nyújtani. Mi is igyekszünk szert tenni aranyra. Ezt célozza a vámoknak aranyban elrendelt fizetése is. De az Osztrák-Magyar Bank ércztartaléka jelenlegi nagyságát, a mi 1914 július 23-án 1,589.247,000 korona volt, nem ismerjük, mert a jegybank ettől az időtől fogva nem ad kimutatást.

Vagy ott van másik példának a nagybankok német, osztrák és magyarországi szervezete. A tiszta gazdaságtan szerint ez nagy veszedelmeket rejt magában a hitel tekintetében. Ezek a bankok tudvalevőleg nemcsak betétek elfogadásával és pénzkölcsön nyújtásával foglalkoznak, hanem vállalatok finanszírozásával, ipari, kereskedelmi és más vállalatok alapításával. Így alakult ki a bankokratia, a mi nagybankjainknak ipari

és kereskedelmi téren is vezető helyet biztosít. Az angol bankok szervezete egészen más. Ott teljes az elkülönítés a két fajta intézmény között. A mi bankjaink elméleti szempontból tekintve nagyon veszedelmes alakulások: az általános run még a legerősebbet is megrázhhatja, a kevésbé erősek pedig tucatszámra pusztulhatnak el. De a háború a mi bankjaink látszólagos gyenge oldalát a legerősebb támaszává változtatta. Angliában, ahol a bank saját tőkével dolgozik, a háborús válságban igen megszorították a hitelt. Nálunk ellenben a bankok a saját jól felfogott érdekükben voltak kénytelenek a nyújtott hitelt tovább is folyósítani s ezzel tovább támogatni az ipari és kereskedelmi vállalatokat.

Igy igazolható a háború folytán az agrárvámok rendszere is, a mit a tiszta elmélet szemüvege annyira károsnak és veszedelmesnek ítél. A Német-birodalomnak túlnyomó részben saját maga által való élelmezését egyenesen az élelmi szereket megrálgató s a föld árát magasra felcsigázó agrárvámvédelem teszi most lehetségessé s biztosítja ezzel, hogy kibírhatja a háborút. A háború igazolta, hogy minden nagybirtokkal rendelkező ország földművelése és állattenyésztése rászorult az agrárvámvédelemre. Ha csak parasztbirtokok vannak az országban, akkor nem szükséges a vámvédelem. Az ilyen ország szabad kereskedelem mellett is nagyon szépen, sőt talán még szebben fejlődik. Élénk példa erre Dánia. De a földbirtok más megoszlása mellett csak a mezőgazdaság nagy áldozatok melletti védelmezése biztosítja a háború sikeres kiállását.¹

Ime sok minden, gyakorlatilag jelentős pontban ad tanítást és felvilágosítást a háború. De vajon mindez megdönti a közgazdaság elméleti igazságait? Nem, a legkevésbé sem. Csak azt mutatja, hogy más a közgazdaság szervezete most, mint azon békés állapotok feltételezése mellett, amelyek között e szervezetet vizsgálta a közgazdaságtan és így a tiszta közgazdaság elmélete is egészen más közgazdasági életfolyamatnak a törvényeit kutatta, mint a minők a mai közgazdaság életműködéséé. Ezek a tények nem czáfolják meg a közgazdaság elméletének igazságait, csak azt mutatják, hogy sok tény

¹ Oppenheimer id. m. 6—9. old.

csak a legfejlettebb elméleti felfogás álláspontjáról lehet megérteni.

A háború alatti azon változások sorában, a melyek a közgazdasági elmélet szempontjából jelentősek, első helyen van a közgazdaság főproblémája, az áralakulás. A békés közgazdaságban a tetszés szerinti mennyiségben termelhető árúk ára a piacon a szabad verseny hatására alakul ki, ha csak valamely monopolhelyzet nem befolyásolja azt. A piaci árak tekintetében tehát a kereslet és a kínálat nagysága dönt. A kereslet oldalán a fizetni tudó vagy hitelt élvező vásárlók szükségletének nagysága a maximális, a kínálat oldalán pedig a termelési költség a minimális mérték, mint természetes árhatár; köztük helyeződik el a tényleges piaci ár. A mostani zárt közgazdaságban a magunk termelésére vagyunk utalva. A központi hatalmak egymás közti forgalmán kívül alig van kivitelünk. Különben is kiviteli tilalmakat hoztak be. Behozatalunk a semleges államokon keresztül van ugyan, de nem mindenfajta árúban. Termelésünk sok minden árúban nem fedi a szükségletet. Nincs is elég munkaerő, mert a háború leköti, nincs elég nyersanyag, nincs tovább földolgozandó félig kész termék és végre nincs megfelelő mennyiségű kész gyártmány sem. Ilyen körülmények közt a piacon nyilvánuló kínálat és kereslet egymás közti arányában szükségképen hatalmasan kellett az áraknak emelkedniök. Hisz a közgazdaság életműködését az árak szabályozzák s az ár mindig a tényleges viszonyok kifejezése.

Az árakat azonban az állami hatalom kezdte szabályozni. Nem engedte, hogy a szabad forgalomban automatikusan szabályozódjanak s bizonyos népszerű irányzattól vezéreltetve, az áralakulást a maximális árak intézményével bénította meg. Pedig már Adam Smithtől kezdve óva intette ettől a lépéstől a közgazdasági politikát az elmélet. Igaz, hogy az áralakulásnak teljesen önmagára való hagyása a nyerészkedés elfajulására vezethet. Viszont ha nem bízzák az áralakulást a szabad versenyre, akkor csak a monopolium lehet megfelelő intézmény első sorban a gabona és a liszt terén. Az ármaximálás magában nem helyes, mert a maximális ár azonnal minimális árrá változik, a mire igen sok példát lehetne felsorolni. Ezért azután, ha

már a tiszta monopoliumot nem léptették életbe, el kellett rendelni a gabona- és lisztmennyiség azon részének requirálását, a mely a kiszámított napi adagok összegén felül az új termés idejéig marad.

A hatósági árszabás és maximálás alapján kialakult árhoz azonban a tudománynak semmi köze sincs. Először is a hatóság a zöld asztalnál határozza meg azt s lehet, hogy az ár a pillanatnyi termelési és keresleti viszonyokhoz van mérve, tehát megfelel a tényleges helyzetnek, de az is lehet, hogy nem. De másodszor a maximált hatósági ár esetén hiányzik a keresletnek és a kínálatnak az árt kialakító működése. A mi árú van, azt legfeljebb a maximális áron szabad eladni. De rendesen ennyiért adják, kevesebbért nem. A naponként változó kereslet és kínálat alapján itt nincsen törvényszerűség. A háborús viszonyokkal kapcsolatos hatósági árak tekintetében tehát az elméletnek semmi tovább kutatni valója nem akad. A mely árak tekintetében pedig nincsen ármaximálás, ott a békés közgazdaságban érvényes ártörvény irányadó továbbra is. Legfeljebb csak annyi az eltérés, hogy az összefüggő, a kiegészítő, a helyettesíthető árúk árának egymással való kapcsolata, egyes árúk keresletének növekedése vagy legalább is ugyanannak maradása ez árúk kínálatának ugyanakkori csökkenésével egyetemben a lehető legdurvábban mutatja a háborús termelési viszonyokat. De ezeket mutatja az áraknak speculativ úton eddig nem ismert lépcsőfokra való felcsigázása, a mi a tekintélyes háborús nyereségekben találja meg a maga kifejezését.

A háborúnak a közgazdaság általános csereeszközüre, a pénzre s a pénznek állami szabályozás alá való kerülésével előálló valutára, valamint a nemzetközi áruforgalom lebonyolításánál szükséges ércváltók, az ú. n. devisák árfolyama alakulására is van hatása. A háborús közgazdasági irodalom talán ezzel a három kérdéssel foglalkozott eddigelé a legbelsőbben a mindannyiunkat érintő drágaság kapcsán.¹

¹ Az idevonatkozó irodalomból lásd Franz Eulenburg : *Das Geld im Kriege und Deutschlands finanzielle Rüstung*. Leipzig 1915. Karl Helfferich : *Kriegsfinanzen*. Der deutsche Krieg 41/42 füzet 1915. Edgar Jaffé : *Volkswirtschaft und Krieg*. Tübingen 1915. J. Jastrow : *Geld und Kredit im Kriege*. Jena 1915. Julius Landesberger : *Der Krieg und die Volkswirtschaft*. Wien

Tulajdonképen itt sincs eltérés az elméletileg megállapított törvényszerűségektől. Csak a zárt közgazdasági szerkezettel szükségképen kapcsolatos eltolódásokat kell figyelembe venni, s akkor a mutatkozó változás azonnal érthetővé válik. Az állam a háború következtében egyszerre a legnagyobb fogyasztóvá lett. Rengeteg emberre van szüksége, a kit élelmez és fizet, rengeteg árúra, a mit szintén meg kell fizetnie. Tehát óriás mennyiségű fizetési eszközre van szüksége. A belföldről származó árúk megvásárlására s a polgári és katonai személyek fizetésére szükséges fizetési eszközül a legalkalmasabbnak a bankjegyet ítélte. A szükségletnek megfelelő bankjegye nem lévén, a jegybanktól vett kölcsönt, a mely azt bankjegyekben fizette ki. Az állam azután ezekkel teljesíti a maga fizetési kötelezettségeit. Máskor is így volt ez. Azonban nagy a különbség a békés és a háborús közgazdaság között. A békés közgazdaságban u. i. nem teremtenek fizetési eszközöket fogyasztás céljára. Bankjegyet egyedül csak azért hoznak forgalomba, hogy termelési vagy jövedelemmegosztási célra hitelt lehessen vele nyújtani. A bankjegy, mint fizetési eszköz normális körforgása az, hogy a hitelgazdaságban szokásos áruváltó és az azért adott bankjegy kivonul a forgalomból, a mikor a forgalomba hozott árú az utolsó fogyasztóhoz kerül.¹ Ellenben a

1915. Franz Meisel és Arthur Spiethoff: *Österreichs Finanzen und der Krieg*. München-Leipzig 1915. Johann Plenge *Der Krieg und die Volkswirtschaft*. Münster 1915. Julius Steinberg: *Geld und Kredit im Kriege*. Bonn 1915. Julius Wolf: *Die Kriegsrechnung*. Berlin 1914. Továbbá az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* I. Kriegsheft-jében (*Krieg und Wirtschaft*. Tübingen 1914.) néhány dolgozat, mint J. Jastrow: *Die Organisation des Kredits im Kriege* (88—117. old.) és Georg Bernhard: *Die Politik der Reichsbank im Kriege* (43—87. old.). Ezenkívül Hantos Elemér: *A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai*. Budapest 1915. és *Die finanzielle Kraftentfaltung der österreichisch-ungarischen Monarchie* (a «Flugschriften für Österreich-Ungarns Erwachen» egyik füzeté. 1916), Domány Gyula: *A pénzügyi hadviselés*. Budapest 1916., Schlesinger Károly: *A pénzérték háborús változása* című ért. a *Közgazdasági Szemle* 1916. 55. kötetében 166—184. old. stb.

¹ A háború, úgy látszik, igazolja a Georg Friedrich Knapp sokat bírált elméletét (*Die staatliche Theorie des Geldes*. Leipzig 1905.), hogy t. i. az állam teremti meg a fizetési eszközöket, olyanokat, a minőket és annyit, a mennyit akar s a pénz lényege nem a pénz anyagában van. A pénz normális körforgására példa: a takács váltót ad, a mikor a fonógyárostól fonalat vásárol. Ez a váltót

háborúban az államtól a jegybanknál felvett kölcsön esetén a bankjegy nem tűnik el a forgalomból, a mikor az árú a fogyasztóhoz kerül, hanem ellenkezőleg a bankjegy egyenesen abból a czélból teremődik, hogy általa árú jusson forgalomba. Az árú-készleteket tehát pénzzé változtatják.¹

Emnek a megdagadt bankjegyforgalomnak lehet az árakat emelő hatása, de a részletes vizsgálat során kiderül, hogy legfeljebb csak másodlagos a szerepe a háborús áremelkedésben. Az áralakulás és a pénz közti kapcsolatban nem a bankjegyforgalom növekedése a döntő tényező, hanem az, hogy az áruk utáni kereslet igen megnövekedett, új termelés csak csökkent mértékben van, a behozatal pedig korlátozódott. Az áremelkedés oka tehát az áruk oldalán keresendő.²

Épen így igazolódik be a laikus előtt olyan bizarrnak tetsző hadikölcsönök szerepe is. A hadikölcsön nem egyéb mint a fölösleges bankjegymennyiség eltávolítására szolgáló biztosító szelep. A mikor az állam adóztat s bankjegyekben kapja meg az adót, a fölösleges bankjegyeket kivonhatja a forgalomból. De az adók összege elenyészően kicsiny a háborús szükségletekhez képest, tehát ezen a szelepen át nem tudja az állam a közgazdaságot a bankjegyek fölösleges részétől megszabadítani. Ezért válik jelentőssé a hadikölcsön, a melynek útján nem a jelenben létező javakból veszi el, hanem

a jegybanknál leszámítottatja s a kapott bankjegyekkel teljesíti fizetni valóit. Ha a takács szövétét a kereskedőnek eladja, ez is váltóval fizet s csak akkor váltja be váltóját, a mikor a szövétet a fogyasztónak eladja. A váltók azonban eltűnnek a forgalomból s az ezek alapján kiadott bankjegyek bevonatnak, a mikor a forgalomba hozott árú az utolsó fogyasztóhoz kerül. V. ö. Walther Federn *Krieg und Währung* című értekezése a *Gesellschaft österreichischer Volkswirte* 1915-iki *Jahrbuchja* (Wien 1915.) 95. old.

¹ U. o. 98. old.

² Igazolja ezt az is, hogy az állam a maga anyagszükségletét minden fizetési eszköz nélkül is fedezhetné, pl. requirálással a békekötés utánra való fizetés ígérete mellett. Az áruk ára ekkor is emelkednék, sőt még jobban, mint ma. A bankjegyforgalom növekedésének súlypontja a háború első hónapjaira esik. Az I. hadikölcsön felvétele óta, 1914 novemberétől kezdve successive visszafizettük a felvett bankjegy-kölcsön nagyobb részét. Így feltehető, hogy a bankjegyforgalom azóta nem emelkedett a háború első hónapjai mértékének arányában. A drágaság pedig ettől az időtől kezdve növekszik, azaz az árú-készletek fogyásával kapcsolatos. V. ö. id. ért. 101. old.

a jövőbeli javakból hasítja ki, a mi neki szükséges. Ezzel szemben eladja jövőbeli bevételeinek egy részét, a mikor a kölcsönök után kamat, járadék fizetését igéri. Az állam tehát a pénzügyi felségjoga alapján megteremtett s járadékot biztosító címletekből készpénz közvetítésével ad el bizonyos mennyiséget közvetlen javakért vagy szolgáltatokért. S a mikor jövedelmező járadékkölcsönt bocsát ki, tulajdonképen tőkét kínál, még pedig annyit, a mennyit akar. De olyan fél is kell, a ki tőkét keres. A tőkekínálatot mi sem korlátozza, a tőkekeresletet ellenben már korlátozza az, hogy mennyit takarított meg a nemzet, mennyi az az összeg, a melyet a fogyasztástól elvonhat? De az állam a szunnyadó productiv erők felköltésével egyfelől növelheti a nemzeti termelés összhozadékát, másfelől pedig kényszer útján arra is hatással lehet, hogy polgárai fogyasztásukat jelentékenyen korlátozzák s megtakarításaikat az általa kínált tőkékre cseréljék be. Így azután befolyásolhatja s a hadikölcsön-pénztáraknál értékpapirosok s régebbi hadikölcsönök lombardozása útján még inkább elősegítheti a tőkekeresletet. Ezzel pedig a bankjegyek fedezését teszi lehetővé.¹

Az eddigiekből nyilvánvaló az is, hogy valutánk diszagiójának oka nem a bankjegyforgalom növekedése, hanem egyszerűen az, hogy a mai zárt közgazdaságban sokkal kevesebb követelésünk van külföldi árúkivitelünk alapján, mint békés viszonyok közt, tehát a külföldi fizetési eszközök utáni kereslet nő. Ez a kereslet nem talál megfelelő kielégülést; az ércváltók ára, a váltóárfolyam tehát épen úgy emelkedik, mint az árúk ára a belföldön. A váltóárfolyam felhajtásában volt része a speculációnak is s a valutaközpont létesítése meggátolta az ebben nyilvánuló baj terjedését, de magát a váltóárfolyam magas voltát nem szüntette, mint a hogy' nem is szüntethette meg.

Az árakat pénzben fejezzük ki s így hozzuk közös nevezőre. Ez okozza, hogy elfelejtettük, miszerint a pénz csak számítási egység, de a dolognak nem lényege. A háború tanított meg újból erre az igazságra. Az állam s a nemzet vagyonossága nem a pénzben, hanem a javakban van. Ha nincsen jószág

¹ V. ö. Oppenheimer id. m. 31—47. old., a hol a tőke elméletének kifejtése kapcsán ismerteti a hadikölcsönök gazdasági funkcióját.

a pénz mögött, a pénz nem ér semmit. Pénzben kell számítani, de javakban kell gondolkodni. Nem az a baj, hogy bankjegyeink nincsenek a régi túlzó arányban érczezel fedezve, hanem az, hogy fogyasztási célra kellett kibocsátani bankjegyeket. A dolog lényege a jószágkészletek megfogyatkozása s ezeknek fizetési eszközökkel való helyettesítése.¹ De ez a háborúval együtt járt s a központi hatalmak gazdasági háborújának ez tulajdonképen az Achilles-sarka. Az elmélet ebből a tényből az áralakulással kapcsolatban a pénz, a valuta, a drágaság stb. problémáját is meg tudja oldani. De ezek a problémák nem eddigelé teljesen ismeretlen talányok.

A közgazdasági elmélet másik főkérdése a jövedelem-megoszlás. Ennek a terén sem okozott a háború olyan változást, a melynek alapján újjá kellene építeni az elmélet alapjait.

A békés közgazdaságban az egyes gazdaság forgalmi gazdaság, mert az egyes gazdaságok a forgalom útján folytonos összeköttetésben vannak egymással. Egyik a másikra folyton rászorul. A termelés csak kivételesen történik olyanformán, hogy ki-ki a maga részére állít elő több-kevesebb idegen munkaerő segítségével javakat. A termelés rendes formája az, hogy idegen személyek szükségletének kielégítése végett tömegesen termelnek árukat, végeznek szolgáltatásokat. Vagyis a termelés vállalatok alakjában van szervezve. A vállalat pedig feltételezi azt, hogy a termelési tényezőket egyeítsék, vagyis a természet,

¹ Kitűnő példa a váltóárfolyam háborús alakulására az angol devisák esete. Az angol bankjegyforgalom a háború elején megkétszereződött s az angol bank aranykészlete nagyon megcsappant. Ugyanekkor a londoni váltó árfolyama New-Yorkban annyira felszökött, hogy az amerikai pénz az angollal szemben 30%-os diságióba került. Lassan helyreállt az egyensúly, az angol bankjegyforgalom visszafejlődött, az aranykészlet pedig megnövekedett. Az amerikai pénznek mégis magasabb az árfolyama, mint az angolnak. Ennek az az oka, hogy a háború kezdetén az Egyesült-Államok Angliával szemben el voltak adósodva s ezt fokozta Anglia azzal, hogy rengeteg amerikai értékpapirost adott el a new-yorki tőzsdén. Ezért emelkedett annyira az angol váltóárfolyam. A háború további folyamán azonban az Unió adósságai a Kanadába való aranyküldéssel letörlesztettek s az ententenak való áruszállítással compensáltattak. Az angol árukivitel ezzel szemben egyre jobban csökken, Anglia eladósodása az Unióval szemben folyton nő, ezért jut diságióba az angol pénz. Lásd Federn id. ért. 104—106. old.

a munka és a tőke egyesítése útján a piac számára termeljenek. Ezzel a gazdasági alakulattal pedig szükségképen együtt jár az is, hogy a vállalkozó, még ha megfelelő mennyiségű saját tőkéje van is, okvetlenül idegen munkaerőkre szorul. De lehetséges, hogy az a föld sem az övé, a melyen üzeme felépült, azt csak bérbe veszi, s lehetséges az is, hogy éppen így hitel útján szerzi meg tőkéjének nagy részét is.

Mindezekben az esetekben a vállalat tulajdonosának, a vállalatában előállított hozadékat nem lehet teljesen a magáénak tartania. A termelés eredménye, a tiszta hozadék, a mi egyébként az ő (ma rendesen pénzben számított) jövedelmét teszi, megosztódik közötté és azon egyének között, a kik földbirtokukkal, munkaerejükkel vagy tőkéjükkel az ő jövedelmének előállításához hozzájárultak. Azonban a jövedelem megoszlása nem olyan módon történik, hogy az illető földbirtokos, munkás vagy tőkés csak akkor osztoznék a vállalkozóval a jövedelmen, a mikor az a vállalkozóhoz teljesen befolyt, hanem már előbb is, sokszor még a termelés folyamata alatt s nem a termelés tulajdonképeni eredményének arányában.

Ez a folyamat a jövedelem megoszlása, a mely szerint a termelés eredményeképen befolyó jövedelemből rész jut mindannak, a ki termelési tényezők rendelkezésre bocsátásával vett részt a termelésben. A jövedelemmegoszlás alapja tehát a termelésben termelési tényezők (természet, munka és tőke) alapján való részvétel. A termelés eredményéből, mint jövedelemből tehát a termelési tényezők tulajdonosát: a föld birtokosát, a munkaerő tulajdonosát és a tőke tulajdonosát illeti meg rész. A mi az eredményből e részesedések levonása után marad, az a vállalkozó jövedelmét alkotja.

Ezek szerint jövedelem tulajdonképen csak termelés útján áll elő. De ez érthető is. Csakis ott lehet szó hozadékról, a hol termelés van. Már pedig a tárgyi hozadék alkotja alanyi szempontból a jövedelmet. Eredeti jövedelem nincs is más, mint ez a négy: föld- és tőkejáradék, munkabér és a vállalkozó jövedelme. Származékos jövedelem azonban lehetséges. T. i. olyanoknak is lehet jövedelmük, a kik nem vesznek részt a termelésben, vagyis anyagi javakat nem állítanak elő. Ezek a társadalomnak hasznos szolgáltatokat végeznek munkájuk

alapján, s ezért a munkáért megfizetnek azok, a kik e munkára reászorulnak. Pl. az ügyvéd nem termel, a tanár hasonlóképen nem. De az ő munkájuk, ha nem is termelő munka, vagyis nem anyagi javak előállítására irányul, hasznos munka. A társadalomnak szüksége van ezekre a tevékenységekre s így jutalmazza ezeket tiszteletdíj, fizetés, stb. alakjában. De ezek a jövedelmek nem eredeti, hanem csak származékos jövedelmek, mert azoktól származnak, a kik termelésben való részvételük alapján tettek szert jövedelemre. Vagy pedig olyan közületektől származnak, a melyek tagjaik felett kényszerhatalommal bírnak s ennek az alapján jutnak jövedelemhez. Ilyen pl. az állam, a község, az egyház. Lehet ugyan, hogy ezeknek is van saját gazdaságuk, földbirtokuk, ipari vagy kereskedelmi vállalatuk s ebből szereznek jövedelmet. De nagyobbbrészt mindezek közvetett úton tesznek szert jövedelemre, a mikor megadóztatják tagjaikat s így azok eredeti vagy származékos jövedelméből áll elő az ő származékos jövedelmük. Az állam azután fizetést ad bírának, tanárainak, tisztviselőinek, a község a maga hivatalnokainak, az egyház a lelkészeinek, tanítóinak stb. Mindezek jövedelme megint származékos és nem eredeti, mivel ezen minőségükben a javak termelésében nem vesznek részt.

Az eredeti jövedelem négy ága a termelésből származik. De a termelés, mint gazdasági alap mellett a jövedelemszerzésnek még társadalmi alapja is van. Ez pedig a tulajdonjog, vagyis az, hogy a termelési tényezők egy vagy más személy vagy személyek összességének tulajdonában vannak. A kinek termelési tényezője van, annak igénye van arra, hogy a termelés eredményéből, a jövedelemből részesedjék. De neki jövedelem jár, még ha maga nem termel is a termelési tényezővel, hanem azt másnak hitel útján rendelkezésre bocsátja. Így kap jövedelmet az a földbirtokos, a ki földjét bérbeadja, s az a tőkés, a ki tőkéjét másnak kölcsönadja. Sőt a kölcsönadó nem is törődik azzal, termel-e a kölcsönvevő az ő földjén vagy az ő tőkéjével, vajon az utóbbit csakugyan termelés céljára vette-e kölcsön, avagy csak fogyasztási célból vett kölcsön pénzt? Ő tulajdonjoga alapján követeli azt, hogy neki megfelelő jószágmennyiséget, a mit ma rendesen pénzben számítunk, juttasson a kölcsönvevő földje, illetve pénze használatáért. A munka-

erőt, mint termelési tényezőt már nem lehet a munkaerő tulajdonosától különváltan elképzelni: a munkásnak személyesen kell dolgoznia, hogy jövedelme lehessen.

Ettől a megoszlási folyamattól a háborús jövedelem-megoszlás sem tér el. Csak a jövedelmek egymásközi arányában van eltolódás. A vagyoni erő és a vállalkozás egyes új hatalmi posztók megteremtése kapcsán óriás jövedelemre, illetve nyereségre tett szert a háborús szállításokból. E vállalkozó rétegeknek kedvező a conjunctura, mint ahogy' nagyjából a termelő osztályok mindenikének az. Legrosszabb a helyzete a jövedelem-megoszlás tekintetében a származékos jövedelmű rétegeknek s ezek körében is a fix fizetésű hivatalnokoknak, a kiknek nem áll módjukban másokra áthárítani azt a terhet, a mely reájok nehezedik. A jövedelmi viszonyok alakulásával együtt a gazdasági terhek tényleges eloszlásának vizsgálása igen érdekes tanulmányok forrása lehetne (pl. a hadi jövedelmi adó statisztikai adatainak feldolgozása, az áruüzlettel is foglalkozó bankok mérlegének ismertetése stb.), de a jövedelemmegoszlás elmélete tekintetében jelentős új igazságokat ez sem derítene fel.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy ha első tekintetre még annyira újaknak tetszenek is a háborús közgazdaság jelenségei, a közgazdasági elmélet belőlük nem sokat tanulhat. Igen is, különbség van a jelenségek okát és kapcsolatuk törvényszerűségét magyarázó elmélet és a tényeket leíró és feljegyző história között. Ez, mint leírás, föltétlenül új jelenségekre bukkan, mert a történelem sohasem ismétlődik. De ha külső formájában szokatlan és újnak látszó is a jelenség, az elmélet teljesen tisztában van azzal, hogy ez csak az autarchikus közgazdaság egyszerű következménye. Mint ilyet kell tekinteni, mint ilyet kell megismerni és megérteni.

Az elmélet így valójában semmi újat sem kap a háborútól. És nem is lenne a közgazdaságtan fejlett tudomány, hogyha a háború alapján ingathatná meg. A kémiai szokták mondani, hogy ezt az utolsó évtized forradalomba hozta, a mikor a sugárzó anyag felfedezésével az elemek oszthatatlanságáról szóló tételt megdöntötte. Igaz, hogy az atomok helyébe e felfedezés következtében az ionok és az electronok csoportjai léptek s igaz, hogy a kémikus ma másképp nézi a kémiai ele-

meket s a moleculákat, mint hús esztendővel ezelőtt tekintette, de azért a kémia tudománya ma is az, mint régebben volt, minden törvénye érvényes. E különben korszakot jelentő felfedezésről csak a költői nagyítás hirdetheti, hogy a kémia alaptételeinek megdöntésére van hivatva. Épen így van ez a közgazdasági elmélet terén is. A ki a történelem szemüvegén keresztül nézi a jelenségeket, az újaknak és ismeretleneknek találja a háborús közgazdaság tényeit. Nem is tudja elhelyezni megszokott fogalmainak rendes fiókjába, vizsgálódó szemmel új törvényszerűségek után kutatgat. De a theoretikus jól tudja, hogy a közgazdaság alaptörvénye ma és mindörökké a gazdaságosság marad és azt is jól tudja, hogy a háború folytán a közgazdaság szerkezete átalakult. Ha a szabad forgalmú nemzeti gazdaságok, vagyis az ú. n. világ gazdaság helyébe lépett zárt közgazdaságból indul ki, akkor megérti és meg tudja magyarázni az eddigi kifejlett elmélet segítségével a mai jelenségek törvényszerűségét is.

Ezért nem nyert az elmélet új problémákat, csak új igazolást kapott ismert problémák számára.

VI.

Hát vajjon a közgazdasági politikába hozott-e olyan változást a háború, a mely új irány hajnalhasadását jelenti?

A közgazdasági politikában két ellentétes szervezkedési elv harcol egymással kezdettől fogva. Az egyik a szabad forgalom, a másik a hatósági beavatkozás elve. Amannak az a lényege, hogy a közgazdaság az egyének szabad szerződési jogán alapul. Az egyes gazdaságok a forgalom útján érintkeznek egymással, a mikor kölcsönös szolgálaton és viszontszolgálaton alapuló szerződéseket kötnek, s így saját elhatározásukhoz képest van joguk értékek szerzésére. Az államhatalom ehhez hozzájárul s engedi, hogy a gazdasági élet a maga útján haladjon. A «laissez faire»-nek ez az elve nem olyan különös elv, mondja Voigt e kérdéssel foglalkozó kiváló tanulmányában, a melynek érvényességét tetszés szerint lehet tagadni vagy állítani, s a mely ma már végérvényesen meghaladott elv lenne, mint ahogyan közönségesen tartják, hanem a közgazdaság állandó alapprin-

ciipuma. Lehet, hogy tágabb vagy szűkebb körben érvényesül, de ezt az elvet nem lehet megszüntetni anélkül, hogy egyúttal magát a fennálló gazdasági rendet is el ne törölnők. Ezzel szemben a hatósági beavatkozás elvén alapuló rendben a közgazdasági életet a közjog szabályozza. Ennek a rendnek legutolsó alakulata a socialismus és a communismus. Itt nincs magánforgalmi jog, minden termelés és minden jószágmegosztás közjogilag van szabályozva.¹

Individualismus és socialismus — ez az a gazdasági rend, mely e két szervezkedési elv alapján kialakul. Amabban az egyes gazdasági lételéről maga az individuum gondoskodik; ez a rendszer az egyén gazdasági felelősségén alapszik; az állam nem ismeri el az egyesnek a munkára és a jövedelemre való jogát, de nem is kötelezi őt munkára. A socialismusban ellenben az egyesnek gazdasági létéről való gondoskodás a szervezett összesség feladata s ez biztosítja minden egyes egyén gazdasági létét. Az individualistikus gazdasági rendben a magántulajdon, a socialistikusban pedig a collectiv tulajdon a gazdasági rend jogelvei megvalósítására szolgáló nélkülözhetetlen eszköz.²

E két rendszer közt örök az ellentét, a mi nem végződik majd az egyik, majd a másik rendszer kizárólagos győzelmével, hanem a mint az egyik vagy a másik elv van felül, úgy hajlik a két rendszer keveréke is a szabad forgalom vagy a hatósági beavatkozás felé. De a kettő közül még egyik sem volt kizárólagos uralmon.³

¹ V. ö. E. Lederer: *Die Organisation der Wirtschaft durch den Staat im Kriege* az *Archiv* már id. I. Kriegeftjében 118—146. old., főleg pedig Andreas Voigt: *Kriegssozialismus und Friedenssozialismus* című dolg. a *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*. Új sorozat. VII. évf. Leipzig 1916. 8—9. old.

² Lásd Ludwig Pohle fejtegetését a Leopold von Wiese *Staatssozialismus* (Berlin 1916.) cz. munkája bírálatában a *Zeitschrift* 1916-iki évf. 273—274. o.

³ A városok kialakulásával jelentőssé vált forgalmat szigorú szabályokkal rendezték s oly kevésbé bíztak a szabadságban, hogy az áralakulást sem merték a piacra bízni, hanem a hatósági taksák rendszerét hozták be. A czéhek is e gazdaságpolitika szervei voltak. Az első állami gazdaságpolitika a mercantilismus, a hatósági beavatkozás városi rendszerének az állam szélesebb alapján való kialakítása. A gazdasági szabadság irányában változást csak a physiokratismus okoz. Ez ismerte fel először, hogy a közgazdaság csak a forgalom szabadsága alapján szerveződhetik s hogy még akkor is fenmarad,

A háború előtti békés közgazdaság gazdasági rendje alapján véve individualistikus és szervezkedési elve a szabad forgalom volt. Mindez lényegileg jól összefér az államnak a gazdasági életbe való messzemenő beavatkozásával, a nélkül, hogy az individualistikus jogi elvet fel kellene adni vagy épen socialistikussá kellene átformálni. A két elv és a két rend vegyülékén alapult a háború előtt a közgazdasági politika is.

A háború következtében azután szükségessé vált a szabad forgalom nagyarányú korlátozása. Mindannyian erősen érezzük az állam óriás mértékű beavatkozását gazdasági életünkbe. A magángazdaságok versenyén alapuló eddigi közgazdasági szerkezet háttérbe szorult. Külsőleg nemcsak a hadi szolgáltatások szabályozása mutatja ezt, hanem az árak hatósági megállapítása, a fémek és ötvözetek lefoglalása, a közéletmegőrzés hatósági biztosítása s rengeteg más ilyen intézkedés: a szabadalmi és a védjegy-ügy, a hadi célokra lefoglalt kocsik, lovak, ingóságok kárpótlási összegének hivatalból való megállapítása, a retorsiók rendeletek, a tőzsde, az útlevélügy, vámügy, socialpolitika stb. terén tett állami és községi intézkedések hosszú sorozata.

A közgazdasági politikát meghatározó két elv mai összevegyülése s a két gazdasági rend összekeveredése közgazdasági politikánkat nagyon erősen a mindent felölelő hatósági beavatkozás elve, gazdasági rendünket pedig az állam-socialismus felé hajlítja, anélkül azonban, hogy az ennek nélkülözhetetlen eszközt alkotó collectiv tulajdont a termelés eszközein megvalósítani akarná. Ezért nem valóságos, hanem csak háborús socialismus ez, az ellenséges körülzárás folytán reánk

ha a hatóság teljesen leveszi róla a kezét. A physiokraták, a közgazdaság tudományának tulajdonképeni megalapítói, csak ott hibáztak, a mikor a «laissez faire» egyeduralmát kívánták. Az ő nyomukban haladtak az angol frók, a kiknek szabadkereskedelmi irányzata a múlt század hetvenes éveig tart. Ekkor a nemzeti munka védelmének jelszavára egyfelől a mercantilismus-sal rokon eszméket kezdenek hirdetni, másfelől pedig új, államsocialistikus ideálokat tűznek ki. Ez az irányzat is megérte az átalakulást: a nagyranőtt socialistikus irány bírálataul kiformalódott a revisionismus, sőt a liberalismus régi elveihez való visszatérés gyakorlatban és elméletben egyaránt hangos követeléssé vált az utolsó évtized alatt. V. ö. szerző id. m. 39—40. és 97—101. old. és Voigt id. dolg. 88—90. old.

kényszerített védelmi rendszabály, nem a fejlődés rendes menetén előállott, hanem kivételes állapot.¹

A háborús socialismusnak a történelmi fejlődés szükség-szerű folyamata alapján kialakuló socialismushoz semmi köze sincs. A háborús socialismus azon alapul, hogy az ellenség részben bekerített bennünket, elzárt más közgazdaságoktól. A belső piacon így tartós kínálatcsökkenés állott elő a polgári szükségletet kielégítő árukban s a katonai szükségletek sok-sok árujában is. Ezért volt szükség a piacz és a fogyasztás hatósági szabályozására, mint ahogy minden ostromlott várban kellenek ilyen rendszabályok. A hatóságok azonban sokszor tájékoztatlanok voltak gazdasági tekintetben, ezért nem volt rendeleteiknek kellő eredménye. De ezeket a szükség hozza létre: ez a tény indokolja kiadásukat.

A mai háborús socialismus sem újdonság. Minden ostromlott várban így van ez s minden felmentett vagy magát megadó vár örül, hogy ettől a socialismustól megszabadulva, ismét a szabad piacon fedezheti szükségleteit. Másfelől azonban az ostrom tényleg alkalmas talaja a communista ideáloknak.²

¹ U. o. 92. old. — Edgar Jaffé a gazdasági élet mai «militarisálását» azért tekinti annyira jelentősnek, mert szerinte itt nemcsak átmeneti nehézségről van szó, mely a békekötéssel ismét megszűnik, hanem olyan kérdésekről, a melyeket véglegesen meg kell oldani. Vagyis ha nem akarunk a külföldtől függésbe kerülni, egész gazdasági politikánkat át kell alakítanunk a változott létfeltételek szerint. (*Die Militarisierung unseres Wirtschaftslebens* című dolg. az *Archiv* III. Kriegeftjében 523. old.) Szerinte tehát a közgazdasági politikának új irányban kell haladnia s továbbra is militarizálódnia kell. V. ö. ezzel szemben a Jaffé *Der treibende Faktor in der kapitalistischen Wirtschaftsordnung* című ugyane gondolatot fejtegető dolgozatára (az *Archiv* I. Kriegeftjében) adott választ G. H. Kämmerer tollából s a Jaffé viszonzását a III. Kriegeft 548. s köv. illetve 555—560. old. Nálunk is Mandel Zoltán *A háborús jogrend és a socialista állam* című dolgozatában (*Huszadik Század* XXXI. kötet Budapest 1915. 101—111. old.) a socialismus irányában való fejlődést olvassa ki a háborús közgazdaság tényeiből s vele szemben Lukács Kornél *Szociálista jogrend-e a háború jogrendje?* című értekezésében (Ugyanott 366—370. old.) az ellenkezőt hirdeti. Talán a legélesebben Plenge már. id. munkája és Voigt id. dolgozata képviseli a két álláspontot.

² Jellemző a mai militarisált közgazdaságra, hogy a gyakorlati közgazdasági élet egyes vezérférffiai a háború után a szabad kereskedelmi irányzat kíváncsú voltát hangoztatják. Persze ez nem tudományos megállapítás

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a közgazdasági élet mai átmeneti socialistikus szervezete csak úgy lehetséges, hogy a nemzet politikai közreműködése a legkisebb mértékre van leszorítva. Ez a militarizálódás, ez a hadi absolutismus szükségképeni velejárója a háborús socialismusnak. A győzni akarás minden politikai vágyat elnyom s elviselhetővé teszi az absolutismushoz való visszatérést. Nem tartós változás ez, hanem az emberek érdekének pillanatos eltolódása. A háború után a régi békés viszonyok helyreálltával ismét a régiak lesznek az emberek s kettőzött energiával ragadják magukhoz a kormányoknak ma átadott ügyek intézését.¹ Ha a háború után nem következnek be a régi békés kerékvágásba való visszatérés, ha újólágg attól kellene félni, hogy a béke újabb és még nagyobb összeütközés csiráját rejti magában s ha a központi hatalmaknak csakugyan «készletgazdaságot» kellene folytatniok a nemzetközi munkamegosztáson alapuló szabad gazdaság helyett, akkor továbbra is szükséges volna a gazdasági élet militarizálása, de nem is lenne akkor szó békés közgazdaságról. — Az abnormális gazdasági helyzet ezen megkövülését én azonban nem remélem.

A közgazdasági politika fejlődésének szükségszerű volta tekintetében nem jelent tehát a háború olyasmít, a minek alapján egész más fejlődési irány bekövetkezését remélhetnők. A közgazdaságnak az egyéni szabadságra alapított capitalistikus rendje azután is meg fog maradni. Hogy azonban ebben a gazdasági rendben mennyire jut szóhoz az állami beavatkozás s hogy «nemzetibb»-é lesz-e a sociálpolitika, mint eddigelé volt, hogy az állam jobban igyekszik-e majd lenyesegetni a capitalismus fattyúhajtásait s kevésbbé engedi-e érvényesülni a közgazdaság parazita elemeit s hogy végül felállítja-e a nagy állami monopóliumok egész sorát, — az a konkrét körülményektől, az utóbbira nézve pedig főleg a pénzügyi szükséghelyzettől függ. Mindez azonban nem jelenti a szabad forgalom elvének s az individualista-capitalistikus gazdasági rendnek principiális

abban a tekintetben, hogy ez a fejlődés útja, vagy ez az irányzat tér vissza, hanem csak óhajtás. De fölötte jellemző.

¹ Voigt id. ért. 93—94. old.

félretételét, hanem a háborút megelőző békés közgazdasággal szemben legfeljebb csak fokozati változást. Véleményem szerint — a tények alapján ez a benyomásom — az individualista-capitalistikus gazdasági rend helyére való kerülés szempontjából a socialismusnak ma kevesebb a kilátása, mint eddigelé akár-mikor volt s utopistikus az a reménység, hogy a háború után ránk váró hatalmas gazdasági feladatokat a capitalismus nélkül meg lehetne oldani.¹ A socialismus azonban így is betölti a maga feladatát: befolyásolhatja, mint legszélsőbb gazdaság-politikai árnyalat, a napi politikát, az alsóbb néposztályokat védelmező irányban. Ez a socialismus hivatása.

Concrét gazdaságpolitikai kérdésül megoldás végett mi is kaptunk egy nagyot a háborútól s ez Közép-Európa gazdasági problémája. Vám- és kereskedelmi politikánk, érmeügyünk, valutánk, jegybankrendszerünk, adózásunk egyaránt megérzi ezt a nagy problémát, mely a többtermelés kérdését újult erővel veti fel s a mezőgazdaság fejlesztését szükségessé teszi. Lehet Közép-Európa kérdéséről pro és contra vitázni. De akárhogyan oldassék meg az annak idején, megoldása az eddigi capitalistikus gazdasági renddel nem lesz ellentétes. Ha ez a változás bekövetkezik, sok minden ártértékelődik. A gazdasági politika fejlődésének fentebb említett szempontjából azonban új alapokat nem teremt majd, mint ahogyan e tekintetben teljesen közömbös, hogy önálló vagy közös-e a vámterület s vámvédelem van-e vagy pedig szabadkereskedelem?

KOVÁCS GÁBOR.

¹ V. ö. Carl Johannes Fuchs: *Die deutsche Volkswirtschaft im Kriege*. Tübingen, 1915. 24—25. old. és a Jaffé-Kammerer-vitához való megjegyzésekre a 68—71. oldalon levő jegyzetekkel.

SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET.

Harmadik közlemény.¹

VI. Shakespeare alkotó művészetének hatása.

Tovább haladva föladatunkban, egy nagy lépéssel mélyebbre kell ereszkednünk. Eddig azt kutattuk, milyen költői anyagot találtak drámaíróink Shakespeare műveiben. Bármilyen változatos volt is az anyag, a melyet Shakespeare örökei, ek ismerünk föl a magyar drámákban — mese, a cselekvény részletei, alapgondolat, indítékok — van valami közös vonás, a mely Shakespeare tanulmányozásának e magyar eredményeit egységbe foglalja; bármilyen eltérő volt is az a mód, a mint költőink az átvett anyagot értékesítették, van valami egyezés eljárásukban: minden alkalommal egy határozott Shakespeare drámának egy magyar drámára tett hatásáról volt szó. A következő kérdéssel ingoványosabb talajra jutunk: azt szeretnők megállapítani, hogyan hatott Shakespeare művészete a magyar drámákra, más szóval, hogyan követték költőink azt a sajátos módot, a mint Shakespeare drámáit megalkotta, a mint a nyers anyagból művészi drámát formált. Nem az a kérdés már, mit vettek át, hanem mit tanultak költőink a dráma nagymesterétől.

Nagyobbszerű, de sokkal veszedelmesebb vállalkozás e hatást pontosan megállapítani. Több irányból leselkednek reánk a veszedelmek. Az egyik külső természetű. drámairodalmunk sajátos fejlődésével kapcsolatos: nehéz Shakespeare hatását elkülöníteni a francia és német drámairodalométól. Abban a korban ugyanis, a mikor drámaíróink Shakespearenek már nemcsak tárgyait, hanem művészetét is megértették és megcsodálták, az ő szelleme megtermékenyítette volt az egész művelt nyugat

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 474 és 475. számában.

drámaköltészetét, és az maga is erősen az angol költő hatása alá kerülván, sokszor bajos eldönteni, vajjon a mi egyezés zsendülő drámairódmunk és Shakespeare alkotó módja között föltűnik, közvetlen-e vagy a francia és német romantikus dráma útján közvetített. A másik belső, a föladat természetéből következik : nem annyira két dráma között keresünk kapcsolatot, mint inkább két egyéniség között. Nem tényekkel, realitásokkal dolgozunk tehát, nem anyagi jelenségekkel, melyeknek biztos kriteriumaik vannak, hanem szellemiekkel ; a költői képzelet munkáját nyomozzuk, azt, miként igyekezett egyik költői lélek a másik lelki működését ellesni és követni. Psychologiai vizsgálatot kell végeznünk, hol obiectiv mérőeszközök helyett be kell érünk subiectiv magyarázatokkal. S mivel a költők lelkébe többnyire csak műveiken keresztül pillanthatunk, vizsgálódásunk tárgya és eszköze ugyanaz : a drámákat maguknak a drámáknak alapján kell megfejtenünk. S még egy utolsó, technikai nehézség : bennünket valójában az érdekel, mennyiben fejlett drámaíróink művészete Shakespeare hatása alatt, úgyhogy egész drámairódmunkat kell szembeállítanunk az egész Shakespeare-rel. Ez a követelés az összehasonlítás módszerét is megváltoztatja. Eddig egyes concret jelenségeket elemzés útján vetettünk összes, ezután összefoglaló pillantással keressük föl azokat a vonásokat, melyeket drámairódmunk «Shakespeare szelleműjával» vont. A bizonytalan talaj, a melyen mozgunk, a megváltozott módszer, melylyel dolgozunk, érezteti hatását az eredményben is : megállapításaink elvesztik azt a szigorú érvényességet, melylyel a régilbek bírtak, s kétségtelen igazságok helyett csak többé-kevésbbé valószínű föltevésekkel szolgálhatunk. Épen azért nagy óvatossággal fogalmazzuk ítéleteinket, tartózkodunk a könnyelmű egyeztetésektől, nem hajszoljuk a delibábot, mely a maga kecsegtető képeit egyformán varázsolja a forráskutató elé, akár az alföld pusztáin, akár az *æsthetica* mezein barangol az.

Egyelőre, még valamivel szilárdabb talajon mozogva, azokat a könnyebben meglátható és határozottabban megállapítható kapesokat keresem, melyek a magyar drámák szerkezetében és fölépítésében Shakespeare drámaalkotó műhelyének jegyét viselik magukon. Legismertebb köztük s minden kétségen fölül áll

az a hatás, melylyel Shakespeare a magyar drámák compositió-jára volt. Nem Shakespeare belső componáló módját értem, a melyet egy rendkívül mélyen járó, de rendszerint zavaros és eszméit homályosan kifejező magyar æsthetikus ezúttal igen szerencsésen határozott meg, azt írván, hogy Shakespeare compositiójának lényege: erős, a tragikus emberek tragikus érzéseit teljes erővel feltárá nagy jelenetek egymásutánja;¹ a kapcsolatot külső mozzanatokban keresem, a szerkezetben az anyag tagolásában és elrendezésében, a dráma különböző elemeinek keverésében. A XVIII. században kétféle drámai compositio küzdött egymással: a francia classikus drámáé, a zárt, és a shakespearei, a laza szövésű. A francia a balul értett Aristoteles alapján megkövetelte az ú. n. hármas egységet, az egy ágban haladó, egy napnál tovább nem tartó és egy helyen lefolyó cselekvényt. Megvalósítása óriási terhet rakott a drámaírók vállára, de nagy sikerrel is kecsegtette. Az eredmény: szoros keretek közé erőszakolt, szilárd vázú, concentrált, kerek, formás dráma. Csakhogy ezt az érdemet drágán vásárolta: a művészi szerkezet valójában mesterkélt volt, s a nagyfokú tömörség mint elkerülhetetlen következményt maga után vonta egyfelől a mese összeszorítását pár mozzanatra, másfelől a cselekvény sűrű helyettesítését elbeszéléssel. Szóval a drámai forma a lényeg rovására győzedelmeskedett. A lényegnek és a formának ezt a küzdelmét Shakespeare másként oldotta meg: bátran és tudatosan széttörte a kereteket, s nem a lényeget áldozta föl a formának, hanem a formát a lényegnek. Az ő drámái térben és időben egymástól messze eső eseményeket foglalnak egy cselekvény keretébe össze; hogy drámai eszméjét minél megrázóbban fejezze ki, képzeletét fölszabadítja a forma nyűgétől. Ez a szerkezet kétségkívül nem rejt magában művészi elemet, de viszont nem gátolja meg, hogy a költő a tárgyból kifejtse mindazt a művészt, a mi benne van.

Drámairodalmunkban határozott nyomok vallanak arra, hogy ez a shakespearei compositio nagy hatással volt reá, főként

¹ Lukács György: *Shakespeare és a modern dráma*. A *M. Shakespeare-Tár* 1911. évf. 127 l.

fejlődésének első fokán. Kezdő drámaíróink szívesen követték Shakespeare példáját, hiszen ily módon a régebben uralkodó francia drámai szerkezet helyett, mely iskolai drámáink óta szint ehagyományos volt, könnyebbet találtak s a költői alakításnak egyik nagy nehézségétől megszabadultak. Így Kisfaludy Sándor, egyébként sem művésze a szerkesztésnek, komoly drámái közül csak a legutolsóban, *Az emberszívnak örvényeiben* tért el a shakespearei szerkezettől, bátyja, Károly, meg legművészebb drámáját is, *Irenet* ebben a laza, szabad szerkezetben írta. Katona ifjúkori drámáiban, s épen azokban, melyeknek eredetisége valószínű, gyakori a színváltozás, Vörösmarty is csak későbbi drámáiban élt megkötöttebb, művészebb szerkezettel, míg az első hiven követik Shakespearet technikai fogyatkozásaiban, sőt mint Gyulai mondja, csak azokban. Teleki *Kegyencze* ebből a szempontból egészen shakespearei, Szigligeti pedig fokozatosan közeledett a művészi szerkezet felé: a teljesen szabad szerkezetűek közé csakhamar olyan drámák keverednek, melyeknek csak egy fölvonásában, s ott is csak egyszer változik a szín, végül már egyáltalán kerüli a színhely változtatását, Madách meg egészen tetszése szerint egyik drámáját minden színváltozás nélkül, a másikat gyakori változásokkal szerkeszti. A shakespearei hagyományok közül mindenesetre a szín sűrű változtatása volt a legkevésbé értékes s egyáltalán nincs okunk sajnálkozni azon, hogy a magyar dráma nem haladt továbbra is Shakespeare nyomán, hanem mint a külföldi modern dráma, a mienk is csakhamar kifejlesztette a drámának igazi műformáját, megteremtve azt a szerkezetet, mely középütt áll a francia és a shakespearei között: egyesíti, a mi bennük jó, kiküszöböli, a mi veszedelmes. Az új, már a *Bánk bán*ban föltűnő s azóta lassanként hagyományossá, szinte kánonszerűvé vált szerkezet elveti a hármas egységet — ekkép lényegében a shakespearei mintát tartja meg — de egy-egy fölvonáson belül nem változik a szín s nincs időbeli ugrás — ennyiben mérsékli Shakespeare túlságos szabadságát. Szilárd, de nem merev, művészi, de nem mesterkelt; megnehezíti, de nem szorítja békák közé a képzelet szárnyalását.

A dráma fölépítésében is találkozunk elvétve shakespearei motívumokkal. Egyike a legföltűnőbbeknek az a sajátosan

shakespearei eljárás, a melylyel a szárazföldi ízlés, különösen a francia, oly nehezen tudott megbarátkozni. Shakespeare tragédiáiban gyakori jelenség, hogy a komoly, fönségesen haladó eseménysorozatot egyszerre megszakítja a költő, s a cothurnusokban lépkedő hősokeket a komédia bohókás alakjaival váltja föl. A mindennapi élet közönséges, nyers vagy épen durva lelkű emberei naiv tréfálkozásukkal vagy pusztán alantjáró világnézetüknek egyszerű megszólaltatásával akaratlanul is komikus hatást tesznek, megnevettetve a hallgatóságot. Könnyítenek azon a lelki feszültségen, a melyet a tragikus bonyodalom kifejlésének aggodó érdeklődéssel való kísérése okozott. A francziák, nem ismervén ennek az eljárásnak gyökereit a régi angol drámában s nem értvén meg æsthetikai hatását, a tragikusnak és komikusnak ilyen vegyítését groteszknek érezték és ízléstelenséget vetettek Shakespeare szemére. Költőink ízlése nem volt oly elfinomult, mint a francziáké, s nem botránkoztak meg a «szörnyű» Shakespeare-en, de erre az egyébként is veszedelmes útra nem szívesen követték, még legbátrabban Vörösmarty és ő előtte Katona József. Katona *Ziskájában* a humorizáló hajduk (I. rész, I : 2.), s a strázsák (II. rész, I : 6.) jelenetei kétségkívül shakespearei hagyomány, míg a részeges Voda (II. r. II.) nem Falstaff utóda ugyan,¹ de szintén a komor jelenetek enyhítését szolgálja s nem is ügyetlenül. Vörösmarty gyakrabban él a hangulatváltoztatásnak ezzel a módjával. Az ő komoly drámáiban újra megjelennek a színen Shakespeare furfangos, szóra szóval, élczre élczczel visszavágó parasztjai (a haramia-jelenet a *Kincskeresőkben*, II : 3.), humorizáló katonái (*Salamon király*, IV : 1.) részeges gézengúzai (*Kincskeresők*, IV.), fecsegő, dorbézoló szolgái (*Vérnász*, I : 2.; *Áldozat*, II : 1.), az ókori Rómának lusta, szájaskodó, üres fejű polgárai (*Czillei és a Hunyadiak*, II : 1.). Drámaíróink a tömegjeleneteket általában a shakespearei hagyomány nyomán alkották; a csatározásokat, a pórok és polgárok nyüzsgését-forgását, a

¹ Greguss Ágost viszont «egy darab Falstaff»-nak nevezi Bukkenbuk lovagot Szigeti József *Széchy Mária*-jában (1863). A dráma elkalódott, így az állításhoz nincs módunk hozzászólni. (Greguss bírálata újra megjelent: *Tanulmányok* [Pest, 1872.] II. k. 261—263. l.)

vitézek zajongását, fegyvercsörtetését, szóval azt a mozgalmas életet, melyet az egyeseknek nagy csoportokká verődése a drámába hoz, már Vörösmarty óta Shakespeare módjára képzeltek el és ábrázolták.

Nagyobb hatást tettek végre irodalmunkra Shakespeare bizalmaskodó szolgálái, bár e ponton Shakespeare hatását ketségkívül nagy mértékben támogatta a vígjáték sajátos természet: ennek a műfajnak ugyanis már az ókori komédia óta kedvelt fogása a cselédnép tolakodó viselkedését kiaknázni a hatás kedvéért. Tragédiáink közül legföltűnőbb a szolgálknak ilynemű szerepeltetése Erdélyi János könyvdrámájában, *A velencei hölgyben* (1851). A cselédségnek juttatott nagy tér, sűrű fölléptük, esetlésük-botlásuk a színen határozottan shakespearei hagyomány, de igazi szerepük Erdélyinél még kevésbbé van. Szolgálai Shakespearetől vették továbbá azt a bizalmaskodómodort, melyben urukkal, s azt a feleselő hangot, melyen egymással társalognak. Sőt e drámában pontosabb, részletekbe menő egyezést is ki lehet mutatni. A velencei tanács egyik szolgálja találós meséivel ép úgy fölülteti a másikat (III : 1.), mint Péter a Capulet-család szolgálja a zenészeket (*Romeo és Julia*, IV : 5.), az a barátságtalan mód pedig, a mint Sanuti házában az öreg Battista szolgát fogadják (II : 6.), emlékeztet azoknak a szolgálknak viselkedésére, a kik Coriolanust Aufidius házában megállítják (IV : 5.). Mindez olyan nagy műveltségű, Shakespearet tökéletesen ismerő írónál, mint Erdélyi, nem véletlen találkozás, hanem — valószínűleg tudatos — utánzás.

Ezek már csak apróságok — díszítmények a hatalmas épületen. Kiegészítésül említsük még meg, hogy ezeken kívül is volt még egypár épületkő, melyet íróink Shakespeare módján megfaragva illesztettek bele drámájukba. Egy motívumot, a megőrülést, és két alakot, az udvari bolondét meg a boszorkányét, idézhetjük ilyenekül. Mind a hárommal igazi drámai irodalmunk életének első évtizedeiben találkozunk, amazzal a két Bánkdrámában, Katonáéban és Kisfaludy Sándoréban, valamint Vörösmarty *Áldozatában*. A közös forrás Ophelia örültsége, s valóban mind a három drámában nő lelki világa borul el, asszonyé ugyan s nem leányé, nem is olyan lelki izgalmak következtében, mint a melyek Hamlet szerencsétlen kedvesét megfosztják

értelmétől, de — és épen ebben nyilvánul Shakespeare hatása, még pedig nemesen, tisztán — ép úgy természetes következményeként a rájuk zúdult csapásoknak. Költőink nemcsak a meg-bomlott lelki élet rajzában iparkodnak követni mesterüket, hanem abban is, hogy a földült lélek nyilvánulásait hozzáfűzik a dráma bonyodalmához, fordulataihoz. S hogy mennyit köszönnek íróink ebben a tekintetben Shakespearenek, azt egy ellenkező természetű példa világítja meg igazán, Szigligeti *Török János*áé. Láttuk, hogy az ő lelkét is bűn tudata nyomja, mint Macbethét, de nem Macbeth bűne gyötri, hanem Othellóé. Szigligeti azonban nem Shakespeare-től tanulta az őrülség alkalmazását, vagy rosszul tanulta: nála az őrülség nem egy hosszabb lelki folyamat eredménye, a lélek fokozatos elhomályosodása az egyre súlyosbodás kínok hatása alatt, hanem hirtelen megroppanás, csak külsőleg, de nem belsőleg is előkészítve. S mily szánszalmasan szegényes a hős beteg lelkének vergődése nem is Melindához vagy Zenőhöz, hanem csak Kisfaludy Lóriához képest! Egyáltalán az őrülség rajza annyira meghaladta Szigligeti erejét, hogy még akkor sem tud vele megbirkózni, ha határozott minta után dolgozik. A *Czigány* című népszínművének hősnőjét egyenesen Opheliáról mintázta, s a milyen szerencsétlen gondolat volt egy czigányleányt örületbe kergetni, mert szeretője elhagyta: ép oly szerencsétlen a lelki zavar bemutatása, mely annál torzabbnak tűnik föl, minél inkább emlékeztet mintaképére.

Az udvari bolond a *Lear*ből került a két Kisfaludy egy-egy drámájába, Sándor *Bánk*jába mint Kongó, Károly *Stibor* vajdájába mint Beczkó. Kongó, II. András udvari bolondja, szerepében pusztá mása Lear bolondjának; «keserű»-nek nevezik, de csak színre az, valójában mély érzésű, nemes lelkű philo-sophus. Persze, a mi benne értékes, az mind Shakespeare érdeme, de már a fogyatkozásaiért, többek közt bőbeszédűségeért, maga Kisfaludy felelős. Beczkó, Stibor bolondja Bayer József jellemző meghatározása szerint «vérszerinti, de nem humor szerinti rokona» *Lear* bolondjának. Józan és gúnyos, mint példaképe, de hidegebb, amannak mélysége és szelleme nélkül s híján az értelem fényének. Szintén Lear bolondjának halvány, csekély becsű másolata Kilián Hugó Károly királydrámájában, az

Egy magyar királyban (1846), míg Sicilia, Bartók Lajos *Kendi Margitjának* olasz bohócza, a kinek shakespearei eredetére Riedl Frigyes utalt,¹ ha valóban a *Lear* bolondjának köszöni létét, igen rosszul játssza szerepét. Elméssége fogyatékos, s épen az hiányzik belőle, a mi amaszt jellemzi: a nagy szív és a bátorság. Nem is elégszik meg az udvari bolondok rendes hivatásával, a hősök tetteinek bírálatával, hanem cselekvő részt követel magának. A magyar irodalom több boszorkánya közül Tóth Lőrinczé a *Vatában* a legshakespeareiebb, de csak külsőleg. A vén Rasdi, *Macbeth* boszorkányainak hű képmása, ép úgy varázsított főz, mint amazok (IV:1.), nyelve is ép oly szapora, szókészlete a varázslószeretek megnevezésében ép oly gazdag (I:1. és 2., III:3.). Szerepe azonban a drámában nincs, pusztá czifraság, színpadi kellék — nem méltó, hogy mintaképével együtt emlegettessék. A Garay *Árboczában* szereplő boszorkány, a kit szintén kapcsolatba hoztak *Macbeth*ével, még messzebb esik tőle, sőt talán köze sincs hozzá.

Végül vajjon a magyar drámákban található anachronismusokért is Shakespearet terheli a felelősség, úgy értve a szót, hogy drámaíróink Shakespeare példájából merítették bátorságot történeti és földrajzi tévedések elkövetésére? Nem tartom valószínűnek. Költőink érezték, hogy e térre nem szabad Shakespearet követniök, nem azért, mert századokkal később s műveltebb, ismeretekben gazdagabb közönségnek írtak, hanem mert tudták, hogy ilyen apró, jelentéktelen fogyatkozásokat megbocsát az ember olyan költői lángelmének, mint Shakespeare, de nem nekik, a kik Shakespearehez mérve epigonok. A magyar drámák anachronismusai tehát nem tudatos, hanem öntudatlan botlások, s nincs közük Shakespearehez. Talán csak egy kivételt lehetne tenni. Obernyik Károly *Brankovics Györgyében* a gyermek Hunyadi Lászlót ifjúként szerepelteti, mert így kívánja drámájának cselekvénye, Bodrogi Lajos megállapítása szerint² egészen úgy, mint a hogy Shakespeare III. Richárdot jóval öregebbnek rajzolva, évekkel korábban juttatja jelentős szerephez (IV. *Henrik*, II. és III. rész). Shakespeare-

¹ Idézett tanulmányában.

² V. ö. M. *Shakespeare-Tár*, 1911: 109. l.

nek ily nagy mértékű eltérése a történeti hűségtől tudatos és épen a királydrámákban gyakori, irodalmunkban azonban Obernyikén kívül alig van rá példa. Mivel az ő eljárása is tudatos, sőt szükségszerű: bár bizonyítani nem tudjuk, nem lehetetlen, hogy valóban Shakespeare példája bátorította föl.

Shakespeare művészetének hatása más téren is érvényesült: hatott a magyar drámák szellemére.

Hogy ennek a mélyen gyökerező, de gyakran igen halványan jelentkező hatásnak legalább irányait tisztán lássuk, célszerű lesz Shakespeare műveit három csoportra különíteni: tragédiákra, királydrámákra és vígjátékokra. Ez a csoportosítás nagyjából megfelel annak a hármastagoltságnak, a melyre a poetika a költészet egyik nagy műágát, a drámát, bontja: tragédia, középfajú dráma vagy színmű, vígjáték, ezek a poetikában szokásos elnevezések. Az elhatárolás és a páronként való szembeállítás azonban nem egészen szabatos s inkább csak a mi gyakorlati célunkra válik be, mintsem elméletileg egészen igazolható volna. Shakespeare vígjátékaihoz sorozzuk ugyanis regényes színjátékait is, melyek legfőbb részleteikkel tartoznak a komédia körébe s szellemükkel inkább a középfajú drámák csoportjába tartoznak. Továbbá a király-drámákat a köztudat mereven elválasztja a tragédiáktól, noha inkább æsthetikai, mint poetikai alapon. Az előbbiek, az egy *III. Richard*ot kivéve, nem állanak azon a magas, szinte megközelíthetetlen színvonalon, mint az utóbbiak — ebben a közvéleménynek teljesen igaza van; viszont a királydrámák között több, nemcsak a *III. Richard*, valódi tragédia. Így a két csoportba tartozó művek némiképen keverednek egymással — ez azonban nem baj, mert van mégis mód őket külön tartani. Kettő is; egyik a bennük értékesített költői anyag. A királydrámák történeti drámák a szó szigorúbb értelmében, azaz bennük a költő az angol nemzetnek írott forrásokból kritikailag rekonstruált történetét dolgozza föl, híven a valóhoz, s ha helyenként elég gyakran eltér is, a külső igazságtól, «mindig mély belátással találja el és juttatja érvényre a belső történeti igazságot.»¹ Szóval mindegyik királydrámája a

¹ Heinrich Gusztáv mondja *Shakespeare János királya* cz. tanulmányában. (*Budapesti Szemle*, 165. k. [1916] 354. l.)

valósággal megtörtént múlt egy darabjának életre keltése. Történeti tragédiái viszont vagy a mondához fordulnak tárgyért, vagy szabadon bánnak a történeti anyaggal. A másik az anyag megformálása. A mint Gyulai Pál maga biztos ítéletével megfogalmazta: Shakespeare históriai drámái «csak történelmi rajzok. . . egészben véve se drámák, se tragédiák. Hajlanak az epos felé, . . . alig találhatni meg bennük az alapeszme egységét is s csak a személy egysége tartja össze a cselekvény szálait.» Történeti tragédiáiban viszont «a cselekvény kerek, egész, egységes, egymásból foly a cselekvény, a főhős szenvedélyével a legszorosb kapcsolatban, a hatás és visszahatás drámai fokozatain».¹

A magyar történeti dráma műfajilag határozottabb. Kevés kivétellel valóban középfajú színmű, s ha a drámai összeütközés erejében gyakran nem különbözik is a tragédiától, kibékítő megoldása s az összeütközés elsimítása rendszerint élesen elválasztja tőle. De e mellett a valójában csak műfaji különbségek mellett jobbára megvannak azok a mélyebben megalapozott eltérések is, melyek Shakespeare drámáinak két csoportját elhatárolják: a költői anyag természete s az értékesítésének módja. Históriai drámáink tárgya szigorúan történeti, azaz a múlt eseményei rendeződnek bennük drámai mesévé, történeti tragédiáinkban gyakran csak a keret az s a mese teljesen a költő képzeletének alkotása; az előbbi rendszerint nemzeti tárgyat dolgoz föl, az utóbbi szívesen merít más nemzetek múltjából; továbbá hol kapcsolatban, hol függetlenül a tárgy eltérő természetétől, a történeti dráma sokszor nem ad szerves cselekvényt, hanem csak történeti képeknek kapcsolatos sorát s így szerkezetileg lazább, mint a szigorúan megcomponált történeti tragédia. Legnagyobb részük azonban egy fokkal egységesebb, mint a shakespearei király-drámák: jobban megóvják a cselekvény egységét, s az események szerteágazó sora, a mult változatos képei egy mag köré, koncentrikusan helyezkednek el.

Ilyen alapon, úgy vélem, kellő harmóniát teremtettünk az egyes csoportok megfelelő párpai között. Az elkülönítésre minden-

¹ Szigligeti és újabb színművei (1873). Újra: *Dramaturgiai Dolgozatok*, II. k. 407—408. l.

esetre szükség volt, mert Shakespeare művészete eltérően hatott a három műfaj magyar munkásaira.

1. Shakespeare és a magyar vígjáték.

Shakespeare vígjátékai sohasem voltak oly népszerűek, mint komoly drámái. A színpad és a közönség egyaránt a tragédiákért lelkesedett: természetes tehát, hogy íróinkra is sokkal nagyobb hatást tettek, mint a vígjátékok. A mi anyagot vígjátékíróink Shakespeare-től vettek, láttuk föntebb. Valójában csak egy írónak egy vígjátékáról volt szó.¹ Olyan magyar vígjátékot meg egyáltalán nem tudunk említeni, a mely Shakespeare valamelyik komédiájának alapeszméjét önállóan, költői eredetiséggel értékesítette volna. Látható, párhuzamokkal igazolható kapcsok nem fűzik vígjátékirodalmunkat Shakespeare-hez s ha Vörösmarty nem írja meg *A fátyol titkait*, nem volna egyetlen tartalmi nyom, mely magyar földről a mosolygó egű Albionba vezetne. A jelenség nem föltűnő: kisebb-nagyobb mértékben ugyanilyen a viszony a nyugat vígjátéka és Shakespearei között. Részletezni az okokat messze vezetne, azért csak egészen röviden rámutatok a legföltűnőbbekre. Az egyiket, de talán a legkevésbé jelentősebbet, említettem: Shakespeare vígjátékainak csekélyebb becsét, a tragédiákétól messze elmaradó értéküket. A másik fontosabb. A tragédiában, ha nemzeti jelmezt ölt is magára, rendszerint van valami, a mi a nemzetiség korlátai közül kiemel, s aránylag kevés sorukban a *Bánk bán*, mely egészen egy nemzet lelkében, történetében gyökerezik. Az általános emberi, mely mind a komoly, mind a víg drámának alapja, az előbbiben a maga zavartalanságában jelentkezik. *Hamlet* és *Lear* ép oly kevésé pusztán angol emberek tragédiái, mint a hogy *Othello* nem olasz tragédia. *Coriolanus* is, noha cselekvénye szinte utolsó betűig a római történeti mondából való s szellemében, meg alkotó elemeiben is egészen római, alapjá-

¹ Wéber Artúr azt állítja és próbálja is igazolni (*Egyetemes Phillogiai Közlöny*, 1910 : 558—559), hogy Szigheti *Rózsa* cz. vígjátékának egy alakját, Babel lovagot, Falstaff nyomán mintázta. A kapcsolat nem lehetetlen, de Wéber egyeztetései olyan általános mozzanatokra vonatkoznak, s oly kis számmal vannak, hogy bizonyító erejük kevés. Engem nem győznek meg.

ban több annál: költői eszméje egyetemes érvényű. A vígjátékhoz mindig tapad valami abból a korból és abból a népből, melyben született, mert a vígjátékíró a maga korának problémáit dolgozza föl, azt az életet viszi színre, a melyet maga körül lát. A tragédia hősei nagy emberek, rendkívüli egyéniségek, a kik épen nagyságuk által nemcsak nemzetükből, hanem az egész emberiségből kiemelkednek, a vígjáték szereplői a maguk kicsiségében milieujüknek — népüknek és koruknak — teremtményei és photographiái. Ez teszi a vígjátékot bizonyos értelemben nemzetibbé, s ez magyarázza, hogy a vígjátéknak majdnem mindenütt kialakult egy sajátosan nemzeti formája. A harmadik, nem kevésbé fontos ok, hogy a századok folyamán egy erős vígjátéki traditio fejlődött ki, melynek szálai Molièretől visszafelé Plautuson és Terentiuson keresztül az attikai komédiáig kísérhetők. Természetes, hogy a modern vígjáték is több irányban fejlődött s még francia földön is igen változatos hajtásokat hozott, de a mi szempontunkból a jelentős mozzanat az, hogy a sok forma közül egyik megerősödött és általánosan elterjedt. Ez a hagyomány kerítette hatalmába a német és a nyomában járó magyar vígjátékot is.

Könnyen érthető tehát, hogy a magyar vígjáték Shakespeare-től függetlenül indult meg. Annál érdekesebb, hogy fejlődése folyamán két ízben történt komoly kísérlet, hogy iránya a shakespearei felé hajoljon. Két merész, fiatal költői lélek, egy emberöltő távolától elválasztva, ki akarta téríteni vígjátékunkat eddigi pályájából, s az archimedesi pontot hozzá mindketten Shakespeare komédiáiban találták. E két költő Vörösmarty és Rákosi Jenő.

Vörösmarty első vígjátékát 1834-ben írta, másfél évtizeddel Kisfaludy Károly föllépte után, a kit Toldy nyomán a magyar vígjáték atyjának szokás nevezni. Megilleti e név, ha azt a szempontot emeljük ki, a melynek főntebb a vígjáték fejlődésében olyan nagy szerepet tulajdonítottam, a vígjátéki hagyományt. Való, hogy a vígjátéknak sajátosan magyar formáját, azt, mely hagyományként átszállt az utódokra, Kisfaludy teremtetten meg. Kisfaludy azonban nem az első vígjátékírónk, előtte sokan művelték e költői fajt, s drámairodalmunk vidám ága sokkal gazdagabb, mint a komoly, nemcsak a drá-

mák számát, hanem változatosságukat nézve is. Nem Besse-
nyei *Philosophus*ára s a XVIII. század végének többi fordított
vígjátékára célzok, hanem az iskolai komédiákra. Egész sora
van az utánzott, átdolgozott, sőt eredeti magyar iskolai drámák-
nak, melyek művészi tekintetből talán kevesbbé, de műfaji
szempontból megérdemelnék a figyelmet. A jezsuita, piarista és
pálos komédiák, a református iskolai vígjátékok és a nyomuk-
ban járó Csokonai tarka változatosságban viszik színre a külön-
féle vígjáték-tárgyakat és motívumokat s fejlesztik ki az egy-
mástól messze eltérő formákat. Plautusi, molièrei, holbergi és
kotzebuei tárgyak, bohózatok, életképek, paródiák, nyers tréfák
és satírák, mesék, mythologikus és tündéries játékok kelnek
életre az iskolák színpadján és tűnnek le ismét, nyomdafestéket
rendszerint nem látva, a feledésbe. A világi színpad sem vett
róluk tudomást, s így sajnos, ez a gazdag anyag nem játszott
szerepet a színszerű magyar vígjáték megalakulásában. Kis-
faludy nem belőlük, hanem Kotzebueból merített, mikor a
*Kérők*ben megírta az első nagyhatású magyar vígjátékot és
ezzel megszabta a fejlődés útját — a melyet aztán Vörösmarty
iparkodott más ösvényre vezetni.

Ez a hagyományos, Kisfaludytól idegen minták után, de
nemzeti szellemben megalkotott vígjátéki forma, melyet Beöthy
Zsolt igen jellemző szóval «tájtékpipás vígjáték»-nak nevezett,¹
két elemből szövődik. Az egyik a főcselekvény. Egyszerű, igény-
telen szerelmi történet, komoly és érzelmes : két fiatal szerető
szív legyőzi az egyesülésük elé tornyosuló akadályokat ; víg-
játéki hangulatot mindössze az visz néha bele, hogy az akadá-
lyok csak látszólagosak, s a kibonyolítás nem más, mint a félre-
értések eloszlatása. A másik elem, mely ezt a drámai, de nem
vígjátéki tárgyat a komikum birodalmába emeli, járulékos :
a cselekvény menetét meg nem változtató, de abba bele-bele
akaszkodó mellékszemélyek, komikus figurák. Viselkedésük,
tetteik és beszédek, a meséhez episod-szerűen hozzákapcsolt
szerepük a jókedvnek, tréfának, komikumnak gazdagon buzgó
forrása, sőt alkalom a satírára is. Kisfaludy rendszerint ki is

¹ Csiky Gergely egy vígjátékának (*A proletárok*) bírálatában. Újra :
Színműírók és színészek (Budapest, 1882) 81. l.

aknázza az alkalmat, sokszor annyira, hogy a satira szinte harmadik önálló elemül csatlakozik a másik kettőhöz, a komoly főcselekvényhez s a komikus mellékszereplőkhöz.

Vörösmarty, a ki ízlését a külföldi drámairodalmakon, főként Shakespearén és a spanyolokon nevelte, két tekintetből nem volt megelégedve a magyar vígjátéknak Kisfaludy-alkotta formájával: keveselte benne mind a tiszta komikumot, mind az igazi költészetet. Úgy érezte, hogy Kisfaludy vígjátékaiban a vidám elem inkább a satira, mint a komikum formájában nyilvánul¹ maga a vígjáték s nem annyira érdekes, mulatságos helyzetekkel meg fordulatokkal, mint inkább a mellékszemények torzításával meg kigúnyolásával neveltet meg; másfelől pedig vígjátékainak prózai, köznapí dictióját nem tartotta alkalmasnak, hogy a költészet tisztult világába emelje a tárgyat. Shakespeare vígjátékaiban és regényes színműveiben mindezt másként látta s kísérletet tett, hogy az ő módjára szólaltassa meg a magyar vígjátékot. A kétféle fogvatkozást nem egy drámában kívánta orvosolni, hanem mind a kettőt külön-külön. Megírta tehát *A fátyol titkait*, hogy a komikumot a maga tisztaságában, s a *Csongor és Tündét*, hogy a költészetet a maga teljességében juttassa kifejezésre. Drámái megalkotásában Shakespeare volt a mestere: nála látta az értékesnek tartott drámai formát, természetesen, hogy őt vette mintaképül.

A fátyol titkaira vonatkozólag nincs is bizonyítékra szükségünk. Láttuk, hogy meséjének egyes elemeit is Shakespeare vígjátékaiból vette, annál inkább követte őt a compositióban. Shakespeare hatása első sorban a satirikus elem teljes mellőzése. A satirában mindig van bizonyos komolyság, alapja mélyebb vagy keserűbb érzelm, míg a derült jókedvtől, a pajzán tréfától idegenkedik. Shakespeare vígjátékai, még azok is, melyekben a komoly és víg elem keveredik, p. o. *A velencei kalmár*, tartózkodnak tőle, annál inkább a többi, az ő nagy szellemének játékos, vidám termékei. Ezekkel csak mulattatni akart s óvako-

¹ Vörösmarty dramaturgiai dolgozataiban részletesen kifejti álláspontját a Kisfaludy-féle vígjátékkal szemben; a satirikus elem uralkodó voltát ugyan így nem említi, de drámai gyakorlata igazolja, hogy nem értett egyet vele.

dik magára öltetni a satirikus erkölcsbíró fölényes álarczát. Vörösmarty sem helyezkedik hősei fölé: pórul járátja őket, de nem ítélkezik fölöttük. A másik mozzanat, a miben Shakespeareat követi, a kettős cselekvény alkalmazása. Shakespeare tragédiáiban is szívesen állít a főcselekvény mellé egy mellékcselekvényt, de úgy, hogy ez az utóbbi terjedelemben is, fontosságban is háttérbe szorul s pusztán amazt szolgálja; vígjátékaiban ellenben gyakori, sőt jóformán szabályos jelenség, hogy a főcselekvénnyel párhuzamosan egy másodikat fejleszt, mely terjedelemben alig marad el mögötte, független tőle, megvan a külön célja, sőt a hatása is más: a megillető, vagy éppen megrendítő főcselekvény mellett a komikumnak igazi hordozója. Vörösmartynál is megvan a kettős cselekvény: átvette a Kisfaludynál is megtalálható komikus elemeket, de Shakespeare példájára egységes mellékcselekvénnyé igyekezett forrasztani. A különbség a két magyar költő eljárása között az, hogy Kisfaludynál apró, epizodikus használt komikus elemek vannak, melyek külön-külön egymással nem kapcsolódva, mintegy rá vannak akasztva a főmese fonálára, Vörösmartynál e helyett a komikus alakok, Rigó, Guta és Kaczor, ezek a «távolról jött ifjak», együtt szerepelnek, sorsukból egy második cselekvény fonódik, mely a főcselekvénnyel váltakozva, azzal párhuzamosan halad s nem minden művészet nélkül van hozzáfűzve. Vörösmarty azonban vígjátékának főcselekvényét is, Vilmának alakoskodását udvarlója előtt, iparkodott elvének megfelelően komikus stílusban bemutatni, ellentétben Kisfaludy meséinek, Shakespeareéinek érzelmes tónusával. Még egy, de már egészen külső hatását is megállapíthatni a shakespearei drámának. Vörösmarty a nyelv mindennapisága ellen Shakespeare módjára védekezik, azzal, hogy vígjátékában helyenkint a verses formával él. Híven követi Shakespeareat: a verset az emelkedettebb főcselekvényben használja, míg az alantabb járó mellékcselekvény szereplői rendszerint prózában szólalnak meg. Csak annyi az eltérés, hogy Shakespeare kényesebb, ritkábban méltatja a jelenetet arra, hogy versebe foglalja, Vörösmarty elnézőbb s szívesen használ verses formát olyankor is, mikor a próza is helyén volna.

Vörösmarty másik színműve a *Csongor és Tünde*, melylyel

a Kisfaludy-féle vígjátékot költőibbé akarta tenni, alapjában véve nem vígjáték, hanem regényes színmű, s csak egyes részeinek hangulata meg egypár furcsa szereplője közelíti e műfajhoz. Ha úgy tekintjük e drámát, mint egy előre kitűzött föladatnak megvalósítását, a tiszta költőiségnek megszólaltatását, akkor költője teljes dicséretet érdemel: a *Csongor és Tündén* a költészetnek annyi bűbája ömlik el, mint egy más magyar drámán sem. Vannak fogyatkozásai, s mint drámai mű nem remek, de mint költemény az, tele hasonlíthatatlan szépségekkel. Ezt a költészetet Vörösmarty nem Shakespeareától vette — hiszen a költőiség sohasem kívülről kerül a műalkotásba, hanem a költő lelkéből. Vörösmarty is a maga gazdag költői lelkének kincseivel díszítette föl drámáját, s még azt az anyagot is, a melyet a maga költészetének ragyogó pompájával bevont, nem a messze idegenből, Anglia földjéről hozta, hanem közvetlen közelében, a magyar földön találta. A mese, melyet drámává alakít, egy XVI. századi magyar tündérrege, a tündérek, boszorkányok, manók, a kikkel drámája cselekvényét benépesíti, a magyar nép képzeletének alkotásai. A mesejáték anyagában és szellemében teljesen magyar és mégis, a mint már Gyulai Pál helyesen megállapította,¹ Shakespeare *Szentivánéji álmának* hatása alatt keletkezett. A hatás nyilvánvaló, noha a két dráma között nincs a legcsekélyebb hasonlóság sem, a tárgyban oly kevésbé, mint az alapeszmében vagy compositióban, nincs egy olyan alak a magyar drámában, a melynek mintaképe meg volna az angolban, nincs egy sor vagy egy kép, mely arra emlékeztetne. Egyedül a manók kedvéért kell kivételt tennünk. A *Csongor és Tünde* három ördögfia nem másolata ugyan *Macbeth* boszorkányainak, mind lényük, mind szerepük egészen más, de midőn első ízben a hármas úton feltűnnek (I:2.), pajkos viselkedésük szelidített tükörképe a három boszorkány első szereplésének a fenyéren (I:3), sőt tréfáik, izgatott szóváltásaik, a bennük fölmerülő babonás képzetek és a népiéletből vett képek határozottan a *Macbeth* megfelelő jelenetére utalnak. Itt a két drámát félreismerhetetlen kapcsolatok csatol-

¹ *Vörösmarty életrajza*, 5. kiadás. (Budapest, 1900) 159. l.

ják egymáshoz. Ez az egyezés azonban jelentéktelen, a *Szent-ivánéji álom* hatása mélyebbről fakad.

A *Csongor és Tünde* ugyanolyan viszonyban van a *Szent-ivánéji álommal*, mint a *Toldi* a *János vitézzel*, Vörösmarty ugyanazt köszöni Shakespearenek, a mit Arany Petőfinek: a költői ösztönt. Vörösmarty geniusát Shakespeare bátorította a *Csongor és Tünde* megírására, ő vezette a költői anyagra és tanította meg értékesítésének módjára. Az angol népmeséket és külföldi regéket romantikus színművekké formáló Shakespeare példájára nyúlt Vörösmarty. egy régi magyar regéhez, mely a ponyva közvetítésével eljutott a nép ajkára is, s a *Szent-ivánéji álom* költőisége mutatta meg neki a czélt, az ideált. Kifejteni a tárgyból mindazt a költőiséget, mely benne rejlik; az idealistikus képek sorozatát változatosabbá tenni a mindennapi élet tréfás jeleneteivel, ez által hatásukat emelni; fellengző, szinte légies érzelmeket nyers komikummal és derült humorral vegyíteni s ezt a tarka egyveleget elárasztani a csapongó képzelet üde, napfénytől csillogó virágaival: ez az, a mit Vörösmarty Shakespeare-nél látott. Shakespeare regényes színjátékai megértették vele, hogy nemcsak a jellemeken vagy helyzeteken fölépülő tragikus vagy komikus eseménysorozat, hősöknek vagy köznapi embereknek története, lehet tárgya a drámának, hanem a mesék phantastikus világa is — csak a költőnek legyen gazdag képzelete életet varázsolni az anyagba. Vörösmartynak volt, s az ő mesejátéka költőiségben méltó párja Shakespeareének. Átadom a szót Vörösmarty legnagyobb kritikusának, Gyulai Pálnak: «A magyar kritikus e tekintetben szembe teheti a *Szent-ivánéji álommal* *Csongor és Tündét*. . . Midőn Titania Zuboly udvarlására készíti tündereit, nem szól szebben, mint Vörösmarty művében a kúthól felhangzó szózat, mely Csongort csábítja. Balga néha Puckkal, néha Zubolylyal vetekszik. Az altató dalokban és tündéri bohóságokban szintén hasonló szépségre találhatni, sőt van egy jelenet, mely a maga nemében majdnem páratlan. Ez a nemtők jelenete az ötödik felvonásban. Valami gyermekileg kecses, szellemileg gyöngéd van enyelgősökben. Mintha rózsabimbók hullanának, pillangók játszanának, madárkák csevegnének. Kergetőznek, faggatóznak, csókolják egymást s egyik, mint a hogy a gyermekek szokása, sírva fakad, míg

végre Mirigy közalgése elriasztja őket. E jelenet mintegy oda van lehelve s oly rendkívül kedves, hogy Vörösmarty benne önmagát multa fölül». ¹ Ez a jelenség azonban egészen Vörösmarty érdeme, benne már Shakespearenek nincs része. Shakespeare és Vörösmarty e ponton már nem mint mester és tanítvány állanak egymás mellett, hanem mint két művészlélek, egymás méltó társai. A mi egyezést Gyulai kettőjük műve között talál, az nem a régibb költőnek hatása az újabbra, hanem ugyanazon költői adománynak, páratlan nyelvgeniusuknak, nyilvánulása. Vörösmarty nyelve ép oly zengő, mint a nagy angol költő: színes, árnyaló, kifejező, a hangulatokhoz és a hullámzó érzelmekhez simuló, tele bájjal, zeneiséggel, liraisággal. Shakespeare varázsvesszeje fakasztotta föl Vörösmarty lelkében a költészet gazdagon buzgó forrását, de annak kristálytisztá habjai a maguk erejéből szöktek föl.

Vörösmarty két úton is indult, hogy Shakespeare hatása alatt új formát teremtsen a magyar vígjátéknak. Tőrekvése nem ért célra. *A fátyol titkai* nem tetszett sem a közönségnek, sem az íróknak, követőket nem vont maga után ; a *Csongor és Tünde* még kevésbé lehetett új fejlődés kiinduló pontja, hiszen a minek varázsát köszöni, bájos költői dictiója, az olyan nyelv-művészetet követel, a milyennel magyar drámaíró sem azelőtt, sem azután nem birt. Csodálni s nem utánozni való. A magyar vígjátékban tehát továbbra is a Kisfaludy-féle hagyomány élt ; időnként módosult, új elemekkel bővült, iránya elhajolt, de abban Vörösmartynak nem volt része, Shakespearenek is csak még egyszer. Ez alkalommal azonban Shakespeare szelleme nem föllobbanó láng alakjában jelentkezett, mint Vörösmartynál, hanem fénye drámaírodalmunk életének egy évtizednél hosszabb útját világította be. Shakespeare új magyar prófétájának, Rákosi Jenőnek, osztályrészeül jutott az, a mit elődétől megtagadott a végzet : vígjátékunkat egy időre egészen új pályára irányította.

A magyar vígjáték a Kisfaludy halála óta eltelt 30—40 év alatt mind jobban a hétköznapi élet szürke világába szorult, s bár változatossága ellen nem lehetett panasz, annál egy-

¹ U. ott.

hangúbb volt a stílje. Tarka össze-visszaságban kerültek színre elmés és naiv, ügyes és kezdetleges víg művek, bohózatok és jellemvígjátékok, finom tónusúak és nyers komikumúak, szóhoz jutott bennük a főúri világ csak úgy, mint a gentry vagy a köznép s hol a régibb magyar vígjáték, hol a modern francia salonvígjáték nyomain jártak — de mind, híven vagy torzítva, a való életet másolta s a mi jól ismert világunk formái közé illesztett bele hol valószerű, hol romantikus mesét. Mindenütt a hagyományos vígjátéki milieut láttuk a sok használat következtében clichékké merevedve, a hagyományos vígjátéki figurákat chablonokká koptatva s az ismert fogásokat új tárgyra alkalmazva. Nem mondhatjuk, hogy a magyar vígjáték súlyodt, s Szigligeti vígjátékai elmaradnak értékben Kisfaludyéi mögött, de a komédia-írók palástja, egyikről a másikra szállván örökségképen, mindinkább fakult. Ezt a színehagyott palástot, ezt a hagyományos stílt dobta el magától Rákosi és keresett Shakespeare segítségével újat, színeset, csillogót. Meg is találta mindjárt első színre került darabjában, az *Aesopusban*.¹

Az *Aesopusban* (1866) új volt minden magyar közönség számára. Tárgyát a görög világból merítette, melyet íróink eddig csak tragikus tárgyak kedvéért kerestek föl; hangja dévaj, de nem a bóhozatok falrengető kacagása; formája a vers, mely a köznapibb helyzetekben átadja helyét a prózának. Már e megállapításokból is kitűnnek azok a szálak, melyek Rákosi vígjátékát a shakespearei drámához fűzik. De ezek az egyezések csak külsők, Shakespeare mélyebb, igazi hatása a dráma stíljén érezhető. Az *Aesopus* szelleme szerint is különbözik a hagyományos vígjátéktól, s épen ez a szellem az, melylyel Shakespeare Rákosi képzeletét megtermékenyítette. Az *Aesopus*, ép úgy, mint a *Csongor és Tünde*, mesejáték, s valamint Vörösmarty, Rákosi is Shakespeare hasonló jellemű színműveiből vette hozzá az ösztönt. A valóság, az élet ábrázolásának hagyományszerű kényszere megbénította vígjátékíróink képzeletét: Rákosi egy hirtelen mozdulattal lerázta magáról a békót. A mint Shakespearenél látta: a jól

¹ V. ö. Beöthy Zsolt idézett tanulmányát: *Néhány szó Shakespeare hatásáról a magyar drámaköltészetre. M. Shakespeare-Tár. 1912. 17. 1.*

ismert jelenből visszaröppent a messze múltba, idegen világba, a melynek a közönség előtt ismeretlen viszonyai megengedték, hogy képzeletét szabadon bocsátva, ne csak mesét költjön, hanem az embereket és a viszonyokat is a maga tetszése szerint formálja. Shakespeare nem habozott századokat és földrészeket áthidalva valóságot és mesét, emberit s emberfölöttit bűvös cselekvénynyé összeolvasztani; magyar tanítványa, ismervén a maga és közönsége stílérzékét, nem meri követni erre a hálás, de veszedelmes útra: megmarad egészen a mese világában s ott aknázza ki a maga költötte tárgyának romantikáját. Így teremtette meg Rákosi a *Téli rege* és a *Vihar* nyomán az új stílus magyar vígjáték első példáját, noha az ő drámája és mintaképei között alig van más kapcsolat, mint épen ez a romantikus szellem. A görög rabszolga, a ki értelmének erejével, beszédének varázsával magának és a királyfinak méltó hitvest szerez, nem Shakespeare hőseinek világából való, de Rákosi az angol költő utain jár, mikor egy merész lendülettel a földi valót elhagyva, a képzelet játékos birodalmába menekül. Keresztülgazolva, akárcsak mestere, a drámai szerkezet megszokott szabályain, elnagyolva a jellemrajzot, nem törődve az igazsággal, mulattató helyzetekkel felejtetve kárunkat: elsősorban költői cselekvényt nyújt. Mindenütt a romantikának fuvalmát érezzük, azt az örök poesist, mely a megbélyegzett rabszolgát, mint a magyar mesékben a legkisebbik parasztfiút, királyi trónra emeli — igaz, hogy a trón csak a mese királyságában illeti meg — s az erkölcsi fertőből szűzen kihajtott virágszálnak fejedelmi koronát juttat. Íme az új stíl a magyar vígjátékban, íme Shakespeare regényes színműveinek magyar hajtása. Elveti az eddigi vígjátéki típusokat, a deákos műveltségű fiscálist, a külföldieskedő mágnást, a marczona katonát, a jókedvű, léha vándorszínészt, a szemérmes vagy tűzről pattant leánykát, a komikus vén kisasszonyt s a mindennapi élet fakó kereteiben lepergő komikus eseménysorozat helyett a mesék romantikus indítékaiból és sajátságos hőseiből szó csodálatos történetet.

A költői alkotás módja és útja Shakespeare-re utal, de ezenkívül még valami: a nyelvhasználat. A romantikus Rákosi költői dietiójában is megmarad romantikusnak: keresi az újszerűt, a szépet, a költőien hangzót, s a mindennapi beszéd

színtelensége helyett a költészetnek, a lyrának választékos nyelvével él. E ponton Rákosi nagyobb mértékben áll Shakespeare hatása alatt, mint Vörösmarty, a kinek bámulatos nyelvgeniusa csak bátorítást vett Shakespeare-től, más segítségre nem szorult. Rákosi is kiemelkedik nyelvművészetével drámaíróink sorából, Vörösmarty óta határozottan a leggazdagabb nyelvű drámaköltőnk, de vele nem versenyezhet. E helyett tanult közös mesterrüktől. Az ő színes, csillogó, képekben gazdag nyelve Shakespeare-n csiszolódott, s tudatosan törekedett dictiójában költőiségre. Egészen nyilvánvaló ez a hatás két ponton lesz: a nyelv fordulatosságában s a szójátékok, élecekhalmozásában. Vörösmarty inkább komoly drámáinak humoros részleteiben él ezzel a shakespearei eljárással s a *Csongor és Tündében* tartózkodik tőle, Rákosi azonban vígjátékában bátran és szellemesen merít a komikumnak ebből a gazdagon buzgó kútfejéből.

Az *Aesopus* nagy színpadi sikere új utat tört a magyar vígjátéknak, s rövid pár év alatt a tehetséges drámaírók egész sora vetette magát az új styl művelésére. Dóczi Lajos (*A csók, Utolsó szerelem*), Csiky Gergely (*A jóslat, Az ellenállhatatlan*), Bartók Lajos (*A legszebb*) — a mint Beöthy Zsolt nevezi őket: az új romantikusok — többé-kevésbbé elhajolva ugyan az *Aesopus*-tól, de szellemben, hangban, dictióban Rákosi nyomán jártak. Újításai mind feltűnnek az irány egyes műveiben, egyik inkább a tárgyával, másik a nyelvvel, harmadik a hangulatával emlékeztetve inkább az élükön haladó Rákosira. Mindannyian az *Aesopus*-on kívül, sőt épen az *Aesopus*-tól figyelmeztetve, Shakespeare regényes színműveit is tanulmányozták. E kettős hatás, a kétféle forrás rokonsága miatt, a fölismerhetetlenségig összeolvadt, s ma már nincs módunkban eredményüket a tényezőknek megfelelően kétfelé bontanunk. A mi szempontunkból azonban nincs is szükség reá: akár közvetlenül, akár Rákosi közvetítésével, mindenképen Shakespeare az a végső rúgó, mely az új romantikusok képzeletét mozgásba hozta. Az kétségtelen, hogy ez az egész irány térben és időben messze elkalandozó, romantikus szellemű tárgyával, «színekben és képekben dúskáló» dictiójával, «meglepő költői színnel bevont, olykor mesterkelt» nyelvvel (Beöthy Zsolt)¹ Shakespeare-re támasz-

¹ *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetés*,¹¹ II. k. (Budapest. 1913) 95. l.

codik, s így a magyar vígjátéknak a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben uralomra jutott új formája Shakespeare regényes színműveinek kései kivirágzása.

Egy drámát azonban ki kell emelnünk ebből a sorozatból: magának az irány magyar alapvetőjének, Rákosinak, egy másik művét, *A szerelem iskoláját*. Ez a legshakespeareibb mind között, még az *Aesopus*nál is nagyobb mértékben. Műfaj tekintetében is legközelebb áll hozzá, regényes színmű, mint Shakespeare illető drámái. De motívumaiban is legközelebb jár azokhoz, noha talán nem közvetetlenül hatottak reá. A színmű compositiója, mely a cselekvény legfontosabb mozzanatait álom alakjában megjelenítve reális viszonyok keretébe foglalja be,¹ megvan a *Makranczos hölgy*ben: a királyleány, a kit végzete szegény vidéki emberek körébe vet s azok sorsában osztozik, kedvelt alakja Shakespearenek, szerepel a *Téli regében* s a *Cymbeline*ben; azok a jelenetek, melyekben a királyleány kéri előlépnek és sorshúzás után megszólítják őt,² némi halvány emléket keltik föl a *Velencei kalmár* hasonló jelenetének. A következetes jellemfestésre való törekvés — a mi éppen nem erénye a magyar romantikus színműveknek, — *A szerelem iskolájában* a legerősebb. Az egész irányt Shakespeare hagyatékából Rákosi keltette életre: illő, hogy ő ragaszkodott hozzá a legnagyobb vonzalommal.

2. Shakespeare és a magyar történeti dráma.

A magyar történeti drámának legjellemzőbb két vonása egyfelől az erős nemzeti érzés, másfelől a határozott történeti színezet. Egyiket sem Shakespeare-től vették költőink. Az előbbi sajátos faji jellemünkhöz tartozik s oly mélyről buzog föl, hogy nemcsak drámánkat, hanem egész irodalmunkat áthatja, s lyránk nemzetibb, mint bármily más nyugati nemzeté. A nemzeti múlt iránti érzék is hagyományos vonása költészetünknek, s epikánk túlnyomó részben történeti tárgyakat értékesített. Első igazi drámáink meg éppen egészen összeolvasztva mutatják e két vonást: a XVIII. század 90-es éveinek drámái

¹ A keret az I. és az V. fölvonás, az álom a közbeeső három.

² A II. fölvonásban.

s Kisfaludy Károly első színművei a nemzet múltjának rajzával, a nemzeti érzés hangoztatásával akarnak hatni. A mint Kisfaludy Károly kitűnő humorral jellemezte a maga darabjait s velük társaiét: a dráma végén a magyar tönkreveri elleneit s ezzel a hatás teljes, a közönség zajos tapssal tűnteti ki a szerzőt. Így a költői cél mellé, sőt elé egy hazafias járult, a honfi szív megdobogtatása. Valamint azonban magának Kisfaludy Károlynak érzéke a tragikum iránt Shakespeare tanulmányozása nyomán támadt föl, akként a magyar dráma Shakespeare hatása alatt tanulta meg ezt a két elemet harmoniába hozni, szerepüket a dráma oekonomiájában megállapítani — s ezzel fejlett ki a sajátos magyar, a nemzeti tárgyú történeti dráma. Drámaíróink megértették vagy megéreztek, hogy a hazafiúi lelkesedés fölkeltése nem célja a drámának, s a költészet igazi hivatása más, mint a történet dicső képeinek fölvonultatásával, hangzatos szövegek declamáásával a nemzeti hiúságnak hízelegni. Való, hogy a hatásnak jelentékeny tényezője a nemzeti tárgy, de nem azért, mert a költőnek alkalmat nyújt megilletni a honfi szív húrjait, hanem mert magyar voltánál fogva jobban szeretjük s nagyobb érdeklődéssel fogadjuk, mint az idegen tárgyú drámát. Az erősebb szeretet s a nagyobb érdeklődés æsthetikai tényezők s csak ennyiben van jelentősége a nemzeti tárgynak. Shakespeare király-drámái nemzeti drámák, de nem hazafias drámák; hiányzik belőlük az, a mit a mi kezdőink oly gyönyörűséggel alkalmaztak: a hazafias érzés görögtüzének színporkázása. Ezt kellett írónknak észrevenniök Shakespearenél s mikor észrevették, rátaláltak a helyes útra. Tárgyért valóban a nemzet múltjához fordultak, de olyan eseménysorozatot ragadtak ki belőle, mely önmagában hatott, a benne lévő költőiség által. Ekkor már a múlt megelevenítése nem eszköz volt a költészet birodalmán kívül álló cél megvalósítására, hanem cél; a múlt, mint a magyarság törekvéseinek és vívódásainak, küzdelmeinek és szenvedéseinek megszólaltatója az ábrázolt történettel, a hősök sorsával általános emberi s nem hazafias megindulást keltett. Milyen æsthetikai színvonalon áll az így jobb útra tért történeti dráma, milyen értékük van az egyes műveknek, az nem tartozik most ránk; csak az a fontos, hogy maga a műfaj szinte tökéletes tisztaságban alakult meg. Ebből a

szempontból a magyar dráma méltó tanítványa a britt költőknek.

Hogy ez a fordulat nem véletlen műve, hanem valóban Shakespeare drámáinak, főként a király-drámáknak tanulmányozása idézte elő s így a magyar történeti dráma Shakespeare hatása alatt fejlett ki, azt jellemzően igazolja egynehány drámaírónk költői fejlődése. A tipikus példa a két Kisfaludy testvéré. SÁNDOR első történeti drámája, a *Hunyady János* (1814., nyomtatásban 1816.), e műfaj legszerencsétlenebb alkotásai közé tartozik. Csak műformája szerint dráma, lényegében dialogisált elbeszélés s a múltat azzal a nyilvánvaló szándékkal dramatisálja, hogy hősenek önfeláldozó, hazafias tetteivel a magyarságot föllelkesítse, Hunyadi sorsában a magyar vitézséget dicsőítse. A költő drámája előszavában Shakespeare-re hivatkozik; nyilván a király-drámáktól megtévesztve, azt hitte, hogy a hőstől megélt eseményeknek pusztá jelenelekbe szedése már dráma. II. Katalin czárnénak a Shakespeare-utánzókról mondott szavait szó szerint lehet e drámára vonatkoztatni: «Les faiseurs des comédies font présentement des pièces historiques à l'imitation de Shakespeare... ces imitations sont très commodes, parce que n'étant ni comédies, ni tragédies et n'ayant d'autre règle que celle du tact... il n'y a à éviter que l'ennuyeux et l'insipide».* A második szírtet talán elkerülte Kisfaludy, de az első épen nem. A költő inkább csak megérezvén, mint belátván botlását, komolyan elmélyedt Shakespeare drámáiba, s következő két drámája, a *Kún László* és a *Bánk* (1816—1820), nemcsak æsthetikai értékben becsesebbek — ezt nem merjük Shakespeare hatásának tulajdonítani — hanem műfaji szempontból is szinte megmérhetetlen magasságban állanak: az első fölött igazi történeti drámák Shakespeare szellemében. Hogy gyöngé drámák, az mellékes, de drámák, egy drámaírói tehetséggel meg nem áldott költőknek komoly igyekezetei.

Ugyanezt az emelkedést mutatja a másik Kisfaludynak, Károlynak, drámaírói pályája. *A tatárok Magyarországon*, melyvel ez a pálya megindul, s a *Tatárokat* nyomon követő ifjú-

* Lirondelle : *Shakespeare en Russie* (Paris, 1912), 45. l.

kori drámái csak költőibbek és színszerűbbek, mint a *Hunyady*, de nem komolyabbak s mint korképek, amannál is kevesebbet érők; a töredékül maradt *Csák Máté* (1830), melylyel komoly drámáinak sora lezárul, Shakespeare király-drámáinak nyomán jár. A mint Beöthy Zsolt megállapította,¹ szerzője Shakespeare-tanulmányainak köszöni mind «a finomabb, árnyékoltabb lélekrajzot a drámai dialogusban», mind azt az erőt, melylyel a történeti dráma egyik legfontosabb követelményét, a cselekvényben föltáruló korrajzot, oly nagy sikerrel valósítja meg: «egy történeti kort, egy bonyolódott, lelki életében sokféle indítékból összetett kort kitűnőbben jellemez, mint bármely korábbi munkájában».

Még érdekesebb Vörösmarty fejlődése. A német romantika hatása alatt indul, majd a franczia romantika keríti hatalmába, azután egy időre bizonytalanul többféle hatás, köztük a shakespearei tragédiáké alatt, fokozatosan emelkedik, legvégül Shakespeare király-drámáitól ihletve megírja a *Czillei és a Hunyadiakat*. Mint tragédiát nem sorozhatjuk irodalmunk legjelesebb alkotásai közé, de mint korkép kitűnő, nemzetünk múltjának egy darabja életre keltve, még pedig egészen Shakespeare tanítása nyomán. A dramatisált históriának ez a legszebb emléke drámairodalmunkban, s nincs a legkisebb kétség az iránt, hogy Vörösmarty geniején kívül elsősorban Shakespearenek köszönhetjük. Shakespeare ilynemű hatását látjuk a magyar történeti dráma legbuzgóbb művelőjének, Szigligetinek működésén is, úgy, hogy az egész műfaj megalakulásában, megtisztulásában és kifejlődésében hozzá van fűzve Shakespeare művészetéhez. S ha időnként visszazökken a régi kerékvágásba, ha a hazafias célzat kirívóan jelentkezik benne, mint p. o. Jókai *Szigetrári vértanúk* című művében (1860), akkor egészen biztosak lehetünk, hogy a dráma szerzője nem Shakespeare-től leste el a hatáskeltés eszközeit.

Kideríteni és megállapítani, mit köszönnek az egyes történeti drámák Shakespearenek, igen fáradságos s ép oly hálátlan föladat volna. A tudomány sem sok hasznát látná ennek a részletezésnek, e helyett tehát kiválasztom vizsgálat tárgyául

¹ L. tanulmányát a *M. Shakespeare-Tár*, 1912. 16. l.

történeti drámáink közül azt a hármat, a melyeken legjellemzőbben érvényesül Shakespeare hatása. Az egyik Tóth Lőrincz *Vata* című már szóbakerült tragédiája (1836). Szerzője maga is helyesen történeti drámának nevezte. Mint műalkotás jelentéktelen, elhibázott, sőt ha nem tekintenők Vörösmarty stíljén megnemeseedett költői dictióját, bátran nevezhetnők értéktelennek. A mi szempontunkból azonban jelentőségben párja nélkül áll: egyrészt alapos, elmélyedő Shakespeare-tanulmány eredménye, s ez a hatás nemcsak külsőségekben jelentkezik, hanem az egész drámát átjárja, másrészt tele van shakespearei reminiscenciákkal, a nélkül, hogy az avatatlan szem az egyezéseket észre tudná venni.

A dráma a *VI. Henrikből* vett jeligéjével¹ maga utal mintaképére. Az utalás megbízható. Bár Tóth Lőrincz jól ismerte Shakespeare tragédiáit — említettem a *Coriolanushoz* s szóba hozom majd a *Macbeth*hez vezető nyomot — mégis drámájának minden shakespearei vonása megfejthető magából a *VI. Henrikből*, főként annak III. részéből. A sajátos shakespearei szerkezetet, a színhely sűrű változását az egyes fölvonásokon belül, továbbá a technikai fogásokat: így a párharczokat, melyeknek hősei eldöntetlenül viaskodva hagyják el a csatateret, s a hírnökök nagy szerepét, a kik egy-egy fontos mozzanatot közvetlenül a megtörténthe után jelentenek, végül a vers és próza váltakozását a dialogus emelkedettebb és köznapibb természete szerint megtalálhatta Shakespeare bármely színművében, főként a király-drámákban, de megvan a *VI. Henrikben* — is minden egyéb egyezés azonban, s épen a mélyebbek, határozottan erre a király-drámára mutat. Elsősorban a tárgyválasztás. Shakespeare a *VI. Henrikben* s a hozzácsatlakozó *III. Richardban* az angol történet egyik legvéresebb szakaszát dramatisálta, azt a meg-megújuló háborúkból, pártviszályokból, árulásokból és gyilkolásokból kialakuló eseménysorozatot, melyet az angol uralkodó család két ágának viszálya idézett elő, a sisakjelvényül fehér rózsát viselő ifjabb York küzdelme az idősebbel, a piros-

¹ A jeligéül vett két sor — Tóth nem mondja meg, honnan való — a *VI. Henrik* I. rész, III. fölvonás 72—73. sora.

rózsás Lancasterekkel.¹ Nagyszerű színjáték: hősök viadala, melyben a királyi korona a díj, s országok sorsa forog kockán. Nemzetünk életében a fehér és piros rózsza harcza, a trónkövetelők küzdelme, kevés megszakítással félezredévig tartott, Szent Istvántól a mohácsi vészig,² s így Tóth Lőrincz tárgyválasztása nem azért vall Shakespeare-re, mert ebből a körből vette az anyagot, hanem hogy ő is magát a pártviszályt, a nemzet történetét, tette drámája alapjául, s fölismerte, hogy az a harc, mely egy ország sorsáért folyik, már önmagában költői. Az ő tárgya, Vata lázadása a megkoronázott király ellen, bizonyos szempontból értékeesebb, mint yorki Richárdnak s fiainak küzdelme VI. Henrik ellen: Vata egy nagy eszmének képviselője, a pogány magyar fölfogásnak, mely a keresztyénségben a régi magyar erkölcs és világ pusztulását látja — míg a fehér rózsza híveit pusztán önzés, a hatalom vágya hajtja. De ezzel aztán ki is merítettük azt, a mit a magyar költő dicséretére említhetünk, a mérleg ezután nagyon félrebillen. A Shakespeare szellemében választott tárgyat nem tudja Shakespeare szellemében fölfogni. Az angol trilogiában nemcsak két *egyenrangú*, hanem két *egyenjogú* fél áll szemben, s a törvényesség kérdése legalább is vitás: a nyers erőn kívül a jog fegyvereivel is küzdenek, s a költő teljesen elfogulatlanul áll hőseivel szemben. A magyar költőnek még könnyebb lett volna a dolga: a törvényes uralkodót és a lázadó, de magyar érzésén rajongással csüngő pártvezért könnyű lett volna mint méltó ellenfeleket rajzolni, ő azonban Vátát és pártját a történeti tudat megsértésével még a kelleténél is vadabbnak, durvábbnak, kegyetlenebbnek rajzolja, nem szenvedélyükben elvakult tömegnek, hanem aljas, erkölcstelen csordának. Shakespeare páratlan művészettel osztja el hívei között a fényt és árnyat, Tóth Lőrincz megutáltatja velünk hősét.

¹ Általán, maga Shakespeare is, Yorkot nevezik idősebb, a Lancastert ifjabb ágnak, mert a yorki herceg anyai ágon III. Edvárd harmadik fiától származott, míg Lancaster csak a negyediktől, bár atyai ágon. Mivel azonban a trónöröklés fiúágon történt, a Lancaster ág idősebbnek tartandó a fiúágon csak az ötödik fiútól származó Yorknál.

² A két kornak s a magyar és az angol viszonyoknak rokonságára vonatkozólag I. Berzeviczy Albert tanulmányát, *Shakespeare és a magyar nemzet-lelek. Budapesti Szemle*, 165. k. (1916.) 339. l.

Tóth Lőrincz drámájának meséjét a históriából vette, s így az teljesen független Shakespearétól,¹ de a cselekvény egyes részleteit s egypár hősét a *VI. Henrik* nyomán mintázta. A magyar király egészen az angol párja. Nem olyan nemesszívű és tisztánlátó, mint koronás társa — lelkének nemes vonásait a költő érzelgősséggel és fölbuzduló hazafias érzéssel pótolta — de a mi romlásba sodorja, az az angol drámából került a vitéz magyar király lelkébe: ép oly határozatlan, bátortalan, ingatag. Viselkedése ismételten pusztá másolata amaznak, főként az I. fölvonás második felében. Endre mint király Abaújbáznál az ország földjére lép, de ép úgy nem tud örülni sikerének, mint Henrik győzelmének a yorki mezőn. Kétségek gyötrik, fél a jövőtől s kislelkűen sötét aggodalom ver tanyát szívében (I : 5.), akár csak szerencsétlen társáéban (III. rész, II : 2.). Majd hirnök jön jelenteni az ellen közeledtét, itt Vataét, ott Edwardét. Csakhamar színre is lép a két hős, de már itt elválnak a drámák: az angolban izgatott szóváltások hangzanak el, rövid, gyilkos szavak, melyek előre jelzik a bekövetkező vérzivatat, a magyarban a kor divatja szerint nagyhangú retorika, kidolgozott oratiók. A mint azonban elpihen a szónoklatok árja, a magyar dráma újra visszatér a *VI. Henrik*hez, de már nem a megkezdett nyomon, hanem hősével az angol király korábbi tetteit másoltatja. Vata fenyegetésére Endre lemond korábbi határozatáról s mint Henrik, a ki szerződésre lép, hogy biztósítsa, ha már családjának nem, legalább magának a koronát (I : 1), ő is egyezséget köt a lázadóval s a maga biztonsága fejében megengedi a keresztyének üldözését, de olyan «reservatio mentalis»-szal, melyet persze nem a becsületes Henriktől, hanem a ravasz Yorktól tanult. Környezete: neje, hű emberei fölzúdulnak, mint ott Margit királyné, Northumberland, Clifford, Westmoreland — de csak neje mer reá támadni, a többi szívébe fojtja megdöbbenését, míg Shakespearénél a királyné és az urak elkeseredése nemcsak lángoló szavakban, hanem súlyos tettekben is nyilvánul. Henrik is, Endre is rö-

¹ Az egyetlen kivételt, a *VI. Henrikből* merített epizodot ill. l. e folyóirat előbbi kötetének 419—520. lapját.

tön megbánják tettüket, de már késő.¹ Henriknek nincs mentése, Endre azonban összeszedi magát, s mikor újra találkozik Vataival (II:13.), királyi fönséggel szól hozzá s felelősségre vonja a pártost. Ezt a fejedelmi mozdulatot megint Henriktől vette Tóth Lőrincz, de a dráma III. részét megindító Henriktől, a ki ott York hercegeét leparancsolja a trónról. Az indokolást azonban újra Yorki Richard szolgáltatja, a ki ott (I:2) atyjának bizonyítgatja, hogy az ellennek tett eskü semmis és hiú. Az egyezés a két király között, noha szinte teljes, mégis nehezen észrevehető, mert a mint láttuk, a magyar költő a lelki fejlődés menetét megfordítja, s Endre a dráma folyamán fejlődik olyanná, a milyen Henrik az angol dráma megindításakor volt.

Vata, a dráma folyamán trónkövetelővé emelkedő pártos főúr, nem shakespearei jellem: sem York, a ki a dráma első felében, sem Edward, a ki a második felében volt ellenfele Henriknek. Csak szerepe egyezik azokéval, de nem lényege. Egy pillanatra kapcsolódik csak szorosabban az előbbihez, mikor — már jó későn, a III. felvonás végén — föltámad vágya a korona után, s ekkor ép oly hévvel festi a hatalom gyönyöreit, mint Yorknak fia, Richard. (I:2.) Halála előtt pedig, mikor egy rövid monologban kiönti szíve keserűségét, Cliffordra emlékeztet, a ki hasonló helyzetben (II:6.) szintén monologgal búcsúzik életétől. A szavak és gondolatok itt is, ott is mások, de a két sirám formája és szelleme egy. A fiatal Viskének az ifjú Clifford a mintaképe. Szilaj, ég a harczágytól s helyzete is ugyanaz: atyját, a kit rajongva szeretett, meggyilkolja az ellenpárt.² Szörnyű átokra fakad s kegyetlen bosszút fogad ő is; meg is állja, ép oly vérengzően, ép oly könyörtelenül, mint angol párja.³

Van a magyar drámában még sok egyes lelki mozdulat s több apró indíték, melyet Tóth Lőrincz a *VI. Henrik* alapján formált vagy használt, de az előbbiek is kellőképen igazolják kiindulópontukat: *Vata* a *VI. Henrik* mintájára van megcon-

¹ *VI. Henrik*, III. rész, II. fölvonás, 2. szín. — *Vata*, I. föl. 5–8. jelenet.

² *VI. Henrik*, II. rész, V. felv. 2. szín. — *Vata*, I. felv. 4. szín.

³ *Vata*, II. felv. 8. szín. — *VI. Henrik*, III. rész, I. felv. 3–4 szín.

cipálva, megcomponálva és megalkotva. Nem lelketlen másolat s tanuságot tesz a magyar drámaíró műérzékéről. Bár Shakespeare hatása helyenként oly erős, hogy ha az önállóság látszatát nem is, de a dráma eredetiségét veszélyezteti, ez csak a részletekre illik, s a *Vata* a maga egészében magyar szellemű alkotás. Sajnos igen tökéletlen s azt a szomorú igazságot példázza, hogy hiába egyesül komoly igyezeket, jól választott mintakép s műérzék a követésben: az ihlet isteni szikráját nem pótolja semmi, még Shakespeare sem.

Nem kevésbé érdekes és tanulságos egy másik történeti drámánkat, Madáchnak *Mária királynő* című drámáját (javított szövege 1855-ből), összevetni Shakespeare király-drámáival. Bár még annyi egyező mozzanat sem fűzi e művet Shakespeare valamelyik drámájához, mint Madách többi történeti drámáját, a ki jól ismeri Shakespeare e nemű műveit, lehetetlen, hogy pusztá elolvasása után arra a meggyőződésre ne jusson: a *Mária királynő* határozott másolata a király-drámáknak, mintha csak a fehér rózsza és piros rózsza harcának egyik mozzanata volna áttéve magyar földre, a XIV. század magyar történetének milieujébe. Ugyanaz a tárgy: az uralkodócsalád két ágának, Nagy Lajos leányának és unokaöccsének, küzdelme a trónért; ugyanaz a helyzet: kétfelé osztott nemzet s pártoskodó, meggyőződésüket cserélő vagy eltitkoló főurak; ugyanazok a rúgók: hatalomvágy és költött jogcímek a bitorlónál, túltengő önértzet és erő inkább, mint önérdék a pártosoknál; ugyanaz az eredmény: az egyik párt tönkrezúzása, a király megölése. Madách ugyan belevegyíti a szerelem indítékát is, a melyet Shakespeare király-drámáiban került, de ez a modern fölfogásnak természetes következménye. Értékben nem, de szellemben egészen shakespeareinek tetszik a dráma. És mégis mindez pusztá látszat, a dráma anyaga, a mint Voinovich Géza megállapította, teljesen Fessler német nyelvű magyar történeti művéből került ki, «ugyanazon ponton kezdődik és végződik, mint Fessler előadása. Megtalálni nála Madách összes szereplőit és minden eseményét, a legapróbb részletekig.»¹ Nem Madách dolgozta föl tehát Shakespeare ha-

¹ L. tanulmányát *Madách fiatalkori négy színművéről* a *Budapesti Szemle* 137. k. (1909); az idézet a 196. lapon.

tása alatt a magyar történet egy szakaszát, hanem maga a történeti múlt pergett le olyan módon, mint az angol história a Yorkok és Lancasterek küzdelme idején. Hangosan szóló bizonyosság ez egyfelől a mellett, mennyire igaza volt Berzeviczy Albertnek, mikor a két nemzet történeti fejlődésének rokonosságára utalt,¹ másfelől milyen óvatosaknak kell lennünk az irodalmi hatások megállapításában. Volt valószínűleg része e dráma létrejöttében Shakespearenek, de ez csak két mozzanatra terjedt. Az egyik az volt, hogy Madách figyelmen kívül hagyta meg Fessler könyvének ez a részlete, mert tárgya, talán öntudatlanul, emlékeztette Shakespeare király-drámáira, s ép úgy, mint Tóth Lőrincz a Vata lázadásában, meglátta költőiségét. A másik: Shakespeare-től vett ösztönt, bátorságot, hogy a történeti anyagot minden lényeges változtatás nélkül átvegye és beleszorítsa drámája keretébe. Ezt egyik történeti drámájában sem tette, s ebben kereshetjük Shakespeare hatását a *Mária királynőre*.

Shakespeare hatása szempontjából legtöbb figyelmet a harmadik dráma érdemel, Rákosi Jenőnek a koronázásra készült alkalmi színjátéka, *A szent korona varázsa* (1867). A dráma nem részesült a kellő méltánylásban, noha első előadása alkalmával irodalmunk legszigorúbb kritikusa, Gyula Pál, hívta föl rá a figyelmet.² Még azt a nagy érdemét sem emelték ki, hogy benne a költő nem az alkalmi darabok chablonja szerint görögtüzes látványossággal, hanem művészi alkotással, igazi drámával hódol az ünnepnek. Nem a mi hivatásunk ezt az érdemet méltányolni, de a mi szempontunkból is reá szolgál arra, hogy kiemeljük a feledésből, mert a magyar nemzet életének egy mozzanatát egészen Shakespeare király-drámáinak hatása alatt fejleszti drámává. Targya Imre király és Endre herczeg vetélkedése a királyi trónért, az ifjabb ág küzdelme az öregebbel, az erős és önérzet lázadása a jog és igazság ellen. Hogy e drámában sok a shakespearei reminiscencia, azt már Gyulai említett bírálata kiemeli. A két szembenálló testvér viszonya VI. Hen-

¹ L. föntebb idézett tanulmányát.

² A dráma első előadásának bírálatában. Újra a *Dramaturgiai Dolgozatoknak* 1867-ből való *Színházi szemléjében*. II. k. 357—358. l.)

rik és IV. Edvárdé nyomán van elgondolva (*VI. Henrik*, III. rész), de szerepük meg van cserélve, a törvényes uralkodóban több a szilárdság, mint a trónkövetelőben. Endre ereje valójában nevében van, Gertrudisban, ép úgy, mint VI. Henriké Anjou Margitban, a férfias lelkű, tragikus nagyságú királynéban. A dráma legnagyobb vitéze, az élénk szellemű, tette mindig kész Lipócz ép úgy megérdemelné a Hővér nevet, mint mintaképe, az ifjú Percy Henrik (*VI. Henrik*, I. rész); pártállásának ismételt változtatásával — majd a király, majd az öccse oldalán harczol, de sohasem önző motivumból — Warwick grófjához kerül közel (*VI. Henrik*, III. rész), a ki elfordul a trónkövetelőtől, a mint az megszegi szavát; az sem véletlen egyezés, hogy mind a *VI. Henrik*ben, mind Rákosi drámájában a pártosok közül épen az ifjú hős mellé adott a költő hitvest. Az Imre királynak álmában megjelenő tündérek melodikus, zengzetes, behízelt dalaikkal, poetikus körtánczokkal a *Szentivánéji álom* víg manóinak leszármazottjai. A harszó jelenetek, a színen keresztül rohánó, egymással viaskodó hősök párviadala; az alsóbbrendű szereplőknek (keresztes vitézek, köznemesek) köznapi, élcelődő társalgása, melyben előrevetik árnyukat az elkövetkező fejlemények; a vers és próza váltogatása, hozzásimulva az emelkedettebb vagy alantjáró tartalomhoz: mindez valóban Shakespeare drámáiból került *A szent korona varázsába*, de több is, kevesebb is pusztá reminiscenciánál. Több, mert gyakori jelentkezésük, összefonódásuk egymással és a dráma cselekményével, alkalmazásuk módja tudatos költői eljárás eredménye, s együttvéve a drámát egészen shakespearei színnel vonják be; kevesebb, mert nem egyszerű átvételek, egy utánzó költő másolatai, hanem a mestere nyomán járó, azt műérzékkel követő költőnek önálló alkotásai. Rákosi nem idegen elemeket olvasztott drámájába, hanem megtanulta, mint kell eredetileg alkotni Shakespeare módjára; drámája összes történelmi drámáink között leginkább érezteti a király-drámák szellemét s általán Shakespeare művészetének hatását.

3. Shakespeare és a magyar történeti tragédia.

Koczkázatos vállalkozás a műfajokat értékük szerint rangsorba állítani, de kétségtelen, hogy a történeti tragédia, mely a jellemekből fejlesztett s a megrendítő katastropháig vezetett cselekménynyel a tragikum fönséges érzetét kelti bennünk, mint műfaj magasabb színvonalon áll a történeti drámánál. Épen ez az értékbeli különbség fejt meg, hogy irodalmunkban a történeti tragédia megalakulása későbbre maradt, mint a történeti drámáé. Bessenyei könyvdrámáival megindult ugyan, de ezek megjelenésük után csakhamar feledésbe merültek, s így e műfajnak gyökerei egyáltalán nem voltak irodalmunkban. A historiai dráma a shakespearei nyomon indult nálunk fejlődésnek: vajjon a történeti tragédia, szintén követte idősebb társa példáját? Más szóval, milyen hivatást szánt a sors Shakespeare műveinek a magyar történeti tragédia életében? Ma, egy század távolából, szinte hajlandók volnánk azt gondolni, hogy történeti tragédiánk még fokozottabb mértékben érezte meg Shakespeare tragédiáinak, e műfaj legkiválóbb példaképeinek, hatását s az első bizonytalan kezdeményezések után egyenesen azok utánzásával fejlődött ki, alakult művészi drámává. Ne áltassuk magunkat: Shakespeare nem oldotta meg ezt a reá váró feladatot. Nem ő a hibás abban, hogy a magyar tragédia más hatások alatt indult meg s nagyobb mértékben élt más külföldi drámaírók segítségével — hiszen a gyermek is, ha járni tanul, nem a testmozdulatok művészeit utánozza. Ez a hasonlat magában fogadja a mentséget a magyar dráma-irodalom számára is: oly óriási, valóban megmérhetetlen távolság választotta el zsendülő tragédiánkat a shakespeareitől, hogy áthidalására csak legnagyobb szellemeink voltak teremtvé. Nem az a feltűnő, hogy Shakespeare művészete csak elvétele hatott történeti tragédiáinkra, hanem az, hogy ilyen kedvezőtlen körülmények között is hatott, mikor drámaírónk-nak mindent, nemcsak a művészet eszközeit, hanem a legelembb technikai fogásokat is tanulniok kellett. Shakespeare segítsége így sem volt csekély, gyakran jelentkezett s egyszer-másszor jelentékeny is volt.

Csak az utóbbiakra, a legmélyebben gyökerezőkre kívá-

nok rámutatni. Van egy pár történeti tragédiánk, nem sok, valóban csak egy-kettő, melyekről nemcsak a tudomány állapítja meg, hanem minden művelt olvasó önmagától, figyelmeztetés nélkül is, hogy egészen shakespeareiek, magukon viselik a legnemesebb értelemben a Shakespeare-hatás bélyegét. Ilyen Teleki László gróf *Kegyencze*. Igazi történeti tragédia; római tárgyú, mint Shakespeare nagy tragédiáinak jórésze. Noha szerzője állítólag nem rajongott Shakespeareért, műve nemcsak korfestő részleteivel, hanem egész szellemével hozzá csatlakozik. Ilyen SZIGLIGETINEK több tragédiája, főként egyike a legkiválóbbaknak, a szintén római tárgyú *Világ ura*. Kimutatható nyoma annak a hatásnak, melyet e drámákra Shakespeare tett, nincs, s azok a szálak is, a melyek hozzáfűzik e két tragédiát Shakespeare műveihez, ép olyan láthatatlanok, a milyen erősek, úgy, hogy inkább érezhetők, mintsem határozottan megjelölhetők. Egész általánosságban meghatározva, ha megelégednénk egy kifejező, de tartalomban szegényes szólammal, azt mondhatnók, hogy e tragédiák levegője, szelleme shakespearei. Egy fokkal pontosabban: e tragédiák conceptiójában van valami, a mi Shakespearet hívja emlékezetünkbe. Teleki is, Szigligeti is Shakespeare módjára képzelték el drámájuk menetét, s mindketten tőle lesték el, hogyan lehet a történetet, a történelemből megőrzött adatokat, jellemeket, korfestő vonásokat költészet szolgálatába állítani. Megtanulták Shakespearetől, hogy a költő nemcsak anyagot meríthet a történetből, hanem színt és fényt, jellemző és elevenítő vonásokat is, s ha elmerül a történeti forrásoknak, a múlt eseményeinek s jellemeinek tanulmányozásába, ezzel nemcsak ismeretei gyarapodnak, hanem képzelő erejének tevékenysége is fokozódhatik. Shakespeare példája világossá tette előttük, s ezt saját működésük is igazolta, hogy a történeti hűség és a költői szabadság nem egymást kirekesztő fogalmak, sőt az előbbi, ha korlátozza is, de támogatja is az utóbbit: egyrészt helyes irányba tereli a képzeletet, másrészt az által, hogy a cselekvény fő vonásait készen adja, megszabadítja a költőt munkája egy részétől, lehetővé teszi, hogy energiája javát a részletek elmélyítésére, az események lelki rúgóinak föltárására fordítsa. A források alapos búvárlata, a bennük való elmélyedés és ennek következtében a történeti

szempont és igaz megvilágítás: drámairodalmunkban egyike a legbecsesebb Shakespeare-hagyományoknak, mely történeti tragédiáink életét két emberöltőn át, Katonától az újabb korig jellemezte, ha nem is mindig olyan tisztán és határozottan, mint az említett két shakespearei nyomon járó tragédiában.

Költőink azonban nemcsak a történeti források fölhasználásában követik híven és tudatosan Shakespeare-t, hanem a történetírók műveinek kiaknázásában is. Láttuk már Madáchnál, s e tekintetben nincs különbség költőink között, akár történeti drámát, akár történeti tragédiát írtak. Az irodalmi tulajdon fogalmáról hosszú ideig igen ködös képzetek uralkodtak nálunk s csak a XIX. század elején kezdtek a nézetek tisztulni. Van-e joga a költőnek egy más író társa művéből meríteni és milyen mértékben — ezt a kényes kérdést a történeti forrásokra vonatkozólag drámaíróink, inkább jóérzékükre hallgatva, mintsem elméleti megfontolások alapján, igen szerencsésen döntötték el. Már egyike az elsőeknek, Kisfaludy Sándor, határozott álláspontot foglalt el, még pedig egyenesen Shakespeare eljárását tartván zsinórmértékül: «A' történet' elő adásában — írja *Hunyadyja* előszavában — Fesslert követtem, annyira, hogy egész Dialogusok találtatnak belőle szabad Jámbusokban írt Drámámban. Ha a' Világnak legnagyobb Dramaticussa, Shakespeare, a' leg szegényebb kronikákból is egész Dialogusokat vehetett Drámájiba, miért ne én? — azt a' mit bele valónak, illőne kitaláltam?» A Shakespeare-re való hivatkozás találó és jogos: Shakespeare valóban sokat átvesz történeti forrásaiból, a *Coriolanusban* meg épen egész dialogusokat ír át Plutarchosból. Valóban miért ne vehetne át drámaköltő történeti munkából akár szóról-szóra részleteket, ha úgy, a mint vannak, beillenek művébe? Kisfaludy jól érezte, hogy ez nem plágium, s mert Shakespeare-nél látta, merte is nyíltan hangoztatni. Ezzel az író nemcsak műve történeti hitelét emeli, hanem művészi erejéről is tanúságot tesz: a történeti igazságot s nyers valót költői czélra értékesíti, a műalkotás szerves részévé emeli. A mi a Holinshed-kronika volt Shakespeare számára, ugyanazt a szerepet játszották drámairodalmunk első korszakában — Kisfaludytól Vörösmartyig, sőt azottól is — régibb krónikáink, XVIII. századi erdélyi emlékirataink s a XIX. század eleji történetíróink,

főképen a németnyelvű Fessler, *Kegyenczében* és Szigligeti négy római tárgyú tragédiájában pedig¹ Teleki (*The History of the Decline and Fall of the roman* az angol Gibbon római historiája *Empire*). Hogy mit tudtak csinálni az átvett anyagból, azt természetesen tehetségük határozta meg, de a mit Shakespeare-től tanulhattak, az idegen anyag kisajátítását és a fölhasználás módját, abban jobbra megállták helyüket, mint tanítványok nem méltatlanok mesterükhöz.

Shakespeare azonban nemcsak krónikákat használt föl, hanem költői műveket, kész műalkotásokat is, novellákat, sőt elődeinek tragédiáit. Könnyű megérezni a két eljárás közti eltérést. Az utóbbi merész vállalkozás, fenyegeti a költő eredetiségét, megfoszthatja művét értékének nagy részétől, vagy épen pusztá másolattá súlyoszhetheti. Shakespeare-re nézve azonban nem rejtett magában veszedelmet, mert nála minden más író kisebb volt, s a mit ő átvett tőlük, az Czuczor ismeretes meséje szerint csak márványdarab volt, művészi szoborrá ő faragta. Ebben az eljárásban is vannak magyar követői. Kisfaludy Károly két drámájának, a *Kemény Simon*nak és az *Irenének* anyagát ép úgy egy őt csak alig megelőzőtt magyar drámaírótól merítette, Bolyai Farkastól, mint Shakespeare a *Velencei kalmár* Shylock-meséjét a vele majdnem egykorú Marlowe-tól, Szigligeti *Béldi Pálja* meg, a mint már más kapcsolatban említettem, Jókai egyik regényén alapul. Kisfaludy Shakespeare szellemében járt el: egy nála kisebb tehetségű drámaíró művéből a maga erősebb tehetségével jobbat alkotott. De csak a módban követte Shakespeare-t, a mértékben nem, mert nagyon sokat vett át Bolyaitól, nemcsak anyagot, hanem művészi elemeket is. Szigligeti erejét meghaladó föladata vállalkozott, nem is bírt vele. Shakespeare bátran nyúlhatott volna bármilyen költői alkotáshoz, mert mellette a legnagyobbakat, a görögöket kivéve, minden előde eltörpült, s az ő lángelméje még a műremeknek is újabb, szebb formát adott volna — de nem tette, elsőrangú drámákat nem dolgozott föl újra. Szigligeti nem gondolt ennek a tartózkodásnak finom æsthetikai motívumára s egy magánál nagyobb költő kész művéből merített: vesztére.

¹ L. Vértessy Jenő dolgozatát: *Gibbon mint szépíróink forrása. Irodalomtörténet*, 1916. 16—30. l.

Mélyebbre a mi szemünk nem hatolhat, hiszen már a költői művek conceptióját vizsgálva is kissé bizonytalanul tapogatódtunk. Még a tengernek átlátszóan kék víztömege is lent a mélyben fénytelen, színt át nem bocsátó sötétség: mennyivel inkább az a mindig rejtélyes, más embernek hozzáférhetetlen költői lélek! Nem sokra megyünk az olyan általános szólamokkal sem — pedig van bennük némi igazság — hogy Kisfaludy Károly szeme a tragikum irányában Shakespeare tanulmányozásán nyílt meg, vagy hogy Vörösmarty jellem-ábrázoló ereje Shakespeare drámáin finomodott művészetté. A belső forma megteremtése, a szenvedélyek bemutatása a hősök tetteiben, a cselekvény fejlesztése a jellemekből, a lelki rúgók föltárása, a drámai indokolás annyira sajátos elemei Shakespeare művészetének s annyira hozzátartoznak a magyar drámaírók egyéniségéhez, hogy ide, az alkotó psychébe bepillantani s e két titokzatos világnak, Shakespeare lelkének és magyar követőinek kapcsolatát kimutatni jobban fölvértezett szem kell, mint a miénk. Egy föladat elől azonban nem térhetek ki, noha minden megelőzőnél nehezebb: megállapítani, mit köszön Katona József *Bánk bánja* Shakespearenek. Az irodalomtörténet szerencséjére ezt a föladatot már elvégezték az enyémnél hivatottabb tollak, Gyulai Pálé¹ és Alexander Bernáté² s így az én munkám az ő eredményeik pusztá összefoglalására és némi kiegészítésére szorítkozhatik.

Katona József és Shakespeare! Hányszor fordult meg ez a két név egymáshoz kötve művelt magyar olvasó agyában, ha nem is kimondva, legalább elgondolva. A mi az angolnak Shakespeare, az nekünk Katona: legnagyobb s egyben legnemetibb drámaírónk. Sőt még szorosabbnak érezzük a kapcsolatot. Talán nem túlzás, ha kimondjuk — hiszen köztudat irodalomtörténetünkben, — hogy a *Bánk* a shakespearai drámákat kivéve, egy vagy más tekintetben bármely külföldi tragédiával állja az összehasonlítást, s hogy nem ismerünk más drámát, mely annyira magán viseli a shakesperaei szellem nyomát, mint a

¹ L. Bánk bán-tanulmányát 1860-ból. Újra: *Katona és Bánk bánja*² (Budapest, 1907). 243—245. l.

² *Shakespeare és Katona József. Budapesti Szemle*, 110. k. (1902): 112—136. l.

Bánk bán. S ha az őket összefűző kapcsolatok után kutatunk, az első pillanatokban, a míg szemünk csak a dráma fölületén sikklik végig, csalódottan állunk meg: a keresett kapcsok nincsenek sehol.¹ Nem shakespearei a dráma technikája, sőt közelebb áll a francia klasszikus dráma tér- és idő-egységéhez; nem az szerkezete a maga látszólagosan két ágban meginduló cselekvényével, s nem változtatja a dráma hangulatát a tragikus és komikus jelenetek vegyítése; nem shakespearei a stílje: részletező, a mozzanatokot szilárd lánczczá kovácsoló előadás helyett töredékes, szaggatott, szűkszavú, de mégis egységes és kifejező jelenetek; nem az a dictiója: kevésbé színes, épen nem philosopháló, nyers és zordon. Nincs egyezés a szavakban s nincs az alakokban: Bánk habozik és keresi a bizonyosságot, de nem úgy, mint a dán királyfi, a kinek inkább ellentéte, mint mása;² féltékeny nejére és igazságtalanul bünteti az ártatlan asszonyt, de sem valójában, sem eljárásában nincs a legkisebb egyezés sem Othellóval, s a gaz Biberach is csak intrikus, de nem Jago. Katona drámájának megoldása meg épen példátlan Shakespeare világában: a hős életben marad, míg Shakespearenek minden tragikus hőse elveszti életét. A nyers anyagot is egészen más módon alakítja drámai cselekvénnyé, mint Shakespeare: ez készenkapja forrásaiban s mégis önkényesen bánik vele, ő a krónikákban s a történetíróknál nem talált egyebet, mint az eseményt, a királyné öcsésének merényét és a nagyúr bosszúját pár szóval elbeszélve, de a mit talált, azt átvette egészen. Más a két történeti költő fölfogása is: Shakespeare csak nemzeti költő, Katona politikai eszméit is beleviszi drámájába, a tragikus múltban nemcsak nemzete történetének egy érdekes darabját látja, hanem alkotmányos életének sajgó sebeit s kihallja belőle a szegény, megvetett jobbagy keservét.

¹ Van ugyan egy szembetűnő egyezés, de erről bizonyítani sem kell, hogy véletlen, ill. a tárgy rokonságától okozott találkozás. Petur izgató beszédében a királyné ellen (II. fölvonás, 2. jelenet) ugyanazokat a vádakát említi, a melyeket Gloster hercege Erzsébet királyné szemébe vág (*III. Richard*, I. föl. 3. szín): háttérbe szorítja a nemességet s a maga véreinek juttat kincset, hivatalt.

² Harmos Sándor egyeztetései (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1910. 274—286.) mesterkéltek s alig állják a kritikát.

Szándékosan éleztem ki az ellentéteket. Ha a *Bánk bán* épen azokban a mozzanatokban független Shakespearetől, melyekben a legtöbb drámaíró követi, és mégis a shakespearei szellem termése, akkor az angol drámaíró hatásának nagyon mélyről kell föltörnie és nagyon nemesen nyilvánulnia. Valóban Katona Shakespearenek legértékesebb tanítványa, mert nem azt tanulta el, a mi Shakespearenél látható, hanem a mi láthatatlan, azt a módot, a mint drámáit megalkotta. Alexander ezt így fejezi ki: «Shakespeare nagy hatással volt Katonára: fölbresztette. Úgy hatott rá, mint egy nagy lélek hat egy nagyinak induló lélekre.¹» A magunk szavával: Katona Shakespeare drámáiból értette meg, mi a tragikum, és hogy milyennek kell lenni a tragédiának, ha tragikus hatást akar kelteni. A tragikum egy hatalmas embernek jelleméből és a viszonyokból következő megrendítő bukása, s az igazi tragédia olyan színjáték, mely a tragikus hatást következetesen fejlesztett cselekvénnyel, a megragadó jelenetek kapcsolatos sorával éri el. A tragikus hatás megalapozásán fordul meg minden, s ezt tanulta el Shakespearetől Katona. S mi az a szilárd alap, a melyre a tragikum fölépül? A kérdés, más formában ugyan, izgatta már a poetika atyját, Aristotelest, s azóta majd minden æsthetikust. Hol a cselekvényben, hol a jellemelekben jelölték meg a tragédia fontosabb elemét míg Gyulai a kérdést egyenesen meddőnek nyilvánította, mert a tragédia két eleme egymástól el nem választható, egyik megköveteli a másikat s elkülönítésük puszta abstractio. Igaz, de a felelet magyarázatra, kiegészítésre szorul: a két elem egyenlő mértékben, de nem egyforma módon fontos. A dráma lényege, már a neve is mutatja, a cselekvény, de æsthetikai értelemben a jellem a fontosabb; nem a jellem igazodik a cselekvényhez, hanem fordítva, a jellemből következik amaz, a matematika nyelvén kifejezve: a cselekvény csak functiója a jellemnek.² Ha nem úgy volna, Shakespearet nem nevezhetnők a legnagyobb

¹ Id. h. 136. l.

² Hogy a költői mű genesisé szempontjából a viszony fordított is lehet, sőt rendszerint az, az természetes. A költő, mint alább kifejtem, rendszerint nem a jellemelekhez költ cselekvényt, hanem a cselekvényhez jellemet, mely azt magyarázza.

drámaírónak, hiszen drámái meséit mind készen találta. E ponton tűnik ki Shakespeare igazi nagysága s egyben Katonáé, a ki nyomában járt. Shakespeare az adott meséhez, krónikák, novellák, drámák többé-kevésbbé fogyatékos cselekvényeihez, embereket teremtetett, olyanokat, a kiknek lelki élete a legtermészetesebben s épen azért a legnagyobb hatással érteti meg a történeteket. Képzeletének egész gazdagságát erre a föladatra szánta: életet lehelt a históriai alakokba, élő igaz emberekkel népesítette be a színpad deszkáit. Három szempontból páratlanok a világirodalomban az ő emberei: mind egyének, a maguk sajátos lelki világával bíró, minden más embertől eltérő jellemek, lelkük egész szövedék, számos egymással kapcsolatos fonálból összeszöve s ez lebilincseli a nézők érdeklődését; továbbá hatalmasok, értelemben, érzésben vagy akaratban kiválók, hogy bukásuk megrendítse a nézőket; végül következetesek, mindig akként cselekszenek, a mint értelmük vagy indulatuk hajtja, úgy hogy sorsukat emberileg igaznak érezzük. Ilyenek Katona hősei is. Bánk és környezete, barátai és ellenfelei, igazi emberek, de nem közönséges, mindennapi lények. Mindegyik a maga fájának legjellemzőbb képviselője, hatalmas érzésektől hevített, szenvedélyeitől úzott egyén. Lelkük nem *egy* indulat rabja, szívükön az érzelmek egész skálája átviharzik, s a különböző motívumok egész sora hat rájuk. Legkülönb köztük a nádor, a ki egy fejjel kiemelkedik sorukból, mint Szent László a seregéből. Királyi alak, sőt annál is nagyobb: shakespearei alak. Szíve, értelme, ereje nagyobb, mint bárkié a drámában,¹ igazi férfi, a legnemesebb érzezből művész kezével kiverve. S hogy nem ködös költői intuitio teremtménye, hanem a legtisztább tudatos művészeté, azt maga Katona bizonyítja, «hatalmas Bánk»-nak nevezvén hősét, «kinek tenyerére koronák tétettek le s lépése alatt reng Magyarország.» Shakespeare hősei ilyenek: Coriolanus, Macbeth, Brutus, III. Richard vagy akár Talbot (VI. Henrik, I. rész), bukásukkal egy világ omlik össze. A tragikumnak ezt a nagy titkát leste el mesterétől Katona, mikor

¹ Az a censor, a ki a *Bánk bán* színre vitelét eltiltotta, mert «Bánk nagysága elhomályosítja a királyi házét», nem is volt olyan korlátolt ember, a milyennek gondolják: ő volt az egyetlen abban az időben, a ki a tragédia nagyszerűségét megérezte.

a monda Bánkjából ilyen nagy hőst formált. S mily igaz érzelmeinek hullámmása, mily következetes minden tette! Mint Coriolanust, őt is félelmes biztossággal ragadja indulata a romlásba; Bánk jelleméből azon az úton, a melyen haladnia kell, kikerülhetetlen kényszerűséggel következik a bukás, és kél nyomában a tragikum érzése. Sőt megkockáztatok egy merész állítást, bár lehet, hogy része van benne a nemzeti elfogultságnak is: *Bánk* tragikuma oly tiszta, mint Shakespeare nagy tragédiái közül is csak soknak, de nem mindnek. Ha Bánk, azután, hogy lelkében teljesen megtörve kimondja a szívtépő ígéket: «Nincs a teremtésben vesztes csak én», fölocsúdnék s mint Ádám *Az ember tragédiájának* XV. színében arra ébredne, hogy az egész szörnyű tragédia csak álom volt: felejtve a véget, újra megjárna a szenvedéseknek azt a kínos útját, mely őt a gyilkosságba s a teljes megsemmisülésbe vezette. Valóban Bánk másként nem cselekedhetett, mert akkor nem lett volna Bánk, s ebben ez a hatalmas alak Coriolanus, Othello, Hamlet méltó társa.

Katona szeme, a mint Alexander megállapította, az emberi nagyság számára Shakespeare drámáin nyílt meg, de hogy embereit igazán nagyokká tudta tenni, azt már nem Shakespeare hatása, hanem a két költő lelki világának s ezen az alapon lehetőségüknek rokonsága magyarázza: érzelmi életüknek páratlan fejlettsége és gazdagsága, melylyel hőseik lelki mozgalmait át tudták élni. A drámaköltőnek, ha élettelen bábok helyett élettől duzzadó embereket akar teremteni, bele kell élnie magát hősei lelkébe, meg kell vívni magában azokat a küzdelmeket, melyek ott tombolnak, hősei minden szenvedélyének az ő lelkében kell nagygyá élnie, minden akarati elhatározásuknak ott kell tetté válnia. Alapjában véve a dráma vagy az epos éppé az érzelmek költészete, mint a lyra, csakhogy a lyrikus az úrzelmeket mint a maga lelke tartalmát szólaltatja meg, a drámaíró pedig idegen, költött alakok szavaiban és tetteiben obiektíválja. Érezte ezt maga Katona is, mikor egy ízben a pathos hangjára emelkedve így ír: «Én vagyok Bánk..., én Zách Feliczián, a ki megfertőztetett magyar becsületéért egy királyi Ház-népet akar eltörölni.» Oly gondolat ez, melyet Shakespeare sem restelt volna a maga kéz-jegyével ellátni!

CSÁSZÁR ELEMÉR.

A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EUROPAI IRODALOMBAN.

Negyedik és utolsó közlemény.¹

A praeromantikusok vetése a romanticismushoz érett megdús aratássá. Ez az európai irányzat ugyancsak közelről érdekel bennünket, mert átalakítólag hatott culturalis életünk igen sok ágára. Nehéz a romanticismushoz olyan meghatározását adni, amely egyaránt ráillik a külföldi és a magyar mozgalomra. Mert ez az egyes nemzetek szellemi világában különbözőképpen nyilvánult. Más volt a francia, más az angol, más a német romantikus ideal és más lesz a magyar is. Az angol romanticismus nagyjában hasonlít a francziához: eredetük forrásai, vezérelveik, az igazságok, melyeket hirdetnek, jórészt közösek; Rousseau társadalomellenessége és beteges érzékenysége táplálja mindkettőt. Gyakori bennük a képzelőtehetség és az érzékenység túltengése, a valóságtól való irtózás és ennek következtében a jelenből a múltba vagy a jövőbe, szóval a képzeletbe való menekülés.

Általában a romanticismus minden országban a megújulásnak bizonyos forradalmi jellegével lépett fel; minden lappangó elégtelenség tűzhelyévé vált, amelyből hol szelidebb, hol szilajabb lázadás lángjai lobogtak fel. Az új irányzat mindenekelőtt hadat üzent a classicismushoz, amely a maradiság jelképeként tekintetett. E hadüzenetnek főleg a drámában voltak mélyreható következményei. A klasszikus poétika megdőltével a költők műveikhez anyagot szintén nem az antiquitásból, hanem nemzetük történetéből kerestek. Ez volt az a pont, amelyen a romanticismus túlnőtt a régi és az új

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 473., 474. és 475. számában.

műformák harcának jelentőségén és az egyes országok egyetemes szellemi életének átalakulására vezetett.

Különösen kedvezett a talaj a romanticismusnak Németországban, a hol Rousseau hatása egyébként is mély volt. Itt a romanticismus általában véve a nemzeti öntudat erőre jutását jelentette s egyszersmind a küzdelmet az idegen befolyás ellen. Irodalmilag ez abban a reakcióban fejeződött ki, a mely a francia cultura kiszorítására törekedett, noha a «pseudo-classikus» színház ellen folytatott harcokban a német romantikusok csak megelőzték a francziákat. Társadalmi és irodalmi szempontból egyaránt a romanticismus Németországban nemzeti jellegű volt, a mely a gall szellem uralmát igyekezett lebírni. Rousseau hatása e szempontból kétségtelen; az a heves gyűlölet, a melylyel ő az aristokratikus Franciaország társadalmi és erkölcsi elvei ellen küzdött, sok tekintetben hozzájárult a germán nationalisták győzelméhez, melyet a *Sturm und Drang* emberei már alaposan előkészítettek volt. «Mert a romanticismus legalább is ép oly nacionalista- és francziaellenes volt, mint a *Sturm und Drang*. Főkezdeményezőjének, Schlegel Ágost Vilmosnak neve nagyon jelentős e tekintetben. Az ő köréből került ki a legtöbb *Freiheitssänger* és 1813–14-ki pamphletista. De ezúttal egész Németország és nem csupán a lutherianus Németország volt az, a mely erkölcsileg szembeállt a francia műveltséggel. A romanticismus megszilárdította és kiterjesztette a *Sturm und Drang* elért eredményeket. Új, még határozottabb meghátrálását jelentette befolyásunknak a Rajnán túl. Sőt lehet mondani, hogy véglegesen megnyerte a csatát. A Schlegelek és Kleistok kora óta a nemzeti ideal nem szűnt meg Németországban visszaszorítani a francia szokásokat. Németország valójában ekkor germanizálódott. Mme Staël könyve, a mely 1813-ban jelent meg, ugyanabban az évben, a melyben a szövetségesek bevonultak Párisba, szembeszökő symboluma annak a morális győzelemnek, a melyet Németország a francia befolyáson aratott és a mely fegyvereinken aratott katonai győzelmét kísérte.»¹

Reynaud szerint III. Napoleon nemzetiségi politikája sem

¹ L. Reynaud, i. m. 366. l.

más mint a német nationalismus eredménye. Ennek célját Hugo Victor így fejezte ki. «A nagy politikának, az igazi politikának célja ezentúl ez: elismertetni valamennyi nemzetiséget és visszaállítani a népek történelmi egységét. Talpra Olaszország! talpra Lengyelország! talpra Magyarország! talpra Németország, talpra népek: a szabadság int.» A francia költők mindig szépen tudtak szavalni, ha valami hasznót reméltek más népek harcából. Politikusaik meg ugyancsak éltek a hangzatos nemzetiségi elv hangoztatásával, hogy a maguk önző céljait elérjék. Hisz I. Napoleon is a nemzetiségi eszme nevében viselte hódító háborúit, noha később, ép az ő imperialista törekvéseinek ellensúlyozására, az európai politikai élet mozgó erejét szintén ebből az eszméből merítette. Akárhogy vesszük is, a nemzetiségi eszme a politikai romanticismus európai fegyvertárának kellékei közé tartozott. Innen került a magyar politikába és irodalomba is. 1848-iki szabadságharcunkban, az Ausztriához való specialis viszonyból fakadó okokon kívül, végső eredménykép ezeknek az elveknek diadala nyilvánult.

A német romanticismusként jelentékeny szerepe volt abban is, hogy a német irodalom európai szerephez jutott. Németország irodalma, lerázván magáról az idegen izlés igáját, tudatára ébredt erejének s nagy költői és gondolkozói révén vezető szerepre emelkedett. A német irodalom hegemoniájának hatása alatt az európai irodalomba mélyebb historiai megértés került és ugyancsak a német genius uralomra jutásának eredményeképpen a germán irodalmat kiváltképpen jellemző bölcséleti szellem is mindinkább áthatotta a nemzetközi irodalmat.¹

A magyar irodalomnak európai helyzete szempontjából különösen fontos az a datum, a mely a német irodalom európai uralmát jelzi. Még pedig azért, mert, bár íróink főleg a XIX. század eleje óta közvetlen összeköttetésben állottak a külfölddel, a legtöbb európai érzés- és eszme-áramlat a németiség útján került hozzánk. Kazinczy Ferencz a német műveltségért való rajongásában odáig ment, hogy a német irodalmat a francia irodalom felett állónak és a világ első irodalmának mondogta.¹ Ez a véleménye nem válik ítélőképességének szügyenére,

¹ V. ö. Császár, i. m. 29. l.

mert abban az időben, a mikor ő a német irodalom felsőbbbségét hangoztatta, a német civilisatio még a nem elfogulatlan Reynaud szerint is győzedelmeskedett a franczián és a XIX. század elején elérvén delelőjét, a francia hatás utolsó nyomait is elenyésztette. A magyar kritikus tehát helyesen ítélte, noha nem ismerte a történelmi folyamatot, a mely a német és francia irodalom ilyen viszonyának kialakulására vezetett. Általában úgy tetszik nekünk, hogy a germán szellem, a mely először a reformatio által tett nagy szolgálatokat a magyar culturának, mintegy tovább hatott a «protestans» Rousseau, majd az ugyancsak református, illetve angol-német elemektől saturált praeromanticismus és romanticismus révén és ekként jelentős szerepet játszott irodalmunk fejlődésében. Az a protestantismus tehát, mely lehetővé tette Németországnak, hogy a maga szellemét a culturában győzelmes erővel kifejezze, a mi irodalmunk európaisodásának is egyik tényezőjévé lett. Ez a körülmény egyszersmind némi magyarázatul szolgál annak, hogy a «genfi polgár» voltára és protestans puritanismusára büszke Rousseaut miért tekintették a francziák, ha nem is teljesen németnek, de mindenesetre a legnémetebb francziának és hogy a XVIII. század nagy írói közül a Barrès iskolájához tartozó francia nationalisták napjainkban miért támadták őt oly hevesen. Rousseau hatásának egyik nagy titka is éppen abban rejlik, hogy a román, túlnyomólag katolikus szellemet valami olyasmivel egészítette és bővítette ki, a minek az eladdig híjával volt.

A magyar romanticismus hasonló volt a némethez, a mennyiben nálunk is a nemzeti megújulás forrásait nyitotta meg. A mult cultusa a nemzet történetébe való elmélyedést eredményezte. A történet és e révén a hagyomány vissza-került jogaiba, a mi úgyszólván tüntetés akart lenni a rationalismus ellen, a mely mellőzte a megszokás hatalmát és olyan conventiónak tekintette, a melyet az ész követelményeinek megfelelőleg módosítani, sőt egészen megszüntetni is lehet. De míg a külföldi romanticismusban a letűnt korokba való menekülés a nyugtalankodó elégedetlenség egy formája volt, nálunk arra szolgált, hogy a magyarságnak egy jobb jövőbe vetett hitét és éleszsze és erősítse. Költőink különös kedvteléssel

kalandoztak a «magyar előidő»-be, hogy csüggedésükből felrázzák kortársaikat és új reményre lelkesítsék őket. Különben is, kiváltképen nemzeti jellegénél fogva, irodalmunk könnyen beilleszkeszthetett a romanticismus-ébresztette nemzeti érzés-és gondolat-körbe.

A magyar lyra és epika, a magyar regény, sőt részben a magyar dráma fellendülése kapcsolatos azokkal a mozzanatokkal, a melyek az európai romanticismus révén jutottak irodalmunkba. Kisfaludy Sándor, nem hiába volt Rousseau híve, a magyar romanticismus előkészítésében jelentékeny szerepet játszott. Igen érdekes e szempontból, a mit *Regéi*-nek előszavában a «régiség»-ről mond: «Különös és tulajdon móddal érdekli a régiség a gondolkodó, képzelő és érző lelket: azért-e, hogy a régiek valóban nagyobbak, erősebbek és lelkesebbek, noha egyszersmind durvábbak és szilajabbak is voltak, mintsem a mostaniak? azért-e, hogy a mi távol vagyunk az embertől, azt a képzelet mindig szebbnek, jobbnak és nagyobbak állítja? vagy azért-e, hogy a mulandóság képe, az annyi nemes tehetséggel bíró, halhatatlanságot és örökkévalóságot szomjúzó emberlelket bús érzeményekkel tölti? miért? egyenesen meg nem tudnám mondani; de az bizonyos, hogy a régiség még a legdurvább embert is érdekelní szokta; s minden embert hazájának régiségi inkább, mint sem a külföldiek.» Aztán elmondja, hogy a földi bajok elől elmenekült ősi fészkebe, «a természet csendes kebelébe, a mezei élet jóltevő nyugalmaiba» és lakásának «romántos»¹ körében a hajdani időbe merült. «A po sisnek ez a neme — úgy-mond — még mindig nagy divatban van minden csinosabb nemzetnél, ki a tudományokat és népmesterségeket űzi.»² Nyilván a francia és angol romantikusokra gondol tehát, a midőn a hajdankor képeinek felidézésével akar hatni a maga nemzedékére. Öcsésének, Károlynak *Mohács*-ában és dalaiban, valamint Berzsenyi legtöbb ódájában a magyarság sorsán való kétségbeesés zokog, de itt-ott az ő költészetükben is felfelcsillan a remény egy sugara a jobb kort illetőleg. A multba való elkalandozás szárnyain már egy szebb jövőbe szállnak.

¹ A «romantikus» szó talán először itt fordul elő e formában.

² *Regék a magyar előidőből*, Előszó, 6. l.

A mult dicsőségét a jövőbe vetett erős hittel párosítva nagy romantikusunk, Vörösmarty fejezte ki leghívebben a *Szózat*-ban, a nemzeti önbizalom e korszakos hymnusában, a melyben Gyulai szerint a költő «a specificus magyar hazafiságot az emberiség érdekeivel egyesíti».¹ *Zalán futása*, a melynek czélja ugyancsak az, hogy a honalapítás nagy tetteinek felidézésével új küzdelmekre serkentse a magyarságot, már ennél fogva sem válhatott olyan európai alkotássá, a minőre egyéb kiválóságai rendelték volna. De a két Kisfaludy, Berzsenyi, Vörösmarty egy nemzetközi áramlat hatása alatt állnak, midőn a magyar történet alapzatáról az elkövetkezendő dicsőségről álmodoznak. Említést érdemel az a mozzanat, hogy Berzsenyi és Vörösmarty különös kedvteléssel használják a classikus versformákat (Kisfaludy *Mohács*-nak hexameterei méltán híresek); Kisfaludy Sándor, mint minden ízében romantikus, azt tartja, hogy az az igaz poeta, a ki olvasójára hatni tud, «akár rhythmusokban, akár görög vagy római lábokon járó versekben, sőt ha csak prosában is».

Berzsenyinek és Vörösmartynak a régi versmértekekhez való vonzódása sajtáságos ellentétben áll a külföldi romantikusok azon törekvésével, a mely a régi poétika szabályainak kiszorítására irányult. A mi költőink e téren bizonyára német hatás alatt álltak, a melyet Schiller és Goethe képviselt, a kik akkor is hívek maradtak a classikus szerkezethez, a mikor a német stürmerek és drängerek s a későbbi romantikusok valósággal tobzódtak a formai szabadságok terén. Ámbár az is igaz, hogy a «deákos» iskolának nálunk mélyen gyökerező hagyományai voltak. A magyar költői nyelvet a nép nyelvéből vett ódon kifejezésekkel gazdagítván, Vörösmarty, majd Arany ugyanazt tették, a mit Hugo Victor iskolája is maga elé tűzött: népszerűsíteni igyekeztek az úgynevezett «nagy» műfajokat. Egyébként a romanticismus védői sem fogalmazhatták volna meg különül az «új» költői formák jogosultságának elméletét, mint Kisfaludy Sándor, a midőn így írt: «A szép, nagy, elmés gondolatok; a szép, mély, magukkal ragadó érzemények; az eleven képzeletek; bájos rajzolatok; s ezek a leg-

¹ *Vörösmarty életrajza*, 201. l.

szebb, legalkalmasabb, leghathatósabb szavakkal kifejezve, teszik ítéletem szerint a poétát; valamint hogy a prosodiának legszorosabb szokásai szerint készült hexameter vagy akár-mely más vers, úgyszintén a bár százszor összehangzó cadentia is, az előbb mondott tulajdonságok nélkül szűkölködven, csak sorba rakott száraz szó, hideg lelketlen vers maradhat.»¹

De Vörösmartynál a romantikus áramlat hatása nemcsak nationalismusának megerősödésében, hanem lyrájának és epikájának szenvedélyes alaphangjában is nyilvánul. Mint többé-kevésbbé Rousseau tanítványaihoz illett, a romantikusok istenítették a szenvedélyt. A magyar költő is gyakran hódolt annak a túlzásnak, a melyre főleg a francia romantikusok adtak példát az érzelmek festésében. Így a *Két szomszédvár* zordon jellemei, minden korlátot ledöntő szenvedélyük, ép úgy, mint az ezek összeütközéséből keletkező végletes helyzetek, de főleg Vörösmarty egyik-másik színpadi alkotásának szertelenségei a romantikus szélsőségek káros hatására utalnak.

A romanticismus európai pályafutásához fűződik az a nagy átalakulás is, a melyen a magyar regény ment át. Ez a műfajunk aránylag leggyorsabban érte el az európai színvonalat. Fejlődésének, illetve modernizálódásának első nagy stádiumában a történelmi regény hatott rá termékenyen. A szorosan vett történelmi elbeszélést a spanyol Pérez de Hita teremtette meg Granada meghódításáról írt novellistikus chronikájával.² De ő róla megfélelkeztek, mikor ezt a műfajt Scott Walter divatba hozta. Az angol regényíró művei példátlan népszerűsége tettek szert s bár népszerűségüket az idő nagyon megviselte, a mult század első évtizedeiben és később is nagy népszerűségnek örvendtek Európa olvasó-közönsége előtt. «Ha a világ-irodalomban nem is, az angol irodalomban kimagasló hely az övé s világszerte elismert érdeme van a regény fejlődésében.» Kortársai sokkal nagyobb véleménynyel voltak róla és a legnagyobb lángelméket megillető hódolattal tekintettek fel reá. Még Balzac is rajongott érte és utánozni igyekezett őt, de ez

¹ I. m. 9. l.

² V. ö. Menéndez y Pelayo: *Origenes de la novela* (Madrid. 1905). Bevezetés, I. köt., 7. fejezet.

szerencséjére nem sikerült neki. A magyar írók közt Jósika Miklós lépett nyomdokaiba, a ki *Abafi*-jával, *Zólyomi*-jával nagyot lendített a magyar elbeszélő irodalom során, de európai értékű művet nem teremtett.

Az igazi magyar történelmi regény valójában a Kemény Zsigmond báró műveiben ölt testet. Erős érzéke a realitás iránt képessé tette őt, hogy a romanticizmusnak a korhűségről vallott elvét megvalósítsa. E tekintetben emlékeztet Balzacra. Egyébként kevésbé lehet őt a francia regényíró magyar másának nézni. A *Rajongók* szerzője, ha már Balzachoz mérjük, inkább emlékeztet arra a Balzacra, a ki *A harmincéves asszonyt* írta, a mely kevésbé jellemző az ő igazi regényírói munkásságára. Ez a mű ugyanis még azé a Balzacé, a ki félig-meddig az idősb Dumas- és a Sue-féle romanticizmusban gyökerezett.

Eötvös József európaiságát a magyar történelmi regény terén is érvényesítette. Jósika, Kemény, Eötvös úgy tűnnek fel előttünk, mint a romanticizmus fuvallatával érintett írók, a kik, noha egy főúton jártak, arról később letértek és mindegyik a maga egyéniségének megfelelő csapáson haladt: Eötvös szívéen keresztül nézte a históriát, Jósika inkább külsőségekben közelítette meg a valóságot, a melyet Kemény éles szemmel meglátott és élethűen ábrázolni tudott.

A mije a romantikus lyrának, epikának, sőt némileg drámának is Vörösmarty volt, az lesz a magyar regénynek Jókai Mór. Az ő példája ismét mutatja, hogy a nemzetközi áramlatok irodalmunkban későbbben érvényesülnek, mint a többi európai irodalomban. A *gróf Monte Christo* és *A bolygó zsidó* szerzőjének dicsősége erősen alkonyodóban volt már, a mikor a «komáromi fiú» nálunk első zajos sikereit aratta. A romantikus magyar regény fénykora az ő nevéhez fűződik. Nagy tehetségénél és és szorgalmánál fogva egyaránt ritka jelenség és méltó versenytársa a romantikus elbeszélő irodalom nagyjainak. Gyakran emlékeztet Hugo Victorra, Suere és az idősb Dumasra, hősei, hősnői, a maguk túlhajtott idealizáltságában, gyakran eszünkbe juttatják ezeknek az érdekfeszítő drámaisággal elbeszélő francziáknak tipikus alakjait, de Jókai egy nagy adománya, kedélyének gazdagsága s humora révén

sokszor fölébük emelkedik, noha képzelő erő- és meseszöví képesség dolgában egy cseppet sem marad mögöttük. Erényeiben és fogyatkozásaiban, ép úgy mint szélsőségeiben, megtaláljuk a romantikusok iskolájának fény- és árnyoldalait. Jókainak nagy szerepe van a regény népszerűvé tételében. A magyar elbeszélő irodalom hatalmas úttörői mellett szinte a Balzacéhoz volna kedvünk hasonlítani Jókai tárgyainak és alakjainak azt a roppant körét, melyet az élet gazdag tárházából képes volt felölelni. A romanticismus nemzeti irányzata is pompásan érvényesült regényeiben. Ő is visszaszállt a magyarság multjába, hogy buzdítsa a maga korát, mint Scott Walter. Sokat tanult elődeitől, de az idegen hatásokat teljesen beolvasztotta egyéniségébe; a magyar élet minden vonatkozásának ismerete igazán az egész nemzet költőjévé avatta. A magyarság multja, jelene, sőt jövője egy ragyogó phantasia fényében tükröződik nála. Lope de vegai termékenységéből gazdagon fakadó regényei közül nem egy, lefordítva, Európaszerte elterjedt.

Újabb drámairodalmunk fellendülése bizonyos mértékig szintén az európai romanticismus térhódításával kapcsolatos. Tudvalevő, hogy a romanticismus a leghevesebb forrongást ép a színház körül idézte elő. Az a harc, melyet Lessing a szabad dráma érdekében a «pseudo-classicismus» ellen vívott, már felvetette mindazokat a kérdéseket, a melyek a romanticismus híveit és elleneseit foglalkoztatni fogják. A «classikusok» és «moderne» vitái a XVII. századbeli Franciaországban, de még inkább a XVI. századbeli Spanyolországban csak előjátékaiként tekinthetők a hagyományos formákhoz ragaszkodó és a reformokat sürgető drámaírók és kritikusok ádáz küzdelmeinek; a «szabad színház» theoretikusainak elméleteikhez szilárd alapot nyújtott az irodalmi gyakorlat is; mert ne feledjük, hogy volt két nemzet, a melynek drámája az úgynevezett classikus szabályoktól függetlenül vagy ha úgy tesszük, nemzeti irányban fejlődött: a spanyol és az angol. Ez a körülmény a nationalismus harczosainak a színház terén nagyon kapóra jött, mert még a leganarchistikusabb írók is szeretnek merész újításaikra példát keresni a megvetett hagyományban. Tény az, hogy Hugo Victor *Cromwell*-jének elő-

szavában, a mely a romanticus dráma poetikájának vázlata akar lenni, az «uj» műfaj igazolására voltaképpen olyan érveket csoportosít, a minőket majdnem két századdal előbb Lope de Vega «comedia nueva»-jának védői és ezek nyomában a francia «drame irrégulier» apostolai a XVII. században már több ízben kifejtettek. Az aristotelesi poetika sarkpontjának, az ú. n. hármas egységnek elhanyagolása, a fenségesnek és alantásnak egymás mellett való szerepeltetése és általában a tragikusnak a komikussal keverése, valamint ezeknek és alfajaiknak, a nagyszerűnek és a grotesquenek, a szomorúnak és nevetségesnek szembeszökő ellentétei olyan sajátosságok voltak, a melyek a spanyol comediá-ban ép úgy divatoztak, mint Shakespearenál. A Hugo Victor-féle új romanticismus zászlóartói tehát voltaképpen csak feltámasztották és megújították a spanyol és angol drámát átlengő romantikus «szabadságokat».

A classikus formájú dráma a magyar irodalomban sohasem virágzott, de már a romanticismus maradandó nyomokat hagyott színművészetünk fejlődésében. Első igazi drámaírónk, Kisfaludy Károly műveiben a romanticismus érvényesülésének nemzeti irodalmunkra nézve legfontosabb mozzanata az volt, hogy ő valóban a magyar életből vette tárgyait és alakjait. De történelmi drámánk evolúciójában általában nagy szerep jut a romanticusnak. Drámaíróink eleinte a divatos német romantikusok mintái után indulnak, de igazán termékeny hatása színműirodalmunkra csak Hugo Victoréknak volt. «Kisfaludy Károly az *Auróra*-val s a romantikus költészet vezető gondolatainak és eszméinek meghonosításával tulajdonképpen a képzeletnek szabadságát hirdeti»¹ és ekként határozottan a *Hernani* szerzőjének álláspontjára helyezkedik. De még inkább Hugo Victor igazi tanítványának mutatkozik darabjaiban, így *Marót bán*-jában is, Vörösmarty, a ki pedig első drámai kísérleteit szintén német romantikusok inspirációja alatt írta. Vörösmarty csodálója volt Hugo Victornak,² de főleg

¹ Beöthy Zsolt: *Néhány szó Shakespeare hatásáról a magyar drámaköltészetre.* (Magyar Shakespeare-Tar V. köt. 16. l.)

² Vértessy Jenő: *A magyar romantikus dráma*, IV. fejt.

Shakespeare mélyebb tanulmányozása után arra törekedett, hogy az angol drámaíró hatását a francziáéval összeolvaszsza.

Shakespeareet íróink először német közvetítés révén ismerik meg, de mégis jellemző, hogy az első, a ki a magyar irodalomban a nagy angol drámaíró nevét említette, Voltaire lelkes híve, Bessenyei volt. Sajátságoskép Voltaire volt az is, a ki a német írók figyelmét Shakespeare-ra irányította. Wieland az ő útmutatásai szerint fogott az angol drámaíró műveinek fordításához, sőt Lessingnek eleinte a Voltaire *Philosophiai levelei*-ben kifejezettekhez hasonló nézetei voltak «a művészetet és a szabályokat» megvető «barbár»-ról. Shakespeare bevonulása a magyar irodalomba a francia, angol, német irodalom együttes hatásának eredménye, a milyenre a XVIII. század eleje óta gyakran akad példa irodalmunk fejlődésében.

Szinte természetes, hogy drámánk, főleg a történeti, de általában egész történeti költészetünk nem zárkozhatott el a britt óriás hatása elől. Shakespeare egyaránt bálványa volt a német és francia romantikusoknak és a magyar dráma úttörői közül a legtehetségesebbek az ő nyomdokaiba is léptek, így Kisfaludy Károly, a kinek *Csák Máté*-jában a «finomabb, árnyékoltabb jellemrajz» mutat az angol drámaíró hatására; így Vörösmarty, a kinek *Csongor és Tündé*-jében a képzelet ép oly féktelenül csapong, mint akár a *Vihar*-ban vagy a *Szent-iván-éji álom*-ban; így legshakespeareibb drámaírónk, Katona József. És vele eljutottunk drámairodalmunk fejlődésének ahhoz a phasisához, a mely a romanticismusból, a történelmi dráma révén, az európai értékű költészethez vezetett. Mert Shakespeare cultusa — a melyből rész jutott Hugo Victor-nak is — nálunk olyan drámai ideal megvalósítását segítette elő, a mely a francia romantikusoknak is szeme előtt lebegett, de a melyet ők csak megközelíteni tudtak. Értjük a kor- és jellemfestő, szóval az igazi történeti drámát. Valamint az elbeszélő irodalom terén a történeti regénynek azt az eszményét, a melyet Hugo Victor és társai el akartak érni, Eötvös, Jósika, de főleg Kemény megvalósították, azonképen a történelmi drámában is valóságos remekművet hozott létre a magyar irodalom. Hogy ez lehetséges volt, annak első és főfeltétele a *Bánk bán* szerzőjének — mert róla van szó — kiváltságos

drámaírói tehetségében rejtett. Mert bár Katona alkotása hazafias alaphangjánál, történeti háttérénél fogva a romantizmusban gyökerezik, írójának az emberi lélek mélységeibe hatoló látása és jellemző ereje európai, illetve shakespearei szintre emelik azt. Csak a *Balassa Menyhért árultatásában* mutatkoztak nyomai annak a megrázó tragikái hévnek, a mely darabos, de eleven nyelven kifejezve Katonánál oly hatalmas hatást ébreszt.

Noha Madách *Ember tragédiája* is világtörténelmi alapzaton nyugszik, még sem lehet ezt a drámai költeményt a történeti költészet műfajai közé sorozni. De azok az európai irodalmi áramlatok, a melyek részben a praeromanticizmus, részben a romanticizmus révén jutottak kifejezésre, e mű conceptiójában és szellemében is félreismerhetetlenül jelentkeznek. A Rousseau-ból kiinduló pessimizmus és melancholia, a mely még elsötétítette a láthatárát annak a kornak, a melyben Madách ifjúsága letelt és a mely jellemzően nyilvánult Eötvös *Karthausi-jában* is, ezúttal színpadi formában lép eléink. Talán különösnek tetszhetik, hogy ismét Rousseaut invocáljuk, de ne feledjük, hogy a világfájdalom, a melynek a modern európai irodalomban ő a törvényes őse, sok mindenféle árnyalattal — Schopenhauer bölcséletének hatásáról nem is szólván — gazdagodott azóta, a mióta a «bánat embere», a hogy Byron Rousseaut nevezte, világgá sóhajtotta a maga keserveit. Például ép Byron, a ki különben lelkesen Rousseau hívének vallotta magát, tipikus alakja volt azoknak a költőknek, a kik a sötét világfelfogás mellé a kételyt is bevitték a XIX. század első évtizedeinek érzés- és gondolat-körébe. Az én túltengése, illetve az egotizmus,¹ a mely Rousseau sok követője és a többi közt Byron műveiben is feltűnően mutatkozik, viszont Goethe *Faust-jában* ismét új változatban érvényesült. Rousseau, Goethe, Byron társaságába kell tehát utalnunk a mi Madáchunkat, ha az európai írók között szellemi rokonait kutatjuk. De azért ő nem utánoz senkit, sőt nagy költői tehetségét a maga egyéni bölcséletének érvényesítésére tudja felhasználni. Így

¹ Az *énistaság* szó, mely régi íróinknál előfordul, kitűnően megfelel e fogalom értelmének.

például, míg Goethe *Faust*-jában, a melyhez művét sokszor hasonlítani szokták, az «én» diadalmaskodik és ekként a német költő műve a germán irodalmakat kiválólag jellemző individualismushoz marad hű, Madách a küzdelmet tüntette fel egyedül értékesnek és kárhoztatta az önzést ép úgy, mint Eötvös is elítélte volt. Madách műve már eszméinek gazdagságánál fogva is európai alkotás; írója mindenesetre hatalmas tehetségről tett tanulságot, a mikor a legnehezebb philosophiai problémát, az ember sorsának kérdését vetette fel és próbálta megoldani.

A romanticismus uralomrajutására vezethető vissza Európa-szerte a népköltészet felkarolása is. Diderot mondta: «Általában mennél műveltebb és csiszoltabb egy nép, annál kevésbbé költőiek a szokásai». Ez a kijelentés úgyszólván magában foglalja Herdernek a primitív költészetéről vallott nézeteit. A *Sturm und Drang*, valamint a romanticismus azon törekvése, a mely arra irányult, hogy az egyes népek életének főleg nemzeti elemei kiaknáztassanak, természetszerűleg kedvezett a népköltési emlékek felkutatásának és feldolgozásának. De aztán ebben is Rousseau elve érvényesült, hogy «térjünk vissza a természethez». A nép már életmódjánál fogva is közelebb áll a természethez és így költészete inkább megfelel a Diderot-formulázta meghatározásnak. Nem szabad elfelejteni, hogy a romanticismus révén győzedelmeskedő nemzetiségi elv, a mely a demokratia útját egyengette, a népet főfontosságú közéleti tényezővé avatta. A népköltészet fellendülése így forrott össze a politikai és társadalmi átalakulások nyomán járó irodalmi változásokkal.

A magyar népköltészetet egy lángeszű költő emelte európai jelentőségűvé: Petőfi Sándor. Azon tüneményes teremtetehetségek közé tartozott, a kik hivatva vannak arra, hogy meghódítsák a világot. És bár nyelvének zengzetessége, dalainak közvetlensége a külföldre nem hathatnak olyan intenzitással, mint mi reánk: minden európai olvasónak meg kell éreznie érzéseinek hatalmát.¹ Aztán meg Petőfi ihletének szárnyain a merész gondolatok légkörébe száll és magával

¹ «Az egyetemes irodalomtörténetnek legbámulatosabb és legrejtélye-

ragadja azt, a kit érzéseinek heve fel nem tüzelt. A korabeli Európát mozgó eszmék visszhangja az ő költészetében a legélénkebb. A Rousseau-kezdeményezte forradalom moraja, a mely már a Bacsányi költészetében is hallatszik, Petőfi sok versében már a lázadásnak minden megfontolást túlharsogó zugásává erősödik.

A népköltészet talajából nőtt nagygyá egy másik költőnk, Arany János is. A genie spontanságával nála a művészi öntudatosság egyesül, a melyet a világirodalom remekműveinek alapos ismerete is kifejlesztett. Eposai a magyar nyelv-művészetnek csodálatos emlékei; mint a nép művészi költője, ennek nyelvét nemesítette finom érzékkel, gazdag ismerettel és nyugati irodalmakon finomított ízléssel. A romanticismus pessimistikus árnyéka rávetődött az ő költészetére is; «átyolos kedélye», látszólagos nyugalma mellett is zaklatott lelke mintegy praedestinálták erre; hisz maga énekelte, hogy «örök kétely» emésztette; sok szép lyrai versének borongó, sőt melancholikus tonusát csak finom humora és szelid ironiája enyhíti. A romanticismusnak hódolt, midőn a magyar lovagvilágot feltámasztotta *Toldi*-jában; és a legnagyobb romantikusnak, Shakespeare-nak szelleme lengi át balladáit, a melyek egyszersmind már a realitás iránti finom érzékét is mutatják. Ha nem akart is „kozmetopolita költő” lenni, az európai irodalomban az első helyek egyikét biztosította magának.

A romanticismus hatása a magyar politikai életben is nyilvánult. Főleg két ragyogó név fénye világít újkori történelmünk küszöbén: a Széchényi és a Kossuthé. Mindkettőt magával ragadja a romanticismus nyomán kerekedett politikai eszmék áramlata, főleg a liberaralismus és a demokratia; a romanticismusban rejlő nemzeti erőt mindketten, noha különbözőképen, Magyarország európaiságának javára igyekeznek gyű-

sebb eseményei közé tartozik, hogy a külföld, németek és francziák, angolok és olaszok, mily gyorsan ismerték föl Petőfi hatalmas lángeszét és világirodalmi nagyságát oly fordítások alapján, melyek veszedelmesen közel jártak a nem szándékolt parodia jellegéhez.» Heinrich Gusztáv: *Magyar elemek a német költészetben*, (Olcsó K. 56. 1.)

mölesöztetni. Ellentétben a romantikus költőkkel, Széchényinek nem volt kedvére «anyaföldünk ittas bálványozása»; ő a jövőben látta a modern Magyarország kialakulásának lehetőségét.² Felismerte a nagy erőt, a mely a népben rejlik és érdekeinek szószólója lett: «A politikusok nálunk, ha gondolkodnak is, úgy csakis magukról, de a parasztról egészen megfeledkeznek». Sokat olvasott, sokat utazott, sokat látott és tapasztalt; izgatott temperamentumánál fogva gyorsan leszűrte a szerzett benyomások tanulságait és buzgó propagandát fejtett ki mellettük. A közgazdaság és politika Bessenyeije volt ő, a ki a nyugati nagy nemzetek kulturájának eredményeit összhangba igyekezett hozni a magyarság szükségleteivel. Úgy látszik, a Bentham-féle angol utilitarizmus különös hatással volt rá, míg ellenlábasa, Kossuth, inkább a gyűlékonyabb román szellemtől ihletődött.

Valóban, Kossuth a francia forradalmi eszmék hívének mutatkozott, noha Széchényi óva intette Franciaország utánzásától és a veszélyektől, melyek abból származhatnak, ha a «felszínes Galliának éretlen viszketegit és könnyelmű változékonyságát magunkra ruházzuk».¹ A romanticizmussal kapcsolatban felszínre került politikai gondolatokat senki sem tudta hatásosabban a magyar lélek igényeihez idomítani, mint Kossuth, a ki az európaiság kereteit is szét törve, világhírré tett szert, mint szónok és politikus.² A francia forradalom demokratikus jelszavait népszerűvé tudta tenni nálunk is; főleg a nemzetiségi eszmével izgatott, akárcsak III. Napoleon, a kivel különben összeköttetésben állt. Kossuth célja európai volt: Magyarországnak olyan állását akarta kivívni, hogy «szavunk legyen azon kapcsolatnak kérdésében, mely köztünk és a civilisált Európa többi népei között fennáll».³

¹ *Kelet Népe*, 82. l. — Pedig Kossuth tiltakozott ez ellen: «Én a francia nemzet iránt, mint a szabadság személyesítője iránt az ő-világban, a legnagyobb rokonszenvvel viseltetem, de nemzetem életét az ő oltalmazásától vagy szövetségétől feltételezve látni nem akarom.» *Kossuth Lajos beszédei*. (1848 jul. 11.)

² Pázmándy Dénes, Komárom követe «Európa legnépszerűbb emberének» nevezte.

³ 1849 április 14-én tartott beszédében.

Széchenyi és Kossuth között Deák nemes alakja áll. Ő a magyar nemzeti józanság lángeszű képviselője.

*

A romanticizmus vihara elzugván az európai irodalmak fölött, új irányok keletkeztek és új jelszavak lettek divatosak. Úgy tetszett, mintha igazuk lett volna azoknak, a kik — kiindulva a Dél és Észak szelleme között fennálló ellentétből, melyre már Staël asszony rámutatott, — a román irodalmak általános hanyatlását és a germán cultura uralomrajutását hirdették. Mintha az a küzdelem, a mely a latin és germán genius között a *Sturm und Drang* íróinál az «idegen» hatás elleni reactióban lezajlott és a mely csak új formát öltött a romanticizmusban: a germán szellem végleges győzelmével fejeződött volna be. Az a tény, hogy a XIX. század utolsó évtizedeiben a skandináv irodalmak szinte uralkodni látszanak az európai irodalmakon, az északi fajokat feltűnően jellemző individualizmus diadalát látszik bizonyítani. Legmerészebb megtestesítőjéül Nietzsche-t tekinthetjük, a kinek fellépése mélyreható következményekkel jár. Rousseau óta kevés gondolkodó volt, a ki a világirodalom alapjait oly erősen megrázkódtatta volna, mint a *Zarathustra* szerzője. Hatását a zene terén mintegy kiegészítette Wagner, hiába fordult ellene, «decadens»-nek nevezve őt, maga Nietzsche is. A színmű-irodalomban Ibsen jelképezte a germán szellem érvényesülését. Valóban, az ő drámai művei az egyén jogainak tipikusan ékesszóló hirdetői. Az elbeszélő irodalomban Strindbergen, Jacobsenen át maig egész sereg skandináv író jelzi a diadalmaskodó északiak behatolását az európai culturába. A feminizmus térhódítása is összevág ezzel a körülménnyel. A norvég, svéd és dán irodalmak hatását mintegy kiegészítette egy ugyancsak «északi» szellem, az orosz Tolsztojé. Romain Rolland nagy regényében, a *Jean-Christophe*-ban, a melyhez hasonlót a legújabb francia irodalom alig mutathat fel, a modern szellemi élet négy nagy apostolát, Tolsztojt, Ibsent, Nietzsche-t és Wagnert együtt ítéli el, mint olyan «realista» írókat, a kik egy félszázadon át «megölték a művészet örömét». Egyik hőse révén egyaránt megbélyegzi «Tolsztoj nihilista

szánalmát, Ibsen sötét gögjét, Nietzsche örülségét, Wagner heroikus és érzéki pessimismusát...¹

Egyébként a századvégi irodalom általános jellegét a kosmopolitismus adja meg, az a kosmopolitismus, a mely azóta, hogy a genfi philosophus révén az európai irodalmakon úrrá lett, sokféle elemmel bővülten új alakot öltött, de lényegében hasonlított a korábbi nemzetköziséghez. Nagyon érdekes a nemzetköziség érvényesülésének szempontjából a modern európai regény fejlődésének sorsa. Tudvalevőleg a XIX. század utolsó évtizedeiben a kosmopolitismus az irodalomban a realizmus, illetve naturalismus jelszava alatt hódított; mondhatni, hogy ez az irányzat voltaképen a kosmopolita szellem érvényesülésének egy újabb formája volt. A realizmus vagy naturalismus abból a romanticismusból sarjadt ki, a melyet — helytelenül — a realizmus ellenlábasául igyekeztek feltüntetni. Pedig olyan nagy realisták is, mint Balzac és Stendhal, a romanticismus talajából nőttek ki. A képzelet világában történt merész elkalandozás után természetes volt, hogy — az actio és reactio törvényénél fogva — a durva valóság ábrázolása fog szinte parancsolólag bekövetkezni. «A dolgokat olyanokul feltüntetni, a milyenek»: volt az a jelszó, a melyet mind hangosabban hirdettek és a melynek egyik buzgó apostola Zola Emil lett, a kinél a valóság cultusa főleg az élet sötét és rut oldalainak ábrázolásában nyilvánult. Maga az, a mit realismusnak, naturalismusnak vagy verismusnak neveztek, több nemzet szellemi kincseiből táplálkozott, míg azzá a hatalmas áradattá dagadt, a mely végig hömpölygött az európai irodalom.

A realista regény tulajdonképpen spanyol eredetű. A mint-hogy az úgynevezett lélektani-analytikus regény eredete a spanyol, illetve portugál Montemayor *Dianá*-jára vezethető vissza, úgy tekinthetjük a *Lazarillo Tormest*, a picaresque elbeszélő irodalom első termékét a realista regény ősenek. Nem Zola és társai voltak azok, a kik először tették irodalom-képessé a szegény embert, a proletárt, a társadalomból kiközösített pariat, hanem az említett spanyol elbeszélés ismeretlen szerzője. A gazdag picaresque bányából aknáztá anyagát Lesage a *Gil*

¹ *La Nouvelle Journée*, 192. 1.

Blas és *A sánta ördög* megírásához, a mely két regény utóbb nagy mértékben hatott Fieldingre és Smollett-re, a XVIII. századbeli realista regény e két kiváló képviselőjére, a kik egyébként közvetlenül is merítettek a spanyol ősforrásból. De az angol írók realizmusában már ekkor is a valóságnak bizonyos humanusabb és socialisabb felfogása érvényesül, mint a minővel Zolánál és híveinél találkozni fogunk.

A realista regényre igazán európai bélyeget Balzac hatalmas egyénisége nyomott, míg az élet «keserű igazságai»-nak ábrázolására törekvő írók egy más ösvényen járó csoportját Stendhal inspirálta, a ki szintén iskolát alapított. A Rougon-Macquart-cyklus szerzője csak őket ismerte el törvényes őseiül és tagadhatatlan, hogy a XIX. század nyolczvanas és kilenczvenes éveiben az ő erős egyénisége imponálóan uralkodott az elbeszélő irodalmon, de a valóság hű leírásmódjának kiszélesülésében, vagy még helyesebben humanizálásában különféle nemzetiségi íróknak jutott elsőrendű szerep. Hogy a realizmus általánossá lett, hogy meghódította néhány évtizedre az európai irodalmat, abban nagy részük volt Észak szellemeinek is, így főleg az angol és orosz íróknak: Dickensnek és George Eliotnak, Tolsztojnak és Dosztojevszkijnek. Ezek több emberiséget, több megértést és ekként több igazságot vittek be a naturalizmusba és valóban egyetemes jellegűvé tették, úgy hogy egyetlen európai irodalom se zárkozhatott el befolyása elől. Az «igazság» buzgó cultusa szükségképen együtt járván az alsóbb néposztályok mind nagyobb mértékű felkarolásával, az irodalom hatalmas segítőtársra talált a mindinkább feltörekvő socialismusban.

Már az a körülmény, hogy a «nép» mint politikai factor is egyre hatalmasabb lett, hozzájárult irodalmi szereplésének előmozdításához. De a socialismus térfoglalása az európai irodalomban szintén kapcsolatos az északi szellem növekvő érvényesülésével. Franciaország irodalma, intézményei demokratikus voltának ellenére, telítve volt aristokratizmussal. A sokaktól «nagy»-nak nevezett XVII. század par excellence a kiváltságos osztályok irodalma volt; még a XVIII. század irodalma sem méltatta kellőkép a népet, sőt a középosztályt sem. A «kis embert», ha be vették is az irodalom sáncaiba, leginkább rágalmazták

vagy gúny tárgyává tették és mulattak rajta. A spanyol realisták, a kik a picaresque elbeszélésekben és regényekben már nemcsak a népet, hanem a társadalmi élet kitagadottjait is bevonták leírásaik körébe, nyers cynismussal, sőt rosszakarattal tárták fel hőseik és hősnőik nyomorát és küzdelmét az élettel vívott, sokszor becestelen harcukban.¹ Balthazar Gracian méltán híres *Udvari embere*, a spanyol irodalomnak hegemoniája idejéből hozzánk eljutott ez emléke, melyet Faludi Ferencz magyarított, akaratlanul is bizonyosság a mellett, hogy a román irodalmak a XVIII. századig alig ismertek mást, mint «udvari embert»; azok a böles tanácsok, melyeket a spanyol író osztogat, voltaképp minden embernek szólnak, de az «embert» másnak, mint «udvari ember»-nek, Gracian és kortársai elképzelni nem tudták. Egyébként még Zola is, a ki pedig büszke volt rá, hogy a «sapkás embert» felfedezte az irodalom számára, inkább a szennyet látta meg benne, míg az angol és orosz naturalismus, épen socialistikus jellegénél fogva, már több rokonszenvet tanusított iránta. Említésre méltó, hogy a mi nagy Eötvösünk mély részvéttel fordult a «pór» felé, a kit a demokratia nálunk is divatba hozott; költészetének egyik kiemelkedő vonása volt a szegénysorsuaknak szerető gonddal való becézése; persze ő idealisálta a nép köréből vett alakjait ép úgy, mint később a magyar népszínmű is, bár ennek megteremtője, Szigligeti Ede, a ki pedig drámáiban a romanticismus túlzásaitól nem riadt vissza, már sok realismust vitt e műfajba.

*

A magyar irodalom csak ezredéves fejlődéséhez maradt hű, midőn reagált a XIX. század utolsó évtizedeinek irodalmi jelenségeire. Alig volt műfaj, melyet az európai áramlatok. fuvallata ne illetett volna. Újabbkori elbeszélő irodalmunkban Mikszáth Kálmán az angol realistákkal és elsősorban Dickensszel látszik szellemi fajrokonságban lenni; bár művéen erősen érzik a magyar föld íze. A valóság azon ábrázolóihoz tartozik ő, a kiknél az élet sötét oldalainak rajzát a humor derűje

¹ V. ö. Mateo Alemán: *Guzmán de Alfarache*-ját és Lopez de Ubede: *La Picara Justina*-ját (1605) a picaresque regény e két oszlopos művét.

ragyogja be. Az orosz és angol hatással erősödött francia naturalismus is talált képviselőkre írónk egynémelyikében, így Bródy Sándorban és Kóbor Tamásban. Az előbbi mintha a szerelmi ösztön obszessiója alatt állana és ehhez képest az élet más nagy rugóit szinte elhanyagolja. Kóbor azokhoz a realistákhoz tartozik, a kik az emberi gyarlóságok és nyomorúságok leírásában nem tudják elnyomni együttérzésüket szánalmat érdemlő hőseikkel és hősnőikkel, mint az orosz és angol regényírók. Ezekkel rokonítja moralisáló hajlama is, a mely azonban nem esik művészetének rovására. Újabb elbeszélő irodalmunk képviselői között Herczeg Ferencz, Ambrus Zoltán, Gárdonyi Géza, Lovik Károly, Molnár Ferencz azok, a kik bizvást számba jöhetnek az európai koszorúért küzdők sorában. Valamennyien realisták, de művészetük árnyalataiban oly nagyok az eltérések, hogy szinte eltüntetik azt a közös szálat, a mely őket a valóság ábrázolásához köti. Herczeg Ferencz, Molnár Ferencz, Lengyel Menyhért a dráma terén is megállják helyüket a külföld legelső modern színpadi írói mellett, bár tehetségük iránya különböző. Lyrikusaink közül a modern világfájdalomnak Vajda János tudott európai hangot adni; Kiss József érzésben és gondolatban egyaránt gazdag költészete is nem egy általános értéket rejteget, míg Lévy, Vargha, Kozma éppen színmagyarságuknál fogva — s művészetük mértéke révén — tarthatnak számot a külföld érdeklődésére.

Dolgozatunk tanulságaiból folyólag helytelennek kell nyilvánítanunk azt a felfogást, a mely szerint az újabbkori magyar irodalom nem elég «nemzeti». Ennek a szemrehányásnak alig van értelme. Tagadhatatlan, hogy politikai önállóságunk megszilárdulása következtében az a hazafias szellem, a mely irodalmunk uralkodó vonása volt, némileg gyöngült, de ez az európai kultúrközösséghez tartozandóságunkból származott. A kosmopolitismus térhódítása az európai irodalmakat napjainkban szoros kapcsolatba hozta és a mienk se lehetett kivétel. Inkább erőnket és a tehetségekben való gazdagságot mutatja, hogy írónk minden téren európaikat tudtak alkotni.

A jövő képe még bizonytalan. De a magyar irodalom külföldi hódítása az utolsó években szokatlanul növekedett.

E vázlat, melyet im' befejezünk, azt mutatja, hogy mi sokat tanultunk az európai culturától és hogy a nyugat eszméi és érzései a magyar észjáráson átszűrődve hozzásimultak a mi viszonyainkhoz. Az, a mit mi adhattunk az európai irodalomnak, noha kevesebb volt, még sem mondható jelentéktelennek. Mégis a mit rólunk a külföld tud, az elég hiányos és felületes. Nagyon érdekes volna tanulmány tárgyává tenni, hogy nemcsak irodalmi szempontból, hanem általában minő az a kép, a mely az európai köztudatban a magyarságról kialakult. Legyen itt futólag csak annyi megemlítve, hogy az újkor elején Európában meghonosodott felfogás, hogy a magyar kiváltképen harczias, katona-nemzet, főleg a keresztes és utóbb a török ellen vívott hadjáratokból kifolyólag keletkezett. Így például Lope de Vega és társai színdarabjaiban a magyarok mint vitéz és erős¹ nép szerepelnek, még pedig elég sűrűn. A spanyol drámaírók Magyarországot és Erdélyt nagyon szerették romantikus comediáik színteréül felhasználni; Budát is gyakran emlegették. A Hunyadiakat, Mátyás királyt, Báthori lengyel királyt² és Rákóczi Ferenczet Európaszerte ismerték. Ez utóbbi főleg franciaországi bujdósása révén lett híressé, épp úgy mint egy századdal utóbb Kossuthot is főleg európai és amerikai szerepe tette ismertté az egész világon. A mint már kuruczaink bús költészetéből is bejutott valami az európai köztudatba, épp úgy rokonszenves visszhangot keltett 48-as szabadságharcunk a nagy világ közvéleményében. Egyébként többnyire csak külsőségek, egyes szokások és itt-ott a magyar jellem kiemelkedő vonásai ragadták meg Európa figyelmét; néha művészetünk egy-egy nyilatkozása vagy a népélet valamely tipikus alakja részesült általános figyelemben. Így a Rákóczi-induló Európa-szerte elterjedt. Sokkal szomorúbb, hogy úgy látszik — a «hungara» is már nagyon régen belekerült Európa szótárába: a spanyol Francesco Delicado *Az andaluzi víg nő-jében*,² a mely 1524-ből való, ez a kifejezés már előfordul. Az

¹ «Un segundo Jason del mar Oceano Mellamaron á milos fuertes hungaros.»

Mira de Amescua: *La rueda de la fortuna*.

² Montaigne is említi őket *Essay*-iban.

tény, hogy a külföld előtt a magyar nép nemcsak mint «lovagias», vendégszerető, hanem mulatni vágyó is szerepel, a mit nagyszerű borainkkal is szerettek kapcsolatba hozni. A «vin de Tokay»-t Voltaire is nagy tisztelettel emlegeti. Ezek a kulturhistóriai apróságok is nyújtanak egy-egy vonást ahhoz a képhez, melyet a nagy világ hazánkról magának alkotott. Mélyebb és behatóbb megismerésről bizony alig lehetett szó. 1867 óta Ausztriához való közjogi viszonyunk, melynek mibenlétét a külföldön nagyon kevesen ismerik, sok tévedésre adott alkalmat kulturális és irodalmi törekvéseink megítélésénél, a mi már azért is hátrányos reánk nézve, mert a civilisatio minden terén tett nagy haladásunk éppen a múlt század utolsó évtizedeire esik. Hiszszük, hogy nincs messze az idő, a mikor Magyarország el fogja foglalni az őt megillető helyet. A most dúló világháború után bizton számíthatunk rá, hogy a harczmezőn megismert magyarság kulturája és irodalma is figyelmesebb és megértőbb Európára fog találni.

HUSZÁR VILMOS.

¹ *La Lozana Andaluza.*

MISERICORDIA.

— Hetedik közlemény.¹ —

XV.

A kávéházban való hosszú pihenés lehetségessé tette, hogy egy szuszszal megtegye a Rastro és Cabeza-utca közötti távolságot, a hol Obdulia kisasszony lakott, a kit meg akart látogatni és segíteni rajta, mielőtt haza megy, mert kétségtelen volt, hogy őt illette többé-kevésbbé Don Carlos egyik tallérának a fele. Háromnegyed tizenkettőkor lépett be a kapun, mely börtön bejárájához hasonlított, olyan sötét és nedves volt. A földszinten «szamárfejő»-vállalat volt, kis festett szamarakkal a címtáblán s benn laktak levegő és világosság nélkül a tüdővészesek, hurutosok és betegek dajkái. A házmesterlakásban adtak menedéket a szegény Pulidonak, kinek Szent Sebestyén-nél biztos helye volt. Mielőtt felment volna, kissé elcsevegett vele és a szamarassal s mindketten igen rossz hírrel szolgáltak: megdrágult a kenyér s minden olcsóbb lett a börzén, az első annak volt a jele, hogy még nem esett, a másik pedig, hogy közeledik a nagy, roppant forradalom, mert a munkások a nyolcz órát követelik, az urak pedig nem akarják engedni. A szamaras méltóságteljes előrelátással megjövendölte, hogy kivonják a forgalomból az ércpénzt s nem lesz más, csak papírpénz, még peseta sem s új adókat vetnek ki, még a lélekzést is meg fogják adóztatni. Rossz kedvvel ment fel Benina az elhanyagolt és sötét lépcsőn. A falak leomolva, a lakások ajtai mellett szénnel vagy czeruzával firkált felírások, az ajtónyílásokon át gyékény-szőnyegek kandikáltak ki, a piszkos lámpások nappal temetői lámpáknak látszottak. Felülről az első emeleten

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470., 471., 472., 473., 474. és 475. számában.

lakott Obdulia kisasszony a macskák szomszédságában s gyönyörű kilátással a tetőkre s padláslyukakra. Lakása a sivár, hideg szobák tágassága miatt zárdához hasonlított volna, ha a tető nem lett volna olyan alacsony, hogy kézzel el lehetett érni. Szőnyegek és gyékények olyan ismeretlen fogalom voltak, mint Congóban a czilinder vagy salonkabát, csak a «boudoir»-ban volt egy két rőfnyi, kékkel, pirossal beszegett, kopott szövetdarab. Az olesó bútordaraboknak törött oldalai, rozoga lábai, ingadozó állapota elárulták a bútorszállító kocsikban való számtalan vándorlást.

Obdulia maga nyitott ajtót Beninának s azt mondta, hogy hallotta őt feljönni. A jó asszonyt azonnal megrohanta egy pár csinos czicza, nyávogva, megbámulva őt s hosszú farkukat csóválva hozzádörgölődtek.

— Szegény állatok, — mondá a gyerek, jobban sajnálkozva rajtuk, mint saját magán — még nem is reggeliztek.

Donna Paca leánya rózsaszín flanell pongyolát viselt, elegáns szabásút, de már igen viseltes volt, elől tele csokoládé és zsírfoltokkal, a karjai már kilyukadtak, a szoknya túlhosszú s egészen azt a benyomást keltette, hogy alkalmi vétel, mely azért oly nagy a viselőjének, mert a «megboldogult nagyobb volt». Ez a ruha mindenképen rosszul illett Luquitas feleségének szegénységéhez.

— Nem jött haza az este a férjed? — kérdé Benina, ki-fulladva a nehéz felkapaszkodástól.

— Nem, fiam, de nem is hiányzik. Csak maradjon a kávéházban s a rossz házaiban a nőivel, kik kiszívták az agyvelejét.

— Nem hoztak semmit az öregektől?

— Ma nincs a napja. Hiszen tudod, hogy csak minden vasárnap küldenek. Nem volt itt senki, csak Janka fésülni s vele ment az én Andreám. A nénje házába mennek együtt ebédelni.

— Tehát szépen vagy. De ne búsulj, a mi halad, el nem marad s itt vagyok én, hogy ne csak a túlvilági üdvösséggel lakjál jól... De köhécselést hallok... Itt van az az úr?

— Igen, már tíz óra óta. Úgy mulattatnak azok a szép dolgok, a melyeket mesél, el is felejttem, hogy nincs itthon más, mint két lat csokoládé, féltuczat datolya és pár

morzsa kenyér... Ha hoztál valamit, legelőször azoknak a szegény kiéhezett macskáknak adj, már hajnal óta nem hagnak nyugodni. Mintha beszélni tudnának s azt mondanák: «De mi lett a mi jó Ninánkkal, hogy nem hoz peccsenyécskét?»

— Mindjárt hozok, hogy mindnyájatokat meggyógyítsalak, — mondá az öreg asszony. — De előbb köszönni akarok annak a vánnyadt gavallérnak, a ki olyan finom és figyelmes a hölgyekkel.

Belépett a «boudoir»-ba. Sennor de Ponte y Delgado a jó társaságban szokásos émelgős dolgokkal fogadta: — Mindég nélkülözöm Önt, Benina s vigasztalhatatlan vagyok, ha távollétével tündököl.

— Hogy tündöklöm távollétemmel! Milyen bolondokat is mond maga, Sennor de Ponte. Vagy talán csak mi, falusi libák, nem értjük ezeket a finom szavakat... Na, Isten velük. Mindjárt visszatérek, csak enni hozok a gyerekek és a macska uraságoknak. És akár akarja Sennor D. Frasquito, akár nem, vezeklnie kell. Meghívom, nem, nem, a kisasszony meghívja.

— Oh, milyen kitüntetés... Ezer köszönet. Épen menni akartam.

— Igen, tudjuk, hogy mindég nagyúri házaknál hivatalos. De lesz olyan jó és méltóztatik egyszer szegény emberek asztalához is leülni.

— Ez olyan udvariasság, a melyért hálásak vagyunk, — mondá Obdulia. — Tudom, hogy Sennor de Ponte-nak áldozat ilyen gyenge meghívást elfogadni.

— Ugyan, Obdulia.

— De nagy jósága sugallja ezt és még nagyobb áldozatokat. Nem igaz, Ponte?

— Már megpirongattam önt, kedves barátnóm, paradox állításai miatt. Hogy' lehet áldozatnak nevezni a legnagyobb gyönyört, a mi csak van a földön.

— Van szened? — kérdé hirtelen Benina, megszakítva a társalgást.

— Azt hiszem, van egy kevés — válaszolt Obdulia, — ha nincs, hát hozol azt is.

Nina bement s mivel talált némi tüzelőt, azonnal tüzet rakott s főzéshez látott. Ezalatt a pórias foglalkozás alatt a

szénnel és parázsszal kezdett beszélgetést és a fujtatót használva szócsőnek, azt mondta :

— Megint van szerencsém enni adhatni ennek a szegény éhezőnek, a ki szégyenkezésből nem vallja be éhségét... Istenem, mennyi nyomor is van a földön! Jól mondják, hogy a ki jobban néz, többet lát! Mikor valaki azt hiszi, hogy nagyobb szegénység már nem lehet, kisé, hogy sokkal nagyobb nyomor is van. Az ember kiáll az utcára, kéreget, adnak neki, eszik és egy falat kenyérrel fenntartja magát... De ezek, kiknél összevegyül az élet után való sóvárgás a szégyenkezéssel, finnyásabbak és félénkebbek, hogysem kéregeessenek ; ezek, kiknek nevelésük, műveltségük van s nem akarnak leszállani! Istenem, milyen szerencsétlenek ezek! pedig a cipőtalpat is megennék... Ha még marad pénzem az ebédből, meglátom, hogyan viszem keresztül, hogy elfogadjon egy pesetát, a melylyel éjjeli szállását kifizetheti. Jaj, de hiszen kettőre van szüksége. Most jut eszembe, hogy az éjjel sem fizetett s az az átkozott Bernardo csak egy napot hitelez... az egész számlát ki kell fizetni... talán két-három éjjelt is hitelezett... Nem, még ha volna is annyi pénzem, nem merném felajánlani s ha felajánlanám is, inkább az utcán aludnék, mintsem elfogadjon egy ilyen szegény kezéből... Istenem! micsoda dolgokat lát az ember naponta, micsoda nyomorúságot!

Ezalatt az öreg Frasquito és a bájos Obdulia élvezettel beszélgettek olyan édes dolgokról, melyek száz mérföldre estek a szomorú valóságtól. Mióta a gyerek a Gondviselést Benina alakjában belépni látta, megszűnt félelme és aggodalma, a gavallér ugyanezen kellemes okból szintén fellélekzett s a madárkák boldogok voltak, mert aznapra megmenekültek a megélhetés gondjától. Mindkettőjüknek, a fonnyadt hölgynek és a ványnyadt gavallérnak, alapos szegénység közepett, hatalmas, kiapadhatatlan gazdagsága volt, saját szellemük bányájából méríthették azt s bár pazarlóan bántak vele, minél többet fogyasztottak belőle, annál fölösebb lett a kincs. Egyszóval ez a vagyon abban az értékes tulajdonságban állott, hogy kiragadták magukat a valóságból, a mikor akarták s átszállottak egy képzelt világba, mely tele volt gyönyörrel, élvezettel és boldogsággal. Ennek az áldott tulajdonságnak folytán sokszor nem is érezték

át rettenetes szerencsétlenségüket, mert mikor teljesen hiányoztak a földi javak, képzeletökkel megragadták a bőség szarvát és kirázták belőle az ideális javakat. Az volt a különös, hogy Sennor de Ponte Delgado, legalább háromszor idősebb Obduliánál, talán még felülmulta őt képzelőtehetségben, mert hajlott életkorában felújultak benne gyermekkorának fellengzései.

Don Frasquito az volt, a mit rendesen jó fiúnak neveznek. Életkorát sem tudni, sem pedig megállapítani nem lehetett, mert leégett a levéltára az algecirasi templomnak, hol keresztelték. Oly csodálatosan volt conserválva, hogy versenyezhetett volna egyiptomi mumiákkal, nem ártott neki sem nélkülözés, sem semmi baj. Haja sima fekete maradt, a bajusza már nem, de egy kis festék majdnem kiegyenlítette azt. Fürtöket viselt, de nem regényesen, hanem a hogy' az ötvenes években hordták, fényesen, oldalt elválasztva s két fürt a fülein göndörödött. Kézmozdulata, melylyel fürtjeit göndörítette és igazgatta, megrögzött rossz szokása volt s mintegy második természetévé vált, mely valóságos kiegészítő része az elsőnek. Frasquito Ponte arcza, hajfürtjeivel, festett csinos bajuszával, a hogy mondani szokták, gyermekes volt. Azzá tette az őszinteségnek és bizalomnak megmagyarázhatatlan kifejezése, mely kis orrán s valaha élénk, most fénytelen szemeiből leolvasható volt. Gyöngéd tekintete s mélabús pillantása úgy bukkant elő a megduzzadt könnyzacskó, vékony pillák és ránczos, szarkalábbal teli szemhéjak körül, mint a lemenő nap sugarai. Két tulajdonságra volt Ponte Delgado nagyon büszke, tudniillik: a hajfürtjeire és a kis lábára. A legnagyobb szerencsétlenségeket, a legkegyetlenebb, a legkínzóbb nélkülözéseket megadás-sal tűrte; de elnyűtt, vagy olyan cipőt viselni, mely eltorzította lábacskájának tökéletes alkatát és szép formáját, képtelen volt.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

A BUDAPESTI DIÁKOK.

— A budapesti egyetem rectorának. —

1.

A nagy ház hallgat, mintha gyásza volna,
Hüvös homály, busongó oszlopok ;
A csöndnek néha mintha könnye folyna,
Az órák lépte halk zajjal kopog,
Bánattal pergenek le a sötét napok.

2.

A háznak fáj, hogy lelke messze röppent :
Óh lelkes ifjuság, ember-tavaszi !
Előtted vér, utánad már örök csend,
S a borzalom havával behavaz,
Halál-gyász ékesít, virágzó szép tavasz !

3.

Ugy jöttetek, mint a mesés királyfi:
A boldogság tündérét kergetőn;
Ezer sárkánynyal büszke harcztal állni,
Lobogót tűzni föl a szent tetőn,
Egy fajt megváltani, halált is megvetőn.

4.

Még arcotokra anya csókja szórta
Hamvas piros rózsáit, gyermekek !
Alig két év rohant el még azóta :
S szegény fiúk, hogy megvénültetek !
Egy szörnyű század ég lánggal mögöttetek.

5.

Micsoda vérbe mártsam gyöngé tollam',
 Micsoda lánggal gyújtsam föl szavam',
 Hogy fenséges csatátokat daloljam
 Halálzajt túlzengőn, hatalmasan?
 Hogy' szabjak medret én neked, piros folyam?

6.

Ki tud siratlan ormotokra nézni :
 Erdős Kárpátok, véres temetők?
 Ki merné éjszakáid felidézni,
 Dérrel beszórt lengyel halálmezők?
 Oltárok, megszakadt szivektől könnyezőők?

7.

S te véres asztal, Doberdó, halálnak
 Ifjú testtel terített asztala :
 Bár ércz-hegyek olvadt folyamává válnak,
 Ki bír feledni téged valaha?
 Halotti szemfedőd egy ország bánata.

8.

A tizezer halottak bús regéje,
 Magyar diákság, sorsodból szövött.
 Csillaghullásotok borzalmas éje
 Lelkünk sötét gyászába öltözött.
 Óh gyermek-vértanúk szent mártirok között!

9.

Csak most tanuljuk vérző értelemmel,
 Hogy sorsotok tragédiák sora.
 Már lelketeknek fényes szárnya nem ver
 Örömek szent szellőtaván, soha.
 Véresre szakgatott vad harcok ostroma.

10.

Nektek nem nyit virágot már szerelmek
Tündéri kertje, Golgotán esők!
Halál-angyalok ájultan ölelnek,
Maguk is ember-könnyel könnyezők.
Idegen föld takar reátok szemfedőt.

11.

Örök Niobeként sirat hazátok :
Cæsar-boszútól nyilazott fiúk.
Kainnak vére még él! És az átok
Rohaszt, ha háborúk viharja zúg.
Jövendőnk élete : halálotok, fiúk.

12.

Óh drága város, Budapest, ha nézed
Duna tükrében finom arcodat,
Gondolj reá : ezer diák hogy' vérzett,
Hogy' hullott a te szent jövőd miatt.
Kik élnek : tárt karral és tárt szívvel fogadd!

13.

Aranyozd perceit a roskadóknak :
Halvány arczuk térted halovány.
Ha fáradt ajkak bús panaszra szólnak :
Érted fagyoskodtak észak haván.
Tenvéreddel itasd : mind érted halovány.

14.

S a hosszú gyászmenetbe szórt anyákat
Ország-szívedre lágy karral öleld.
Kiket eljegyzett örök, néma bánat :
Hős áldozók ; s míg sorsunk így betelt :
Nekik töltötték a legkeserűbb kehelyt.

15.

Te szent nagy ház, ifjúságom tanyája,
Ki elröppent lakóid gyászolod :
Légy az örök eszmények büszke vára!
Ezer diák : ifjú apostolod.
Lesz még idő, mikor örömben gyászolod.

16.

A nagy termekbe, minden új tavasszal,
Halott diákok lelke visszajár,
S megtelnek a falak csöndes panasszal,
Titkos jellé rezdül a napsugár, —
Szellemeket tanít sok régi jó tanár.

OLÁH GÁBOR.

SZÖVETSÉGESEINKHEZ.

Aka Gündüz török költeménye.

— Próza-fordításban. —

Szivetek dobbanó verését el nem hunyó tüzzel érzem önszivemben.

A szeretet és lelkesedés régi mondái remegtetik tán meg?

Azt az egyszerre való lüktetést, mely ugyanegy pillanatban dobogtatja össze a sziveket, minő mennyei hatalom, melyik égi dzsinn fűzi egybe?

Vajon tőletek hozza-e hozzám, avagy tőlem viszi hozzátok?

Ismerem azt az erőt, mely a ti lelketeket élteni.

A ti nagy lelketeket, melyeket a végtelen végesség sem bírhat betölteni.

Ez az erő a győzelmeknek hön sóvárgott vágya.

Hisz az én erős, régóta szomorú és vért síró lelkemben ugyanez a hang kiáltoz.

Nosza menjünk és keressük mieinket, szeretteinket.

Menjünk keletre, menjünk nyugatra, menjünk hófedte és patakzó pataku fűvényes földekre,

Az út, melyet hősi kardotokkal meghódítottok, az Igazság országába vezet.

Veletek vagyok én, jertek, vigyetek.

És vissza ne forduljatok útvjáról annak a földnek, mely hatalmunknak meg nem hódol.

Nem vereslő vér az, mely ellenségeinknek golyók átllyuggatta kebléből, fegyver fakasztotta sebéből előpatakzik.

A főlzabadítására váró emberiségnek évszázadok óta egybegyülemenlett könnyei azok.

Jertek hát, jertek. És mielőtt szivünk szent szerelmével, lelkünk égő lehével fel nem szárítottuk azokat, ne oltsuk ki lobogva lobogó tüzünket.

Ti hősök, ti bajnokok, ti Istennek emberei vagytok.

Oh nyugot ifjú hősei, kik lelketem teljesen betöltitek, éreztétek meg, hogy én Oszmán ivadéka vagyok, ifjakként ifja vagyok.

Jertek hát jertek, szorítsuk meg egymás szablya-suhogtató, fegyver-durrogató vasmarkát. Hadd ölelkezzék össze a bennök rejtőző isteni őserő.

Barátom te német vitéz, testvérem te magyar hős, miénk az élet és miénk a szent hivatás, hogy ezt a régi véres világot békéssé, nyugodalmassá varázsoljuk.

A messze távolból elősikongó hangokban nem az ágyúk dübörgése dörgedez elő, hanem a történelem kaczagása.

Kaczag örömében, mert látja, hogy ime ébredezőben az emberiség igaza és az igazak erkölce.

Oh selyemfürtű ifju barátaim, mikor a győzelem angyalának érzekze égnék emeli a ti büszke daczos fejeteiket, idegen földeknek hulljanak le reá virágai.

És a mikor én a Kaukázus rengetegeiben törtetek előre, rólatok akarok dicsőítő dalokat zengeni.

Oh ti aransarkantyus daliás hősök, kik rózsák kertjévé varázsoljátok a sivó pusztaságot, mihelyt lábaitokkal megdobbantjátok.

Mikor a hatalom és dicsőség égi Istenasszonyának napberagyogta felhőparipája partokat ér, félős félelemmel álljon meg a Volga. Soraitoknak hadd nyisson utat, hadd álljon meg a folyása.

Én meg azon a szent éjszakán, a datolyapálmák holdsugaras levelei alatt, rólatok fogom a lassan locsesanó Nilusnak hősök regéjét regélni.

Nyujtsátok hát kezeteket, ifju leventék, rajta, előre.

Előre, a míg csak e világból, Istennek szép világából, nyereség, gyűlölség és ellenség ki nem pusztul.

Allah szent nevében előre!

Törökből

KÚNOS IGNÁCZ.

SZEMLE.

Háborús környezet — háborús szellem.

Vajon milyen lesz a jövő nemzedék : e kérdés forr ki a mai valóságból. Azok a milliók, kiket, az intellectualisok közül is, a háború kötött le, lényegesen át fognak alakulni. Lehet, hogy erős voluntarismus lép előtérbe s az elhatározás könnyűségével fogják kiegészíteni a XIX. századnak már-már gyökeresen intellectualizálódó culturáját ; lehet, hogy önállóság és kezdeményező szellem fog bennök kialakulni ; lehet, hogy bizonyos fatalismus avagy lemondás is, az az atom-érzés, mely ma mindenkit porszemként csatol egy láthatatlan egészhez — oly kérdések, melyeket még csak sejtenünk lehet.

Bizonyos azonban, hogy a háborús nemzedék már a háború előtt alakult. Európa valamennyi művelt államába imperialistikus idegesség vonult be. Angliától Olaszországig, sőt a Balkán új állam-szervezeteiben is a nagyot akaró, a gyorsan akaró és bátran kockáztató nemzedék alkotta a modern typust. — Két háborús könyvünk Ruttkay Vilmos osztálytanácsos, londoni szaktudósítónk tollából¹ sikeresen elemzi, széles vonásokkal rajzolja ezt a nemzedéket. Minden pszichologiai elemzéstől távol, könyve e typust mutatja be minden oldalról ; élénk színekkel — mert valamiképp magában is voltak elemek, melyek a mai háború hatására hasonló módon resonáltak ; maga is tipikusan mutatja a háborús hatást.

Első könyve (*A világháború : német-angol versengés*) eleven fejtegetésekben mutat a háború legfőbb okaira. A fejezetek, mint czimeik is mutatják (Az angol és világbirodalma, Angol-német viszony, Albion védekezik a német veszedelem ellen, Edward, «the peacemaker», A németek és a német militarismus, II. Vilmos császár és a német imperialismus, A beteg Anglia, Business is business, Anglia háborúba megy), eleven színekkel vannak írva ; felölve a culturalis, politikai, gazdasági tényezőket, gyors kapcsolatokat teremt ügyes összefoglalásokban, könnyed stilusban. Távol minden rend-

¹ Franklin, 1915 és 1916. (201. és 416. l.)

szerességtől, impressionista módra nyújt képet az angol labilitásról, melyből a háború kipattant. Tartalmi ismertetéséről le kell mondanunk, de aligha lesz szükséges: a háború ma már tudatossá tett bennünket, lényegében ismerjük az okokat, s csak újabb complicálódásuk okozhat érdeklődést. Mind a mellett egy-két megjegyzést nem hallgathatunk el.

Angliában élve, sokat látott; a háború lázasan vibráló értékelése közben azonban természetes, hogy az objectivitás számára nem alkalmas milieu a ma. Subjectivek vagyunk, tudattalanul, és lehet, hogy a nemzeti organismus ma így éppen a természetes reactiót mutatja a háborús hatásokra.

Sőt talán ép a subjectivitás, a gyors átélményezés sajátja minden háborús röpiratnak, (a két könyv terjedelme ellenére is tipikus röpirat). Az értékek gyors átértékelésének korában a jelen tudatösszefüggések, élmények megrögzítőiként szerepelnek s egykor itt-ott érdekesen felcsillanó psychographiai adalékok gyanánt fognak szerepelni a történetíró előtt.

Anglia, mint minden hagyományos alapra helyezkedő ország, a particularismus hazája ma is. Társadalmi osztályai elütő typosokat vonnak egymás mellé. A «contrastok hazája» (Price Collier). Együtt van a fejlődő elem a naiv, reflexiótlan elemmel; együtt a business-világ az elmélyedéssel; együtt az imperialista világterjeszkedés laza angol typusa az organizáló szellemmel, a rendezett a rendezetlennel. Szerencsés formulázást kapunk (29. l.) arról az angol levegőről, mely ott mindnyájunkat megérintett. «Schol semmi szabály, előírás, intézkedés, utasítás, vagy tilalom — mégis megy minden. Csodálatosképp elég jól. A rendezetlenségben mintha volna valami systema: a szabadság elasticitásából, a szokás- és hagyományokból kialakult egy gépezet...»

A «szabadság elasticitása» particularizálja ma is az angol culturát, osztályokat, rétegeket. Helyesen emeli ki a szerző, hogy az angol jellemben jelentékeny differentiák vannak. «A világuralmi ambitio csak a vezető, uralkodó osztályokban van meg» (17. l.), az angol társadalom — a politikus világ gyakran immoralis opportunismusa mellett — középosztályában erős, solid alapot is őriz.

Az ország föltűnő prestige-e azonban csak múlt jellegű. A XIX. századbeli Anglia egy monopol-rendszerre épült egy kivételes világpolitikai conjuncturában; egy érdekes kor, melyben egy oly hatalmas méretű állam úgyszólván minden téren a versenynélküliség kiváltságát élvezte; hogyan bat ez vissza az angol culturára, hogyan alakul ekkor a külpolitika azon phasisa, mely, mint életirója jellemzi,

Palmerston «quite unimaginatív» szelleme és actioi mellett is eredményes!

Helyzete Európával szemben egy sziget szomszéd-nélkülisége, határai stabilisak, mentek mindennemű politikai combinatiótól, a mi egészen specificus előny (Hettner¹). Világpolitikai actioi szabadok, centrifugális iránya otthon megkötve nincs. Szomszédja nincs, így azonban a modern cultura európai munkamegosztásból eredő elemei is aránylag lassan hatolnak be. Az átlag angol megnyugodott ez állapotban, «a külföldiek nem képesek az angolokat megérteni, az angolok pedig nem értik meg a külföldieket» (Lord Roseberry.)

Culturánk, mint többen mondották, tudatosságon és tervszerű átgondoláson, rendszerességen alapuló szervezőképesség, tehát egy hatalmas synthesis intellectualismus és voluntarismus között. Angliában e synthesis nem jött létre. Közoktatásügye feltűnő lassan fejlődik. Politikai tekintélye sem a régi. A parlament hagyományos képe már nincs meg (152. l.), belpolitikája nyomán külpolitikai eszközei sem azonosak.

Természetes, mert a monopol-helyzet csak pillanatnyi conjuncturán alapult: a társadalmi helyzet képe ma mindenkép átmeneti, fájdalmas meglazulás (153—175.) tüneteiből alakul. Vajon föl lehet-e modern versenyképes Angliát belülről építeni? Nem láttuk oly reménytelennek a fejlődéslehetőségeket: egy új középosztály van alakulóban, mely a nagy (78%) városi lakosság körében új hangulattal — csaknem a continentalis polgársághoz hasonlóan — eltért az alapjában aristokratikus «hobby»-élettől. Modern, tudatos, actióképes és főképp művelődni vágyó. Ha ez így van, akkor megfordul európai értékelésünk: Anglia bár későn, öntudatra ébredve már csak követője az európai fejlődésnek. A constitutionalismus hazája, egy lazán liberalis laissez-faire-állam ma belül egy szervezésre, belső egyensúlyra vágyó társadalom képét mutatja. Ruttkay élesen és szellemesen elemzi az angol viszonyokat; sajátjából ad, személyes megfigyeléseinek élénken színező hatása vonja be azokat a tényeket, melyeket egyébként régen és jól ismerünk.

Újabban megjelent második könyve (*A világháború: Olaszország, a Balkán és Ausztria-Magyarország*) jól egészíti ki azt a perspectivát, melyet az első nyitott meg. Mint az első, bőven merít a háborús röpiratokból. Élénken vázolja az olasz nép hangulatváltozását, mely a Trenton kívül egyre tovább menve Triesztet, Fiumét, majd egész Dalmatiát követelte s elzárva a tengertől, még mindig

¹ *Englands Weltherrschaft und der Krieg*, 1915, Teubner. 207 és 267. lk.

nem találhatja meg idealját, a «szabad» Földközi tengert. Fejezetei (Olasz felfogások Fiuméről, Olasz-magyar vonatkozások, Földközi és Adriai tenger, Imperialismus, Gazdasági háború Olaszországgal) ügyesen egyesítik mindazt, mit a háború előtt, sajnos, oly kevésbé kísértünk figyelemmel.

Feltűnő jelenség ma, minő volt közvéleményünk érzéketlensége külpolitikai kérdések iránt. Ujsághireken alapuló laza, széteső culturánk hiányait a háború mutatta be, de sehol sem oly világosan, mint külügyi tájékoztatlanságunkban. Történeti képet nem alkottunk. Nem ismertük a történeti események lassú előkészülésének forrásait, a történeti folytonosság átvezető kapcsolatait. Így sokat kell a háborúban pótolni, mit a háború előtt szilárdabb munkára kellett volna alapítani. Minő kevesen ismerték nálunk az olasz viszony feltűnő lazulását, mit Ruttkay Chlumetzky b. (Die Agonie des Dreibundes) most összegyűjtött cikkei alapján oly érdekesen jellemez!

A politikai fejezetek (A Hármasszövetség, A Hármasszövetség fictió volt! Olaszország háborúba megy. Olaszországot «barátai» vitték a világháborúba) kevésbé sikerültek. Szövetségünk, «mint fictio, mesterműve volt a középeurópai diplomatiának. Féken tartotta évtizedeken át ellenségeinket. A háború kitörésekor télen-ségre kárhóztatta a monarchia legádázabb ellenségét» (208. l.). Szövetségünk, tény, functióját végezve felbomlott. Kérdés azonban, valóban csak fictió lehetett? Az eddig ismert pontok alapján mondhatjuk, hogy célja inkább erkölcsi, egy entente cordial-féle; kétségtelen azonban, hogy a történeti szükségszerűség szempontjaiból is igazolható és igazolandó. Nincs okunk politikánkat tudatlansággal bélyegezni, sem az olasz politikát azzal, hogy angol «barátai» vitték háborúba. Az olasz labilitás, mely «élődi» szerepét motiválja, természetszerű; legfőbb oka világhelyzetében van s ezt ma már föl kell ismernünk. Anglia földközi tengeri hatalom, s így Olaszország hosszú «molo»-jellege folytán kötve van amaz angol milieuhöz, tehát egyedül a hármasszövetség continentalis jellege nem szabhatja meg külpolitikáját. Ez azonban nem zárja ki, s nem zárta ki — Bülow-val szólva — Olaszország «extratourjait». Azt kell hinnünk, hogy mélyebb okok, csupán történeti elemzés útján felfogható tényezők dominálnak s ez, a mire Ruttkaynak rá kellett volna mutatni, erős népesedésében s az ifjú intellectualis réteg művelődésében van, mely elegendő erős alapul szolgálhat egy olasz imperialista fejlődéshez. Az ország területe, erőkezletei, vagyona, főképp világhelyzete azonban nem. Így joggal sejthetjük, hogy a XX. században Olaszország mindvégig sajátos helyzetben lesz; valamint volt a XIX. században

a Balkán, úgy Olaszország a nagy európai bonyodalmak és helyzet-megoldások gyújtópontjaként — szükségkép — Európa «diplomatiái polusa» lesz.

Még háborús problémáknál is és ma is szeretnénk több mélységet, történeti tudást, a szükségszerűségek kidomborítását. A mai kor a tömegek öntudatlan ösztöneit vetette felszínre a tudatosság, diplomatiái széleslátás mellett; e tömegjelenségek pedig természetes lejtőket követnek. A személyes okok jellemzésében történeti élesség nélkül járva, szerző gyakran túlságokba megy, avagy sokáig időzik jelentéktelenségeknél, innen van, hogy történeti jellemzései (Olaszországi szép Heléna, a német militarismusról stb.) minden szellemességük mellett itt-ott elmaradhattak volna. Történeti tévedések (251. l.) kisebbek és szerencsére nem válnak hibás következtetések forrásává.

A Balkán problémák (261—371. l.) még mindig nem elég közismertek s így szerző szükséges munkát végzett összefoglaló ismertetésükkel. Ifjú államok, melyekben, mint mindig, a politikai phantasia hypertrophiája az uralkodó. Balkánpolitikánk köztudatunkban alig foglalta el megillető helyét, bár Andrássy óta nem volt politikus, ki nyomdokaiba ne lépett volna. Kétségtelen szükségesség ma a felnövő nemzedékeket külpolitikai érvényesülésünk irányával megismertetni s erre e két könyv kellemes és vonzó bevezető. A Balkán gyorsan alakuló problémája új stádiumba jutott: egy kialakult rendszert kell belsőleg felépíteni, s a középeurópai gazdasági testtel szerves kapcsolatba hozni (Közép-európa és a Kelet szövetsége, Balkán-tanulások). Sok magyar vonatkozást találunk e könyvben, melyeknek mielőbb közkincsé kell válniok. Magyarországot sajátos világhelyzete kötelezi, hogy új helyzetét mielőbb felismerje, azt elemezze, s arra hasson. Kell, hogy «Európában, s a távoli világrészekben élő nemzeteknél rokonszenvet keltsünk. A rokonszenv oly ethikai tényező, mely gyakran helyettesíti a tényleges erőt», (387. l.) jegyzi meg, de hozzá kell tennünk, hogy a politikai és gazdasági érdekközösség «tényleges erőin» túl szükségünk van a gondolat közösségére, mely egymás kölcsönös ismeretén alapul. Németországban jóval a háború előtt sokan (Dix, Rohrbach) felismerték, hogy az entente sajtópolitikájával szemben csak egy organisált sajtópolitika képes elozlatni az első nehézségeket a megértésben, s a kölcsönös méltánylásban. A Balkán frissen alakuló köztudata élénken igazolja, minő realis hatalommá váltak a XIX. században ideológiák; ma a háborús ideológiák, melyek psychotechnikai szervezés eredményeiként tudatos motivumokat alakítanak ki s egy-egy ország közvéleményét képesek politikailag nevelve irányítani. Századunk

a háború után is kiváltkép erősödő küzdelem, melyben psychotechnikai eszközök hozzák létre a legélénkebb fejlődést, a leggyorsabb megoldásokat. Sajátságos, hogy a történeti realis erők közül épen erre nem gondol következtetéseiben. «A monarchiát lakosságának számánál, az egyes nemzetek physikai és szellemi tulajdonságainál fogva ... az eddiginél sokkal nagyobb mértékű befolyás illeti meg. Magyarországnak földrajzi fekvésénél, történeti múltjánál és kulturális fejlettségénél fogva dél-kelet és a közel-kelet gravitáló centrumát kell képeznie.» (414. l.) A szerző következtetéseit természet-szerűeknek és szükségeseknek tartjuk; elkerülhetlenek, hogy fel ne ismernők az új világhelyzet alkotta feladathoz való meglévő akarat s annak érvényesítéséhez vezető utak, módszerek megállapításának jelentőségét. Az ifjú nemzedék emelkedő munkacultúrája a legjobb nyomon van ama jövő megértésére.

A két ismertetett munka nem fölösleges irodalmunkban; olykor jelentéktelen mondani valóknál is bőven használt idézetei is tanultságra vallanak; eleven subjectivitása az új szellemet tükrözteti, mely megvolt a háború előtt is, de a melyet a háború nevelt fel, alig látható kezdetekből. Szerencsés oldala e könyvnek, hogy mindvégig megtartja tisztán ismertető jellegét. Nem válik dogmatikussá, világpolitikai kapcsolatoknak, nálunk eddigelé csaknem kizárólag journalistikai kereteit átlépve, könyvalakban egységesített színes képe áll előttünk.

A kialakult actióképes világpolitikai hangulatnak bizonyítéka minden sora. A háborús psyché, a háborús milieu terméke; ezt azonban ki kell egészítenünk az al, hogy a háborús psyché csak felfokozódása annak, a mi előbb megvolt: a világpolitikai tendenciában összegeződő nagyméretűség, verseny, munka és kereseti ösztönrel párhuzamos imperialista actioszellemnek felfokozódása, mely a XIX. században a technikát fejlesztve meghódította a természet erőit, s most ez actióképes kultúrát a természetellenessé váló történeti erőviszonyok új mérlegében fogja kifejezésre juttatni. Így a XIX. század culturáján épülő szellem teremti meg viszont a háborús milieut.

Dékány István.

ÉRTESÍTŐ.

Gazdaság és pénzügyek a háborúban.

Hantos Elemér háborús gazdasági munkái: *A Monarchia pénzügyi harczkészültsége*. A Magy. Tud. Akadémia által jutalmazott mű. Magyar Közgazdasági Könyvtár XVII. Budapest, 1914. 154 oldal 8a. Ára 3 K. — *A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai*. Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari könyvkereskedés kiadása. Budapest, 1915. 8a 88 oldal. Ára 1.60 K. — *Volks-wirtschaft und Finanzen im Weltkriege*. 1915. Otto Hapke's Verlag. Göttingen und Berlin. 8a 89 oldal. Ára 2.40 K.

A világháború eseményei minden vonatkozásban olyan változásokat hoztak létre, életviszonyainkat és életkörülményeinket annyira átalakították, hogy a mai idők viszonyainak távlatából visszapillantva a háborút megelőző idők folyamatára, meglepetve kell megállapítunk, hogy a változások egymásutánja által előállott mai állapotok mily nagy mértékben különböznek a békeidők állapotaitól. A változások minden irányban és vonatkozásban jelentősek, de leggyökeresebb változások a gazdasági viszonyok tekintetében állottak elő. A szabad verseny korlátoztatott, az egyéni kezdeményezés sok irányban meg van kötve, a javaink fölött való szabad rendelkezés elé gát emeltetett. Rövid idő alatt hihetetlenül nagy utat tettünk meg s míg tegnap az individualismus volt a gazdasági rend irányítója, ma az állami beavatkozás uralkodik minden téren. A gazdasági életben beállott változások, melyek korántsem voltak folytatásai azon fejlődési iránynak, mely békeidőben tapasztalható volt, egész seregét hozták létre azon commentároknak, melyeknek a változott viszonyok megvilágítása és magyarázása szolgált tárgyal. Ám e tanulmányok legtöbbje nagyon is a jelenségek felszínén mozgott és a végső következtetés kényelmes elintézéskép majd mindig az volt, hogy a mai gazdasági jelenségek újabb gazdasági törvényeket rejtenek magukban, olyan törvényeket, melyek az eddig érvényben levőkkel egészen ellentétesek. A gazdasági élet eddigi törvényeinek bukását actualis metaphorák alkalmazásával igyekeztek könnyebben elhihetővé tenni és ez sok esetben hatástkeltően sikerült is.

A gazdasági élet nyilvánulásai háború alatt is ugyanazon törvények befolyása alatt állanak, mint békében. Hogy a jelenségek most mégis mások, az nem azért van, mivel hirtelen új gazdasági alaptörvények uralma alá került a gazdasági élet, hanem egészen egyszerűen azért, mivel az atmoszféra, melyben a gazdasági jelenségek folyamata végbe ment, megváltozott. Már pedig, hogy a körülmények megváltozásával a jelenségek is változást szenvednek, az olyan általános törvény, mely nem csak a fizikai és physiologiai jelenségek körében szabály, hanem a gazdaságiakéban is.

Egyébként, a közgazdászok mindenkor tudatában voltak annak, hogy háború esetén a gazdasági jelenségek lényegesen mások, mint békében. Annnyira tudatában voltak ennek, hogy pl. Németországban bő irodalom foglalkozott evvel a kérdéssel és habár, természetesen, mindenkor akadémiusan, mégis olyan eredménnyel, hogy a megállapításaikból vont következtetések figyelembe vételével a német birodalmi kormány teljesen kidolgozott rendszer alapján foghatott hozzá a háború kitörésekor később hasznosnak bizonyult gazdasági rendszabályok alkalmazásához.

Míg Németországban a gazdasági tudománynak az az ága, mely a gazdasági élet háború alatti dynamikájának várható nyilvánulásait tárgyalta, már békében is nagy volt, addig mi, a háborút közvetlenül megelőző időig, egy ilyen munkát sem tudtunk felmutatni. Az úttörő e téren irodalmunkban Hantos Elemér volt, ki a háború kitörése előtt néhány hónappal írta meg, később a M. Tud. Akadémia Lévay-díjával jutalmazott művét, mely a háború első napjaiban jelent meg a Magyar Közgazdasági Könyvtár egyik köteteként: *A Monarchia pénzügyi harczkészültsége, mozgósítása és hadviselése* címmel. A munka lényegileg többet tartalmaz, mint a mit a címbe ígér; nemcsak egy körütekintő pénzügyi haditervet tervez háború esetére, hanem a, fájdalom, bekövetkezett háború kitörésének közeli eshetőségére utalva, röviden ugyan, de a mai viszonyok által igazoltan mutat rá a háború közgazdasági hatására. E mellett még a monarchia pénzügyi harczkészültségének kifejtése előtt behatóan foglalkozik az akkor még jövőben rejtőző háborúk költségeivel és veszteségeivel s kitűnő források alapján, nagy objectivitással ismerteti a nagyhatalmak katonai készültségét és az ezzel kapcsolatos államháztartási kérdéseket is. Könyvének a most felsorolt témákkal foglalkozó részében a kitűnő megállapítások egész serege foglaltatik. Így különös érdeklődésre tarthat számot, hogy a háború okainak magyarázatával foglalkozó írók legtöbbjének következtetéseivel egyezően, szerző már 1914. év tavaszán — mikor a könyv készült —

az elkövetkezendő háború okaiul a nemzetiségi surlódásokat s a kereskedelmi fejlődés fokozására és ezzel kapcsolatban a gyarmatok megszerzésére irányuló törekvéseket nevezte meg. A háború gazdasági következményeinek általános vázolásánál mondhatni, majdnem mind azt látta, mi tényleg be is következett. Helyesen utal azokra a változásokra, melyek háború esetén a termelés, a fogyasztás, a külkereskedelem s a forgalom és a jövedelem eloszlása tekintetében beállhatnak. És azt is látja, mit még ma sem akar mindenki észreérezve, hogy habár valamennyi társadalmi osztály kisebb-nagyobb mértékben szenvedni lesz kénytelen, «általában véve a háborús válság hatását legjobban maga az állam érzi meg». Az államok katonai készségével kapcsolatos állampénzügyi terhek ismertetésénél, a különböző államok katonai költségeinek a népesség számával való viszonyba hozatala és az így nyert viszonylagos számok összehasonlítása útján azt mutatják, hogy az európai nagyhatalmak közt a monarchia költött aránylag legkevesebbet hadseregére. E nagyon érdekes megállapításhoz a békés idők elkövetkeztével nem kevésbé érdekes megjegyzéseket lehet majd hozzáfűzni.

Az eddig röviden érintett fejezetek a könyv első részét teszik, s értékes bevezetésül szolgálnak a könyv tulajdonképeni tárgyához: a monarchia pénzügyi harczkészültségéhez. Az államok pénzügyi harczkészültségéről írott dolgozatok az utolsó években a közgazdasági tudomány újabb ágává különültek a fejlődés folyamán. Németországban e tudományág jelentős fejlődésen ment át, míg elérte azt a magasságot, melyet e tekintetben dr. Riesser és ar. Helfferich munkái jelentenek. Hantossnak e tekintetben is nem járt úton kellett haladnia. Csak a munka jelentőségét fokozza, hogy egy tökéletes rendszer keretében a számos nehézség ellenére is el tudott jutni azokhoz a következtetésekhez, melyeket a háborús gazdasági események azóta már többször is igazoltak.

A háborúnak pénzügyileg való zavartalan vezetése nagy mértékben függ attól, hogy a pénz- és hitelügyek már békében is hogyan működnek. Ennek tekintetbe vétele készítette a szerzőt arra, hogy a monarchia pénzügyi készségével is behatóan foglalkozzék. A monarchia viszonyait e tekintetben a szerző, vizsgálódásait mindenkor hűvös objectivitással végezve, nem találja mindenben mintaszerűnek. Megállapítja ugyan, hogy a monarchia két államában a nemzeti vagyonnak «erőteljes szaporodása, háztartásainak állandó egyensúlya biztató jelenség a monarchia ellenállóképességére», de hozzáteszi, hogy a szünet nélkül tartó adósságesinálások és az állami adósságok törlesztésének teljes elhanyagolása pénzügyi politikánkra

ármányokat vet. A magán pénzügyeket illetőleg megállapítja, hogy hitelforrásaink békeidőben elegendők a szükségletek fedezésére, de ezzel kapcsolatban rámutat annak kárára, hogy a cheque és giroforgalom nálunk kezdetleges fokon áll. Fejlett pénzhelyettesítő rendszer mellett háború esetén a fizető eszközök irányában megnövekedő szükséglet könnyebben és veszélytelenebbül elégíthető ki, mint abban az esetben, ha pénz-surrogátum gyanánt a legnagyobb mértékben bankjegy használtatik. Hitelszervezetünk működéséről szólva, megállapítja, hogy az megfelel ugyan «a nyugodt gazdasági élet igényeinek, de a finom mechanizmus a háború megrázkódtatásaival szemben nincs eléggé aczélezve. Pénzügyi szervezetünk gyengéit, liquiditásának fogyatékoságait azonban nagy mértékben ellensúlyozza jegybankunk megalapozott volta és könnyed mozgása, a mely súlyosbodó viszonyok fokozott igényeinek is megfelelni képes».

A háború pénzügyi ellátásának legkritikusabb mozzanata a mozgósítás. A legtökéletesebben megalapozott gazdasági életben is zavarok támadnak. A bizalmatlanság meg félelem felüti fejét, veszélyben még semmi sem forog s az emberek már is menteni akarnak mindent és megkezdődik egy folyamat, mi thesaurálás néven közismertes. De ugyanakkor, mikor megkezdődnek a félelmi tartalékolások, ugyanakkor e tényleges szükségletek is emelkednek és, a mi a legfontosabb, előáll óriási hitelszükségletével maga az állam. A mozgósítással, a háború kitörésével kapcsolatos pénzügyi kérdéseket a szerző *pénzügyi mozgósítás* cím alatt tárgyalja és ecsetelve a gazdasági életnek a háború első heteiben nyilatkozó hangulatát, foglalkozik azon rendszabályokkal, melyek alkalmasak arra, hogy a kritikus viszonyoknak krisissé való elfajulását megelőzzék. Itt mutat rá szerző arra, hogy jól functionáló és rugalmas szervezetű jegybank óriási szolgálatára lehet a gazdasági életnek. Jegybankunk szervezetét vizsgálva, arra a következtetésre jut, hogy ellenállóképességénél fogva meg fog felelni a hozzá fűződő várakozásoknak. Ennek érdekében, valamint valutabiztosító szempontok alapján szükségesnek tartja az arany-kiadás felfüggesztését, megengedhetőnek a fedezet kulcsának leszállítását, ellenben a jegybank helyzetéről szóló kimutatások esetleges felfüggesztését aggályosnak declarálja.

Míg a háború kitörésével kapcsolatos pénzügyi jelenségeket, pénzügyi mozgósítás cím alatt tárgyalja szerző, a monarchia háború alatti teherviselési képességére vonatkozó fejtegetéseinek a *pénzügyi hadviselés* címet adta és e fejezetben tárgyalja azon módokat, melyek által az állam óriási költségeinek fedezésére pénzhez juthat.

Valamint a mozgósítás alkalmával, a háború első phasisában is legbiztosabb hitelforrása az államnak a jegybank, mely kincstári váltók leszámítolása által bocsát rendelkezésére pénzt mindaddig, míg a körülmények lehetővé teszik azt, hogy a lakosság egyeteméhez fordulva, hadikölcsönök útján szerezze be a szükséges milliárdokat. Szerző behatóan foglalkozik a háborús hadikölcsönök természetével és párhuzamba állítva azon módokkal, melyek által az állam szintén szert tehet pénzre, meggyőzően mutatja ki, hogy mind az állam, mind a közgazdaság, valamint az egyének gazdasági helyzetének szempontjából, a hadikölcsön a legelőnyösebb módja a háborús költségek fedezésének. A háborús adókat nem tartja ideális pénzforrásoknak, mivel adminisztrálásuk sok munkával jár és mivel a háború tartama alatt élvezhetők eredményei legkisebb mértékben. Szól a szerző a papirgazdálkodásról is. Természetesnek tartja, hogy az állam, míg egyéb forrásai vannak, nem folyamodik a pénzszerzés ezer módjához, és olyan esetben, mikor az állam ultima ratióként kénytelen vele élni, az állam veszélyeztetett érdekeinek megóvása céljából, megengedhetőnek tartja. A mi pedig általában a monarchia pénzügyi teherviselési képességét illeti, arra vonatkozólag azt a következtetést vonhatjuk le a szerző vizsgálódásaiból és megállapításaiból, hogy, habár a háborúnak oly eszközökkel való financirozása, melyeknek igénybevétele nem okoz nagyobb zavarokat a gazdasági élet menetében, nehéz állami feladat, mégis pénzügyileg képesek leszünk egy elkövetkezendő háború esetén megállani a helyünket.

Így írt a szerző egy általa elképzelt háború pénzügyi feladatairól és jelenségeiről a háború kitörésekor, akkor, mikor még senki sem mert volna arra gondolni, hogy rövidesen egy rettenetes világháború leszünk kényszerű tanúi. Commentárt fűzni a szerző fejtegetéseihez, felesleges volna. A mit művéből igen hűzagosan kivonatoltunk, az úgy hangzik, mintha megfigyelések alapján azon pénzügyi jelenségeket ismertettük volna, melyek e háború során nálunk eddig felszínre kerültek. Az események igazolták a szerző objectiv megállapításait és rationalis okfejtéseit. De igazolták az események a M. Tud. Akadémiát is, mely felismerve szerző munkájának a gazdasági irodalomra nézve nagy hasznát és kiváló értékét: pályadíjjal koszorúzta azt.

Hantos Elemér a háború alatt sem szünt meg állampénzügyi és gazdasági problémákkal és jelenségekkel foglalkozni. A háború kezdete óta behatóan foglalkozott a felmerült gazdasági jelenségekkel és vizsgálódásainak eredményét *A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai* című munkájában foglalta össze, mely munka németül is

megjelent *Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkriege* czímen, nagy sikert aratva mind Németországban, mind a semleges államokban.

Könyve három részre oszlik. Az elsőben a háború általános gazdasági kérdéseivel foglalkozik, meggyőzően mutatva rá arra, hogy a háború kitörését legnagyobb mértékben Angliának a németek gazdasági téren való hatalmas előtörésével szemben ébredt antagonizmusa mozdította elő, tárgyilagos leírását adja azon állapotoknak, melyek a háború kitörése után nálunk előállottak. Könyve második részében a háború pénzügyi okait és hatásait tárgyalja s minthogy könyve megírásánál, mint ő maga mondja, az volt a célja, hogy a «világháborúval kapcsolatos gazdasági és pénzügyi jelenségeket lehetőleg híven és rendszeresen» ismertesse, ebbeli törekvését, mondhatni, pedáns buzgalommal el is éri. Pontos feljegyzéseiből pedig az tűnik ki, hogy a háborús államok mindegyikében a pénzügyek tekintetében többé-kevésbé kritikus helyzet állott elő és olyan állapotok, melyek főleg a velünk szemben ellenséges államokban sok vonatkozásban devastálólag hatottak és a mi fontos, nem voltak oly gyors lefolyásúak, mint nálunk. Könyvének harmadik részében a világháború pénzügyi ellátásának kérdésével foglalkozik és vázolva a pénzügyi ellátás problémájának nehézségeit, ismerteti mindazon rendszabályokat, melyeket a harcban álló államok ennek megoldása érdekében alkalmaztak. Ismerteti azon forrásokat, melyekből az államok szükségleteik fedezésére merítettek és megállapításai, bár, mint ezt ő maga is elismeri, messzemenő következtetések levezetésére nem alkalmasak, a gazdasági és erőviszonyok tekintetében ránk nézve teljesen megnyugvást keltők.

Fekete Miklós.

Engel János Keresztély.

Ludwig von Thallóczy: *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770—1814.* Mit Engels Bildnis. Aus der «Ungarischer Rundschau.» München u. Leipzig. Verlag von Duncker u. Humblot. 1915.

1814 márczius 20-án száz éve múlt annak, hogy Engel J. K. meghalt a bécsi városi kórházban. Tudományos intézeteink nem emlékeztek meg e napon Engelről, valamint 1901-ben Pray György és 1911-ben Katona István halálának századik évfordulóját sem ünnepelték. Nem törődünk eleget történetírásunk múltjával, még mindig nincs monographiánk a magyar történetírás fejlődéséről. Lehet, hogy készülünk e nagy mulasztás pótlására, mert újabban

gyarapodik az egyes történetírókra vonatkozó irodalom. Azonban művelt közönségünk még nem érzi eléggé, minő jelentékeny ága a nemzeti culturának a magyar történetírás s mennyi elismeréssel tartozunk e téren az alapítóknak, az első nehézségek legyőzőinek.

Ilyen körülmények közt köszönettel tartozunk Thallóczynak, hogy Engel halálának százados évfordulója alkalmából közzé tette levelezését és egy életrajzi essayt csatolt hozzá. Az essay néhány vonást vet papírra Engel életéről és munkáiról; e vonásokat érdemes volna még kidolgozni színes képpé, mely feltüntetné Engel érdemeit, a korabeli tudományos egyházi mozgalmakat, az akkori magyar tudósok kapcsolatát a német tudománynyal, a Ferencz korabeli censura elveit s gyakorlatát, végül a bureaucratia szeszélyes önkényét.

Engel Lőcsén született 1770-ben. Családjának német protestans műveltsége, szepesiekhez illő magyar hazafisága és a városbeli szláv környezet döntően hatottak Engel szellemi irányaira, mint Thallóczy helyesen megjegyzi. Göttingában oly tudósok, mint Heyne, Schlötzer, Gatterer és Heeren erősen fejlesztették az élénk szellemű ifjú tudományos ambícióit. Széleskörű feladatot tűzött maga elé és e feladatnak élt, mint kortársa Gibbon. Meg akarta írni a magyar birodalom és összes melléktartományainak történetét. Rendkívüli erélylyel fogott a munkához, csakhogy ő nem élt oly szerencsés körülmények közt, mint Gibbon. Három különböző hivatalt kellett vállalnia, hogy gyarapodó családját fenntarthassa, e hivatalaiban, úgymint az erdélyi udvari cancellárián, a censuraál s az ausztriai protestansok felügyeletében elég küzdeni valója volt gonddal s feljebbvalókkal, végül egészsége gyöngye volt, tüdejét megviselte a folytonos, erős munka, alig 44 éves korában már meghalt. Bizonyára betegsége is fokozta heveességét és érzékenységét s ezek a lelki állapotok is feldúlták életének külső és belső nyugalmit. Szinte csodálatos, hogy annyit dolgozott. Igaz, hogy gyakran inkább analectákat nyújt, semmint valódi compositiót. De maradt ideje és ereje a történeti szerkezetre is, noha az ehnélyedés hiányzik műveiben. Messze lát s nyughatatlanul előre tör, képzelete csapong a tárgyak fölött s nem kapcsolódik hozzájuk szívósan. Szalay László elítélte Engel felületességét. Mégis sokat köszönhetünk Engel nagyralátó terveinek és sokoldalú érdeklődésének; az elsők közt volt, kik a magyar történetírás figyelmét az összes melléktartományok határáig kiterjesztették. Volt idő, a mikor a külföld csak az ő németül írt történetéből ismerte a tulajdonképi Magyarország múltját. A hazafias magyarországi német protestans polgárság felfogását Engel érvényesíti először a

magyar történetírásban. E miatt magára vonta az udvari körök gyanakodását. Történeti munkájával útját akarta egyengetni a jogegyenlőség eszméjének a magyar közéletben.

Levelezése rendkívül érdekes. Nemcsak törekvéseire vet világot, hanem a korabeli tudományos mozgalmakra s az egész közéletre is. Kiemeljük különösen Schlötzer és Dobrowsky leveleit. Továbbá a nagy philologus, Heyne levelei mennyire jellemzik a Napoleon-korabeli Németország hangulatát. «Lento consumimur igni — írja 1806 decz. 27-én — de jobb ha elfordítjuk gondolatainkat mind ettől és dolgozunk jobb időkre, előre készítünk mindent, várakozunk és elviseljük, a mi ránk szakad.» «Nehéz a mostani körülmények közt — írja 1811 szept. 20-án — a tudósnaak dolgozni és biztonságát fenntartani.» Máskor kétségbe van esve. «Most minden ingadozó és a mi még rosszabb, fenyegető is — írja 1812 júniusban. — Erőnk végre egészen kimerül, minden összedül és a continens egy sírrá változik.» Sajátságos érzéssel olvassuk most Heyne sorait s ha néha el is szomorodunk, reményt merítünk belőlük. Reménytelenebb a hatása Heyne egy másnemű észrevételének. A magyar tudományos viszonyokra czélozva azt írja Engelnek 1808-ban: «Nincs nemzet, a melynek tudósai közt oly erős volna a pártviszály szelleme.» Ez még ma sem időszerűtlen megjegyzés.

A levelezés tanulságait kimerítenünk lehetetlen volna egy rövid ismertetés keretében. Csak azt akarjuk még megjegyezni, hogy a levelek kiadása mintaszerű. A sokféle névhez felvilágosító jegyzetek vannak csatolva, oly lelkiismeretes munka alapján, a minőt ritkán találunk kiadványainkban. Ez a pontosság és buzgalom nagy dicséretet érdemelnek.

SZÉCHENYI HITEL CZÍMŰ MŰVÉNEK KELETKEZÉSE.

(Bemutattatott a M. Tud. Akadémia 1916 febr. ülésén.)

Széchenyinek első magyar nyelvű műve, a *Lorakrul*, 1828 februárjában jelent meg s febr. 22-iki levele szerint jószágigazgatójának, Liebenbergnek küldötte «a leg első», vagy mint márcz. 5-iki levelében írja «munkám leg első példányát.» Örömmel veszi tudomásul, hogy Liebenberg a művel meg van elégedve, s ugyanekkor (1828 márczius 19-én) így nyilatkozik: «Dolgaim minden nap szaporodnak. Éjjjenként mindazonáltal egy új munkán dolgozgatok, melynek Titulussa már kész s ime ez *Emberekriul* vagy *Boldogság Alapjai*.»

Kétségtelen tehát, hogy Széchenyi alig egy hónappal *Lorakrul* cz. művének megjelenése után egy új mű írásának tervével foglalkozott.

Kutatásaim nyomán oly bizonyítékokra akadtam, a melyek azt igazolják, hogy Széchenyi nemcsak tervezett, hanem tényleg foglalkozott ily mű írásával, s hogy ebből alakult ki második magyar műve, a *Hitel*.

E bizonyítékok Széchenyi ránk maradt jegyzetei.

1. Jegyzetei között első sorban kell megemlítenem ily felirattal ellátott két ívet: *Gedanken I.* és *Gedanken II.* Ezekre jegyezte fel röviden, sokszor jelszavakkal gondolatait és napi emlékeztetőit 1827 végén és 1828-ban. Egyes gondolatai mellett számokat is találunk. Ezek a számok azt mutatják, hogy későbbi művének melyik részében használta fel vagy akarta felhasználni a gondolatot.

A legfontosabbakat elő kell sorolnom. Ilyenek pl.

«A mostani állása M. Országának. Mit kell művelni? schreiben.» «Pressfreyheit A. Medicin — die Weide theilen. Wechselgericht. Alte Associat befördern. Einfluss der Stände in die Mauten und Friedens Tractate. Schreiben — was alles gut wäre.

Den Leuten den Mund wässerig machen. Enbrouilliren. Liber. Verfassung als A zeigen.» «Fiume, Orsova.» «Nekem sints, neked sints mert nem értjük egymást.» «Wo die Cultur gross, dort die Arbeit getheilt.» «Ne szólj — Tselekedj.» «Virtus, tanu nélkül.» «Magunkban van a hiba.» «Polgári rény az A. Constitutio a B—.» «Kein Handel ohne Gewissheit der Mauten — ohne Einfluss in Handels Tractate & also Representative Verfassung. So wie keine tüchtige Wirtschaft -- ohne Eigenthum und Sicherheit — also — liberale Verfassung. Buch schreiben «mostani állapotja M. Országának.» «Zeit, Geld, Arbeit dem Lande. Was wollen wir, was können wir; welche Ordnung.» «Molly (Zichy) weiss was in Paris geschieht — das nicht was in Wien.» «Viele Leute wissen was sie morgen — in einem Jahr & machen sollen, das nicht was heute.» «System in der Arbeit.» «Motto: Handeln — wirken sey dein Gebet!» «A kann gar nicht schwimmen, B kann, aber nach schlechten Grundsätzen. Wer wird von beiden geschwin- der gut schwimmen lernen? A. Böhmen. B. Ungarn.» «Hungarn todt: Nur 500 Leser auf hungarisch. — Engl. des Döbr. mais on est donc la Hongrie! Me Spiegel — Pest est belle mais elle n'a par- l'air d'une ville hongroise. Miss Anne — La Hongrie est pour l'Autriche — comme l'Ecosse pour l'Angleterre.» «Jeder spricht von Association aber — — — die Philosophie der Vereine!» «On est donc la Hongrie? lebt es noch? contra: keine hung. Weiber von höherem Rang, kein Sie, vous — lei — Vermehrung der Edel Leute (Geniesser) ins Unendliche» (Gedanken I.).

«Ein Buch anfangen — 100 desagreements machen.» «Nints nagyobb kín, mint boldog napokrul emlékezni a nyomorúság- ban.» «Fallacien — Ich möchte es gerne — aber meine Kinder! In der Theorie ist das gut, aber in der Praxis! Ja da haben die Reformirten ihre geheimen Absichten. Die Regierung! Das ist alles schön und vortrefflich — Lauter schöne Sachen — Das ist gut — aber der National Geist Hungarns! Ja was habe ich davon?» — «Sándor hm. hm! Brücke B. Nationalität A.» «Köpo- nyvek: Theoriában ez szép, de a praxisban! Csak principiumo- kat kell állítani fel! Ez jó, helyes — de a Nemzeti Spiritus! Én tennem, de gyermekeim!» «Én patriota de egyszersmind cosmopolista is vagyok. Egyszerre fekete és fehér.» «Szemeim

erőt ittak a legtisztább Azur forrásokból — bátorságot a leg-nemesebb tekintetekből. Egyszersmind szívtak boldogságot és halált a felrepedező Rózsákból.» «Meine Gedanken unschweben sie ; meine Ahnungen wehen von ihr herüber. O de nehéz a lelkem. Egy szemből sem mosolga a szeretet — egyből sem ége az élet. S ha el is volna törve a Szív — mit árt? — S a törött harang nem sereglő össze a Jámbor községet az Istenházába.» «Bürgerliche Tugenden, Familien Leben gibt Festigkeit, nicht Corpus Juris &» «Fehler der hung. Verfassung: 1° dass sich die Edel Leute in das Unendliche vermehren können. 2° dass man sich auf dem Landtag durch einen andern vorstellen kann. 3° dass der Edelmann keine Steyer, keine Mauten zahlt. 4° dass kein Wechselrecht ist. Welche sind die Fehler des Landes? 1° kein Meer. 2° die Donau fliesst verkehrt. 3° Zu wenig Hungarn. Fehler der Hungarn. — 1° Eitelkeit. 2° Fanfaronade &. So ist der Patient beschaffen.» «Ein Buch schreiben *A Nemes Ember.*» (Gedanken II.)

Láthatjuk e két ív szemelvényeiből, hogy Széchenyi gondolatai az ország állapotára, az emberek (honfitársai) hibáira és saját helyzetére vonatkoznak s hogy e gondolatait oly munka frására gyűjtötte egybe, a melyben a Magyarország, a saját és az emberek boldogságára vezető utat akarta megjelölni. Ez kétségtelenül kiviláglik a *Gedanken II* következő jegyzetéből (a 2. lapon):

«Für Dich war mir nie das reinste Opfer zu theuer ; Dir galt mein Seufzen zum Ewigen um Mitternacht und Dir in des Tages Aufdämmerung meine Thräne.

Első könyv. *Boldogság Alapjai*. Dedication an Louise. Aberrationen. Independentia.»

2. Széchenyi körülbelül ugyanakkor, a mikor e gondolatokat¹ írta és gyűjtögette, egy ív alakú füzetbe hasonló gondolatokat jegyzett fel. E füzet címlapjának következő a felirata : *Belső Csendő Alapjai* s a füzetben 13 ívlapra terjednek a feljegyzések. E feljegyzések mellett is sűrűn ott találjuk vörös czeruzával Széchenyi számozását annak jeléül, hogy Széchenyi ezeket később bizonyos rendben felhasználta.

¹ E gondolatok közül több naplójában is fel van jegyezve (1828 aug.) s itt megjegyzi azt is, mely gondolatait vette át már a gyűjteménybe.

Fontosabbak e feljegyzések között a következők: «Már 1000 Esztendeig áll, azért még 1000 esztendeig fog állani.» «Lassen wir den Bauern auch reden.» «Csak ne keverjük össze a Nemzetet Statussal, a Szabadságot privilegiummal.» «Selbst wenn wir gegen den Stroh schwämmen.» «Nosce te ipsum de szép, és kiki tudja, de az applicatioja nem közönséges. Ez mindenben úgy van.» «Gegen Tabackrauch schreiben.» «Grosses Haus ; und unbequem.» «Kleines Haus und bequem. 1° kein Zug. 2° kein Rauch. 3° kein Geruch. 4° keine Carembolage. 5° keine Gänse.» «Moderation ist die schönste Tugend der Hungarn. Megbecsülni magát.» «Viel, viel reisen aber zweckmässig. Mancher gehet von Edelhof zu Edelhof — war nie im Ausland, — Urtheilt über alles.» «Lesen, lesen, lesen.» «Wäre nicht gut wenn wir die Italiäner, ausser Ihren Betten, auch in ihrer Weichlichkeit nachahmen wollten.¹

«Keiner sucht sein Interesse im allgemeinen Wohl, aber in seinem privat Nutzen. Jeder liebt heute 1 fl mehr als in 10 Jahren 100.» «Nichts geschieht ohne Ursache, Bentham.» «Jeder ist ein plagiar ob er will oder nicht. Sünde ist wenn einer es übernimmt — ohne zu denken — Hat er es verkocht so ist doch das Verdienst auch seyn. Sollte der Oeconom denn keine haben? Und doch nachdem ja die Pflanzen mehr durch sich selbst, als durch ihn!»² «Hány van mind azt mondja ,Szabadság & — s aztán ha van, nem tud élni vele. Kevés ember érti használni — sőt soknak a kötelék szükséges, p. o. valamelyes tiszt — feleség — rokon & egy szóval valami a min kapaszkodni lehasználni.» «Mindennek az A-ja ,a kiművelt Emberi Velő. Ádám Smith hazud, hogy a dolog az. Dolgozzunk százan egy lukon — töltjük bé & — sikertelen.»³ «Mindig Mohács, Mohács! Ne hátra, előre nézz. Mi maradt hátra — Mindég a Veszteségeket sírjuk — éljünk a mostanival böltsen.» «Nem a szó szép magában, hanem a mit gerjeszt bennünk. Én bult bült írók s készakartva ne hogy illy hijábavalóság tegye a Talpkövért nyelvünknek. Lépjünk magasabbra.» «Kiki legyen hazafi a maga helén — nem mindenik oly szabad mint én. So wie in einer Machine kann nicht Alles

¹ Hítel 102. l.

² Hítel 113. l.

³ Hítel 158. l.

„Feder seyn.» «Manton ist ein Plagiarist.»¹ «Die Application der Principien ist die Hauptsache. Als Knabe hörte ich oft „Nulla dies sine Linea, „Nosce te ipsum, „audiat et altera pars.»² «P. o. az Utakra hordanak, ész nélkül sokat, s aztán leveszik & Sopron».³ «Er führt Euch bei der Nase. 5 fl. geben einen Armen. O nimm es nicht, denn er mistificirt dich». «Zichy „warum soll ich thun, Esterházy thut nichts. — Im Genuss vergleicht man sich immer mit dem Glücklichsten. In der Pflicht mit dem Laxesten.»⁴ «Mindég „Mohács, Mohács — Hunyadiak könyvtára. Nézz előre és ne hátra». «A, Theilung der Weiden — B — Abolition der Zünfte». «Die Welt gehet unter, wegen Colier Grec, 4 Uhr Essen. Die jungen Leute schwimmen angezogen». «Sokan azt mondják „az a hiba, hogy mindegyik egoismus & Én azt mondom, „hogy az a hiba, hogy nem keresi azt kiki magában». «Vegyünk hasznossat át Angoloktól & és maradjunk magyarok — „nem ám mind most, „hogy csak hibákat veszünk át és elkorcsosodunk». «Olly kevés napjaink vannak, ne vesztegessük egymást gyűlölés által». «Kisfaludinak írnak gorombául, hogy tegye be emezt, amazt Aurorába. — Ők a hazának írtak».

3. A *Gedanken* (I, II) és a *Belső Csend Alapjai* cz. jegyzeteken kívül sikerült még Széchenyi iratai között négy egymáshoz tartozó ívet is megtalálnom. Az ívek számozva vannak (1, 2, 3 és 4), 1828-ból valók és a fenti jegyzeteknek folytatásai. Ezekre jegyezte fel ugyanis, illetőleg ezekre másoltatta le Széchenyi azokat a gondolatokat, a melyeket már kidolgozott s így fogalmat alkothatunk magunknak, milyennek tervezte Széchenyi *Emberekről* vagy a *Belső Csend alapjai* című művét. A kidolgozott gondolatok egy része belekerült (esetleg némi változtatással) a *Hitel* cz. műbe, másik része felhasználatlan maradt. Az egyik is, a másik is érdekes, de különösen érdekes mint egész, mert kitűnik belőle a készülő mű iránya, továbbá összefüggése a *Hitel*-lel, ép ezért megjelölöm, mely gondolatokat vett át a *Hitel*-be.

* * *

¹ *Hitel* 109. l.

² *Hitel* 22. l.

³ *Hitel* 95. l.

⁴ *Hitel* 104.

«A hol kötelesség vagyon, ott jusnak is kell lenni —, a hol pedig jus, szabadság és privilegiumok vannak, ott bizonyosan kötelességeknek is kell lenni. Ezek elválolhatatlanok. A különbség csak az, hogy az első esetben — mind azok a melyeknek a polgári Életek csak a kötelességeik által szembe tűnők a természeti jussaikat mindég által hágattatni látják — a másodikban pedig mind azok a kik szabadok — a kötelességeikről elfelejteni szoktak. No már ha ez axioma — kérdem én, hogy egy magyar Mágának a ki 100,000 hold földel bír, vannak e kötelességei, és milyenek azok? ¹

Az olyant ellenben, ki azon vitézről, ki magát elszányja s hogy bajtársai életét mentse, maga alatt lévő puskapor szekeret felgyújtja, azt mondja, részeg volt — hazafiról, ki birtokát, idejét s fáradozásait utolsó élet pillantatjáig nem sajnálja, azt állítani, hogy eszelős, s ügyefogyott — egy szíve törött zarándokot, ki a nyomorultnak enyhítést, a kétségbe esőnek elme erőt ad, hipocritának hívni — azon hölgyet, ki a kinemmondható élet könnyait elszánva s híven egy gyűlölt férj karjai közt éli, midőn szíve egy másért remeg, csapodárnak nevezni, oh melly szánakozásra méltó iszonyú bűn! A szív legszentebb ömledéseit a legkeserűbb méreg tajtékával megmotskolni! Az ártatlanságot üldözni s átkozni! oh melly szánakozásra méltó iszonyu bűn!

S hány bajnok maradt ott, tanubizonyosság nélkül a vérengző mezőn; hány Vitéz csontját fedi a szavatlan föld, s a mennyei gerjedelenről halgat, melly a deréket pillantatig Isteni erőre emelé. Hány virradás találja a fáradozó hazafit nem is gyanított nehéz munkáját a Napkelettel végezni? Mennyi áldozatok folynak le tanu nélkül a felejtés határtalan tengerébe? S hány haldoklónak utolsó nehéz megvívása áldaná a szelid barátot, ki éjelenként a szerencsétlent ápolgatja, nyugalmat s lelki békességet terjeszt? De a haldokló szava nem hallatik. S hány tiszta Lételemádja térden az éjjeli csendben az irgalmas Istent, hogy a bűnös szerelem sulyja gyenge szívét el ne repessze. De a mit az éjjeli setét fed, nem hozza a Világra a Nap sugára». ²

¹ Hitel: *Bérekasztás*, 226. l.

² Hitel 139. l.

Egy asszonyt, ki csapodár, 's kivel kivel tart s a szerelemnek könnyen áldoz, Angyali tisztasággal imádni — nevetéses: de egy nemes Létel el nem rontott érzékeny szívébe ingadozást, kétséget, s bűnt hozni — iszonyúság.

Emberekről.

A' haza szeretet érzését magyarázni szorosabban nem lehet. mint a' (szerelem) szeretetet a szónak legszorosabb értelmében. Az érzés bájoló 's azért nem lehet magyarázni. Olyan Hazát szeretni, mellyben az ember egészséges, megbecsültetett, jó birtoku. mellyben a' legkisebb kívánságok is kielégítetnek, nem szeretné senki tisztán haza szeretetből, hanem okoskodásból is. Úgy azon leányt, ki bájoloan kerekded friss 's egészséges, jó nevű 's nevelésű, igen nagy tőke pénzű 's kinek egész nemzetsége kellemetes 's derék emberekből álló, szeretni tán kiki okoskodásból fogja. 's nem azon ki nem fejthető titkos vonzódás miatt, mellynek valódi okát eddig senki nem érthette 's soha senki meg nem magyarázta.

A' Szülékhez való szeretet 's a' rokonokhoz való is nem kevesebbé Csáb következése, mint a' hazaszeretet 's a' szerelem.

Úgy látszik. mintha ezen érzések, mellyeknek valódi okai nem mindenkor vannak. valamelly tisztább kútfőből forrnának, mellyeknek eredetét pillantatokig az életünk tavaszában sejdíteni szoktunk. Úgy látszik. hogy ezen kútfők minden agyagot tiszták 's magasabb Spherákban vannak, a' hová az emberi érzések nem hatnak. Melly előttünk homályban fekszik 's csak némielkor villámlanak Kristály tisztaságban lételenken keresztül.

A' köznép a' szerencsét a' kincsek 's a' hatalomnak czirkalmával méri. Sokszor haljuk állítani egy olyanról: ki magos születésű, gazdag ifju 'Ej de boldog!' noha az, a kirül mondatik, tán sokszor a kétségben eséshez közel van, 's napjait halálos keserűséggel éli.

Van az emberben valami, mellyben minden a' világon mint egy tükörben festi magát. Ha ezen tükör tiszta, 's mindent rozsa színnel fest, meglegedt akkor az ember. De ha a' tükör

homályos, 's abban minden setéten festi magát : akkor boldog-talan. — 'S azért látunk sok szerencsétleneket, kikről azt lehetne gondolni, hogy szerencsések ; 's viszont sok megleéged-teket alacsony helyheztetésben s' a kiknek alig van Valamiek.

Ezen valami pedig nem más, mint 'az elromlottság vagy el nem romlottság.¹

A helyrehozó erőnek mennyisége határozza el az ember vidámságának és jó kedvének grádusát. Izmos, 's kövér emberek megleégettebbek, vigabbak, nevetőbbek, mint a szárazak, soványak.

Az orvosi szer csak annyiba gyógyít, a' mennyibe a' természetet ingerli, hogy a' nyavalyán diadalmaskodhassék; 's így egy könyv sem használhat másképp, hanem hogy az elmét megfontolásra 's összehasonlításokra 'sat. gerjeszti.

Tanulni is kétfélekép lehet : „rendetlenül és rendesen.” Száz tanuló közt, ki rendetlenül tanul — ha úgy szabad mon-dani 'szokás szerint — tízben a tanulás több hasznót fog tenni, mintha éppen nem tanult volna, kilenczvenben pedig több kárt.

Az elmének tehetségei : a' képzelet, az emlékezet 's a' megbíralás. Ezen három tehetségeknek egyenlő, vagyis inkább egymáshoz illő arányozatja alkotja a' tökéletes egészséges ész-t, de ha egyike ezen tehetségeknek nagyobb hatalmat, vagy ki-terjedést nyer, az mindig a' két más tehetségeknek kissebbítésé-vel, vagy esorbulásával szokott esni.

A' ki rendetlenül 's minden systhema nélkül tanul, az az emlékezete tehetségét terjeszti, 's a' képzeletét ; mert bizonyos, hogy két idea egy harmadikat szül. Ha valakinek egy saját új gondolatja sincs, majd támad két olly gondolatbul, melly másé, 's mellyet olvasott ; s az analogiában sem fog lenni talán a' nemző gondolatokkal ; úgy mint az állati, vagy emberi szár-mazat némellykor egy nemzőjére sem üt, vagy tán egyiknek 's másiknak is, csak igen kicsinyt hasonlít.

¹ Hitel 44. l.

Már a' képzelet 's emlékezet felemelése 's kiterjedése által megcsonkul, 's keskeny körök közé szorítatik, a' megbírálás tehetsége.' Ez pedig azon tengely, melly körül mindenkinék mestersége forog.¹

Nem tapasztalunk-e a' mondottaknak megbizonyítására — sokkal több józan eszű embert, kikről azt lehet mondani, 'okos ember' olyanok között, kik semmit, vagy csak igen keveset tanultak, mint sem olyanok között, kik sok, vagy minden tudományokhoz fogtak 's életüket könyvek között töltik.

S így száz között a' rend nélkül való tanulás tíznek hasznos, kilenczvennek káros.

De ebből nem a' következik, hogy ne tanuljunk, hanem hogy bizonyos rend 's mód szerint ékesítsük elménket, úgy, hogy a' megbírálás tehetsége egyenlő lépést tartson a' képzelettel 's emlékezettel 'sat.

Hány dolog nem esne a' világban, hogyha kiki magában azt mondaná, 'ha kiki azt cselekedné, a' mit én cselekszek, mi lenne belőle'.

Már Votisationál senki nem mondhatná, 'én a' többséggel tartok' — 'én a' köz vélekedésnek alá vetem magam' 'sat, mert illy formán se többség, se közvélekedés nem támadhatna.²

Már köz-gyűlésekben senki nem veregetné tollával a' papirost, reszkettetné kardját, köszörülne lábával — mert ha azt kiki tenné, a' legerősebb mejjü szöllőt sem érhetné senki.

Már egy köz-Intézetben senki sem pökne ki a' tiszta padlatra, mert ha azt kiki tenné, természet szerint, az embereknek készült lakás egy hízalásra készült ólhoz volna inkább hasonlítható 's. a'. t.

A' társasági szabadságnak pedig sark köve az, hogy kiki kerdezze azt magátul, a' mit előadék.

Már senki, 'Én az idén nem futtatok'

'Én Tudós Társaságra majd csak akkor adok, ha többek adtak'

'Én falun maradok — dolgaim miatt'

¹ Hítel 48. l.

² Hítel 71. l.

„Én nem megyek dietára — magam mit tehetnék — lesznek ott okosabb emberek nálamnál, majd elvégzik” — (Ez által azt gondolják sokan, hogy modestusok.)¹

A képzelet mindent elevenebb festékekkel fest, mintsem a' valóságban szemléljük. A' szerelem közönségesen nevezett jutalma, soha sem szokott oly rend kívül való örömet a' halandókkal éreztetni, mint sem a' képzelet ígérte volt. Abban a' Vágyásban, melly mejjünket hevít, azon számtalan, 's homály sejdítésekben, mellyek képzeletünket a' halhatatlanok hazájába elragadnak, fekszik azon báj, melly a' szerelem égő kínjait, 's ki nem mondható örömeit alkotják. Ha a' sejdítések valódi jelenés által életbe lépnek, ha a' Vágyások czélt érnek, ha a' béborultság feltisztul, 's eloszlik a' homály, ketté tör a' szerelem bár melly Angyal volna is bálványa.

A' szerelem a' ki nem magyarázhatóban, a ki nem mondhatóban élhet csak. Senki nem tudja mi; 's ha tudná, megszűnne érezni.

Rejtve maradjon tehát sok, 's kívánni való, ha Amort halálra ítélni nem akarjuk. Soha egy egészen oda engedés: soha minden kis titkoknak felfedezése!

Rómeó és Julia sem szeretné sokáig egymást, ha egy kurta lánczon volnának összekapcsolva, 's egyik a' másikkal oly számos példákat vehetne, hogy emberek 's nem Angyalok.

Politikai dolgokban legtöbbször kiki azon vagon, hogy hibákat találjon fel — de senki vagy igen kevés, hogy azon hibákat orvosolni hogy kellene.

A beteg ember, ha nyaválája gyógyíthatatlan, elszánva oly meglepéssel fog iparkodni fentlévő napjait élni, a' mint csak lehet; de minekelőtte elszánja magát, bizonyosan mindent el fog követni, hogy nyomorult lételeből kilábaljon. 'S így nem elegendő mondani, 's öröken csak azt mondani, hogy beteg az ország, hanem azt is ki kell találni, hogy orvosolható-e, és hogyan.

Sokan azt mondják 'bár csak kereskedésünk volna' és azt

¹ Hitel 72. I.

gondolják, hogy mindenek talpköve az lenne. Mások 'bár csak volna egy híd Pest és Buda közt' 's úgy vélik, hogy avval kellene kezdeni. Mások 'Cambium Mercantilével kelnek mindig elő' 's azt tartják az Á-nak. Mások 'Csak volna szabad kereskedés' 's a nagy vámokat adják minden hátramaradásnak okául. Mások 'A Kormány mindent elnyom' s. a. t.¹

Én a polgári erényt tartom minden előmenetel, tökéletesedés 's boldogság leg és legsarkalatossabb talpkövének.

Nem teszik most már a' hegyek meredsége, a' folyók mélysége, a' tengerek szélessége, a' városok erőssége, melyek az Ország szélein vannak, a' Haza erejét 's bátorságos lételét. Nem alkotja azt az alkotmányok szabadabb, vagy függőbb elrendelése. — Az most már csupán csak azon emberektől függ, kik az Országot lakják.²

Bár mi szerencsétlen természeti helyheztetése legyen is egy Országnek: bár mely lánczok által legyen is a' Nemzet febilineselve, az előbb-utóbb még is szabadságra kap, ha lakosiban a' polgári erénynek tiszta vére buzog. 'S viszont akármelly boldog fekvésű legyen is egy Ország, mely szép szabadságokkal birjanak is lakosai, lassan lassan még is rab igába görbed, ha romlott a' tiszta erkölcs 's a' polgári erény itt amott nem *fénylik* többé.

Ha az ember hideg vérrel fontolgatja, hogy többnyire a' legnagyobb fáradozásoknak miért nincs óhajtott sikere, azt fogja találni, hogy a' fáradozók 's munkálódók nem abban a' rendben folytatják munkálkodásaikat, melyet a' dolognak természete megkívánna.

Igy Gazdaságban új Gazdaság mód állítatik sokszor fel, minekelőtte a' Jóság legkönyvülállásosabb tulajdonsága tudva volna. Kereskedésben Vasutak, Gőz hajók proponáltatnak minekelőtte Cambium Mercantile volna felállítva; minekelőtte az Ország képviselői a' békesség kötésben — a' repressáliák miatt — befolyással volnának 's. a'. t.

Lelki dolgokban éppen úgy mint testiekben, az építmény

¹ Hitel 9. l.

² Hitel 149. l.

szoros tudományi törvények szerint minden bizonnyal össze-rogy, ha annak felállításában Architecturái regulák szembe nem tartatnak, az az hogy ha a' természetes egymás után való következésre legszorosabban nem ügyeltetik.

Semmit nem tartok nevetségesebbnek, de egyszersmind veszedelmesebbnek is, mintha valamely javítás előmozdítása, vagy valami előítélet kidörzsölés szándéka ellen, ezen plausibilis látszó, 's szinte mindig előforduló Sentiát hallom 'Csak ne tegyünk semmit a' nemzeti lélek ellen, tartsuk meg sajátságunkat'.

Tagadhatatlan, hogy ezen Törvény minden Nemzet leg-sarkalatosabb intézeteire szent — 's annak megsértése a' Nem-zetiségnek halálát elmulthatatlanul hozza maga után ; de kisebb tárgyakban, ha kiterjed, minden elomenetelnek gátja.¹

De Űr Isten valljon mi az a nemzeti spiritus? az már készen jön a világra mint valamely állat vagy pedig már érett korban kezd egyszerre lehelleni és élni, mint pygmalion márványai — avagy csak lassan és halkal nő, nevededik és fejti ki magát?

Ha az első igaz, éppen olly igazán lehetne azt is állítani, hogy Amerikának és új Hollandiának némelly vad nemzetségei általjában semmibe se mehetnek elől, hanem hogy elvannak kárhoztatva, a' saját állati vadságokban örökön öröké meg-maradni. 'S pedig azt még se állítaná senki fel Axiomának.²

Egy magános ember, ugyan mikor végzi tanulásait? az az, az ön tökéletesedését? Akkor mikor az Iskolákból kilép? Mikor megházasodik vagy valahol concipista lesz? Vagy harmincz esztendőskoráig? Vagy mikor? S így melly idő pont az, midőn egy nemzet már olly magas lépcsőn áll, hogy a legkisebb változtatás, vagy újság a' nemzeti lelket megrontaná : 's mikor van az, midőn már annyira kifejtve áll, hogy a legkisebb elő-menetel vagy javítás nem eszközölthetne a' nélkül, hogy a nemzeti zománcz el ne kopjon? Már mi Magyarok mikor voltunk olly puhán megérették, hogy egy kisség jobban megérni nem-lehetett volna még — Ugyan mikor? St. László, vagy Corvinus Mátyás vagy Ulászló idejében? És csak ebből is látszik, részre-

¹ Hitel 25. 1.

² Hitel 25., 26. 1.

hajlás nélkül mennyi nevetséges fejlődik ki a dolog egy kis rendes folytatása által.

Ha a' Gazdaságnak jobb elrendelésértül van a' szó, hány kel-ki így 'Ez Franciaországban, Angliában jó lehet, de nálunk a' nemzeti spiritus' 's. a'. t. ha — a' pénzhitelről van szó, — mint majd nemsokára leszen — hány fogja azon plausibilis látszó Themát előadni 'Igen kívánható volna — de az Alkotmány'.¹

Ha az Országos Gyűlés jobb elrendelése forog fenn, hány kiált így 'Ez másutt jó lehet, de nem nekünk való' 's. a'. t.

Az Eleink borokkal nem igen tudtak bánni, 's mi se igen tudunk. De csak Istenért ne készítsük jobban; jól készült palaczkokban, rendesen ne huzzuk le — mert ez talán a nemzeti spiritust megrontaná.

Midőn a Tudós Társaságot állítánk fel, hányszor hallám sokaktul csak a nemzeti spiritusra kell vigyázni, de már micsoda spiritussa van a Magyaroknak egy Tudós Társaságra nézve; — kérдем? Mert én bizony nem tudom, mert Tudós Társasága még nem volt; 's nekem úgy látszik, hogy új tárgyakra nézve a spiritusnak magát kifejteni kell — mert készen nem születetik; hanem csak időjárással nő és terjed.

A legtökéletesebb, akármilyen legyen is, sokszor csak egy kiesénység csak egy Semmi által minden kecsét, minden báját elveszti. A legszebb Asszony, minden részeinek legkerekedeb arányai által se ragad-el senkit szédítésig — ha elől egy foga híja, ha azoknak csak egyike is fekete. Minerva Templuma megszűnik remek munka lenni s halhatatlan görög építője egy mindennapi kőművessé lessz, ha az épülethez valahol árnyék-széket kapcsol.

Plidias Zeuszé nem hat senkire sokkal többet, mint — akárki — ha sujtásos s borítékos hosszú mentében ül az Olympost elsetétítő felhőkön. A Belvederi Apollo, képzeletünkben halandóvá válna kipödrött bajusszal.

Igy a Felső Magyar Országi Minerva! Mellyet kiki szeret, sok csudál s mellynek időszaki pontos megjelenését én érzé-

¹ Hitel 26.

kenyen várom, mely a Haza díszére hathatósan szolgál. S hát ha még más boritéka volna! De így, midőn belseje az elmét világosítja, külseje a kezeket rutul feketíti.¹

Azon kevesek, kik nagy tábláknál s ebédeknel legelől ülnek, közönségesen minden tálokból elegendőt kapnak 's a legjobb s porhanyobb darabokat, különféle borokat, kivált kampaniait eleget. Azon számosok ellenben, kik a házi gazdátul s a jelesebb vendégektől legtávolabbrul ülnek, azokhoz csak ritkán jön a jó darab is az elegendő.

Mennyi lármát ütnének most azon kevesek, ha azon sok alább ülők közül valaki 'új elrendeltetést, új systemat -- változást' kívánna, tudom, hogy azon kevesek, kiknek eddig elég jutott, azon sokakat, kiknek elég soha sem jutott, de kik végtére azt elunták 'veszedelmes embereknek, Jakobinusoknak, Illuminatusoknak, Carbonariusoknak' sat. hívnák s csak mindég a 'régijó rendet' vitatnák.

De hát ha még valaki azon jó tápláltattakból, s jólakottakból, az igazság szeretete és az ész tanácsa által vezérelve, a koplalóknak s éheseknek pártját fogná s magáéból -- mert az igen sok úgy is elszokta a gyomrot rontani -- azoknak valamely keveset átengedni készséget mutatna, a kiknek elegendő nincs -- hogy rárohanna az az ugynevezett 'sanior pars' s a gyávábbak s az asszonyok -- némelly keveseket kivéve -- azt hinnék, hogy a szegény eladta magát az ördögnek.²

S éppen így áll a dolog egy Országban, melyben nem a szabadság, hanem a privilegiumok alkotják az alkotmány fővonásait.

Akár mi ujhoz kezdenek az emberek, egy fő akadályrul, mely az ő törekedéseik ellen szegezni fogja magát, mindég elfelejtkeznek, t. i. a minden kezdetből természetesen következő 'Oppositorul'.

Ha valaki egy vas utat állít, mit akar ő az által nyerni? ,Ő a javaknak szállítása végett kevesebbet akar adni, mint ez

¹ E sorokat Széchenyi 1828-ban elküldötte a Felső Magyarországi Minerva számára, a melyben meg is jelentek.

² A *Hitel* eredeti fogalmazványába belekerült (Lárma cz. szakaszba), de később megváltozott.

előtt adott, vagy azon pénzt, melyet eddig valaki más tette a zsebjébe, ezentul az ő maga zsebjébe akarja megtartani, vagy pedig az ő jó barátjai, rokonyai, földiji s felebarátja zsebeiben. ha a projectans filantropikus, és nem a maga, hanem a közjó elérése miatt fáradozik s törekedik, a mi ritka. Egy szóval ő némellyeknek positivus hasznokat megtámadja, hogy némelly másoknak negativus hasznot hajtson.

Már azok, kik szinte nemzetiségriül nemzetiségre fuvarozás által nyerték kenyereket, s az által meggazdagodtak, vagy meggazdagodnak, valljon békességes türedelemmel, s minden aggodás nélkül fogják e azt nézni, ha valaki előáll, s az ő hasznokat magáévá akarja tenni? Ez természet ellen volna. Minden a mi megtámadtatik, rúg, harap s tsíp, akármi gyenge legyen is. S így azok se fogják hagyni azon vizet más malomra folyni, a melly eddig az ő malmokat forgatta ; hanem mindent elfognak követni, hogy az uj Malom felé egy csep viz se menyen, és hogy a Mohár szép malmával együtt gabna nélkül maradjon.

Más valaki nemzeti gyapju vásárt (sortirozást) porjectál, s azt is tiszta filantropismusból. S mit akar az által elérni? ,hogy azon nagy sommák, mellyek ideig-óráig néhány kereskedők ládájikba esusztak, ezentul a birtokosok ládájába maradjanak meg.

Már ennél a gyapju kereskedőkre nézve, érzékenyebb megtámadás lehetetlen. És a szörnyű megtámadásnak az iszonyu védelmezés s véres háború a leg és legtermészetesebb, s kézzel foghatóbb következése.

Ebbül ugy látszik, mintha Országunk vas útra, gyapju sortérozásra sat. soha nem emelhetné magát. De nem ugy van a dolog, mert igen is emelheti magát — csak hogy némellyeknek elő kell menni.

Nincs könnyebb egy faasztal készítésénél, de lehetetlen fa nélkül. Nincs könnyebb egy háznak első emelete építésinél, de lehetetlen, minekelőtte a földszínén való épület még nem kész.¹

Hogy egy vas út sikerrel állíthassék fel, elmulhatatlanul szukséges, ha az — s erre jó vigyázzunk, actiak által mozdítatik elő ,hogy azon ponttol, mennél fogva a vas út kezdődik, azon

¹ Hitel 126. l.

pontig, a hol az végződik, annyi javak s portéka elkerülhetetlenül s elmulathatatlanul vitetni kéntelenítenek, hogy legalább is az öt-hat percentot megadja.

A vas útnak Előljárója tehát, éppen úgy, mint a felső emeletnek a földszint való épület, a javaknak és portékáknak *Eléje*, azoknak forró s szünet nélkül való megkívánása azon ponton, a hová a vasút vezet — s az útnak olly helyheztetése, hogy mind azok, a kiknek a háború declaraltatott, az által jobbra balra javakat s portékákat ne vihessenek’.

Egy sok emberekből álló Társaság, melly actiák által állott össze, abban igen igen különbözik egy magános személytől, hogy annak Tagjai a rendes kamatot időszakon forrón megkívánják, s ha ez nem esik, az egész Intézetet elosztatják — Midőn egy magános ember vagy némelly kevés egymást értőek abba a reménységbe, hogy valaha minden káraikat a jó nyereség helyre üti, tőkepenzeiket békességes türéssel az Intézetben kamatlanul hagynak.

A gyapju sortirozásnak Előljárója pedig az, hogy a Birtokosok olly jó rendben legyenek, hogy sok esztendőök által a kereskedőkkel megvívassanak. Mai környüállásainkban a kereskedőkkel megvívni akarni annyi volna, mint avval birkózni kívánni, a ki által meg van kötve kéz és láb s ki a kötelet kezében tartja. Egyébaránt mindég jobb, ha kiki csak maga dolgánál marad, — s közönségesen nem boldogul a kereskedő gazda, mint csak nem mindég tenkre jut a gazda kereskedő.¹ S másképp áll a dolog az Országban, s nincsenek e az Ország Nagvainak egy része így megkötve. Ezeknek a megváltozása tehát az Előljáró.

Megint egy bizonyosága, hogy csak akkor sülnhet el a dolog, ha az annak rendiben folytatattatik.

Minap valaki azt mondá: ,Én a Tudós Társaságnak hasznát át nem látom’ nagy áldozatot én inkább egy Pest és Buda közt való vashídra volnék kész tenni.

De nékem úgy látszik, hogy itt a Tudós Társaság az Előljáró.

Ha a Nemzetiség kifejtődése által sok magában ezt fogja kérdezni, hogy mért van a világon s minek bir ötvenezer százezer

¹ Hitel 126. 1.

több százezer hold földet — sok magának azt fogja felelni, hogy a Haza azért szerencsétlété, hogy azt szeresse, annak díszére éljen s hazafias megbecsültetését érdemelje s. a. t. — akkor talán támadhat egy vashíd — s csak így támadhat, más-képp bizony nem. Ha pedig maga magátul teremhetne, az még se szülne Tudós Társaságot, Nemzetiséget, haza-szeretetet.

—

Mai időkben se az Ország helye, se annak határjai, se a Nemzet alkotmánya, a nemzet valódi s tartós erejét s boldogságát nem alkotják, hanem a Nemzetiség, ez mindennek talp-köve. Ha sok ember, a ki minden polgári erényekkel ragyog, van egy Országban, akkor az előbb minden bilincseit ketté fogja törni és a legterméketlenebb vidékeket virágoztatni s viszont azon Nemzet, mely a legszerencsésebb éghajlat alatt fekszik, melynek határai havasok s tengerek s mely a szabadságnak mennyei áldásával örvend — ma holnap rabszolgaságba jut, ha lakossáiba a Nemzetiség rothadni kezd, ha a polgári erény elhalt.

Belső Csend Alapjai.

—

Magyarokrul.

—

—

A földi szerencse s boldogság elérése ön hatalmunkban nincs ; — az Istenek ajándéka. A belső csend s megelégedés megnyerése ellenben hatalmunkban van, s tőlünk függ.

—

Magyar Országban a gazdaság vagy egészen patrio more folytattatik, vagy pedig olly országoknak példája szerint, kik több századokkal megelőzték az országot.

—

A lehető legnagyobb boldogság a tökéletes lelki függetlenség. Ezt elérni lehet a „lelki isméret“ tisztasága, tudomány, egészség s pénzübeli rend által, s. a. t.

—

A haza némelly Nagyai rendetlenségek által sokaknak nem kevesebb kárt okoztak, mint úton álló tolvajok. Ha valaki

pénzemet el lopja, erszényemre nézve nem sajnosabb, mint ha valaki azon pénzt, melyet néki kölcsönöztem, sem annak kamatját, soha nem fizetné. Consequentia: «Első kötelesség jó rendben lenni.»

Sokan minden jobbítások ellen így kelnek ki: ,hogyan változás vagy jobbítás eszközölthessen, szükséges, hogy az a nép a culturának s civilisationnak már valamelly magasabb lépésőjét elérte legyen‘ — Sokan ,erre a nép még meg nem érett‘.

,A parasztságnak úgy is jó dolga vagyon — azok nem is kívánnak változást. — Elég szerencsések — más országban még rosszabb állapotban vannak‘. s. a t. így szólnak azok, a kik nem parasztok.

Semmi sem mutatja egy nemzet elalljasodását olly szembe-
tűnően, mint mikor az ország legelső rendje törvények helyett
musikát — gazdaság helyett képirást — hazai dolgok helyett
szép mesterségeket s tudományokat művel.

Epitaphium — — ,Te olvasó légy jobb Hazafi, mint az,
a kinek hamvait ezen sír fedí.

A halálnak körülményei rettenetesekek — de azért még is
szívesen s örömmel öntöm véretem, mert tudom, hogy minden
csepp ezereket fog gerjeszteni nemes s független cselekedetek
végbevételére s. a t.

Ha pontosan nem jó az Ember, annak sokszori követkekezései.

Két fő hiba van Magyar Országban. Némelyik magát Ma-
homednek tartja — vagy azt mondja 'Én magam mit tehetek —
Így vesztettünk száz csatákat, mert ezer hadnagy egyszerre
azt mondá.¹

¹ Hírel 72. l.

Sokak „annyi gazdag s jó birtokos az Országban nem teszen semmit a közjóra ; — s hát mért tennék én valamit, a ki sokkal szegényebb s tehetetlenebb vagyok.’

Éppen úgy „a Hadnagy a kötelességét tellyesíteni már nem volna köteles, ha a Főstrázsamester megszokott szaladni?¹

—

Magyar Országunk alkotmánya — melly által egy része a lakosoknak igen kedveltetik — természetesen azt hozza maga után, hogy a földnek birtokosai, vagy igen nemes érzésűek, vagy egészen élehetetlenek.

Egy olyan, ki születése napjátul fogva egész emberi-koráig mindég uri helyeztetésben volt, s az élet javait minden keserű nélkül egy húzomban kóstolta, az Ország és község semmi terheit s unalmait soha nem vitte, s nem próbálta — koporsóig egy rest, hiú s hijáavaló ember fog lenni ; vagy fel fog benne ébredni — annyi számtalan javakért ! a legszentebb kötelességeknek érzése. S egy ilyen többet fog tenni a Haza hasznára s dízére — mert önkényt s szabadon járuland hozzá — mint más Hazák polgárjai, kik kötelesek a Közterheket viselni.²

Adná az Isten, hogy sok azon egyszerű kérdést tenné maga magának : mért bírok én olly szép Jószágokat ; mért nem fizetek adót, mért nem kintelenítek katonáskodni, mért mást állít-hatok helyembe s. a. t.

Nem hiszem, hogy lehetne olly elvetemedett s elfajult Létel, a ki maga magába nem térne illy önnkérdés kifejtégetésében.

—

Egy Fiumé felé felállított vas út B. A vámokban való befolyás, s nem különben a békesség kötésekben pedig az A.

Ki áll jól, hogy ha a vas úton már derekassan vinnék a magyar Javakat kifelé, teszem : húsz millió mázsát esztendőnkint, hogy nem adna e valamelly Minister az akkor uralkodó Királynak illy tanácsot «Minden mázsára kell tenni egy fél forint vámot és a jövedelem tíz millióval fellebb megyen.»

¹ Hitel 104. l.

² Hitel 203. l.

Hogy lehet pedig több Javakat egy Országban kiállítani? ha több s nagyobb tőkepenzek fordítanak a Jóságokra. Már ha az vám felemeltethetne, a producensek a tőkepenzeiknek kamatját vesztenék el, s tán azon fellül is. s. a. t.

Ha pedig a békesség kötésbe befolyás nincs, akkor representatívák által, minden kereskedés könnyen semmibe mehet.

Befolyás tehát az A. Az az : representative alkotmány, s nem csak név szerint, hanem valódi képpen.

Gyapju vásár B.

Jórendbe lévő birtokosok A.

Híd Pest s Buda között B.

Hazafiság A.

A Jutalmaknak éppen olly következtetések van az erkölcsi világban mint a 'feszegetőnek' (Hebel) a mechanikában.

Jól kel applicálni — mert másképp nincs haszna.¹

Sokan így kelnek ki : 'Semmi sem könnyebb mint egy Nemzetet nevetségessé tenni'. Azt nem hiszem. Egy Angol, egy Amerikai, egy Muska tehetné e Nemzetét nevetségessé? Lehetetlen. Egy bolond katzag azon a mi legszentebb. De azért egy pár jó gondolat s észrevétel és régi bal szokásoknak s elő ítéleteknek nevetségessé tétele — soha nem felejtethi el Trafalgart, Bunkers-hillt, Borodinót.

S nem teszi e az a nemzetet inkább és igazán nevetségessé, a ki annak az előítéleteken való meg állapotását — s minden előmeneteltől való rettegését vagy rossz akaratját — elősegéli — s a világ előtt ki tálolja.

Csak a hátramaradásban való gyönyörködés, a közepszerűnek, a rossznak és az ocsmánának szeretete nevetségés maga magában — s azon gőg, melly a tudatlanság sárbul épült thronusán ülni szokott.

S Franklin nevetségessé tette hazafiai? Azokká ám — kik azok voltak — s nem ő tette, hanem csak köpönyeiket rólok elhúzta, mellyek száz és száz csalárdságokat és előítéleteket fe-

¹ Hitel 131.

deztek. De nevetségessé tette e azért a szövetséges országokat. A leg nagyobb ellensége az emberiésznek, se mondhatja. Hanem használt, azon légiok (paralisirung) elgyengítése által — kik mindég az útban vannak — fel állítani semmit, de csak rontani tudnak.¹

Sokan minden jobbítás s előmenetel ellen így kelnek ki. „A nationalitást nem kell elrontani. Mi Magyarok vagyunk, ne majmoljuk a Francziákat, Angolokat s. a. t.” Illy észrevételeket pedig azok szoktak tenni, a kikbe semmi Magyar nincs, s a kik igen szeretnék, hogy ha az Ország egészben elnémetesedne.

Azt p. o. nagy bűnnek tartják, hogy a pályázató Lovasok nincsenek magyar ruhában — melly a versenezésre egy igen igen alkalmatlan öltözet volna — s egészen elfelejtik, hogy magok sem járnak magyar ruhába, s hogy tán magyarul se nem gondolkodnak, se nem beszélnek. De mi magyarosabb, ha az Úr jár külföldi öltözetben és a szolga magyarba — vagy megfordítva.²

Némellyek, hogy csak akadályoztathassanak és ronthassanak, még tán azt is denationalizásnak tartanak, ha már a Magyaroknak Balettjek is volna, és Apolló pödört bausz nélkül s Venus konty nélkül s Amor sujtás és borítás nélkül jönnének a proscæniumra.

A Nemzetiség — s kivált egy olly nemzetben, melly még nem egészen vén — abban a lelki erőben, akaratban s állhatatosságban áll, melly minden áldozatokra kész, mellyek a Haza és közjó boldogságát előmozdíthatják s. a. t.³

Pesten úgy van, mint Londonban. Az elsőben az iszonyú por, a másodikban az iszonyú kőszéngőz, a tisztaság meg nem győzhető ellensége látszatik lenni. S így a ki ezen két nagy baj ellen erősen meg nem vív, igen igen tisztátalan, ugy mint viszont az, ki magát a mocskot nem tűrheti, annyit kéntelen mosni és

¹ Hitel 241. 1.

² Hitel 25. 1.

³ Hitel 25. 1.

kefélni, hogy magában tisztább lesz, mintha olly helyen lakna, a hol se por, se kőszén gőz nincs. S így a megvívóknak ezen két baj szinte haszon, a meg nem vívóknak pedig egy szomorú veszedelem.

Sokan azért nem tesznek jót a Hazájoknak, mert — ha úgy szabad mondani — Hazájok módiba nincs, vagy hogy applausust soha nem várhatnak. Ezek magokat avval kecsegtetik, hogy melly jó Hazafiak volnának, ha szerencsésebb Haza szülte volna őket! De az ő hazafiai hátramaradások, előítéleteik, irigységek s. a. t. miatt az ő fáradozásait, és áldozataikat meg nem érdemlik. S melly nagy az illy éllietetlenek serege! Ők mindég jót tennének, ha máshol volnának; úgy mint azon adós, ki mindig holnap fizet; vagy azon beteg, ki ágyában nem alhat, de minden társaságban elalszik, ki alig várja az ebédet s aztán nem ehet, ki messziről minden Leányért ég és közeről attul vissza ijjed s. a. t.

P. O. Sokan mondják, ha a pálya kör egyenes volna akkor nyernének Lovaink' — mert görbe. — Ha egyenes volna, azt mondanák, mit ér egyenesen futni — az Angol Ló kanyarodni nem tud — s azért nem ér semmit.

„Ifjú koromba láttam én ennél jobbat, szebbet s. a. t.“

Szóval és beszéddel végbe vitt cselekedetek még a szeles Gasconiai vagy nagyító Burkus szájában is rosszul illenek. De egy komoly tekintetű magyart, a ki Hazájából soká kin nem volt, szinte tsuffá teszi.

A Nagyító, az az a hazug ember megbecsülést nem érdemel, de társaságban sokszor szívesen elszenvedtetik, ha kellemei s hajlékony létele által hazugságait türhetővé teszi. De a faragatlan falusi ember, mellyben minden visszaütő, ha egyszerűsége, egyenessége s igazság szeretete nem magához vonzó — a szépítés s nagyítás hibája által szenvedhetetlen leend.

Íme, ez Széchenyi *Emberekről* vagy *Boldogság Alapjai* (Belső Csend Alapjai) cz. művének ránk maradt nagybecsű töredéke.

Az említett jegyzetek, a levelek a *Naplók* és a fenti töredék alapján figyelemmel kísérhetjük ma már a *Hítel* cz. munka keletkezését, készülését, megjelenését, szóval: megismerhetjük a mű történetét.

2—3 héttel a *Lovakról* cz. munka megjelenése után Széchenyi egy új munka írásába kezdett. Az anyagot ehhez részben az ő élete, szerelme, Magyarország állapota és embertársainak nyilatkozatai és viselkedése adta. Márczius 19-iki levelében már neve van tervbe vett munkájának, még pedig *Emberekről* vagy a *Boldogság Alapjai*. A jegyzetekből kiviláglik azonban, hogy a címmel nem volt tisztában. Ott találjuk az *Emberekről* címet (Fogalmazvány 1.), ott a *Boldogság Alapjai*-t (Gedanken II.), de van ott több más cím is felsorolva s ebből látható, hogy a mű címén sokáig töprengett. Ily címei a következők: *Belső Csend Alapjai*, *Álom s valóság*, *Tévedések*, *Csekély időtöltés tán gyengéd haszon*, *Talán igaz? S ha úgy volna? Töredék s omladék*, *Gyógyszerek* (Belső Csend Alapjai feliratú füzet), *A mostani állása Magyar Országának*.

Érdekes, hogy megtaláljuk a *Belső Csend Alapjai* cz. füzetben a mottót is, a mely a *Hítele*re került. Itt találjuk kétszer is feljegyezve: the strong resist, the weak despair s mellette jegyzetét: als Motto, de ott van ilyenek jelölve Berzsenyi mondása: Így minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs stb., továbbá ez is: Handeln, wirken sey dein Gebet (Gedanken I.). Az angol mondat (az erős ellenáll, a gyáva kétségbeesik) lett a *Hítel* jelszava, mert ez felelt meg élete körülményeinek, a hogy ezt *Naplója* bizonyítja.

1828 május 1-én feljegyzi, mit mondanak *Lovakról* cz. művéről, azt t. i., hogy még sem igazságos, hogy nevetségessé teszi honfitársait és hazáját, semmi sem könnyebb ennél. Megjegyzi ekkor, hogy «nemcsak igazságos, hanem kötelesség is, hogy az önhiúság, önszeretet, és hiúság lelepleztessék és büntetésben részesüljön. A hazát pedig csak akkor lehet nevetségessé tenni, ha igazán ilyen. Egy angol, amerikai, még a legkiválóbb tehetségű sem, tehetné hazáját nevetségessé.» Ez a gondolat ott

van jegyzeteiben is (benn van a töredékben is), mert mélyen érintette. Látjuk ezt július 7-iki feljegyzéséből. E napon Bécsben Esterházy Zsófia, régi jóakarója így szólítja meg: «Es sind viele recht achtungsvolle Hungarn, die mir sagten, dass Sie unrecht gethan haben, Ihr Buch zu schreiben, Sie werden mehr verderben, als nützen, &. On vous deteste &». Mikor Széchenyi ezt leírta, a következőket jegyzi *Naplójába*: «Also es fängt meine Periode bereits an» Immerhin The strong resist, the weak despair.» Íme, a kritika, a megszólás megedzi férfiúi szívét¹ s mint erős ellenáll, nem esik kétségbe gyávaként s így kerül e mondás a *Hitelbe* jelszónak.²

A tervezett mű irányára és kialakulására hatással volt Széchenyinek 1828-iki (július és augusztus) fumei útja. Mutatja ezt útközben tett (július 16-án, Pölöskén) naplójegyzete: Die Verfassung von Hungarn, oder eigentlich das Verhältniss des Bauern zum Grundhern, ist wenig basirt, dass einen liberal und gerecht denkenden Menschen — eine andere Revenu angenehmer seyn muss als ein hungarisches Gut — Voll Wälder, Sümpfe, langweilige unwissende und democh aufgeblasene Nachbarn — und allenthalben Überfluß und Armuth Hand in Hand. Mutatja Wesselényihez szept. 4. intézett levele, melyben írja neki, hogy száz abderitismusra talált útjában s ezeket annakidején fennhangon fogja hirdetni is. De mutatják még inkább a *Hitelnek* azon részletei, a melyek ez útja nélkül nem kerültek volna a műbe.

A legdöntőbb hatású volt azonban a mű kialakulására magának Széchenyinek egy pénzügyi esete. Széchenyinek vagyoni körülményei 1828-ban ugyanis némileg kedvezőtlenek voltak. Jószágigazgatója folyton panaszkodik a bevételek apadása miatt, hogy így a kiadások esökkenését elérje. Széchenyi ennek hatása alatt avval a gondolattal foglalkozott, hogy eladja egyik birtokát, Csokonyát. S tényleg fel is ajánlotta Sina Györgynek, de ez, mint Széchenyi 1828 aug. 30-án írja, nem vette meg, mert ma-

¹ Okt. 17. Andrássy György és Döbrentei meglátogatják és elmondják neki elleneseinek kifogását, hogy sok külföldiesség, angломánia van benne. Erre azt írja: Ich fühle, es entwickelt sich immer mehr Kraft in mir, je mehr Opponenten ich habe.

² Berzsényi mondása is belekerült a *Hitelbe*. (149. l.).

gyar birtokai sok bosszúsággal és kevés haszonnal járnak. Nem is lett Csokonya eladásából egyelőre semmi sem. Ugyanezen időben azonban azon is fáradozott Széchenyi, hogy jószágigazgatója számára a magyar nemességet kieszközölje. E célra szüksége volt egy birtoknak, Lunkaszprienak, megvétele céljából 5000 frtra és egy tartozásának kiegyenlítése céljából 4200 frtra, azért a bécsi Arnstein és Eskeles bankháztól, a melyvel régi összeköttetésben állott, 10,000 frtnyi kölcsönt kért. Ezt a kérését a bankház udvariasan azzal tagadta meg, hogy jelenleg nem áll annyi pénz rendelkezésére. Széchenyi ezen módfelett megütközött s ennek hatása alatt válaszolt a bankháznak s e levelében a magyarországi hitelviszonyokról is részletesen nyilatkozik.

Levelében a bankháznak szemére veti a visszautasítást annyiival inkább, mivel eddig mindig pontos fizető volt. Látja, hogy egy ország pénzügyeinek hibás elrendezésén és állapotán sem a becsület, sem a rendezett vagyoni viszony nem segít. Kéri a bankházat, legyen szives nyíltan megírni az okot, a miért megtagadta kérését, mert azt, hogy nem áll 10,000 frt rendelkezésére, nem hiszi el. Valószínűleg azért tagadta meg, mert nála nincs már hitele. Két oka lehet a bankháznak a bizalmatlanságra: 1. hogy nála gazdagabb honfitársai napról-napra szegényednek s óvatossággal nem akar magyarral összeköttetésbe jönni. Érti, hogy vele sem akar a bankház kivételt tenni, mert az üzletnél a biztosság a fő s biztosítókat a magyar abderitikus viszonyok mellett nem adhat még egy forintra sem, egyedül becsületét és igazlelkűségét kötheti le; 2. hogy egyik birtokát el akarja adni, a mi rendszert a birtokos agóniája szokott lenni.

Becsületére kijelenti az első okra, hogy vagyoni viszonyai nem rosszabbodtak s minden tartozását becsületbelinek tekinti; a másodikra, hogy egyik birtokát nem azért akarja eladni, mert kell, hanem hogy ezzel jövedelmét gyarapítsa.

A levél eredetiben így hangzik:

Aus Ihren Brief von 14-ten Novemb. 1828. entnehme ich, dasz Sie, die von mir gewünschten 10/m fl. mir nicht leihen. Ich gestehe, daß ich nach mehrern Jahren, der größten Pünktlichkeit und Richtigkeit, die ich gegen Sie beobachtet, nicht vermutet habe, daß Sie mir eine solche Kleinigkeit abschlagen

würden, und sehe nur zu klar, «daß einer Fehlerhaften Zusammensetzung und Verfassung des Geldwesens in einem Lande» — weder durch die Ehre und Rechtlichkeit, noch durch das gut geordnete Vermögen eines einzelnen Bürgers abgeholfen werden könne. — —

So unerwartet und unangenehm übrigens mir Ihre abschlägige Antwort auch kam, und ich wohl glauben muß, daß Sie in keiner weitem Verbindung mit mir zu seyn wünschen, so will ich doch noch, bevor wir vielleicht auf immer scheiden sollten, Sie um eine Gefälligkeit bitten, die Ihnen nichts kosten wird, und die nichts anderes ist als ein «Offenes Wort» —

Ich kann nicht denken, daß Sie 10/m fl. nicht zu Ihrer Disposition hätten, zumal ich diese Summe theils erst im Jänner 1829 bedürfte, und glaube geradetzu «daß ich bey Ihnen keinen Credit mehr habe.»

Zwey Dinge können Ursache Ihres Mißtrauens seyn.

Erstens „Daß die meisten meiner Landsleute, und bei weitem Reichere und Vermögendere als ich, mit jedem Tag tiefer und tiefer im Abgrund sinken, und, daß geradetzu herausgesagt «Ein vorsichtiger Mann nicht gern mit einen Hungarn zu thun hat» —. Wenn Sie also für mich keine Ausnahme machen wollen — so finde ich's zwar schmerzlich aber nicht beleidigend, denn die Grundlage Ihrer Geschäfte muß die höchstmögliche Sicherheit seyn, und die kann ich Ihnen, — in meinen abderitischen Landes-Verhältnissen, — mit Allem mein Vermögen nicht geben. — nicht für einen Gulden; so gern ich wollte und auch könnte! Die ganze Sicherheit, die ich leisten kann, ist meine Ehre und meine Rechtlichkeit; Sie wurden aber schon von so vielen betrogen, dass ich es sehr natürlich finde, wenn Sie, — darf ich mich so ausdrücken — «meinem ehrlichen Gesicht nicht mehr trauen, als einem andern — zumal in jetziger Welt so eine Hypothek eine äußerst Schwache ist. — Dass Sie bis jetzt die Güte hatten, mir Ihr Vertrauen zu schenken, hielt ich immer rein für eine Gefälligkeit, und ein Compliment, das Sie meiner Persönlichkeit machten, — und werde dafür immer dankbar bleiben, so wie ich's auch stets hochzuachten wußte, und sehe das Beginnen Ihres Miß-

trauens als natürliche Folge, 'der vielen Wortbrüchigen unordentlichen Taugenichtse in meinem Lande, durch deren wachsende Zahl, am Ende auch der Mann von Wort und Ordnungsliebe leiden muss

Zweytens dass ich eine meiner Herrschaften zu verkaufen gedenke — was gewöhnlich das nach 'Hilfe Greifen, oder eigentlich die Agonie eines Gutsbesitzers zu seyn pflegt, — und was auch zu Ihrer Kenntniß gekommen seyn mag.

Ich gebe Ihnen aber mein Wort, *fürs Erste*, das weder meine Gesinnungen, noch meine Umstände sich in das Üblere gewendet haben — und ich jede Schuld gegen Sie, da sie auf keine mathematische Sicherheit gegründet ist, — als eine Ehrenschild betrachte; *fürs Zweyte*, daß ich allerdings eine Herrschaft verkaufen will, — aber nicht weil ich muß, sondern weil ich dadurch mein Vermögen zu steigern hoffe, indem ich glaube, dass es am Besten ist, — *Liegende und disponible Güter zu haben*. Übrigens ist die Wahrheit des gesagten, — an der Sie, wie ich hoffe nicht zweifeln werden, da ich mein Wort gab — aus dem ganz klar erwiesen, daß nicht ein Krentzer auf meinen Gütern intabulirt ist — und ich für die besagte Herrschaft im Fall eines Verkaufs weder Baar Geld noch Schulden Übernahme wünsche.

Ob nun Mangel an Vertrauen Ihren Brief dictirte, ob nicht, das bitte ich — daß Sie mir offen und rund sagen wollen! Auf jedem Fall, — werde ich Ihnen recht sehr danken, was Ihre Antwort auch immer enthalte.

Schenken Sie mir Ihr Vertrauen ferner, So wollen Sie die Güte haben den Herrn Broemberg, gegen dessen Quittung, viertausendeinhundertneunzigfünf Gulden in Conv. Münz zu zahlen, oder ihm zu wissen geben, wen Sie sie bezahlen wollen, — diese Summe aber auf meine Rechnung zu stellen, die ich von heute an in 6 Monaten, ganz sicher ausgleichen werde, wofür ich Ihnen mein Wort gebe.

Sollten Sie indeß mit Ihrem Vertrauen mich ferners nicht beschenken, so beehren Sie mich mit offener Sprache, damit ich mich jetzt und in der Zukunft darnach richten könne.

Indem ich Ihre gütige Antwort gewärtige, ergreife ich

diese Gelegenheit, Sie meiner aufrichtigen Hochachtung zu versichern und für alle Gefälligkeiten die Sie bis jetzt für mich hatten Ihnen recht sehr zu danken.

Pest 20-ten.

Arnstein e levélre azonnal teljesítette Széchenyi kérését, bocsánatot kért a félreértésért és az összeget azonnal kifizette. A dolog el volt intézve, de Széchenyi levonta az esetből a tanulságot, s mint jószágigazgatójának írja (nov. 20) «magyon örül, hogy ez történt vele. Mily pompás anyag ez a könyvéhez!» Valóban fel is jegyezte a *Belső Csend Alapjai* cz. füzet 9. lapjára így: Arnsteins Geschichte s melléje e számot írta: 2. S tényleg így lett a *Hitel* e fejezete: A magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene.

Ez az eset állapította meg a mű végleges címét is. 1829 decz. 14-én, a mikor Naplójába feljegyzi, hogy e napon kezdte meg művét, írja le először a címet: «A *Hitelről*.»

Deczember 25-én már ezt írja művéről jószágigazgatójának: «Ich arbeite an einem neuen Buch a *Hitelről*. — Alle Materialien sind gesammelt und zum Theil auch geordnet, die Dedication, das Elő Szó, Bévezetés, Néhány a Tárgyat meg előző Gondolatok, Mért szegényebb a magyar Birtokos, mint néki birtokához képest lenni kellene — sind quasi fertig. Sie denken nicht wie ich mich nach Ihnen sehne. Döbrönteí feilt daran, aber nur an die Wörter, an denen mir am wenigsten gelegen ist. Ich habe auch viel Andere Geschäfte und denke vor 2, 3 Monaten nicht fertig zu werden.»

1829 legelejéről azt írja: «Mein kleines Werk gehet vorwärts — nur daß ich die Nächte zu Hilf nehmen muß»; jan. 21-én: «A hitelről való munkának szinte fele kész»; febr. 21-én pedig: «A Hitelről való Munka megyen elő, — de egyéb foglalatosságaim miatt lassan — még is nagyobb részét vagy az egészet el viszem magammal Czenkre. Ön meg lessz elégedve vele.»

Naplójában ellenben így ír művéről febr. 23-án: «Schrieb an dem Hitel — Wie schwach und confus wird das ganze Buch ausfallen.»

Az egyes szakaszok elkészültével odaadja művét Döbrenteinek, Helmecczinek, Kisfaludynak, majd pedig beadja a

censornak is, Drescher Antalnak, mert a censura véleményét is meg akarta tudni. Márcz. 3-án már tudja, mert ezt jegyzi fel: Den Censor D . . . als einen aufgeklärten und rechtschaffenen Mann gefunden. Er «Das 'Hitelről' wird ein großes Aufsehen machen — man wird sie steinigen, aber es wird nützen — ich komme um mein Brod — ich schreibe es aber unter.» Mint *Naplójának* több helye bizonyítja (márcz. 4., 5., jún. 21., 22., 23.), szorgalmasan dolgozott művén s július végén el is készült vele, de meg kell jegyezni, hogy ez nem volt végleges elkészülése, mert később egy részt (Bérekesztés) a műbe még betoldott. A jegyzetek mellé írt számokból ítélve, Széchenyi a művet eleinte 7 szakaszra tervezte az ajánlason kívül, 1. Néhány, a Tárgyat meg előző Észrevételek. 2. Mért szegényebb a magyar Birtokos, mint néki birtokához képest lenni kellene. 3. Mért nem bírja magát a Magyar olly jól, mint környülményei megengednék? 4. Mért nem viheti mezzeit a jó Gazda legmagasabb virágzásra? 5. Magyar Országnak kereskedése nincs. 6. Mit kell tenni (vagy: S hát változás szükséges, de Min kell kezdeni?) 7. Bérekesztés.

De alig dolgozott fel két szakaszt, mindenesetre 1828 decz. 25-ike előtt, az Ajánlás és a Néhány tárgyat megelőző észrevétel közé két új szakaszt iktatott belé: az Előszót és a Bévétetést. E 9 szakaszból állott a munka 1829 július elején, a mikor Széchenyi németországi útjára indult. Hazaérkezése után okt. 14-én ismét dolgozik művén, *Naplója* szerint «mit Beharrlichkeit an dem Hitel gearbeitet — c'est à dire angefangen.» Ezt azonban úgy kell érteni, hogy egy új szakasz írásához fogott. Dolgozik nov. 8-án is¹ Sopronban, december 1-én azonban azt írja, hogy könyve a porban hever, nem képes elhatározni magát arra, hogy kiadja vagy legalább egyhamar kiadja. Ugyane leveléből megtudjuk, miben állott jószágigazgatója segítsége, mert levele végén megköszöni küldeményét: «a magyar nyelv iránt tett velős észrevételeit, de megjegyzi itt is, hogy most nincs szüksége rá, mert munkáját 5, 6 hónap előtt nem fogja redigálni.» Mégis *Naplója* szerint alig 6 nap múlva, tehát december 7-én műve már a nyomdába került. Decz. 21-én ismét azt írja,

¹ Arbeitete mit (Liebenberg) an Hitel

hogy művét befejezte. Hazaérkezése után ugyanis még egy szakaszt dolgozott ki, a Bérekesztést s ez utolsó előttinek került, míg az utolsót, a régi Bérekesztést Végszónak nevezte el. A Bérekesztésen azonban — a kézirat és a kinyomtatott mű között levő eltérésből ítélve — utólag javított, innen van, hogy Naplójában még 1830 jan. 6-án is azt írja: «viel gearbeitet an dem Hitel» s 11-én ismét ezt: «Hitel beendiget!» A pótlást, a Bérekesztést a censura jan. 14-én revideálta át, mialatt Széchenyi már szorgalmasan dolgozott a correcturán.

A mű nyomása, feljegyzése szerint, 1830 január 27-én készült el s 31-én már 20 példányt kapott kézhez.

A kinyomtatott művet a kézirattal egybehasonlítva, az Ajánlásról kell megemlékezniem.

A Gedanken II. jelzésű ív bizonyossága szerint az ajánlás Louisenak szól. Louise néven gr. Zichy Károlynét kell értenünk. Ismeretes, hogy Széchenyi szenvedélyes szerelemre gyulladt gr. Zichy Károlyné iránt már 1824-ben s ennek a szerelemnek a hatása alatt tett fogadalmat, hogy életét hazájának és honfitársainak szenteli. E szerehmeért eleinte sok szemrehányást kellett hallania több ismerőstől; azt is szemére hányták, hogy compromittálja szerelme tárgyát és a családot. Ennek hatása alatt Naplójában egy ideig L-betűvel jelzi, ha ír róla. Ismételten így ír 1828-ban szerelméről (aug. 8.): «Aufhören will ich also von allen weiteren Jeremiaden, Lamentationen und mich unglücklich fühlen. Ein edler Stolz belebe mich (3 sor törlés). Hingegen soll jeder Schritt meiner irdischen Reise, jede Minute meines Lebens, der erhabensten, der uneigennützigsten, der reinsten Liebe, die je ein Mann für ein Weib gefühlt hat, gewidmet seyn. Ihr Herz. Ihre Achtung zu erlangen mein einziger Zweck, mein einziges Ziel! Verbannt sei demnach alle Schwäche.» 1829 márcz. 10-én, miközben legszorgalmasabban dolgozik művén így ír hozzá: «Wie soll ich die Leute bewegen 'Geld zu geben, ihre Kinder besser Erziehen zu lassen — zu reisen, zu lesen, selbst besser werden & Wie? Durch Überredung — ich muß alle Waffen die mir Gott in die Hand gab, gebrauchen, ich muß zum Guten führen. Wie kann ich aber das, wenn Sie, deren Blick mein Blut erstarren machen kann — irre werden?»

Neki szólt az Ajánlás, melynek címe eleinte ez volt : Honunk nemes lelkű Szépeinek. Itt használta az első kidolgozásban ezt a kihagyott részletet : «A Ti szemeitek tiszta Azur forrásából issza az Ifju a mennyei boldogság mély sejdítését és a felemeltebb érzés lángjára gyulását . . . A Ti felrepedező rózsá ajkaitok áldást terjesztenek a Vénség nyomoraira.» E szavakkal fejezte ki azt a hatást és érzést, a melyet a gr. Zichy Károlyné iránti szerelme váltott ki benne. Neki szólt az ajánlás, de nem írhatta egyenesen hozzá. Honunk szebb lelkű asszonyaihoz intézte tehát, nehogy ismét elítéljék s szerelmére is homályt vessen.

Ez a *Hitel* cz. munka története.

VISZOTA GYULA.

ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA.

(Lobkovitz Poppel Éva.)

Második közlemény.²

II.

A XVI. és a XVII. században nem a Batthyányak voltak Magyarország leghatalmasabb birtokosai. Akadtak náluk jóval gazdagabb családok is. De a Batthyányak udvara hírré és jó névre még is az első volt hazánkban. Lengyel, ausztriai, horvát stb. főurak küldték oda fiaikat és lányukat ; mert tudták, hogy jobb iskolába nem is küldhetik őket. A mi nemes ifjaink is vágyva vágytak oda ; mert a ki a Batthyányak czipóján nevedezett, az előtt nyitva állt az út mindenfelé. Ezernyi bizalmas levél és írott emlék hirdeti mindezt ! Csak például említjük, hogy Csáky László a többi között így írt Batthyány Ádám népes udvaráról : «Az kegyelmed böcsületes udvarában, ki mostan közönségesen emberségünk s vitézségünk iskolájának tartatik, kívánczozik szolgálni és tanulni ez levelem megadó ifjú legény : Szelényi Pál uram, böcsületes nagy főember».²

Nem a Batthyányak hatalma és vagyona csalja oda az ifjakat és a lányokat, hanem a jó híre s tekintélye. Mindenki oda igyekezett, a hol legtöbbet lehetett látni és tanulni. S ezen a téren a Batthyányakkal egyetlen főurunk sem versenyezhetett. Nem csoda tehát, hogy a Batthyány-udvar népszerűsége a fejedelmek udvarával is vetekedhetett. Hiszen Batthyány Ádám udvaráról tudjuk, hogy ezer lélek élt benne. Nagy gonddal

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 476. számában.

² 1654. márcz. 12. (Körm. ltr. Missiles) Nádasdy Pálné írja ugyanczen udvarról 1637. júl. 28-án : «Hallván az kegyelmed böcsületes udvarának jó hírrel, névvel tündöklő állapotját, (Kassay Márton) kére azon engemet, hogy kegyelmednek írnék mellette.» etc,

s rengeteg kiadással járt az ilyen udvartartás, de itthon ez adta meg a családnak a tekintélyt s a befolyást. Nem a kifejtett fény és pompa után ítélték az emberek, hanem azt nézték, hány ifjú és lány nevededik ott, hány szolgáló vitéz talál ott kenyeret. S ez a szolgáló udvarnép, ez a hatalmas család volt a XVI. és XVII. századi főuraink javarészenek a büszkesége. Az indító okot, a mi a főurainkat ilyen népes udvartartásra vezette, nevezhetjük önzésnek, hiúságnak vagy akármű másnak. Ez teljesen mellékes. A fő dolog az eredmény. Ez pedig abban nyilvánult, hogy jó esemő nemzeti szellemű és magyarosító iskolánk támadt az udvartartásokban, a hol nemzetünk vezető eleme nyert hagyományokon alapuló, hazafias képzést és nevelést. Azaz, hogy a főúri vagyon nagy része a nemzet-fentartó elem oktatására és nevelésére költ el.

Ha mai szemmel nézzük főuraink régi udvartartását, egyszerűnek és szegényesnek találjuk ugyan, de egyúttal előkelőnek és nemesnek. A nemzeti hagyományokon alapuló patriarchalis magyar életnek tűzhelye volt az, hol nemesak ismeretét, hanem hazafias gondolkozást, illetet és tisztességet tanult mindenki. Mesterek is oktatták ugyan ott az ifjúságot, de igazában a várúr egyénisége és példás családi élete volt a legfőbb iskola. Ebből táplálkozott az ifjúság; ez volt reá a legnagyobb hatással. Az udvari élet hatása, az udvari nevelés ereje és sikere mindig azon fordult meg, minő életet folytat maga a gazda. A Batthyány család nagy alakjai e tekintetben csakugyan például szolgálhattak. S a milyenek ők voltak, olyannak találjuk udvartartásukat is. Magyarország legjobb s legnépesebb magyarosító iskolája volt az, a magyar-horvát testvéri viszony ápoló dajkája, a hazafias szellem terjesztője.¹ Nem esoda tehát, hogy a magyar udvari élet legszebb

¹ A horvát főurak elsősorban azért küldték gyermekeiket a Batthyányak udvarába, hogy ott magyarul tanuljanak. A szigetvári hős például egyszerre három lányát küldi oda. «Oktassátok — írja ez alkalommal — és tanítsátok őket, hogy az anyjok nyomát kövessék és annak jó hírét-nevét viseljék.» (1561. okt. 2.) Zrínyi György írja 1573. decz. 3-án Batthyány Boldizsárnak: «Ozoli tisztartom: Zeblyth György könyörgött énnekem, hogy ezt az ifjút te kegyelmed udvarába szerezzem és kegyelmednek ajánlanám, hogy te kegyelmednek szolgálja és tanulna magyar nyelvet.» (Körm. ltr. Missiles.)

emlékeit itt találjuk! Az udvari és a családi élet e vonzó emlékei nemcsak a magyarság belső életére vetnek megkapó világosságot, hanem föltárják a titkos erőt is, melynek fennmaradásunkat s a létért való küzdelmeinkben a sikert köszönhetjük. A nemesebb értelemben vett főúri udvarnak ugyanis nemcsak a maga udvarnépére volt hatása, hanem a köz-szellemre is. A vagyonosok és a törekvések közössége az udvar népet egylelkűvé formálta. Az udvar minden tagja családtag volt s a nemzeti élet ugyanazon forrásából táplálkozott. Azonban mikor az ifjak és lányok kikerültek az életbe, az igazi magyar élet és gondolkodás hagyományait vitték magukkal mindenfelé. És imígyen élt tovább, sőt terjedt a nemzetfentartó osztályban a hamisítatlan magyar szellem.¹

A magyar főúri udvartartások — e nagy nemzeti iskolák — II. Rákóczi Ferencz küzdelmei után megszűnnek. A főúri jövedelmek addig a szolgáló rend tartására és az ifjúság nevelésére szolgáltak. Azontúl azonban a főurak magukra költik a jövedelmüket — még pedig külföldön. Hogy ez a körülmény nagy változást idézett elő nemzeti életünkben, senki sem tagadhatja. Hiszen a hazai udvartartások megszűntével kezdődik a nemzeti élet és a nemzeti irodalom rohamos hanyatlása. Még a jobbágyság sorsa is akkor fordul rosszabbra, mikor az urak már nem élnek köztük s nem törődnek a sorsukkal.

A mi változáson a főurak élete átesett, azon a Batthyányak udvartartása is átment. A XVIII. században már őket is a bécsi udvar körében és külföldön találjuk. Gömvedeznek a sok czím és méltóság alatt; nagy fényt és pompát fejtenek ki — de arról egészen megfeledkeztek, hogy egykoron újbári, rohonezi, körmendi, dobrai stb. váraik a magyar ifjúság nevelő iskolája

¹ Tudjuk, hogy Széchy Margit kitagadta a leányát, azért egy cseh főúrhoz ment nőül. Mikor Batthyány Ádám német leányt akart elvenni, nővérei minden követ megmozdítottak, hogy ezt megakadályozzák. Batthyány Magdolna írta például neki: «Magyart s jó nemzetből valót vegyen kegyelmed, ha szegény és árva is, de erkölcsös legyen. Tekintse két házasuló fiát és férjhezadó szép hajadon leányait. Ne gyalázzon meg nagyságod mindnyájunkat... Az Istennek vére hullásáért kérem kegyelmedet, ne gyalázza meg jámbor, istenes, idvezült feleségét, maga böcsületit, öreg úri állapotját. Inkább jobbágnya jó erkölcsű leányát vegye el stb. — Ime ilyen szellem uralkodott akkor még főúri családainkban!

volt, hol nem ritkán ezernél több ember élt a kenyérükön. Megfeledeztek arról is, hogy elődeik a magyar üggyől soha el nem idegenedtek; a magyar irodalmat támogatni soha meg nem szüntek . . .

A XVI. század egyik legnagyobb magyarjának mi Batthyány Boldizsárt tartjuk. Nem ismeretlen a neve. Évkönyveink kitűnő hadvezérnek mondják őt, a ki saját magyar hadinépével fényes győzelmet aratott a törökökön Kanizsa mellett, aztán Gobornokon meg Kaczorlakon. E véres csatákon kívül kisebb ütközetekben is megmutatta hadratermettségét és hadi jártasságát. A király is méltányolta e nemű érdemeit s Enyinghi Török Ferencz helyett őt bízta meg a dunántúli generálisság vezetésével.¹ Az egykorú krónikások csak a haditétren szerzett érdemeit magasztalják. Pedig Batthyány Boldizsár más téren is nagynak mutatta magát. S ha egykoron minden dolga napfényre kerül, a legjobbbaik között fogjuk őt emlegetni.

Ifjú korában a bécsi és a franczia királyi udvarokban tanult. Az olasz egyetemeken is megfordult. Sok nyelvet beszélt s több idegen nyelven könnyedséggel írogatott. A tudománynak nemcsak lelkes macenása, hanem buzgó művelője is volt. Hatalmas levelezést folytat a külföldi tudósokkal és a hazai írókkal. Könyveket adat ki, festőket, szobrászokat hozat udvarába.² A külföldi könyvkereskedők évről-évre szállítgatják neki az időközben megjelent munkákat. Ki himné, hogy egy hadvezér ilyesmikben találhatja örömét?

A külföldi tudósokkal való érintkezés és levelezés azt eredményezte, hogy ő is az új hithez csatlakozott. Ezen a téren is megelőzte dunántúli főurainkat. Csodálója volt Luther Mártonnak s ha nem is közvetlenül, de érintkezett Luther fiával is, a tudós Pistalocius és Corvinus közvetítésével.

¹ Batthyány ekkor még egészen fiatal ember volt (23 éves!) Török Ferencz generális Terebesről 1568. Szent György napján írja: «Im értem ezt is, hogy Batthyány uram az én tisztem gondviselését fölvette az én szolgálatomért. Ő felsége is reá bízta. Két ha Isten ő szent felsége el nem hagy, bizony meg szolgálók ő kegyelmének.» (Körm. ltr. Missiles.)

² Hans Michl Stahl grazi szobrász (Pildhauer) márványba faragott neki különféle dolgot. (Levele Batthyány Boldizsárhoz 1581. máj. 4. Graz. Körm. ltr. Missiles.)

Tudjuk, hogy meleg barátság fűzte őt a világhírű botanikushoz: Clusiushoz. Ő volt a Beythe-család patronusa, a Martonfalvyak támogatója, Istvánffy Miklósunknak jó barátja. Batthyány Boldizsárnak köszönhetjük, hogy a pannoniai flora már a XVI. században belekerült a világirodalomba. Ő festeti Clusius munkájához a magyar gombákat; ő nézi át megjelenése előtt Beythe füves könyvét. Mint szenvedélyes botanikus, kertjeiben meghonosítja a legritkább virágokat és veteményeket. Ebben is Clusius a segítő társa. Török rabjai segítségével még a szultán kertjeiből is szerez virágokat. Az osztrák főurak aztán tőle kéregetnek tulipán-, jáczint- és nárczis-hagymákat.

Már az eddig mondottakból is kitűnik, hogy Batthyány Boldizsár nem volt egyoldalú ember. Szerette s művelte mindazt, a mit szépnek és hasznosnak talált. Nagy kedvelője volt a zenének és az éneknek. Török muzsikásait, lantosait, énekeseit Zrínyi György is magasztalja. Az első magyar zene-automata készítőnek: Burján mesternek is ő volt a maecenása.¹ A külföldi költők kéziratban küldözgetik neki legújabb verseiket s az ő kedvéért még Istvánffy Miklós is ír verseket. S Batthyány Boldizsár viszonzásul hárfát és fületülét küld neki; azaz olyan dolgot, a mi akkor a magyar embernek igen kedves volt.

Jól ismerte Balassa Bálintunkat is. Mivel a költő Batthyánnak rokona volt, s mivel abban az időben a Batthyányak udvarát a legelső iskolának tartották, nagyon valószínűnek látszik, hogy a művelt Balassa János ebbe a nagyhírű protestáns udvarba küldötte fiát, hogy ott lásson, halljon és tanuljon. A kor szokása szerint minden valamirevaló nemestől megkívták, hogy idegen udvarokban is apródoskodjék. Ez alól az általános szokás alól Balassa János sem vonhatta ki magát. S ha csakugyan a Batthyányak udvarába küldötte serdülő fiát, akkor sok mindent megértünk, a mi Balassa Bálint életében idáig megfejtetetlennek látszik. Költők, tudósok, írók, művészek forgolódtak Batthyány Boldizsár udvarában. A gazda arról volt ismeretes, hogy a legkitűnőbb énekesek és muzsikások az ő udvarában élnek. A vers-szerzők is szívesen látott vendégek

¹ Burján maga írja Batthyány Boldizsárról: «summum musicæ artis esse fautorem.» [Körm. ltr. Missiles. 1574. januar 20. Körmöcz.]

voltak ottan.¹ Ha valahol, úgy itt fejlődhetett ki Balassa Bálint költői tehetsége; itt kedvelhette meg a vitézi életet is.

Nem pusztá föltevés az, hogy a költő a Batthyányak udvarában apródoskodott! Balassa Bálint ugyanis többször és világosan írja, hogy ő szolgált Batthyány Boldizsárnak. E mellett régi jóakaró urának nevezi őt s legnagyobb bajában hozzá fordul támogatásért.²

Ez a szolgálat csakis fiatal korában történhetett, mert később már elváltak utaik. A XVI. században nálunk dívó familiaris rendszer bizonyos megszokott formákat teremtett az érintkezés és a levelezés terén. S Balassa levele a szolgálatot illetőleg teljesen megfelel e formáknak. Tehát nem alap nélkül következtethetjük, hogy Balassa fiatal korában szolgált Batthyány udvarában. Még pedig becsületesen szolgált, mert Batthyány Boldizsár állandó érdeklődéssel kíséri a fiatal Balassát első kísérleteiben. Ő tudja meg először, mi történt vele 1575-ben, mikor Hagymássy szétverte csapatát s őt magát fogva Kővár-ra vitte. Neki írja meg Istvánffy, további tudakozására, hogy Hagymássy az elfogott Balassa Bálintot megbotozta.³

Balassa Bálint sem feledkezett meg egykori jóakaró uráról. Mikor házassági pöre folyt, Batthyány Boldizsárhoz, mint régi jóakaró urához fordul támaszért (1585.), s tudományos értekezéssel felérő levélben fejti ki neki ügye állását. E levele végén olvashatjuk a szép és önérzetes nyilatkozatát: «Nemzettel, emberséggel és egyébbel, olyat kit gonosz szerencse embertől el nem vettett, alábbvalónak magamat egyik Dobónál sem vallom, értékkel kisebblnek nem mondom»!⁴

¹ A Batthyányak szép éneke a XVI. századból, hazánk pusztulásáról, ma is megvan a családi levéltárban több más verssel egyetemben.

² Balassa Bálint 1585. febr. 11-én kelt levelében írja a többi között Batthyánynak: «Engemet, se az nagyságodhoz való observantiamat, se szolgálatomat bár ne nézze nagyságod, hanem tekintse az ország szabadságát... Én szolgáltam előbb azoknál (t. i. a Dobóéknál) nagyságodnak... Könyörgök azért nagyságodnak, mint jóakaró nagyságos uramnak» etc. (Körm. ltr. Missiles.)

³ U. o. Istvánffy Miklós levele 1575. július 12. és július 25. (cum semel virgis cesum bene tractavit etc.)

⁴ U. o. 1585. febr. 11. «Ha tudnám — írja Balassa — hogy nagyságod ex multitudinis opinione vélné az igazságot, az pusztá opinio szerint ítélne

Az írókkal való levelezés meg az állandó tudományos foglalkozás és elmélyedés eredményezte, hogy Batthyány Boldizsár egész életén át szerfölött komoly volt. Az enyelgés, a mulatozás és az élet apróbb vidámságai iránt alig volt érzéke. A könyvei nagyobb örömet szereztek neki minden más mulatságnál.

Családi élete boldog és vonzó volt. A szigetvári hősnek a leányát, Zrinyi Doriczát vette nőül.¹ Édes apja (Batthyány Kristóf) minden követ megmozdított, hogy a házasságot megakadályozza, de kárba vesztett minden fáradsága. Batthyány Boldizsár kedvelte és tisztelte Zrinyi Miklóst s szerette a lányát. A házasság tehát megtörtént, bár Batthyány Kristóf atyai átkával fenyegette a fiát. Még ebben az esztendőben (1566.) történt Szigetvár elveszése. S Zrinyi Miklósunknak fejét Batthyány Boldizsár könnyezve vitte temető helyére: a Szent Ilonáról nevezett monostorba.

Bár Batthyány Boldizsár a protestáns vallásnak volt a híve, a más vallásúak iránt a legnagyobb türelmességet tanúsította. Meleg barátság fűzte őt a katolikus püspökökhöz s nem egyik édes fiának írja őt leveleiben. Csak a győri püspök tett kísérletet, hogy őt visszatérítse a katholikus vallásra. Alkalmul erre azt a szomorú időt választotta, mikor Batthyány Boldizsárnak egyszerre három kedves gyermeke meghalt. Ekkor írta volt a püspök neki: «Esmérd meg immár Istenedet és hadd el az gonosz hitet, kin indultál és kire gonosz, egvebűnen elfutott és mindeneknél utálatos emberek tanítottak... Amaz gonosz Pistalociust hadd el az Istenért».²

Batthyány nem hajlott az eféle szóra. Maradt, a ki volt.

méltónak az büntetésre, én ez levelet nagyságodnak nem írnám; mert tudom, hogy mostan csak én vagyok az kösség csudája házasságom miatt Magyarországon. De miért hogy tudom az nagyságod böles és értelmes erkölcsét s tudom azt is, mennél tudósb és nehezebb az dolog, de annál inkább akarja annak okát nagyságod megérteni és ahhoz képest bizvást az igazságban s az nagyságod értelmes voltában, úgy írom az dolgot meg nagyságodnak.»

¹ Zrinyi Doricza nővére, Ilona, másodízben Balassa Istvánhoz ment nőül.

² 1575. május 8. Körm. ltr. Missiles. Pistalocius híres orvos és jeles humanista volt. A magyar főurak udvarában gyakran találkozunk a népszerű emberrel. Batthyány állandóan levelezett vele.

Különben is édesanyja, a kit mód nélkül szeretett, folyton arra nógatta őt, hogy jó prédikátorokat tartson udvaraiban. «Adja Isten — írja az anyja — hogy jó prédikátorok volna; akkor az én fiam még én fiam volna! Most nem tudom kié? Semmi jó ott nincsen, hol az Istennek igéje hirdetője és hallgatója nincsen».¹

Mindaz, a mit idáig mondtunk, azt bizonyítja, hogy Batthyány Boldizsár talpig ember volt. Az ő példás élete és nemes gondolkozása hatással volt nagy és népes udvarára is. Sok és jeles ifjú nevededett itten. S kevés főúri udvarnak volt olyan jó híre, mint Batthyány Boldizsárénak.

S mégsem ezek a dolgok azok, a melyek őt közelebb hozzák a magyar szívhez. Büszke magyarsága, törhetetlen magyar érzése az, a mi minket leginkább megkap. Köztünk él állandóan; minden tette, minden gondolata a fogvaték magyarságnak szólt. Kerüli az udvari köröket,² de ha ott kell lennie, himezés-hámozás nélkül megmondja az igazat s ugyancsak sikraszáll a magyar szabadságért.³

Az 1587. évben, a kaczorlaki győzelem után, őfelsége Braun Rézmán főkapitányt küldé Batthyányhoz, hogy a zsákmányból török lovakat vásároljon neki. Braun Lindváról jelenti őfelségének, hogy aligha lesz valami a vásárból. Batthyány ugyanis nem szenvedheti a németet s vele szóba sem áll.⁴

Ilyenformát jelentett róla Bécsbe Kiehnann kanizsai

¹ U. o. 1568. Batthyány Kristófné Erzsébet asszony levele fiához, Boldizsárhoz.

² Batthyány Ferenczné írja neki ez ügyben: «Bizony én az udvarban is hallottam, hogy kegyelmed nem örömet marad az udvarnál! Mikor ott fent vagyon is, hamar elkövetkezik és haza siet. Ebből embert hamar megjegyeznek. Kegyelmedhöz való anyai szerelmemből írom ezt. Nem akarom, hogy azt mondanák, hogy az Batthyány urak csak otthon ülnek. Jobb lenne, ha maga forgódna mind Ő felsége előtt s mind az ország előtt; mert a jelen való személyre sokkal nagyobb tekintet vagyon, hogy nem mint az szolgára.» (Körm. ltr. Missiles, 1567.)

³ Zrinyi György írja 1570. július 10-én Batthyány Boldizsárnak: «Jól mivelte kegyelmed, hogy ez szegény megnyomorodott ország szabadságáért szólt kegyelmed.» (U. o.)

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1587. szept. 12: «Ich findt den Buthiani so übel genaigt gen den Teutschen, mit allein nieders, sonder auch hohes Standts, dass ich nicht glaubt hett» etc.

főkapitány és Poppendorf is. Az 1578. évben ugyanis Batthyány és Nádasdy Ferencz a maguk magyar hadával a török ellen indultak. Kielmann és Poppendorf találkozáskor velök, felszólították, hogy a Zalától a Muráig vágassák ki az erdőket: csináltassanak gyepűt, hogy a török át ne jöhessen. Batthyány úgy félvállról felel a német uraknak: ők nem favágók, s nem is azért jöttek, hogy gyepűt csináljanak. A török ellen akarnak harcolni és Segesd ellen indulnak. Stayerország védelmével nem törődnek. A steier rendek soha egy embert sem adtak nekik, tehát védjék maguk a határaikat. Batthyány e szavára Kielmann előmutatta Ernő főherczeg rendeletét, mely meghagyja a gyepű (bevágás) készítését. Batthyány csak úgy félvállról ennyit felelt az ámuló Kielmannnak: «A főherczeg őfensége írhat a mit akar, de én keveset törődöm véle. Nekem őfensége nem parancsolhat; mert én szabad úr vagyok».¹

Batthyány nyílt szókimondása, magyari érzése felkavarta a német urak gyomrát. Súgtak-búgtak ellene igazat és hamisat. Végre is az udvar Bécsbe hívatta őt. Salm gróf azonban titokban értesítette őt, hogy a világért ne jöjjön Bécsbe, mert el akarják őt fogni. Batthyány maga is tudván, hogy nem jó szándékkal hívogatják őt, otthon maradt. A várában, hű katonái között aztán nem is merték őt bántani. Így került el azt a sorsot, melyre, Balassa János és Dobó jutott.²

Batthyány Boldizsár a gyalogságon kívül állandóan ötszáz lovast tartott a hazája védelmére. Áldozott más téren is és küzdött fényes eredménnyel a török ellen. De azért Rudolf kormánya kész volt őt tömlöczre vetni, csak azért, mert szókimondó magyar volt! Szomorú korszak ez, mikor még legérdemesebb embereinknek is mondhatatlan méltánytalanságot és üldözést kellett tűrniök; mikor az ország jogait és szabad-

¹ U. o. «Posse serenissimum archiducem scribere, quidquid vellet! Se parum id curare. Serenitatem nullum in ipsum habere imperium» etc.

² Ez idő óta került az udvart Batthyány. Forgách Simon 1587-ben szép levélben kérte őt, béküljön ki az udvarral, mert Ő főlsége haragjának az utódai vallják kárát. «Nyomorult állapotunkról — úgymond — örömet írnék kegyelmednek, de honnét kellene kezdenem az írásomat? Még csak az levélbe se férne, hanem hogy könyv kellene hozzá, kiket kegyelmed is tudom, jól ért.» (Körm. ltr. Missilles.)

ságait lábbal tiporhatták a császári tanácsosok. Katonáinkat nem fizették, de az ország jövedelmével ők rendelkeztek. «Más grammatikát vettek elő az juristák — írja Batthyány Boldizsár. — Bizony azkik az dolgot sillabizálják, az mi jó hírünket nevünket irigylük, azért állottak által ez dologba. De akármit mondjának, sem atyjok, sem az ősök, sem úmagok három béget egy esztendőbe egy fejedelemnek nem adtak... Az én hitemre az indignitas rei nagyobbban moveál engem, mint az hitvány pénz; mert az ő pénzök nélkül is eltart engemet az én Istenem».¹

Nagyjainknak és jobbjaainknak a levelei ez időben majdnem kivétel nélkül úgy hangzanak, mint Batthyány Boldizsáré. A hazafiúi aggodalom mindnyájukat elfogta s egymást biztatva keresik a kivezető utat. Érdekes megemlítenünk, hogy a császári tanácsosok Illésházy Istvánt már ebben az időben királysértéssel vádolták. Illésházy Pálffy Miklóshoz intézett levelében tagadja a sértést; ő — úgymond — csak ezt mondotta a feljelentők előtt: «Ím látjátok az ország mint veszett el és mint romol naponkint. Ha gondot viselnének reá Isten után, még sokáig eltartana az ország. Mely hitvány gondviselésben legyen mind az jövedelem dolga s mind az ótalom, látjuk. Azért törekedjenek őfelségénél, az országnál is, hogy maradhatnánk meg hazánkban».²

Amint ismeretes, püspökeink jó részét a protestánsok ellen uszították s így sikerült őket a császári politikának megnyerni. De nem mindegyikük állott kötélnek. A kalocsai érsek például a protestáns Batthyány Boldizsárt és Nádasdy Ferenczet, meg a katolikus Pálffy Miklóst kéri, hogy jőjjenek egybe s tanácskozzanak együtt szegény hazánk megmaradása dolgában.³

¹ Batthyány levele Pálffy Miklóshoz 1589. ápril 7. (Pálffy család senior levélt.)

² U. o. 1589. január 26. Grub.

³ U. o. 1585. nov. 5. Bécs: «Per Dei gratiam — írja — sine fructu colloquium nostrum non abiret». Még Telegdy Miklós is imígyen ír Pálffy-nak: «Csak azt írhatom kegyelmednek, hogy mi szegény magyarok igen ostromoztatunk Istentől bűnünk szerint. Immár miért, hogy locumtenens megholt, egész hazánkban csak egy bíró vagyon: Istvánffy. Wæ nobis, quia peccavimus.» (U. o. 1586. febr. 8. Nagyszombat.)

A legbuzgóbb katolikus főurak közt is többen akadtak, a kiket nem tudtak rávenni a protestánsok üldözésére. A pécsi püspök például szemrehányással illeti a hős Pálffy Miklóst, a miért a protestáns papjait nemcsak hogy nem üldözi, de még támogatja is — sok léleknek a veszedelmére. Kérve kéri tehát őt, hogy űzze el birtokáról a protestáns papokat.¹

Az általános zűrzavar, a gyűlölet politikája, a nemzet legjobbjainak mellőzése nem tartá vissza főpapjainkat attól, hogy még e szerencsétlen időszakban is a vallási gyűlölködés magvait hintegessék s a vallási üldözést megkezdjék. S teszik ezt abban az időben, mikor még a német Gabelmann szerint is a «contemptus Germanorum erga Hungaros» irányít Magyarországon mindent. Mikor — a mint a hős Forgách Simon írja — a császári tanácsosok merő gyűlöletből inkább mindent veszni hagytak, mint hogy magyarral is közöljenek valamit.

A viszonyokat nagyon jól ismerő Forgách Simon írta ez alkalommal Batthyány Boldizsárnak: «Magyarországnak mire jutott dolga az idegen tanács és idegen administratio miatt, látja mind ez világ! Látják ők magok is; de lám az pravus affectusok tisztán megvakította őket. Bizony uram, úgy vagyon, mint kegyelmed írja, hogy videtur impendere az utolsó veszedelem. De az Úristen, azki eddig is miraculose sola sua divina providentia tartott meg bennünket, ezen hitván reánk való gondviseléssel azon jó Isten megtarthatja ezután is az kevés reliquiát, azmint az proféta is mondja: loquens disraptus est, nos autem liberati sumus».²

Vezetőembereink többször összegyűltek, hogy tanácskozzanak s ha lehet, megállítsák az általános hanyatlást. A veszedelemből kivezető utat azonban nem sikerült találniok. «Ennek remediumát — írja Forgách Simon — csak az egy Isten találhatja; mert magunkba sem erő, sem okosság oly nincsen, kívül eleit vehetnénk, hanem amaz szent ember mondásaként in silentio et spe erit fortitudo nostra».³

¹ Qui lingua mordaci fidei Romanam blasfemant non solum ex suis bonis non ejiciat, sed etiam foveat aut saltem cum multarum animarum dispendio isthic esse sinat» (U. o. 1583. aug. 6.)

² Körm ltr. Missiles, 1588. ápril 11-én.

³ U. o. Batthyány Boldizsárhoz 1587. június 26. — Hely hangú és

Nagy szerencse volt az országra, hogy e nehéz időkben nemzetünknek igazán kitűnő vezetői voltak. Nádasdy Ferencz, Zrinyi György, Batthyány Boldizsár, Illésházy István, Pálffy Miklós stb. mind oly nevek, melyek nemzeti életünkben örök emlékként ragyognak. Szerencsétlenségünk csak az volt, hogy e nagy embereink időnek előtte akkor hálnak meg, mikor rájuk legnagyobb szükség volt. A sorozatot Batthyány Boldizsár kezdi. Férfikora legszebb idejében, alig negyvenhétéves korában hirtelenül elhúnyt.¹ Bőségesen meg-siratta őt nemzete, mert érezte, hogy egyik legjobb vezérét veszttette el benne. A veszteséget csak növelte az a körülmény, hogy nagy kortársai egymásután követték őt a sírba.

Batthyány Boldizsár három árvát hagyott maga után: egy fiút és két leányt.² Ezek a derék özvegynek: Zrinyi Doriczának féltő szárnyai alatt nevedtek.

A fiút Ferencznek hitták. Atyai nagybátyja: Batthyány Ferencz bán után nevezték őt így. Ez a derék ember — a mint tudjuk — a XVI. század első felében élt és működött. Korának nemcsak vezetőembere, hanem egyúttal legkitűnőbb hadvezére s lánglelkű magyarja volt. A saját kortársai okos, sok nyelvet tudó, hadi dolgokhoz értő, jószívű és vidám embernek írják őt, a ki szeretetreméltó modorával s lebilincselő nyájasságával mindenkit megnyert. Ha a hazafiúi bánat el nem ültette a kedvét, leveleiben is nagy vidámsággal humorizál. Szereti a

tartalmú levél sok maradt ránk Illésházy Istvántól is. Az egyikben például megírja, mint pusztítja és rabolja az országot vállvtve a török és a császári sereg. A török csapást — úgymond — bűneink miatt megérdemeltük, «de az mi szomszédainktól nem! ők háladatlanok az magyar nemzetnek!» (Pálffy senior. levél. 1596. decz. 29. Bazin.)

¹ 1590. febr. 11-én halt meg Rohonczon. Istvánffy e szép sorokkal emlékezik meg haláláról: «Balthazaris Batthyany properata mors eo gravior et luctuosior patriæ fuit, quod ea virum ingentibus pace bellicoque negotiis parem amisit, ac nisi eum fata ante propectæ ætatis terminos propece sustulissent, ut res Pannonicas cum Turcis ad bellum brevi post deductus attingere potuissent, militaris quoque disciplinæ et administrando bello haud postremæ dignitatis, virtutisque ducem habitura fuisset.» (Istvánffy hibásan írja, hogy Batthyány 1588-ban halt meg.)

² Az idősebbik lány, Kata, 1592. ápril 19-én ment férjhez Széchy Tamáshoz. A fiatalabbik, Doricza, Török Istvánnak a felesége lett.

zenét és a tánczot. Még mikor halálos ellensége, a köszvény lekötve tartá őt, akkor is sóhajtvá kiáltja : szívesen adna kétszáz forintot, ha Mérey uram lakodalmán tánczolhatna. Ez a Batthyány Ferencz volt az első családjában, a ki a szegény és árva gyermekeket seregesen gyűjtötte udvarába s neveltette és taníttatta őket.

Batthyány Boldizsárnak egyetlen fia jellemére és gondolkozására teljesen erre a Ferencz bánra ütött.¹ Apjának büszkeségét és szinte szigorú komolyságát nem örökölte. Leereszkedő és nyájas volt mindenkire. Az élet minden körülményei között megőrizte lelke vidámságát és derűjét. Nem kerülte, hanem kereste a társaságot s mindenütt jól érezte magát. Jelleme és gondolkozása olyan volt, hogy ellenséget soha, de jóbarátot mindig szerzett magának. Szívből gyűlölte a villongást és a viszálykodást. Szelid lelke szinte megborzadt, mikor látnia kellett, hogy a magyar a magyar ellen fog fegyvert!² A haza ellenségei ellen azonban lelkesen harczolt. Már fiatal korában kereste az alkalmat a vitézi próbákra. Sokszor felkereste édesanyjának a fivérét, a vén Zrinyi Györgyöt, a ki oktattatta őt a hadi dolgokban. Jobb mestert keresve sem találhatott volna nála! S hozzá még Zrinyi György mód nélkül kedvelte a lelkes vidám ifjút. Jó tanácsokat ad neki tapasztalatainak gazdag tárházából; óvja őt a veszedelemtől, de egyúttal biztatja is a haza védelmére. Számtalanszor hívja őt magához, hol rókázni,

¹ Szklenár megénekelvén Batthyány Ferencz tetteit, versét e szép sorokkal kezdi :

Quis mihi Pietris nunc fontibus irriget ora,
Vena ut Francisco dignaque parque fluat?
Non mihi si centum sint ora sonantia linquis,
Illum exequari carmine posse putem.

² Az 1619. évben egy pasquillust terjesztgettek kéziratban az országgyűlés főbb alakjairól. Ez a pasquillus a jellemző sorokat írja Batthyány Ferenczről: «Istis tumultibus vix interero et turbarum excitarum subito potius spectator esse volo, nullius incommodo lætor! Nocentes arcebo, defensatricibus utor quam propulsatricibus artificibus. *Redime me domine a sanguinibus et persequentibus me, esto salus mea!* Hac contestatione abeo et manus peccantium superbiorum arrogantium evitabo.» (Comitiorum a palatino celebratorum exitus.) Nagyon jól ismerhette Batthyány Ferenczet a ki e jellemző szavakat adta a szájába!

hol solymászni, hol meg nyulászni.¹ Ha hadba indul, az ifjú Batthyányt is magával viszi. «Ne szánja fáradságát — írja egyik ilyen alkalommal — valami utat próbálnánk. Minthogy a minapiban hogy kegyelmed itt vala nálam, kegyelmeddel és Kutassy urammal emlékeztünk vala róla, hogy módját látván, valami bosszucsukát köllene az törökön művelnünk».²

A nagy török háború kitörése alkalmával Batthyány Ferencz kérdést intézett Zrínyihez, nem lenne-e jó, ha seregével ő is a tótországi hadhoz csatlakozik. Zrínyi György e kérdésre igen óvatosan és okosan felelt. Nem akarta veszedelembé vinni az egyetlen Batthyány-fiút, de azt sem óhajtotta, hogy az otthon üljön. Ökigyelme tehát ilyen választ adott a kérdésre: «Az kegyelmed igyekezete tetszik énnékem, hogy az vitézlő dolgokból meg nem vonsa magát kegyelmed. Mikoron én is ilyen ifjú s ebben az állapotban voltam, mint kegyelmed, ugyan örvendtettem benne, mikoron aféle vitézlő dologban jelen lehettem és mind módot is kerestem benne. Utánna voltam, hogy hadi dologból megtessék az, hogy az vitézlő dologhoz kedvem vagyon énnékem is. Egyolykor szintén pihegősen is³ elmentem innéd Csáktornyáról aféle hírekre. Azért én sem Isten nem vagyok, jövőndőt nem tudok, az szerencse mire fordítja embernek dolgát, hogy én kegyelmedet mindennek neki biztatnám. Kegyelmed szabad vele, valamit cselekszik, de az jó hírnév keresve leszen meg. Én magam is ugyan kívántam sokszor egy ilyen alkalmatosságot, kiben ember vethetnéje és mutathatnája magát, hogy kész hazájának szolgálni. De Sziget veszésétől ilyen alkalmatosság nem volt eféle dologban; talán nem is leszen egynehány ideig. Azért csak tisztet miatt ne köllennék ide haza maradnom, bizony nagy örömet oda mennék magam is... Az mint kegyelmed maga is írja, hogy látni és tanulni akarna; ott eleget láthatna kegyelmed és tanulhatna is».⁴

¹ 1602. decz. 4-én Vépről hívja például vadászatra. «E héten — írja — itt kell ujongonunk, holnap rókázok, holnapután nyulászok» stb.

² 1592. okt. 10. Zrínyi György levelei Batthyány Ferenczhez a Kőrmetr.-ban vannak.

³ Byhegisenis.

⁴ Csáktornya, 1593. juli 15.

És Batthyány csakugyan elment. S mindenüti becsületet szerzett vén mesterének. A hosszú háború alatt is folyton levelezgetnek egymással, s Zrínyi nem győzi köszönetni a sok jóakaratot és szeretetet, a mivel Batthyány elhalmozza őt.¹

Mivel a háborúban is mellőzték a magyar vezéreket s mivel az idegen csatavezetők sok baklövést követtek el, a tapasztalt Zrínyi György nem egyszer keményen ostromozza őket. Egyik ilyen alkalommal írta volt például Batthyány Ferencznek az idegen vezérről: «Én nem tudom mint s hogy vagyon, a mely fönnen kezdte vala; azt állítottam felőle, hogy az török se földön, se vizen meg ne maradhassanak tőle; de a mint látom, csak egy Herstorff, ki inkább tudna odafél való vásárláshoz, hogy nem más dologhoz! Pálffy urammal űk szintén úgy vannak el benne, mint az mely ágárnak füléből sügnak és mindjárt az ember után megyen. Avagy azmint eszembe veszem, ez szintén olyan, mint az szegény Bánffy László uram gyakorta való szava magyaráztatik, ki ilyen volt: én azt tudom vala, hogy marezapán, ha tekintem tehát olasz kolbász. Ezeket csak kegyelmednek írom».²

Ilyen humoros hangon irogat a vén Zrínyi az ifjú Batthyáynak állandóan. A mit az idegen vezérekről írt volt, az mind való igazság. Ezek csak akkor hallgattak a magyar vezérekre, mikor már a baj a nyakukon volt. Ilyenkor aztán megfordították a zsákot, de már késő volt.

Batthyány Ferencz már fiatal korában mód nélkül kedvelte a zenét, az éneket és a költészetet. Nem csoda! Hiszen az édes apjától tanulta ezek szeretetét. Aztán az ő bálványozott nagybátyjáról, Zrínyi Györgyről is tudjuk, hogy vén korában egyedüli gyönyörűsége az énekesei és a muzsikásai voltak. Ezeket többször elvitte Batthyány Ferenczhez s együtt gyönyörködnek a török muzsikások játékában és a török czigányok

¹ Az 1595. okt. 6-án Csáktornyan kelt levelében is a ragaszkodásért és szeretetért mond köszönetet, s megírja Batthyáynak, hogy a hidegleli. «Az doktor — írja — nem tudom mi bújt belé, oly purgatiót ada meginnom, hogy ha három avagy négy hideglelés volt volna is bennem, de az itálnak erőssége miatt ki kellene belőlem menni.» (Körm. ltr. Missiles.)

² Ex curia Uaria, 1595. july 3. (Körm. ltr. Missiles.)

énekében.¹ Zrínyi György, bár büszke volt a maga muzsikásaira, dicsérte Batthyány lantosát s többi muzsikását.²

Bizonyos dolog, hogy Zrínyi Györgynek a muzsika dolgában is jó hatása volt derék unokaöcsésére. Lehet, hogy a vitézi énekeket és a virágénekeket is ő kedveltette meg Batthyányval. Nagy keletjük volt ezeknek akkor a dunántúli kastélyokban és udvarházakban. S Batthyány Ferencz mód nélkül kedvelte azokat. A verseknek a szeretete hozta őt össze Balassa Bálintunkkal is. A közvetítő az ő sógora, Enyighi Török István volt, a ki már régebben barátságot tartott Balassa Bálinttal. Török István maga is nagy kedvelője volt a verseknek és az éneknek.³ Ő szerkezeti Batthyány Ferencznek az énekes gyermekeket s ő véle küldi Balassa Bálint a leveleit. Előzőleg Török István bizonyosan felvilágosította őt, hogy bátran fordulhat a fiatal Batthyányhoz. S meg is tette. Az 1590. évben Krakóból ír neki levelet egy lengyel ifjú érdekében, a ki már Batthyány Boldizsár udvarában is szolgált s a ki most a fiatal Batthyány Ferencz jóhírű udvarába kívánczozott. Ez levélvivő lengyel ifjú -- írja Balassa -- keresi meg nagyságodat, «hogy nagyságodnak is szolgáljon; mivelhogy úgy szerette meg az nagyságod udvarába lakni, mint az galamb azt az házat, a hol mézes búzával szokták tartani... Terjedjen evvel is nagyságod jó híre, neve, hogy ilyen messze földről idegen országbeliek is szolgálják nagyságodat. Osztan bizony, ha kiváltképpen való jóakarát nem mívelné nagyságodhoz, az szegénység innen ki nem.

¹ Zrínyi György levele 1596. a cigány hegedőseiről. Ugyanitt említi, hogy az ő Pajazet nevű török tamburása azért nem akarta Batthyány előtt verni a tamburáját, mert nem tudta, hogy Batthyány Ferencz áll előtte. — A Batthyány-féle számadásokban olvashatunk 1591-ben ilyen tételeket: «Az uraim itt voltak (89 lóval)... Fekete lovakon hozták ide az muzsikásokat» etc.

² U. o. 1596. január 19-én. Elismeri, hogy Batthyáynak jeles muzsikásai vannak, de az övei sem utolsók ám! Egy másik levelében írja, hogy Batthyáynak hozzá küldött muzsikái jól vannak. A lantosa már horvátul is megtanult.

³ A leveleiben néha-néha egy-egy Balassa szerzette vers-strófával is találkozunk. Az 1590. évben Gyulafehérvárról írja Batthyány Ferencznek: «Ha valahol s valamint lehet, az énekes gyermekekre gondom leszen.» (Körm. ltr.)

kényszeríténé ; mert igazán mondhatja Sándor-kínt, hogy nem bánt szegénység!»

E kérést azzal a kívánsággal fejezi be, hogy az Isten a Batthyány úrfiú édes atyja nyomán, az ő lelkével, nevének dicséretire, hazájának épületire s magának testi-lelki javára nagy vitézzé tegye.

Balassa hazajövéen Lengyelországból, Bécsben találkozott az ifjú Batthyányval. Hamarosan bizalmas barátságot kötöttek. Balassa ez alkalommal meggyőződött arról, a mit már úgy is tudott, hogy Batthyány nem csak ismeri, de nagyra is tartja az ő virágénekeit. Az ifjú Batthyány a bécsi együttlét alkalmával arra kérte Balassa Bálintot, látogatná meg őt Német-útváron. Ökigyelme nagyon szerette volna, ha udvara népe megismeri az ország legnagyobb költőjét. Elment-e Balassa, nem tudjuk. De annyi bizonyos, hogy igen megkedvelték egymást s még szívük titkait is föltárták egymásnak. Világosan hirdeti ezt Balassa Bálintnak 1593 márczius 21-én Pozsonyban kelt levele, melyben a többi közt imigyen írt volt Batthyány-nak : «Isten adja meg nagyságodnak, valamit kíván nagyságod, ha szinte az stálmászter leánya lesz is. Bécsbe létembe keresett itt nagyságod levelével nagyságod egyik szolgálja. Skatulyát is hozott volt négy pecsétest hiszem, kit csak megmutata az Galenus szabású szolgálómnak, az Márkusnak s meg visszavitte magával. Azaz ám hogy csak mutatta, mint Isten ígéret földét Mózesnek, de nem engedte, hogy örülhessünk neki. Ha nagyságod akaratjából mivelte, értem az okát, de tudniillik, hogy avval híjjon mint egy kiáltással nagyságod Újvárba ; de még avval nagyságod arra nem veszen. Nagyságod elnente után jutottak valami új versek elmémre ; Posedarszkynak adtam. Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony az mint én gondolom. Ha nagyságod az gyűrűt Fulviának megküldéné, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az stálmászter leányának (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miatta».

Érdekes volna tudnunk, melyek lehettek azon versek, a miket Balassa 1593-ban Pozsonyban írt s melyeket aztán Batthyáynak küldött? Mi a körmendi levéltárban több régi verset találtunk. Ezek közül néhány csakugyan Balassa Bálint-tól való. Csakhogy ezek Balassa régiebb versei közül valók,

aztán hozzá többnyire csak töredékek. De mégis figyelemre-méltók, mert lényegesen elütnek az eddigi kiadások szövegétől. A *Borbála nevére* című vers (XIV.) például meg van Körmenen is, de az itteni szöveg 16 stropha helyett csak tíz strophából áll. Egyébként a vers így is teljes, sőt kerekdedebb és hatásosabb, mint a tizenhat strophás, mely kissé elnyújtott vers. Maga a kézirat csak egyes szavakban tér el a már ismert szövegtől. Az utolsó strófa e sora: «Ki írta? tudhatod, hiszem, mert látszának könyveim ez levélben» a körmendi kézirat szerint így hangzik: «Ki írta? tudhatod, hiszem mert lantjának könyei ez levélben.»

A *darvaknak szól* című versnek teljes szövege megvan a körmendi kéziratok között is. A kiadott szöveg és a kézirat nagyjában megegyezik. Egyes szókat illetőleg a kézirat helyesebb, mint a kiadott szöveg. Mindjárt az első sor: «Mindennap jó reggel ezen röpiültök el, szolgálván darvain» a kézirat szerint így hangzik: «Mindennap jó reggel ezen röpiültök el, száldogálván darvain!» A második stropha első sora: «Látom útatokat igazítottátok arra az ország fele» — a kéziratban helyesebb alakban így szól: «Látom útatokat, igaz szándéktokat arra az ország felé». A harmadik stropha a kiadott szöveg szerint így hangzik:

Bujdosom mint árva, idegen országba veszettül mint zarándok,
Ruhámban sötét színt, szívemben szörnyű kínt, viselek én úgy gyászolok.

A kézirat helyesebben adja e sorokat; a «veszettül bujdosásnak» ugyanis semmi helye itten. A hamisítatlan kéziratban így olvashatjuk a fentebbi két sort:

Búdosom mint árva; idegen országba vezetél. Mint zarándok
Bársonyban sötét színt, szívemben szörnyű kínt viselek.

A kiadott szöveg és a kézirat ezektől megválva teljesen megegyezik.

A Palkó nótájára (IV.) című vers is föltalálható a körmendi kéziratok között, de ez sem egyezik meg a kiadott szöveggel. A vers végén ugyanis a «Nem úgy megyek el» kezdetű e stropha után a kéziratban e strophák következnek:

Óh siralmas szállás, kit keserves válás szegény fejemnek rendelt,
Immár hova legyek, előmbe mit vegyek, haszontalan bút, terhet?
Óh szerencsétlen nap, ki elragád és kap, attól ki híven kedvelt.

Szerelmétől vált, nem csoda az halált, hogyha fejére kéri,
Mert búvában halál orvosságot talál, fájdalma végét éri.
De az szörnyű válás végtelen kínvallás szívet örökké sérti.

Most is örömet magaddal elvitted kedvemmel egyetembe.
Reád gyúlt szerelmem titkon éget engem keseredett elmémbe.
Áldott szemeidet, gyöngé szép színödet juttatván eszembe.

Összekötött kézzel, hajlott fővel térdel önécie könyörgék
Kinek jóvoltából, mint Istenasszonytól kegyelmet reménlenék,
Hogy megkegyelmezzem, tovább ne gyötörjön, áment reá kiálték.

A mint látjuk, ez az utolsó strophá néhány szó kivételével teljesen megegyezik a Cupidonak való könyörgés című vers utolsó strófájával. Az első két strófát pedig megtaláljuk «Kiben az szeretőtől való elváltán kesereg» című versben, a hol mint két utolsó strófa szerepel.

Ezek voltak-e a versek, melyeket Balassa küldött Batthyány Ferencnek, ki tudná megmondani? Lehet különben, hogy többet is küldött neki, mert barátságuk tovább is tartott. De hát ezek elkallódtak. Kézről-kézre jártak a kastélyokban az eféle versek s egyik-másik bizony sohasem került többé vissza oda, a honnet elvitték.

Batthyány felelven Balassa Bálint levelére, biztosította őt jóakarataról és ragaszkodásáról. Együttal megírta neki, hogy az ígért gyűrű rendelkezésére áll. A költő július 1-én Pozsonyból felel Batthyáynak. Megköszöni a gyűrűt s a jó-akaratot, aztán félig szomorúan, félig vidáman írja: «Hírt nagyságodnak egyebet nem írhatok, hanem az lengyel király hugát az erdélyi vajda vette el. Engem penig az jó király az nemzetemnek s magamnak is jó szolgálatjáért, sok költségeért im csigává teszen! Mint sehonnai vagyok és ez egy lakhelyem is elkelvén tőlem, csigává kell lennem. Hátamon leszen házam. A mely jámbor csigát kíván, bár ne kapálja az szőlők tövét érte, hanem egyék én bennem ezután; mert én innétova csiga leszek.»¹

¹ Balassa e levelét Török István hozta Pozsonyból, a hol együtt volt egy ideig a költővel. Az 1593. év július 3-án Pápáról írja Batthyáynak: «Im Balassy Bálint uram küldött kegyelmednek egy levelet, kit im megküldöttem kegyelmednek.» (Körm. ltr. Missiles.)

A levele végén megígéri Batthyánynak, hogy ha Isten élteti, az ősszel felkeresi őt. Ha ez a látogatás csakugyan megtörtént, akkor bizonyosnak vehetjük, hogy a költő Batthyány rokonaival is megismerkedett. Ezek között lehetett a zenét és az éneket kedvelő vőn Zrínyi György is s talán Lobkovitz Poppel László családja is. Poppel László ugyanis Zrínyi György alatt szolgált Kanizsa várában; de Zrínyivel egyetemben gyakran megfordult Németújvárott is.¹ Az sem lehetetlen, hogy Balassa Bálint Batthyány Ferencz urammal együtt indult a hadba. Esztergom megszállásánál ugyanis együtt találjuk őket. Örök kár, hogy Batthyánynak az esztergomi táborból írt levelei nem maradtak ránk. Csak egy levelét sikerült találunk s ez május 27-én kelt. Édes anyját arra kéri benne, küldene a táborba két átalag szép muskotál almát. Balassa Bálint megsebesüléséről a levélben nincsen szó.² Az esztergomi táborban lévő Gabelmann mester a naplójában felsorolja a június 3-án elesett fővitézeket is. «Perierunt — írja — Valentinus Balassy, Hungarus sed impius!» Nem kell megbotránkozunk e szigorú megjegyzésen. Illésháznak s másoknak följegyzéséből tudjuk, hogy minő élet folyt az esztergomi táborban. Maga Gabelmann mester is megírja, hogy a vitézek még a sánczárookban is hajdútánczot jártak, kutyába sem vevén az ágyúlövést és a puskaropogást. Az ember azt hinné, — írja Gabelmann — hogy lakodalmat ülnek s nem véres harcztot vívnak itt.

Hogy az amúgy is vidám és pajkos Balassa a mulatságból szintén kivette a részét, abban semmi különösét nem találunk. Kivette ő a harczból is a maga részét! S nemcsak impiusnak írják őt a kortársai, hanem heros-nak, hősnek is.³

¹ Nem tudjuk, vajjon a Kanizsán szolgáló Poppel László az idősebb, avagy az ifjabb volt-e? Poppel László 1587-ben azt kérte, hogy Zrínyi száz huszárt adjon a kardja alá. Zrínyi e kérést csak az esetben akarta teljesíteni, ha a nevezett száz huszárt ujonnan verbuválják (Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1587. Poppel László folyamodása.)

² 1594. máj. 27. Esztergom alatt. (Körm. ltr. Missiles.)

³ Bornemissza János írja folyamodásában Ő felségének: «Ut adolescens adhuc ad latus magnifici quondam *herois Valentini Balassa de Gyarmat* serviendo, militari, vitæ me consecrauerim, postea vero continuis excursionibus proelisque bellicis non modo lathalia vulnera acceperim, sed et in duram Turcarum captivitatem iueiderim.» (Köz. p. ltr. Hung. 14,432. f. 1607.)

Balassa Bálint halála olyan kedves baráti viszonynak vetett véget, mely csak két rokon lélek között jöhet létre. Ha Balassa tovább él, a hatahuas és bőkezű Batthyány Ferencz barátsága bizonyosan új és jobb időszakot nyitott volna zaklatott életében. Hiszen nagy költőnknek az volt a szerencsétlensége, hogy alig akadt oly emberrel össze, a ki az ő szellemi értékét teljes mértékben méltányolta volna. S mikor a sors ilyet hozott útjába, akkor kínos halállal kell kimúlnia. Ez volt az ő szomorú végszete!

Batthyány Ferencz fiatal korában vágyait, kedélyét és szokásait illetőleg majdnem egy volt Balassa Bálinttal. Csak a duhajság és az erőszakosság hiányzott belőle. Ez már a végbeli élet következménye volt. Batthyány azonban nem a végbeli vitézek között tölté fiatalságát. Szülői szárnyai alatt nevelkedett s ezek olyan nevelést adtak neki, minőben ez országban kevés embernek volt része. S ha ifjú korában kereste is a mulatságot, ha nyakra-főre udvarolgatott is, ezt mindég a legelőkelőbb családok körében, a legilledelemesebb formában tette.

Ismeretes, hogy Balassa Bálintunk Rudolf király koronázatán nagy feltűnést keltett pompás tánczával. Őkigyelme ebben is mester volt. De méltán vetekedhetett vele Batthyány Ferencz, a kit a Dunántúl első tánczosának tartottak. Főúri családainkban kezfogás, gyűrűváltás és menyegző Batthyány Ferencz nélkül meg nem eshetett. A főtánczos és a táncz rendezője (akkor tánczosztó-nak hívták) ugyanis mindéig ő volt. Főuraink még leányt kérni is őt szólíttatták fel; mert ennek módját senki nála jobban nem értette. Főúri családaink levelezéseiben sokszor találkozunk Batthyány Ferencz nevével, a ki vagy mint leánykérő, vagy mint menyegzői főgazda és tánczosztó szerepel. A sok közül megemlítünk néhányat. Dersffy Ferencz írja 1595-ben Zrínyi Doriczának: «Ferencz uram készültön készüljön (a lakodalomra) és csak ide jőjjön először. Innen aztán együtt megyünk. Őkegyelme tánczol és én nézem.»¹

Zrínyi Miklós (a költőnek nagybátyja) szintén Batthyány Ferenczet szólította föl «leánykérni.» Ő maga írja ez alkalommal későbbi anyósának, Lobkovitz Poppel Lászlónénak:

¹ Lakompak, 1595. decz. 24. (Körm. ltr. Missiles.)

«Zrínyi uram kéretett engem Batthyány Farkas által, hogy én Istvánffy urammal együtt elmenjek leánykérni . . . Ha kegyelmed nem jó az Zrínyi uram kézfogására, hát eressze el János uramat és pénteken ebédre ide jőjjön».¹

A leánykérés szerencsésen megesvén, a kézfogáson Batthyány volt a főtánczos. E kézfogásról írja aztán: «Zrínyi uram tánczba hitta az mátkáját. Nem akart elmenni; erővel elvitte s azt mondá: Hajrá asszonyom; mert az anyád nem parancsol immár!»²

Régi magyar mód szerint a menyegzőre négyszer hívták meg az embert. A fiatal Batthyány azonban már az első hivogató levélre is megindult. Az «udvari gyönyörűség», ahogyan a lakodalmat hívták, neki mindég kedves mulatsága volt. Tudjuk, hogy a menyegzőkre a legjobb muzikusokat s a legszebb szavú énekeseket szokták volt összegyűjteni. Bethlen Gábor az ilyen alkalomra még Eszterháznak híres hárfását is elkérte.³ Zrínyi Miklósnak (a költőnek) a lakodalmára a Batthyányak udvarából visznek énekes gyermeket. Aztán azt is tudjuk, hogy a legszebb kisasszonyokat választották meg koszorús lányoknak. A több napig tartó lakodalmon sok vidám multság és sok partiarchalis, ősi szokás járta még akkor. Aztán a rokonok és a jó ismerősök a farsangon kívül jobbára csak ilyen alkalommal találkoztak egymással. S bizony kevesen voltak, a kik a «főmenyegzőt» várva várták; mert hát ezzel aztán vége szakadt a mulatságnak.

Nines mit esodálnunk azon, hogy Batthyány Ferencz még férfi korában is örömmel vállalta a leánykérést s vígan ropta a magyar tánczokat. Még halála előtt is, mikor súlyos betegség vetette őt az ágyra, ilyen dolgokon járt az esze. Legalább

¹ Poppelné Salm Magdolnához kelet nélkül 1604.

² Ugyanahhoz 1604. szept. 30. Melyik Zrínyi volt ez, Batthyány nem említi; de nem lehetett más, mint Zrínyi Miklós, aki 1605-ben tartá menyegzőjét. A király ez alkalommal 200 frt értékű serleget küldött nekiaján-dékol. (Köz. p. ltr. Familienakten.)

³ «Kérjük kegyelmedet szeretettel, egy heti szolgálatra csak szinte a maga hárfását bocsássa ide. Kegyelmedet assecuraljuk, a lakodalom után ismét kegyelmedhez bátorságosan visszakísértetjük. Munkája a jámbornak héában nem lészen.» (Bethlen Gábor Eszterházyhoz 1619. január 17.)

Czobor Imre levelében e sorokat olvashatjuk: «Előbbi egészségét, hogy Isten megtérítse nagyságodnak, szívvel kívánom... Írja nagyságod, hogy várta, hogy én nagyságodat leánykérni vagy tánczosztani elhíjjam. Ily árva legényről elhigye nagyságod, hogy nem igen gondolkodnak az mostani új erkölcsben öltözött emberek! Ily árva legénynek nem lévén több szánója nagyságodnál».¹

Nem kell hinnünk, hogy a tánczszenvedély csak Batthyányt fogta el; általános volt ez az egész országban. Tánczos országnak hitták Magyarországot s tánczolt nálunk szegény és úr egyaránt. A farsangot és a lakodalmat nem is említve, keresztelő, szüret, névnap stb. táncz nélkül meg nem eshetett. Az egykori iratok sokszor emlegetik a karácsonyi tánczokat is. A megyei és a városi statutumokban számtalanszor olvashatjuk, hogy a koresmákban, vendégfogadóokban és csárdákban virradtaig folyik a táncz!

Sajátságos jelenség, hogy éppen a török hódoltság korában volt legnagyobb ez a tánczszenvedély. Még a komoly és csöndes török urakat is elfogta e szenvedély s kijártak a falvakra s a magyar fejérméppel ugyancsak ropták a tánczot.

Az egyházi írók, aztán a városi és a megyei statutumok a tánczot az uralkodó bűnök legocsmányabbjának tartották.² Egész sereg megyei és városi statutum hirdeti, hogy a dögvész, az árvíz, a rossz termés stb. mind a táncznak a következménye. Az Isten azért ostromozza szerintük ez országot, mert boldogboldogtalan, éjjel-nappal tombol s tánczol. S a vének nemhogy tiltanak, de még buzdítják a fiatalságot a tánczra. Még a közsvényesek sem vonják ki magukat a tánczból s ha már a lábukkal nem járhatják, kezükkel verik az ütemet s torkukszakadtából kiabálják a hajrát.

Sajátságos, hogy íróink idáig alig foglalkoztak ezzel a mód nélkül érdekes jelenséggel. Pedig műveltségtörténeti szempontból ugyancsak jelentős eredményeket hüvelyezhettek volna ki belőle. Hiszen a táncz-szenvedély fejlesztette és fönntartotta a

¹ 1625. ápril 26. (Körm. ltr. Missiles.)

² Egész sereg városi és megyei statutumunk van, mely tiltja a tánczot. Néha egész évre is eltiltják s csak a lakodalmi és a keresztelői tánczolást engedik meg.

magyar muzsikát; népszerűvé tette a táncznótákat és a virágénekeket s megkedveltette mindenkivel a dalt. Aztán megkönnyítette a társadalmi érintkezést; közelébb hozta egymáshoz az osztályokat s megismertette velünk a török virágénekeket. Hogy a táncz nagyban fejlesztette az ütem iránt való érzéket is, mondanunk sem kell. Nem a véletlen dolga tehát, hogy az országnak első tánczosa, Balassa Bálint egyúttal a legnagyobb költője is. A Dunántúl első tánczosának az ifjú Batthyány Ferenczet tartották. S ime! róla is tudjuk, hogy lelkes barátja volt a zenének és a költészetnek.

A tánczolási kedvnek köszönhetjük azt is, hogy főúri családaink udvarában az ifjúságot tanították a táncznótákra s a lantra. S ez nemcsak a XVI., hanem a XVII. században is szokás volt. Eszterházy Pál például felsorolja azokat a virágénekeket és táncznótákat, a melyekre őt ifjúságában megtanították. S ezek között ott találjuk Balassa Bálintunk több versét is.

Az általános tánczolási kedv tehát — ha mélyreható szemmel vizsgáljuk — nem ocsmány bűnök, hanem igen üdvös és hasznos nevelő eszköznek látszik. S hogy szép gyümölcsei is voltak, tagadnunk nem lehet.

Bár Batthyány mód nélkül kedvelte az éneket, a zenét, a tánczot és a verset; azért nem maradt egyoldalú. Már kora ifjúságában résztvett a török harcokban s mint bátor és okos vitéz hamar emelkedett a hadi pályán. Szívesen társalgott és barátkozott a magyar tudományosság képviselőivel. A vén Istvánffy Miklóst például nagyon kedvelte.¹ Gyakran fölkeresi őt birtokán s állandóan levelezget vele. A mint Istvánffy levelei is mutatják, igen nagyra tartotta a fiatal Batthyány barátságát. Jó tanácsokkal szolgál neki; örvend hadi sikereinek s ügyes-bajos dolgaiban készséggel áll rendelkezésére.

A mikor a hosszú háború kitört, Batthyány ritkábban láthatta öreg barátját. De Istvánffy még ekkor is hívogatja őt magához. Az 1604. évben írja például:

«Akartam volna szívem szerint, ha kegyelmednek annyi

¹ Cziráky Mózes, a ki majdnem állandóan a Batthyányak udvarában tartózkodott, szintén kedves embere volt Batthyány Ferencnek.

üressége lehetett volna, hogy ide az kegyelmed régi szegény házához jöhetett volna. De ha most nem lehetett, engedje az Úristen, hogy ezután nemcsak egyszer, hanem sokszor látogathasson meg kegyelmed bennünket. Zrinyi uramat vártam ma ide ; azt izente, hogy ma ide jó. Nem tudom mi okért». ¹

Az 1605. évben a táborból írja Istvánffy, hogy szíve szerint örül Batthyány jó szerencséjének és egészségének. Értesíti őt a hamis hajduhírekről s levelét e sorokkal fejezi be : «Kegyelmedet az Úristen oly elmével szerette, hogy tudja kegyelmed azt megválasztani, az mi tisztességes, kinél több nem kell egy jámbor cavalliernak, a mint az spanyolok mondják». ²

Igazi ragaszkodás fűzte Batthyányt Joannes Paulides Caniseus-hoz, a dunántúli protestáns püspökhöz. Irodalmi dolgokban az ő tanácsával élt ; egyházi és iskolai ügyekben pedig minden kérését teljesítette. Batthyány anyagi és erkölcsi támogatásával tartotta meg Caniseus püspök a körmendi zsinatot is. Batthyány adott néki Körmenden házat és földet, hogy gondtalanul élhessen.

Bár Batthyány (édes apja példájára) egész életén át hű maradt protestáns hitéhez, azért igen jó viszonyban volt a katolikus püspökökkel is. Ezeknek mindannyija szeretetreméltó hangon levelezget vele. A kalocsai érsek például édes jó öcsésének mondja őt, Lépes Bálint pedig imigyen ír neki : «Nem tudom, kinek kedveskedném uram és szolgálnék jobb szívvél, mint kegyelmednek, véleim jót tett uramnak ! Mindenha kegyelmed nekem köteles szolgáljának bízvást parancsoljon.» ³

Batthyány Ferencznek szolgálatkészsége, önzetlen barátsága s jólelkű vidámsága igen sok jóakarót szerzett. Korának legkiválóbb emberei legfontosabb ügyeiket is nyugodtan bízák reá. Hogy többet ne említsünk, a nagynevű Nádasdy Ferencz (a fekete bég) közeledni érezvén halálát, családját és gyermekeit az ifjú Batthyány Ferenczre bízta. ⁴ Ha nem tudta volna ennek

¹ Vincze 1604. máj. 5. A levele végén még ezt írja Batthyánynak : «Császárnak az választ megírtam és mind az minutáját s mind leíva kegyelmednek küldöttem, hogy te kegyelmed az minutáját megtartsa.»

² 1605. júni 29. ex castris ad Jemocz.

³ Prága, 1611. júli 26. (Körm. ltr.)

⁴ 1604. jan. 3. Nádasdy Ferencz szép levele (halálos ágyváról) Batthyány Ferenczhez. (Körm. ltr. Missiles.)

emberségét, bizonyára idősebb és nagyobb befolyású embert választott volna gyermekei gyámjául. Thurzó György nádorispán is őt tette árvái fő tutorának. S hogy e megbízatásnak emberségesen megfelelt, maga az özvegy, Czobor Erzsébet hirdeti. Hiszen ő írja a leveleiben, hogy Batthyány Ferencz nemesak főgyámja az ő árváinak, hanem legnagyobb védője és támogatója is. Ime legnagyobb családaink helyezik árváikat az ő szárnyai alá! S teszik ezt akkor, midőn e tisztre Batthyány-nál idősebb, hatalmasabb s nagyobb befolyású embert is találhattak volna. Ki meri kétségbevonni, hogy a kik legfőbb kincsöket imigyen reá bízták, az ő nemes lelkét jól ismerték? Igenis! az egykorú levelek egész serege hirdeti, hogy őt a szív emberének tartották, a kit nem a kapzsiság, nem a hiúság és a hatalmi vágy vezetett, hanem az érzésekre támaszkodó emberség. Népszerűségének titka : az ő jóságos készsége, kedves vidámsága s mély ragaszkodása volt. A kiket szeretett, azokért minden áldozatra kész volt. Az ilyen ember nem gyámja, hanem atyja szokott lenni a reá bízott árváknak. S Batthyány Ferencz az is volt.

† Jellemző vonása Batthyány lelkének az a mélységes ragaszkodás, melylyel öreg édesanyja iránt viseltetett. Zrinyi Doricza szerencsés anyának mondhatta magát, mert nem volt olyan óhaja, a mit fia szó nélkül nem teljesített volna. Ha édes anyja betegeskedett, bécsi udvart, országgyűlést, mindent otthagytott s maga ápolgatta édes anyját. Egy ízben megtörtént, hogy fontos, országos ügyek tárgyalásáról elmaradt. E miatt Thurzó György szenrehányással illette őt. Mikor azonban megtudta, hogy Batthyány Ferencz beteg édesanyja mellett virraszt, vígasztaló levelet írt neki. «Istenünk után — írja — legfőképpen atyánkat, anyánkat kell böcsüllenünk s kegyelmednek is szerelmes asszonyom anyja miatt történt elmaradása, mint olyan méltó és fölötte nagy oknak mi örömet adunk helyt s nincs semmi véték, hogy ehmaradt kegyelmed. Sőt dicsérjük, hogy asszonyunknak őkegyelmének igyekszik kegyelmed szolgálni. Adja az Isten, hogy őkegyelme hasznára és meggyógyulására legyen az kegyelmed forgolódása őkegyelme mellett».¹

¹ Biese, 1615. juni 25. Körm. ltr. Missiles.

Batthyánnak lovagias gondolkodása és embersége hozta magával, hogy még a törökkel szemben is mindig emberséges volt. Alig van e korban még egy fővitézünk, a kivel a török főurak olyan nyájas és szeretetreméltó hangon levelezgettek, mint véle. Jó híre s neve volt a törökök közt, tehát nem csoda, ha minden módon kedveskedtek neki. A budai, a kanizsai basák, a fejevári és a szigeti bégek, hol szép török lovakat, hol egyéb ajándékot küldenek neki.¹ S mindegyik keresi a véle való barátságot. Ibrahim basa írja például neki: «Kegyelmed fő és nagy nemzetes úr és jó híre, neve vagyon kegyelmednek . . . Az én atyám Esztergomban lakott; az kegyelmed atyjával szép barátságban laktanak. Én is akarnám barátsággal lenni kegyelmednek».²

Vezér Izkender basa is azt írja neki, hogy az ő atyja kanizsai basa volt s tőle tudja, minő jó barátságban és szeretetben éltek egymás közt. Mi is — írja — megtehetnők ezt!³

Mehmet aga, kanizsai kapitány még el is látogatott Batthyány Ferenczhez. Legalább egyik levelében ezt írja: «Nagyságodnál létemkor kért nagyságod, hogy főlovat és tigrisbőrt szereznek. Gondom volt reá».⁴

A legnépszerűbb budai basák egyike, Kadizade Aly, különösen tisztelte Batthyányt. Többször kéri őt, hogy minél gyakrabban írjon neki. Tárgyalgat Batthyánnak Budára küldött embereivel s ajánlgatja szolgálatait. Az 1605. évben írja például Batthyánnak: «Ha valami olyat kíván azért nagyságod, vagy népet vagy akármit is, csak találjon meg nagyságod felőle levele által engömet és bizonynyal higye

³ Idriz (Igricz) basa pápai helytartó 1595-ben három lovat küld neki. Mehemet budai basa — mint Hasszán bég írja 1600-ban — fő lovat küldött neki. (Ilyen és e fajta ajándékot hirdető levél igen sok van a Körm ltr.-ban.)

² U. o. Ibrahim basa az hatalmas és győzhetetlen török császárnak Kanizsán és Szigetvárott főgondviselője és helytartója, 1605. júni 20.

³ Ez a Zkender basa írja 1614-ben Báthory Gáborról: «Egy marok hajdúval, egy erszény pénzzel mind az egész világnál magát nagyobbnak állította. Az ki más ember kezével arczul nem csapatott, az ő maga kezét vaskéznek állítja.» (Hadi ltr. Feldakten.)

⁴ 1621. (Körm. ltr. Missiles.)

nagyságod, hogy semmiből fogyatkozás nem találtatik bennünk». ¹

Többször küldenek egymásnak ajándékot. Aly basa szép török lovakkal kedveskedik Batthyáynak, ez meg órákat küld neki. ²

Mikor Aly basát a szultán magasabb tisztségre Konstantinápolyba hívta, megkapó levelekben búcsúzott el magyar barátaitól. De Batthyányval kivételt tett, őt még a lakodalmára is külön meghívta. Nem az első eset ez a budai basák között! De a meghívást olyan szép móddal, mint Aly basa, más nem igen tette. Íme néhány sor a levélből:

«Nagyságodat pedig, az közöttünk való barátságához az mint illik, szép kéréssel ha Isten engedi az én menyegzői lakodalmomra elhivatjuk... Ezön kéröm azért nagyságodat, hogyha vagy enmagamtól vagy pedig leveleimből valami bántására s neheztelésére voltam nagyságodnak, énnéköm megbocsásson; mert Isten tudja, hogy én mindenkoron az két hatalmas császárok között tisztán az barátságot és szeretetet, hogy erősebb legyen és az szent békességnek erősebb létre törekedtem. S emek utánna is pedig mind lölkömben s mind nyelvemmel az jó barátságban erős és állhatatos leszek». ³

Batthyány meglel hangon köszöni meg a meghívást. Elismeri, hogy Ali basa «mindeneknek minden jó barátsággal és szomszédsággal volt.» Ép azért jobb szeretné, ha tovább is Budán maradna «mely nekünk is fölötte igen kedves volna.» «Hogy pedig nagyságod - írja - jóakarátját hozzánk megmutatja és minket az nagyságod menyegzői lakodalmára el akar hívni, azt nagyságodtól jó néven vettük». ⁴

¹ U. o. 1605. nov. 5. Buda: «Vitézlő nagyságos urak, Batthyány Ferencznek, Németujvárnak szabados urának, neköm jó urbarátomnak adassék Németujvárra. Köszönetemnek utánna minden hozzám illendő, tisztességes jó dolgokban hűséges barátságomat ajánlom nagyságodnak, mint vitézlő becsületes urnak. Isten áldja meg nagyságodat sok jókkal.»

² U. o. 1606. nov. 9. Aly köszöni a Batthyány küldötte szép órákat. «Fölötte nagy jó névön vettük» - úgymond.

³ Buda, 1609. decz. 9. Mi vezér Aly basa etc. A levele végén megírja, hogy míg ő Sztambulban lesz, «az becsületes Hasszán basa ő nagysága, az mi nagyságos urbarátunk jó Budára. Ő is pedig nagyságodnak barátsággal és szomszédul lészen.»

⁴ Körm. ltr. Missiles, fogalmazás.

A lakodalomra való ezen meghívást nem szabad holmi üres udvariasságnak vennünk. Mélyebb jelentősége van annak! A magyar szokások hatása ez a hazai törökökre, a kik még ezen a téren is utánózták a mieinket, bár a lakodalomra való ilyen hívás és a tánczolás a török szokással és hittel hadi lábon állott. Magyarország azonban tánczos ország volt s a magyar tánczokat és a tánczolási kedvet a török urak is eltanulták. A szpáhiakról (török földesurakról) tudjuk, hogy nem egy magyar lakodalmon tánczoltak. Kijártak ők még a hódoltsági falvakra és városokra is, hogy a magyar lányokkal és menyecskékkal kedvükre kitánczolhassák magukat. A mieink (már t. i. a férfiak) féltő szemmel nézték az eféle dolgot s megtették, a mit megtehettek, hogy a tánczoló török ifjaktól szabaduljanak. Irott emlékeink vannak, melyek szerint hódoltsági községeink arra kérték a török urakat, tiltsák meg a szpáhiaknak, hogy a magyar lányokkal s asszonyokkal tánczolgassanak.¹

Nagy tisztessége lévén Batthyány Ferencznek a törökök között, a kinek valami ügyes-bajos dolga akadt a törökökkel, őt kérte meg közvetítőnek. Még a török fogságban szenvedő rabok is hozzá folyamodtak, hogy az ő közvetítésével lendíthessenek valamit a sorsukon.² S az ő szava foganatos volt: mert jó maga is emberségesen bánt török rabjaival s azok jó hírét és nevét messze földre elvivék. Egyik sarczon szabadult rabja, Bayrán bég írja például 1612-ben: «Isten akaratjából én nagyságodnak rabja voltam. Bizonyosképen vallom és mostan is mondom, hogy én nagyságodnak nem rabjaképpen voltam, hanem vendégeképpen voltam. Kiért Isten áldja nagyságodat minden sok javaival».³

A ki az ellenséggel szemben is ilyen humanusnak mutatja magát, az a saját véreihez sem lehet lelketlen. S csakugyan azt látjuk, hogy még a halála után is követendő például ajánlják őt fiának a szegénységgel való emberséges bánásmódban!

¹ Ilyen kérelemmel a *Török-magyarokori emlékek* című munkában is találkozunk. (I. és II. köt.)

² Körm. ltr. Missiles: «Költ ez levél Nándorfejérvárott, 1607-ben, az hatalmas török császár tömlöczében.» A magyar rabok Batthyány Ferenczet és Zrínyi Miklóst kérik, írjanak érdekükben a töröknek, hogy mint azelőtt, nappal künt jár hassanak s ne a tömlöczben tartsák őket.

³ U. o. Koppány, 1612. okt. 28. Batthyány Ferenczhez.

Batthyány Ferencz különben más tekintetben is például szolgálhatott volna. Támogatta a tehetséges ifjakat s azokon kívül, a kiket a saját udvarában taníttatott, külföldre is többet küldött. S prédiakátorainak biztatására elhatározta, hogy évenként két magyar ifjút küld a német egyetemekre. Gondját viselte az édes atyjától emelt iskoláknak is s a tudományok terjesztésére typografiát vásárolt s könyvnyomtató műhelyt állított fel.¹

Sok, sok ilyen dolgot hüvelyezhetünk ki Batthyány Ferencz multjából. Valamennyi azt hirdeti, hogy korának egyik igen hasznos és derék embere volt. De a mi közelebb hozza őt hozzánk, még sem annyira a nyilvános szereplése, mint inkább megkapó családi élete. Ez az, a miről igazában szólni akarunk ; mert ez az élet nemcsak őt mutatja be teljes világitásban, de a korabeli magyar családi életre is szép világot vet.

III.

Batthyány Ferencz élte virágszakaszát nagynevű anyjának, Zrínyi Doriczának szárnyai alatt tölté. Édesanyján kívül még nagybátyjának, Zrínyi Györgynek volt reá nagyobb befolyása. Anyja megkedveltette véle a családi tűzhelyet, a békeség és szeretet e tanyáját. Nagybátyja, ez a tapasztalt hadvezér, a hadi fogásokra oktatta s megérttette véle, hogy a hazájáért küzdenie kell. Ez a tanítás is fogott rajta. Bármely pillanatban örömmel indult a vitézi próbára s jó kedvvel harczolt a dicsőség mezején. A szíve azonban a családi tűzhely csöndes örömeihez vonzotta őt. Udvara már fiatal korában igen népes és országos hírvű volt. Sok atyafi, apród, árva nemes gyermek nevedekett ott ; sok szolgáló vitéz és jargaló szolga élt a kegyeren. Énekes gyermekek, lantosok s másféle muzsikások sem hiányoztak onnét. Mikor az idő télire járt s a harczok elcsöndesedtek, ide sietett Battyhány és élt a zenének, az éneknek és a táncznak. Eljárt kastélyról kastélyra, udvarházról

¹ Kőrm. ltr. Missiles : Pathay István és Bejthe levelei a tipografia ügyében. Az első írja 1617-ben : «Mivelhogy Uristen ő szent nevének dicséretiért nagyságotat erre hozta, hogy az tipografiát meghozatta, nagyságotod ne feledkezzék el felépítése felől.»

udvarházra s mindenütt tánczolt, mindenütt udvarolt a szép lányoknak. Ha Bécsben vagy Prágában megfordult, ott is folytatta ezt a mesterséget. S mindenütt feltűnt mint kitűnő tánczos és talpraesett udvarló. Ezt a vidám életet éveken át folytatta, de a házasságra nem gondolt. Úgy látszik nem akadt leány, a ki reá nagyobb hatást tudott volna gyakorolni. Rokonai és a lányos családok pedig ugyancsak rajta voltak, hogy őt megházasítsák. Egyik atyjafia, Deseffy Ferencz uram már Zrinyi Doriczát is nógatta, házasítaná már meg a fiát. «Feleségem — írja Dersffy — azt izeni öcsémuramnak, hogy addig válogat az sok szép lányok között, hogy végtére oly aggra talál, azki száján tartja, hogy ott ne járjon azhol ő maga akarna.»¹

Dersffynének nem volt igaza. Mikor ő ez üzenetet iratta Batthyáynak, akkor már nem agg, hanem igenis fiatal és bájos lányka tartá őt lekötve. Lobkovitz Poppel Éva volt ez, Batthyáynak első és utolsó komoly szerelme. És megkezdődött az udvarlás. Csodáljuk Zrinyi Miklóst, a ki hét évnél tovább udvarolt Draskovich Máriának s végre mégis csak révbe vezette a hajóját. Az udvarlás és a kitartás dolgában Batthyány Ferencz méltán vetekedhetik vele, mert ő is évek hosszú során át kitartó hévvel udvarolt Poppel Évának. S ez az udvarlás a hosszú háború idejében történt, mikor igen gyakran a táncz mellől a csatába kellett rohannia. Aztán hónapokon át, ezernyi veszedelem között kellett küzdenie, anélkül, hogy választottját csak egy pillanatra is láthatta volna. Azonban e körülmény csak növelte szerelmét és harezi kedvét is. Dícsőséggel, jó hírrel és névvel akart hölgye elé kerülni; mert tudta, hogy különben alig nyerheti meg a büszke és magasrangú család dédelgetett lányának kezét.

A XVII. század első éveiben kezdődött ez az udvarlás. A Lobkovitz Poppel család az év jó részét nálunk töltötte. Gyakran érintkezett a Dunántúl főúri családjaival és ellátogatott Németújvárra is. Batthyáynak tehát elég alkalma nyílt az udvarlásra és a tánczra. Az eredményen azonban nem igen lehetett meglegedve, mert Lobkovitz Poppel Eviczka közömbösen vette a nála jóval idősebb Batthyány Ferencz udvar-

lását. Maga a Lobkovitz család pedig Batthyánynál magasabb rangú férjet várt legkedvesebb lánykája számára. Ekkor ugyanis Batthyány még nem volt sem báró, sem gróf, sem generális, hanem (mint maga írja) «egyszerű szegény legény».

Az akadályok azonban nem riasztották vissza Batthyányt. Hévvél folytatta udvarlását s mindég több és több kilátással tette ezt. Neve és tekintélye ugyanis folytonosan emelkedőben volt. Már 1593-ban, aztán a következő években Esztergom mellett igen kitüntette magát. Része volt 1595-ben a Fejérvár mellett vívott győzelemben. Az 1600. évben a Kanizsa felmentésére küldött seregben küzdött Zrínyi Györggyel egyetemben. Itt már a vezérek tanácskozásában is résztvett, s ő és Zrínyi György sürgette legjobban a vár felmentését.¹ A fővezér azonban a visszavonulás mellett döntött. A következő évben már körmenői főkapitány volt Batthyány és 600 huszár meg 1200 hajdu állott a kardja alatt.² Nemsokára magát a körmenői uradalmat is megszerezte.³

Különben ez a háborús időszak sok szomorúságot szerzett neki. Nagybátyja, Zrínyi György, aki eddig a csaták közepett vezette, oktatta és védelmezte őt, meghalt. Követte őt Batthyány hű barátja, a hős Nádasdy Ferencz. A Dunántulnak két nevezetes generálisa halt tehát meg. Örökük Batthyányra szállott, a kit a király érdemei fejében sopronyi főispánnak is kinevezett. (1605 nov. 23.) Batthyány ez utóbbi kitüntetést nem valami nagy örömmel vette. Ő maga jelenti öfelségének, hogy neki Sopronmegyében nincsen birtoka, tehát az ország törvényei

¹ Cs. és k. áll. lrt. Hung. B. Leo Gall jelentése 1600. A tanácskozáson jelen voltak: Duca de Mercurio, Zrínyi, Herberstein, Nádasdy, Batthyány és Kollonits.

² Köz. p. ltr. Österreich, 16812. fasc. 1601. A kamara e hadi nép fizetésére 7500 frt-ot rendelt ki.

³ A körmenői uradalom Kaszaházi Joó Jánosé volt. A kinstár elfogalván azt az Illésházy-pörbe keveredett Joó Jánostól, áruba bocsátotta. Az 1603. évben Henckel Lázár, Istvánffy Miklós, Széchy Tamás és Batthyány Ferencz tettek ajánlatot. S ez utóbbiét fogadták el. Az introductio 1605 elején történt meg. Mivel Batthyány protestáns volt, Mátyás főherczeg elrendelte: «ne quid in dicta arce bonisque in causa religionis immovet vel immutet sed jurisdictionem ecclesiasticam suæ majestati tanquam regi et ordinario ejus loci diocesano salvam et integram relinquere debeat». (Köz. p. ltr. Hungr. Denkbuch, 412. köt. 1605. febr. 6.)

szerint ott tiszteket nem viselhet. Ha azonban őfelsége mindenáron kívánja, ő kész a főispánságot elfogadni, de ez esetben a sopronyi főkapitányságot is ruházza reá. Nádasdy Ferencz is együtt viselte mind a két tiszteket.¹

Boeskaý járásakor Batthyány mint dunántúli kerületi generális a legnehezebb viszonyok közötti is helyt állt magáért. Életének legsúlyosabb évei voltak ezek. Kemény harczokat kellett vívnia; élete mindennap koczán forgott s birtokai teljesen elpusztultak. Ezer kísértésnek és nyomásnak volt kitéve, de azért hű maradt királyához. Őfelsége 1606-ban a király és a haza szolgálatában szerzett nagy érdemeit azzal jutalmazta, hogy az eddig 45,000 forintnyi zálogösszegben birt körmendi uradalma örök joggal neki adományozta.²

Boeskaýnak generális, Némethy Gergely írta Batthyáýnak egyik levelében: «Isten úgy éltessen, hogy mindgyárást elbocsátom mind magyart s tatárt. Nézze aztán nagyságod a helyét jószágának».³

Ez a fenyegetés szórul-szóra beteljesedett. A várai kivételével Batthyáýnak minden jószága a föld színéig elpusztult. Erre a sorsra jutottak Lobkovitz Lászlónak virágzó uradalmi is. A mire amnyit költött, a miben családjának oly sok öröme telt, most fölégetett pusztahely volt. Cziráky Mózes írja neki 1605-ben Dobráról: Hallom, hogy Magyarországra készül. Igen örvendek ennek. Érdemes dolog most megnézni uradalmait, melyek egykor virágzók s gyönyörűek voltak s most gyászos állapotban pusztán állanak.⁴

E veszedelmes időkbén Lobkovitz Poppel Lászlót birtokai pusztulásán kívül még más csapás is érte. Vitéz fia, Lobkovitz Poppel Ádám Elek ezredes, a ki Batthyáý Ferencz

¹ U. o.

² U. o. 1606. júli 2. Bécs: «Ob præclara ejus erga majestatem suam ac patriam præstita merita perpessaque ingentia damna» etc.

³ Körm. ltr. 1605. május 30. in castris apud Körmend. Ugyancsak Némethy írta neki 1605. júni 5-én Szombathelyről: «Tudom és hiszem, hogy magyar és keresztyén vér kegyelmed. Azért illenék, hogy az magyarokkal tartana kegyelmed.»

⁴ U. o. Dobra 1605. decz. 27. Cziráky levele Lobkovitz Poppel Lászlóhoz (certe digna hæc dominia, quæ olim erant et fructosa et amoenissima ut lugubri quoque statu revideantur etc.).

udvarában is szolgált egy ideig, elesett. Bánffy Kristóf és rebellis társai vágták le. Tehát rokonkéztől esett el.¹

Szomorú, veszedelmes idők, nyomorúságteljes évek voltak ezek! S Batthyány Ferencz udvarlása erre az időre esik. Minden összeesküdött ellene; minden esztendő távol tartotta őt választottjától; ezernyi gond, felelősség és veszedelem nehezedett a vállára s gondolatai mégis ott jártak Lobkovitz Éva körül és Éva családja körül. Föl-fölkeresi őket leveleivel s ajánlgatja nekik szolgálatját. Szívének mély szerelme, egyszerű lelkének tiszta érzései nyilatkoznak meg e levelekben. A naiv báj, az érzések mélysége s a költői stílus jellemzi mindegyikét. Valamennyibe a lelkét lehelte. Nem csoda, ha ma is megragadják az ember lelkét. Érdemes e leveleket megismernünk, mert a régi magyar családi élet legszebb és legritkább emlékei közé tartoznak. S belőlük ismerhetjük meg azon kornak udvarlási módját.

Batthyány hadvezér lévén, az udvarlásban is a katonai regulamentumokat követte. Azaz, hogy előbb a választottjának édes anyját, Magdolna asszonyt és annak a fiait igyekezett megnyerni. S mikor már ezeknek a szeretetében volt, akkor kezdte a lánykának való udvarlását. A Magdolna asszonyhoz írt leveleiben csak ritkán foglalkozik Éva kisasszonynyal. Néha üdvözetet, néha holmi ajándékot küld neki. Ezeket azonban nem a lányka, hanem az édes anyja köszöni meg.

Éva kisasszony, úgy látszik, ugyanazt a módot követte, a melyet Batthyány. Ő meg Batthyány édes anyjának irogatott szívélyes hangú leveleket s Batthyány nővérével, Doriczával kötött meleg barátságot.

A közeledés imígyen mindkét részről megtörténvén, az érintkezés szóval és levél útján mindég sűrűbb lett. Batthyány sokszor felkeresi leveleivel Poppelné Magdolna asszonyt s minden kitelhető módon igyekszik a kedvében járni. Az 1604. év nyarán például hosszabb levélben köszönti őt. Mint jó fiú, először is édes anyja egészségéről ír. Hiszi Istent, hogy hama-

¹ Édesapja 1607-ben kérte a királyt, hogy az országgyűlésen vonassa felelősségre Bánffy Kristófot, s hallgattassa ki Zrinyi főispánt is. (Köz. p. ltr. Familienakten.)

rosan felépül. Majd hálálkodva viszonozza azt a sok jó kívánságot, a melylyel őt Magdolna asszony elhalmozta. «Hogy kegyelmed — írja — énnékem ennyi sok jót kíván, azt én kegyelmednek meg nem tudom szolgálni... Én csak egy szegény legénynek tartom magamat! Királyi nemzetek ismét grófot illetnek».

Ez utóbbi megjegyzés világos érzés rangjuk különbségére. Batthyány Ferencz ugyanis érezte és tudta, hogy a Lobkovitz család önála magasabb rangú kérrőre számít. De a leány kezéért való küzdelmet azért nem hagyta abba. Jó reménységében ugyanis még meg nem fogyatkozott. Ezért írja ugyanezen levelében, hogy Bécsben várja Magdolna asszonyékat. «Az kisasszonynak — írja — szolgálatomat ajánlom. Eféle magyar ajándék nem érdemli azt, hogy megköszönjék, de kegyelmed maga tudja, hogy szegény háztul ösztövé bárány.»¹

Ez az itt említett magyar ajándék valószínűleg aranyláncz volt. A május 15-én írt levelében ugyanis köszöntvén Éva kisasszonyt, megjegyzi, hogy őkegyelme nem tudja elhinni, «hogy én oly szép török aranylánczot kaptam.»²

Talán azért, hogy Éva édes anyjára némi hatással legyen, levelében azt is megírja, hogy asszonyt akarnak neki szerezni. «Azmit — írja — egyfelől az szerencse elveszen, másfelől helyére hozza».

A következő levelében Zrinyi uram kézfogására hívja Magdolna asszonyt s megírja neki, mint esett meg a leánykérés.

Magdolna asszony szívélyes hangon felel Batthyáynak. Édes jó szomszédjának írja őt. Köszöni a szolgálatait. A levele végén aztán arról is szót ejt, a ki legjobban érdekelte Batthyányt. Éva lányom — írja Magdolna asszony — figyelmeztet, kérdezem meg, mint van kigyelmed édesanyja?³ A következő levelében meg arra kéri Batthyányt, kérné vissza Zrinyitől a lektikáját, mert szüksége van rá. A lektika felől — feleli Batthyány —

¹ Rohonc, 1604. juni 12.

² «Die Freyle sei von mir ganz freundlich grüsst. Die Freyle kann nit glauben, wie ich so schöne, goldene Ketten hab bekommen, die von türkischem Gold gemacht sei.»

³ Magdalena Poplin Gräfin zu Salm 1604. szept. 18.

Zrínyi uramnak írok nagyságod kívánsága szerint. «Zrínyi uramnak most mindent meg kell engedni; mert vőlegény s most in ære van, az anyjával összeveszett».¹

A mint e levelek mutatják, a Lobkovitz Poppel család még ez év őszén is magyar földön tartózkodott. Pedig mind a török, mind a hajduság mozgolódása napról napra veszedelmesebbé lőn. Batthyáynak is ezért kellett Bécsbe sietnie. Magdolna asszonyt figyelmeztette is, hogy a török ide mifelénk igyekszik.

Ezenközben Batthyáynak a török ellen kellett indulnia. A komáromiak ugyanis lóhalálában kérték tőle segítséget. Batthyány sietve vonult alá seregével, de búcsú nélkül még sem akart csatába menni. Tehát megírta Magdolna asszonynak, hogy egy pillanatra szeretne véle szemben lenni.²

Batthyány ezen leveleiben folyton emlegeti az ő szerelmes Évájának két fivérét, Poppel Ádámot és Jánost. Mindkettőhöz mód nélkül ragaszkodott. Nem csoda! Hiszen az ő szíve királynéjának a fivérei voltak; daliás ifjak, vidámak és tanulni vágyók. Hozzá még ragaszkodtak is Batthyányhoz s csodálták vitézi tetteit. Batthyány uram azt szeretete volna, ha a két Poppel urfi mindég mellette lett volna. Édes anyjukat, Magdolna asszonyt nem egyszer kéri, bocsátaná őket hozzá, hadd mulassanak, hadd harczoljanak együtt. «Ha János uramat — írja egyik levelében — kegyelmed az én szolgálatomért ide engedné hozzám jönni, megszolgálnám kegyelmednek. Aztán őkegyelmével együtt Rohoncra mennénk sólymászni».³

Valamivel később írja, hogy Ádám urat jó egészségben hagyta Bécsben. «Kegyelmed János uramat is eressze az herczeg mellé, ki Győrött van».⁴ Értesítvén Magdolna asszonyt Esztergom megszállásáról és a törökök támadásairól, jelenti neki, hogy ő is a táborba vonul. «Szándékom — írja — ugyan az, hogy az fejedelemhez elmenjek Győrig. Ha tehát jóakarattja kegyelmednek, János uramat bocsássa el vélem, minthogy az török is elmene, mégis hadd lássa az földet, azmellett ki tudja, talán még törököt is láthatunk. De ez hétben tudom hogy el-

¹ 1604. szept. 26.

² Hidvég, 1604. nov.

³ 1604. május 15.

⁴ 1604. okt. 7. Ujvár.

megyünk ; csakhogy én kegyelmednek mindjárt megírom az napját.¹

Magdolna asszonynak ez a barátkozás nem volt kedve ellen. Szívesen bocsátotta fiait Batthyányhoz, mert tudta, hogy ha valakinél, hát nála jó őrizetben vannak. Az 1605. évben Prágából írja Batthyáynak, hogy kedves szolgálatai nagyon lekötelezők reá nézve. Ádám fia elhatározta, hogy az ő (Batthyány Ferencznek) szolgálatába áll s udvarába költözik.²

A mikor a Poppel család az 1604. év végén Prágába költözött, Batthyány már túl volt a vallomáson. Hogy fogadta ezt Éva kisasszony, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy Batthyány ez időtől fogva szebbnél-szebb szerelmes leveleket ír néki.

Az 1604. év december 26-án például boldog újesztendőt kíván szerelmesének félig magyarul, félig németül írt levelében. Mézzel folyó, szerelmes beszéddel köszönti őt ez alkalommal. Én életem — írja — Isten óvjon téged minden bajtól! Végtelenül szomorú vagyok ; mert az én egyetlen vigaszom soha sincs mellettem. Lelkem hiába sóhajtja őt, szóm nem éri utól. Messze-messze van és én egyedül vagyok bánatommal. (Itt magyarul írja tovább.)

Megyek tehát már
Ha keserves kár
Engemet világból kivégez.

Nem kell arany láncz,
Sem pengig vig táncz
Szomorú az én életem.³

¹ Az nemzeti és nagyságos Saalmesi és Neuburgi Gróf Magdolna asszonynak, az tekintetes és nagyságos Poppel László úr szerelmes házastársának, nékem mindenkor jó asszonyomnak, atyámfiaának adassék. 1604. okt. 17. Ujvár.

² 1605. juni 29. Prága (Magdalena Popplin von Lobkovitz Gräfin von Salm.

³ Lásd Balassának *«Kit egy szép lány nevével szerzett»* című versét. Egy másik német levélen ez a pár sor olvasható :

Ha szemem tőle távozik,
Szívem szívében lakozik
Elmém róla gondolkodik,
Arról álmodik.

Balassa Bálintunk e sorai után ismét németül írja, mennyire boldoggá tette őt a kisasszony szolgálata. Majd megint magyarra fordítja a beszédet, írván: «Ha Isten szereted, én édes nagy jóm, parancsolj és csak azon könyörgök, hogy engemet tarts tulajdon rabodnak holtig.»

Mint a holt ember — folytatja németül — úgy elfeledtem a kisasszonynyal megbeszélni a török munka dolgát. S most nem tudom, kanavászon, atlaszon vagy tafotán legyen-e s milyen legyen a hosszúsága?¹

Mit felelt Poppel Éva az illetén levelekre, nem tudjuk. Az ő szerelmes levelei — sajnos — eltűntek, vagy valahol rejtőznek. Lánykorából csak egyetlenegy levelét sikerült találnunk, de ez már menyasszony korából való s azt írja benne Batthyáynak, hogy édes anyja örvend az ő boldogságának, s gyönyörködve nézegeti, mint készítőti a ruháit.²

Ha valakinek ügyes-bajos dolgai akadtak Prágában, Batthyány az illet levélvivőnek használta. Dorustha uram például Prágából jelenti Batthyáynak, hogy a levelet odaadta, a hová kellett.³

Enyinghi Török István főember szolgáját Csehországba küldvén, Batthyány levelet és ajándékot küldött véle az ő Éva kisasszonyának. Mint szerelmes legény türelmetlenül várta a választ. De biz az nagy szomorúságára nem jött meg, mert Török István uram embereit visszajövet kirabolták! Azonnal új levelet bocsátott Éva kisasszonyhoz. «Isten — írja — és a szerelem maradjon véled s legyenek bizonyágim, hogy a kisasszonyt jobban szeretem, mint magamat. A hatalmas Isten óvja a kisasszonyt minden bajtól. A kisasszony hív szolgája maradok s e szolgálatnál semmi sem kedvesebb nékem e földön.»⁴

Az 1605. év tavaszán Poppel Magdolna asszony lejött ugyan Magyarországra, de Éva lányát nem hozta magával.

¹ 1604. decz. 26. Gott behütt dich mein Leben etc.

² Ez levél adassék az tekintetes és nagyságos Batthyány Ferencz uramnak, nékem szerelmes uramnak kezében. (Kelet nélkül. Csak a cím magyar, a levél német nyelvű.)

³ Prága, 1603. márcz. 30.

⁴ Gott und die Lieb bleib mit dir etc. 15. decz. év nélkül.

Valószínűleg a háborús idők miatt történt ez. Gondolhatjuk, hogy minő rosszul esett ez Batthyáynak. Még nővére, Doricza is megharagudott. Azonnal írt Évának. Az ördög vigye el, — írja — a ki ezt a tanácsot adta édesanyjának! Bátran jöhetett volna ő is, hiszen nagyon várják itt.

Nővére levelének a végéhez Batthyány Ferencz is írt néhány sort. «Csókolom a kisasszony ruháját — írja. — Nem hittem, hogy fivére meg nem hí engem a lakodalmára. Sajnálom. Nem azért, mert tánczolzhattam volna, hanem egyedül azért, mert ott olyan személyt láthattam volna halálom előtt, a ki nékem e földön a legkedvesebb királynőm.»¹

Amint az udvarlás és a levélváltás alkalmával történni szokott, Batthyány Ferencz és Poppel Éva között is támadt holmi félreértés. Az elborult, felhős ég azonban hamar megderült. Batthyány szenvedélyes levelei Poppel Évát hamar meggyőzték, hogy semmi oka sincs arra, hogy kételkedjék s hogy bánatnak adja magát. Mikor történt ez a félreértés, nem tudjuk. A levelek legtöbbszörül ugyanis hiányzik a kelet. Úgy látszik, a lányka hallhatott valamit arról, hogy Batthyány Ferencz másoknak is udvarolgat. A sok «te mondád» egyebet is vihetett a lányka fülébe. S boldogtalannak érzé magát. Ezenkívül a betegség is bántotta. Mindezt levélben adta Batthyány tudtára. Az ifjú egyrészt örvendett kedvese levelének, másrészt meg végtelenül leverte őt a levél tartalma. A lányka boldogtalansága, panasz-szava szívét érte s így válaszában a szívét tárta föl. Akkor írt levele a legszebb szerelmes levelek egyike, a mely a letűnt időkből ránk maradt. Mély érzés, megkapó közvetlenség, tiszta erkölcsiség hatja át minden sorát. Nagy kár, hogy a levél nagyobb része német nyelvű. A német szöveg magyarul körülbelül innigyen hangzik: Megkaptam a kisasszony levelét. Mondhatatlanul megörültem neki; hiszen ennél kedvesebb dolog a földön engem nem érhetett. Ezért nem is tudom eléggé megköszönni a kisasszony jóságát. Úgy látom, utóbbi levelemet félreértette. Szépen kérem, ne magya-

¹ 1605. juni 1. Ujvár, Batthyány Doricza (Török Istvánné) levele Poppel Évához. (Allein — írja a levél végén Batthyány — dass ich konnte ain Person sehen vor meinem Endt, die mir auf Erden mein allerliebste Königin ist.)

rázza félre, a mit írok. Szerencsétlen nap, mely ezt a félreértést szülte. Ah ha tudná, mily nagyra tartom a kisasszonyt! A miért élek, a miért lélekzem, a mi után égő vágyakodással vágyakozom, a mi az én egyetlen ezélelőm : az a kisasszony szolgálata. Szívem királynéja! az égre kérem, vigyázzon az egészségére ; mert ha betegnek tudom, lelkemet bú gyötri és bánat fárasztja. Ne gondoljon a szakításra ; mert ha engem elhagy, egy óráig nem élek. Csak a halál szakíthat el engem a kisasszonytól. Hígye el, szívem minden dobbanása a kisasszonynak szól ; lelkem minden gondolata a kisasszony körül forgolódik.

E németül írt sorok után egyszerre magyarul folytatja levelét : «Édes egyetlenegy lölköm! régi jó szerencsém, szerelmem gerjesztő eleven szemem, két kegyes szép szemem, egyetlen lölköm, édes vidám Eviczám! hogy jó egészségben légy és szeress engemet, tőled csak azt kívánom. Ha szerelmesed nem lehetek is, azon könyörgök, hogy tarts holtig való rabodnak. Ne véld azt, hogy én valakit te kívüled szeretnék ; mert csak te vagy az én szívembéli eleven szememnek egyetlenegy gyűjtője. Az te nevedet az Cupido ő maga metszette föl gyémánt bötükkal lölkömmek kellő közepette. Tiéd azért mind fejem, lölköm, életem ; soha semmiféle dolog az te szerelmedtől el nem szakaszthatja.»¹

Batthyány írásai között több szép magyar vers van, melyeknek hangja és tartalma teljesen megfelel az ő ezen időbeli helyzetének és lelki világának. Ki írta ezeket, ki tudná megmondani? De valószínű, hogy ezeket is eljuttatta Poppel Éva kezéhez. Az egyikben például így panaszolja szerelmi bűját :

Oh gyönyörűség, oh te édesség,
Minden nádméz fölött ki vagy kellemetes!
Édes vigasságom, kedves nyugodalmom,
Isten legyen hozzád én édes szép hugom.

Keserű kárvallás immár az én dolgom,
Nem leszen elmémbe semmi vigasságom.
Mint az sűrű felhő környül vett bánatom.
S vajjon mikor támad ismét föl én napom?

¹ D. wohlgl. Fräule Eva, Fräule Poplin etc. kelet nélkül.

Ha szívem kő volna, magam aczél volnék,
Szerelmedtől mint ércz ugyan szikrát adnék,
Mint lágy viasz, naptól úgy melegednék,
Tovább ugyan talán érted elolvadnék.

De mivel szívemet érzem hogy ellopták,
És annak helyében bánatját csak hatták,
Szerelmemet tülem így elválasztották,
Kiért messzi utra fejemet bocsátták.

Ezelőtt utam is, munkám is könnyebb volt;
Életem vezére mert szívem vélem volt.
Immár szívemtől engem ha megfosztott,
Mit próbál s veszélyre mért bocsát mint latrot?

Azért ifjúságom tündöklő csillaga,
Szép kis asszonyoknak gyönyörű virága,
Vitéz urfiaknak tisztes kívánsága,
Isten legyen hozzád szerelmemnek lángja!

A mint hazánkban a háború szünőfélben volt s a békesség dolgában alkudozni kezdtek, a Lobkovitz Poppel-család megint hozzánk költözött. Ezúttal már majdnem állandóan köztünk maradt. Azaz hogy maguk a szülők is azon voltak, hogy lánykájuk házasságának ügyét végre dülőre juttassák. Batthyányt igen kedvelték s mivel lányuk is mély vonzalmat érzett hozzá, a házasság megkötését mi sem akadályozta többé. Azonban Poppel Ádám megöletése, a hazai és a csehországi politikai zavarok miatt mégis jó ideig várni kellett.¹ Végre 1607-ben érkezett a menyegző ideje. Batthyány június hó 15-én jelenti a királynak, hogy Lobkovitz Poppel László és Salm Magdolna grófné leányát, Évát eljegyezte s a menyegző Dobra várában július 16-án lesz. Kéri a királyt, hogy vagy személyesen jelenjék meg a lakodalmon, vagy képviseltesse magát.²

Végre hát hosszú várakozás után családi tűzhelyéhez vihette asszonyát. Szerencsés ember volt, mert oly kincset

¹ Úgy látszik, Batthyány sürgette a menyegzőt. Salm Magdolnához írt levelében ugyanis ezt olvashatjuk: «Megértettem, mit írjon kegyelmed, hogy az ország dolgában elég dolgom s járásom leszen, azért most afelől gondolkodjam». (1607. szept. 10. Már bizodalmas asszonyanyjának írja Magdolna grófnét.)

² Köz. p. ltr. Familienakten.

vitt oda, mely állandó örömet és boldogságot szerzett néki. Ha valakinek, Batthyány Ferencznek a házassága mutatja, hogy a kölcsönös megértés és a szeretet mi mindent tud teremteni! Az ő házasságuk nem egy-két hamar elrepülő esztendő öröme volt. A lélek belső harmóniáján alapuló viszonyuk és boldogságuk a síríg tartott. Házasságuk első napjától az utolsóig úgy élnek, hogy az esztendők észrevétlenül repülnek el felettük. A férj minden gyönyörűségét feleségében találja. Nála nélkül még az Isten áldását sem kívánja. Minden óhaja kész parancs néki; jó kedvvel hajlik minden kívánságára. Mivel mindig boldognak érzi magát, mindig vidám is. És ez a derült vidámság lélekmelegítő napsugára az egész családnak.

Az asszony szelid, kedvkereső feleség. Mint a gyenge vessző, hajlik minden okos szóra. Gyöngéd és finom. Minden törekvésével a férje kedvében erőködik lenni.

Az indulatot, a haragot és a szívódást mindketten szívből utálták. Így aztán életök olyan volt, mint a kék ég.

Közel két évtizedig ápolgatják közös boldogságukat, melyen sem az idők folyása, sem a viszonyok nem tudnak rést ütni. Ritkán válnak el egymástól. Még az országgyűlésekre is jobbra együtt mennek. Levelet tehát nem sokat váltanak egymással. De ha a háború vagy egyéb dolog rövid időre elválasztja őket, oly gyöngédséggel, amnyi szeretettel írogatnak egymásnak, mintha csak még mindig a mézes heteiket élnék.

A kölcsönös gyöngédségnek a jele az is, hogy a férj majdnem mindig németül ír a feleségének; ez pedig állandóan magyar nyelven válaszol neki.

Úgy látszik, hogy Batthyány az 1609. évben először volt egyedül Pozsonyban. Alig hogy odaérkezett, már írt volt a feleségének. Vidáman s gyöngéden köszönti «egyetlen szívét» s levelét így fejezi be: «Isten segítségével még nem akarnék Sámson lenni, hanem csakis tégedet, legkedvesebb szívem! akarlak otthon esókolni.»¹

¹ Batthyány valamennyi levelében egészen haláláig így szólítgatja a feleségét: «Mein einziges Leben», «mein allerliebster Schatz», «mein einziges Herz». A leveleit pedig mindig ezzel a kívánsággal fejezi be: «Gott behütt dich mein Leben».

Bizonyos, hogy Batthyánnak a levelei nem jártak rákháton. Hiszen ugyancsak megnyomta a tollát, mikor rájuk írta: cito, cito, citissimo! De Éva asszony mégis türelmetlenkedett. S még mielőtt az ura válaszát megkapta volna, már sürgető levelet bocsátott hozzá. «Az tekintetes és nagyságos Batthyány Ferencznek — írja Éva asszony — nekem szerelmes uramnak adassék ez levél. Csodálkozom azon, hogy nagyságod sem nem ír ide haza, sem maga el nem jön. Nem tudom mire vélni? Asszonyom is¹ az hévízben örömet elmenne; csak nagyságodat várja, hogy hazajönne.»²

A következő évben hivatalos dolgai Bécsbe, onnét meg Pozsonyba szőlítették Batthyányt. Bécsből írja feleségének e sorokat: «Egyetlen szívem! Leveledet nagy örömmel vettem. Megértettem belőle, hogy jól vagy. Nagy ládát küldök: szöveteket, viaszgyertyát, damasztot, búcsúfiát, gyermekjátékokat Bódiskónak és Ádámkának. A hatalmas Isten adja, hogy minél előbb láthassam az én egyetlen életemet és egyedüli vigaszomat.»³

Alig néhány nap múlva már Pozsonyból küldi az ajándékokat. A kísérőlevélben írja feleségének:

«Én egyetlen vigaszom! A hatalmas Istentől minden boldogságot kívánok neked. Buza Mihály meghozta kedves leveledet. Megértettem belőle, hogy Bódiska fiam azt kívánja, hogy nadrágot és egyéb dolgot vásároljak neki. Mindent megküldtem már. Mondják, az olyan ember, a ki nem szereti a feleségét, citromot és pomagránátot küld neki. Én is küldök neked citromot és pomagránátot. De mivel én szeretlek, még más ajándékot is küldök. A szerelem és a jóakarát örök maradjon köztünk. A vásárfiát magam viszem haza. Bár vége lenne már itt a dolgomnak, hogy siethetnék az én szívemhez, legkedvesebb kincsemhez, az én kis Eviczkámhoz.»⁴

¹ Zrinyi Doricza, Batthyány édesanyja ez.

² Szalonok, 1609. ápril 29.

³ Bécs, 1610. decz. 3. Bodiskó és Ádámko Batthyány Ferencz két kis fia volt.

⁴ Pozsony, 1610. decz. 9. Pozsonyból nov. 21-én is írt a feleségének, az ő egyetlen szívének. Hosszú német levél ez, telve gyöngédséggel és szerelemmel. A levelet e szöveggel fejezi be: «Legkedvesebb szívem! kezeidet csókolom. Nagyon vágyom veled élni és halni».

Négy évvel később (1614-ben) ugyanilyen alkalommal írja feleségének: «Egyetlen szívem! Kívánom, hogy az Isten adja meg mindazt, a mi néked kedves. Azt hittem, ma hazáérhetek s téged csókolhatlak, de későn érvén ide, már nem juthatok hozzád. Holnap reggel azonban otthon leszek. Csókolom a kis ujjadat. A hatalmas Isten óvjon téged minden bajtól, én egyetlen életem!»

Három évvel később Bécsből ír neki ugyanilyen hangon. Természetesen ajándékokat is küld levelével egyetemben. Én egyetlen életem — írja — mindazt kívánom, a mi neked kedves. Holnap indulok haza, hogy téged édesem csókolhassalak. Isten óvjon, szívem, minden bajtól.¹

Az 1619. évben Pozsonyból írja, mennyire szeretne hazamenni. De nem engedik. A vallás dolgában vitatkoznak most. Csókot küld az ő szívének s Istent kéri, hogy óvja meg őt minden bajtól.²

Az 1620-ik évből is van egy-két levele. Ezek is a régi hangon, a régi szeretettel szólnak az ő egyetlen életéhez és szívéhez. Amint már szokta volt, levelével együtt ajándékokat is küld feleségének. Az asszony ugyanolyan hangon és érzéssel felelget neki.³

Ez évnek nyárelőjén Batthyány az egyik kertjét nézegette. Sok szép dolgot talált ott, s örömmel küldi a feleségének. «Egyetlen életem! — írja ez alkalommal — a kertünkből küldök néked szívem egyet-mást. Nagyon sok ribizke van. Azt gondoltam, jó lenne hordócskában eltennünk. Írd meg édes szívem, mint kell ezt csinálni. Ím tizenkét kis széket küldök nektek. Jőjtek édes szívem ide hozzám s majd együtt mehetünk haza. Isten óvjon, szívem, minden bajtól. Ezt kívánja a te hív barátod: Ferencz.»⁴

¹ Bécs, 1617. márcz. 14. («dich mein Leben zu küssen. Gott behütt dich mein Herz» etc.)

² Pozsony, 1619. aug. 3. (Wir disputirn jetzt wegen der Religionsachen etc.)

³ Szalonok, 1620. jan. 15. «Szolgálatomat ajánlom nagyságodnak mint szerelmes uramnak. Áldja meg az Isten nagyságodat sok jókkal» stb. (A ládái töredezéséről értesíti a férjét.)

⁴ 1620. júli 22. (Es sein so viel Ribizli verhanden und ich habb vermaint, ich soll lassen einbressen in ein Fassli. Mein Herz! lass mich wissen, wie man soll damit umgehen... Gott behütt dich mein Herz etc.)

Batthyány Ferencznek ezeken kívül még néhány levelét sikerült találnunk. Nem sokkal a halála előtt írta volt ezeket a feleségének. A szerelmes vőlegény a mátkájának sem írhat édesebben, mint a hogy Batthyány írt meg ekkor is a feleségének.¹ Az ő megkapó viszonyuk tehát semmit nem változott a halálig. Batthyány élte alkonyán is úgy szerette és tisztelte feleségét, mint ifjúkora virágszakaszában. Az ő szerelmükre tehát nagyon illik a régi magyar mondás : a hold fogy, de megtartja erejét.

A mit a férj és a feleség levelei hirdetnek, azt olvashatjuk Poppel Éva rokonainak a leveleiből is. A nővérei állandóan örömlüknek adnak kifejezést, hogy Éva asszony oly nagyon boldog a kedves urával! Megírják neki, hogy az öreg Poppel László mily nagyon szereti az ő kedves vejét, Batthyány Ferenczet.² Ígérgetik, hogy a mint az idő megcsendesedik, gyermekeikkel együtt meglátogatják őket Magyarországon.

Batthyány és felesége örömmel veszik, hogy mások is örvendenek boldogságuknak. S halából elhalmozzák rokonaikat magyar ajándékkal. Batthyány egyik sógorának szép lovat, a sógorasszonyának szép magyar gyümölcsöt, élő vaddisznót stb. küld ajándékba. S férj és feleség szívélyes hangon csalogatják rokonaikat magyar földre.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ 1624. okt. 6. két levél együtt. (Adassék az én szerelmes atyámfiának Poppel Évának kezében, cito cito, citissimo!) Utolsó levelében is mein einiges Leben, mein einiges Herz a megszólítás és utolsó levelét is azzal végzi, amivel a legelsőt : Gott behütt dich mein einiges Herz.

² Sabina Gräfin zu Salm, geborene Poppel von Lobkovitz levelei, valamint a többi férjezett Poppel-lány levelei a Kőrm. ltr.-ban vannak.

A MAGYAR SZENT KORONA IGÉNYEI A VOLT MELLÉKORSZÁGOKRA.

Bernatzik bécsi tanárnak az *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* II. évfolyamában megjelent tanulmánya, *Neues über die pragmatische Sanction*, részletesen foglalkozik a királyi hitlevél 3. pontjával, az n. n. visszacsatolási ponttal is.¹

Nézetünk szerint egészen tévesen értelmezi ezt a pontot és félreismeri a magyar közjogászoknak e kérdésben elfoglalt álláspontját. A következőkben igyekezni fogunk egyrészről kimutatni Bernatzik tévedéseit, másrészről megállapítani a királyi hitlevél 3. pontjának helyes értelmét és a régi ú. n. mellékországok szerepét és jelentőségét a mai magyar közjogban.

Tudnunk kell először, hogy a régi mellékországok (Ráma, Szerbia, Bulgária, Kumánia, Galiczia és Lodoméria) czíme a magyar király címűi között ma is szerepel; másodsor: ezen országok czimereit és zászlóit koronázás alkalmával és más ünnepélyes alkalmakkor a király előtt viszik; harmadszor: ez országok némelyikében fennállott róm. kath. püspökségekre a király ma is nevez ki püspököket in partibus infidelium, kik közül a nándorfejérvári és a tinnini püspökök püspökökké fel is szenteltetnek; negyedszer a magyar állam nagy czimere a régi mellékországok czimereit is felöleli.²

¹ 162 és k. l.

² V. ö. a magy. kir. ministerium 1915 nov. 5-iki 3970/1915. M. E. számú rendeletének 11. §-a. A nagy címér hivatalosan megállapítva nincs; de mint az idézett rendeletből is kitűnik, a középczímerben foglaltakon kívül a magyar állam igény- és emlék-czimereit öleli fel. V. ö. még Ferdinandy: *Magyarország közjoga*. Budapest, 1902. 191 l. Az első Habsburgok idején szokásban volt a koronázás alkalmával arany és ezüst emlékpénzeket veretni, melyeknek

A királyi hitlevél 3. pontjával együtt, mely szerint Magyarország és társországainak mindazon részei és tartományai, a melyek már visszaszerezettek, s azok, a melyek Isten segedelmével ezután fognak visszaszereztetni, a nevezett országhoz és társországaikhoz visszakapcsolandók, ezek azok a tételek, a melyek alapján a régi mellékországok helyzetét és jelentőségét a mai magyar közjogban meg kell állapítanunk.

I. Közjogászaink a következőképen határozzák meg a magyar állam jelenlegi igényeit a mellékországokra vonatkozólag.

Ferdinándy szerint a szent korona ezen országokra vonatkozó igényéről le nem mondott, azokat fel nem adta; de ez idő szerint nem érvényesítheti, mert érvényesítésének útjában állnak 1. Magyarország részéről is elfogadott nemzetközi szerződések, a minő az 1879: VIII. tetz.-be iktatott berlini szerződés. 2. más államoknak, melyekkel barátságos érintkezésben állunk, a volt hűbéres országok területére fennálló joga. Ezen tényleg fenálló jogok ellenében történelmi igények érvényesítésére fegyveresen fellépni sem czélszerű, sem időszerű nem volna, annál kevésbbé, mert a lefoszlott területeket lakó népesség nem kíván ez idő szerint a magyar koronához tartozni. De a magyar korona ezekről a történelmi területekről le nem mondott s azoknak visszaszerzését alkalomadtán érvényesíteni akarja.¹

Kmetty így nyilatkozik: «A magyar korona jogigényei a mellékországokra — külön, kifejezetten — feladva nincsenek, a király és az országgyűlés, mint a korona igényeinek érvényesítői, kötelesek is jogosalkalom adtán azoknak teljes nyomatekkel való érvényesítésére. De ebből nem következik, hogy a százados vagy újabb államalakulásokat ezen igényünk folytán el ne ismerjük, azokat, mint jogunkba ütközőket esetleg fegyveres támadással is megbontani törekedjünk. Az általunk törvény-

egyik oldalán az új király képe, másik oldalán a «tíz királyság» címere volt. V. ö. Palm: *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia, als apostolische Königin von Ungarn führt*. Wien. 1774. 12. és 13. l. E munka a 11. oldalon közli is a II. Mátyás koronázásakor 1608-ban készült emléképenz rajzát. V. ö. még Csánki: *Az új magyar és ú. n. közös címerekről. Századok*. L. évfolyam 1. sz. 1916. 12—13. és 16. lap.

¹ i. m. 159 l.

hozásilag is elismert nemzetközi jogállapotok kötnek bennünket s csak ezek erejének megszűntével formálhatjuk újból régi és fentartott igényeinket.¹

Nagy Ernő szerint: «Mindennek (hogy t. i. királyaink ezen országok czimeit jelenleg is viselik, zászlóik és ezimereik koronázás alkalmával előttük vitetnek stb.) közjogi jelentősége nem abban rejlik, mintha a magyar király ez országok fejedelmének tekintené magát vagy azok visszahódítására törne, hanem a multat s a régi igényeket tartja emlékezetben. Így tehát első sorban történeti jelentőséggel bír, mely realitást legfőlebb akkor nyerhetne, ha ez országok jelenlegi kapcsolatukból kiválnának, vagyis megszűnnék jelenlegi államjogi helyzetük».²

Lényegileg ugyanígy nyilatkozik Eöttevényi Nagy Olivér is. «Hazánk történeti jogát még mindig fentartotta a régi mellékországokra. Jelenlegi nemzetközi jogi helyzetüket azonban elismerjük, tehát történelmi jogainkat nem kell úgy magyarázni, mintha mi pl. az új balkáni államok önállóságát el nem fogadnók. Amennyiben azonban újra a mi hatalmunk alá jutnak — mint a hogy újabban Boszniával történt — követeljük a hazánkhoz való visszaacsatolást».³

Ugyanezt a felfogást találjuk meg Kiss István,⁴ Korbúly⁵ és Vutkovich⁶ közjogi műveiben is.

Ezekből az egybehangzó nyilatkozatokból világosan kitűnik, hogy a mai magyar közjogászok szerint a volt mellékországok — Dalmatiát és Boszniát nem tekintve, — jelenleg nem tartoznak jogilag sem a magyar koronához. Kifejezetten nem állítja ezt német nyelven írt alkotmányjogában Marczali sem, a kire Bernatzik hivatkozik. Marczali mindössze azt con-

¹ Kmety: *A magyar közjog tankönyve*. IV. kiadás. Budapest 1907. 169 l.

² Nagy Ernő: *Magyarország közjoga* (Államjog) VII. kiadás. Budapest 1913. 60 l.

³ Eöttevényi Nagy Olivér: *A magyar közjog tankönyve*. II. kiadás. Kassa 1911. 46—47 l.

⁴ Kiss István: *Magyar közjog*. IV. kiadás. Budapest 1888. 64 l.

⁵ Korbúly Imre: *Magyarország közjoga*. III. kiadás. Budapest 1877. 152 l.

⁶ Vutkovich Sándor: *Magyar alkotmányjog*. Pozsony. 1904. 116 l.

statálja Rosenmannra és Czirákyra való hivatkozással, hogy régebbi közjogászaink szerint (wie unsere alten Staatsrechtslehrer behaupten) a magyar államterület jogilag nemcsak a tényleg a szent korona alatt álló területeket öleli fel, hanem mindazt, a mire annak jogigénye van.¹

Bernatziknak az az állítása tehát, hogy a magyar közjogi tudomány elavult elméletek hatása alatt a volt mellékországok területét ma is magyar területeknek tekinti,² egészen téves.

Régebbi közjogászaink azonban tényleg mást tanítottak e kérdésben. Így mindenekelőtt a Marczali által is idézett Rosenmann és Cziráky. Rosenmann³ a magyar királyság területének két részét különbözteti meg: t. i. a territorium principale-t és a territorium accessorium-ot. Ez utóbbi alatt azokat a királyságokat és tartományokat érti, a melyek koronaországok (Kronländer) elnevezéssel jelöltetnek s melyekre a magyar királyság jogszerű igényeit még nem vesztette el, ámbár azok jelenleg idegen kézen vannak. Ilyen koronaországok gyanánt sorolja fel Dalmátiát, Horvátországot, Szlavóniát, Rámát vagy Boszniát, Szerbiát, Galicziát, Lodomériát, Kumániát, Bulgáriát, Erdélyt, Oláhországot, Moldvát és Besszarábiát. Mint alaptételt emeli ki, hogy mindarra, a mi egyszer kezeinkbe került, fentartjuk igényeinket addig, a míg jogszerű változás nem következik be.

Cziráky⁴ szórul-szóra átveszi Rosenmann utóbbi tételét,

¹ Marczali: *Ungarisches Verfassungsrecht*. Tübingen. 1911. 29 l. Kétségtelen, hogy a régi közjogi írók véleményének ilyen erős kiemelése akkor, a mikor az a mai közjogi tudomány álláspontjával ellenkezik, szerencsésnek semmi esetre sem mondható; de viszont Bernatzik eljárása sem helyes, a ki a Marczali szövegét megcsonkítja — kihagyja a fent németül idézett mondatból az «alten» jelzőt (165 l.) s így az egész szöveg értelmének megváltoztatásával úgy állítja be a doigot, mint ha a Marczali által közölt vélemény a mai magyar közjogászok véleménye volna. Marczali eljárására nézve v. ö. Polner: *Magyar közjog német nyelven*. Jogállam. XI. évfolyam 1912. 351—352 l., a ki méltán kifogásolja, hogy Marczali a régi magyar közjogi írók véleményét a nélkül idézi, hogy megmondaná, vajon mint új közjogász e nézetet szintén vallja-e?

² I. m. 163., 175. l.

³ Rosenmann: *Staatsrecht des Königreichs Ungarn*. Wien. 1792. 18. és k. l.

⁴ Cziráky: *Conspectus Juris Publici Regni Hungariae ad Annum 1848*. Viennæ 1850. I. kötet, 54. l.

a territorium principale és territorium accessorium-féle megkülönböztetéssel együtt.¹

Hasonló felfogást találunk Virozsilnál is. Szerinte ² a magyar államterület négyféle értelemben vehető s legtágabb, inkább történelmi, mint «statisztikai» értelemben felöleli mindazokat a területeket, a melyek egykor a magyar állam birtokában voltak vagy a szent korona fenhatósága alatt álltak, tekintet nélkül annak jelenlegi birtokállományára. A szent koronához tartozó mellékországok (Nebenländer) gyanánt sorolja fel Dalmátiát, Szerbiát, Boszniát, Bulgáriát, Kumániát, Moldva-országot, Besszarábiát, Galicziát, Lodomériát s végül Erdélyt.³

Ugyanezt a nézetet képviseli a kifejezetten Cziráky nyomán dolgozó Hegedűs ⁴ és Boncz ⁵ is.

Régebbi közjogászaink, a kik a volt mellékországokat a magyar államterület kiegészítő részei gyanánt tekintik, a nemzetközi joggal indokolják ezt az álláspontjukat. Az akkori nemzetközi jog, mint ismeretes, túlnyomóan természetjogi tételeket tartalmazott s a tényleges állapotokra való tekintet nélkül construált egy örökérvényű jogrendet. Ez a bölcséleti nemzetközi jog részletesen foglalkozik a területszerzés és területvesztés kérdésével is s a mai nemzetközi joggal ellentétben az erőhatalommal teremtett tényleges állapotokat nem ismeri el jogi állapotok gyanánt. Azon a nézeten van, hogy a hódítás ténye még nem biztosítja a «souverainitás jogát» a meghódított terület felett. Ez a jog csak a «jogos» háborút viselő ellenséget illeti meg. Ha az ellenfél makacsul vonakodnék átengedni a «jogos» hódító által elfoglalt területeket, az békeszerződés nélkül is megtarthatja azokat; de a «jogtalan» hódítóra nézve az elfoglalás pusztá ténye nem teremt jogállapotot.⁶ Hogy mikor jogos

¹ I. m. 26. l.

² Virozsil: *Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn*. I. kötet. Pest 1865. 143. l.

³ I. m. 145. és k. l.

⁴ Hegedűs Lajos Kandid: *A magyar közjog alapvonalai*: Pest 1872. 42. l.

⁵ Boncz Ferencz: *Magyar államjog*. Budapest 1877. 83. l.

⁶ V. ö. Klüber: *Europäisches Völkerrecht*. II. kiadás. Schaffhausen 1851. 300. és k. l. s az ott közölt irodalom. Továbbá Vattel: *Völkerrecht*. Aus dem Französischen übersetzt von J. Ph. Schulin. Frankfurt und Leipzig.

és mikor jogtalan egy háború s ennek következtében egy terület-szerzés, azt az egyes írók különbözőképpen határozzák meg. E kérdés elbírálásánál már észrevehetően közre játszanak az egyes államok konkrét viszonyaiból fakadó politikai momentumok is.

A jogos és jogtalan hódítás theoriáján alapszanak régebbi közjogászaink fentebb ismertetett tételei is. Rosenmann szerint: ¹ «Über alles, was einmal mit Recht und Fug in unsere Hände geraten ist, behaupten wir unsere Ansprüche so lang, bis nicht eine rechtsgiltige Veränderung vorgehet. Eine solche rechtskräftige Veränderung kann mit gemeinschaftlicher, ausdrücklicher, oder stillschweigender Einwilligung der betreffenden Teile bewirkt werden, nicht aber durch Verjährung; denn diese findet unter freien Nationen nicht statt.» Rosenmann eme sorában, melyeket Cziráky csaknem szóról-szóra átvesz, ² teljesen a korabeli nemzetközi jogi írók felfogása tükröződik vissza. E sorokban nem az a lényeges, a mire Bernatzik a főszólyt helyezi, ³ hogy t. i. szabad népek között nincs helye az elévülésnek, hanem az a tétel, hogy mindarra, a mi jogos uton egyszer hatalmunkba került, fenmarad a jogunk mindaddig, a míg jogszerű változás nem áll be. Ez a főtétel; az már további kérdés, hogy mi a jogos és mi a jogtalan változás s hogy az elévülést el lehet-e ismerni jogos változást előidéző ok gyanánt. Ezt a tételt alkalmazza a német-római birodalomra Mascovius lipcsei tanár 1729-ben megjelent munkájában, ⁴ melyet Marczali a magyar közjogi írók forrásának mond, ⁵ Magyarországra nézve pedig Rosenmann, Cziráky, Virozsil és a többiek.

Hogy ezeknek a régi közjogi íróknak a fejtegetései nem állják ki a mai nemzetközi jogi tudomány szempontjából a

1760. 242. és k. l. és Martens: *Einleitung in das positive europäische Völkerrecht*. 1796. 317. és k. l.

¹ I. m. 19. l.

² I. m. 54. l.

³ I. m. 167. és k. l.

⁴ Mascovius: *Principia juris publici Romano-Germanici*. 35. l.

⁵ I. m. 29. l. Mascoviuszt Cziráky idézi. Marczali ez alapon mondja a magyar közjogi írók forrásának, holott kétségtelen, hogy a forrás nem Mascovius, hanem a nemzetközi jognak akkor általánosan elfogadott tételei. Maga Cziráky, mint fentebb láttuk, közvetlenül Rosenmannból merít.

kritikát, az kétségtelen. Az is bizonyos, hogy még saját álláspontjukat sem viszik mindig következetesen keresztül s néha egymásnak ellentmondó tételeket állítanak fel. Így pl. Rosenmann, bár — mint fentebb láttuk — nyomatékosan hangsúlyozza, hogy szabad népek közt nincs helye az elévülésnek,¹ munkájának egy másik helyén² mégis a magyar király már «elévült» jogairól beszél Stájerországra, Nápolyra, Sziléziára, Lausitzra és Alsó-Ausztriára vonatkozólag. Az a feladat tehát nem nehéz, a melyre Bernatzik vállalkozott, hogy ez elavult fejtegetések tarthatatlanságát a mai nemzetközi jogi tudomány szempontjából kimutassa. Az a lekicsinylés azonban, a melyvel a magyar közjogi tudományról általában nyilatkozik, csak akkor volna elfogadható, ha közjogásaink ma is vallanák ezeket az elavult nézeteket. Éppen itt követi el Bernatzik azt a két nagy hibát, a mely szükségképen helytelen eredményekre vezet: 1. Rosenmann és Cziráky álláspontját a mai, és nem az akkori nemzetközi jog alapján bírálja. 2. Abból a hibás feltevésből indul ki, hogy közjogásaink ma is a Rosenmann, Cziráky és Virozsil nézetét vallják.

Ez utóbbi hibaforrás eredménye többek közt az is, hogy Czirákynál egészen alaptalanul ellenmondást vél felfedezni.³ Cziráky szerint a koronázási eskü sohasem kötelezte a királyokat arra, hogy megkötött szerződéseket és jogérvényesen létrejött egyezményeket megszegjenek. A rendeknek sohasem volt a királyi esküről más véleményük, csak olyan, a mely a méltányossággal és a nemzetközi jog egyetemes tanításával megegyezik. Bernatzik szerint Cziráky a nemzetközi jognak tett ezen concessiot megint illusoriussá teszi az által, hogy egyrésről különböző akaratbeli hibák miatt érvényteleneknek mondja azokat a nemzetközi szerződéseket, a melyekkel Magyarország Besszarábiáról, Podoliáról és Dalmátiáról lemondott, másrésről jogtalan szerzéseknek mondja a török hódításokat is azzal az indokolással, hogy a török háborúk «jogtalanok» voltak. Holott ez a két tétel teljes összhangban

¹ I. m. 19. l.

² I. m. 27. l.

³ I. m. 166. l.

van egymással. A mai nemzetközi jog egyetemes tanításaival semmiesetre sem volna összeegyeztethető, hogy hasorló indokolással érvényteleneknek mondjunk nemzetközi szerződéseket és jogelleneseknek nyilvánítsuk azokat a területszerzéseket, melyek e szerződéseken alapulnak. Cziráky azonban a saját korabeli nemzetközi jogról beszél, a melylyel ez a felfogás nem ellenkezett, hanem teljes összhangban volt. Cziráky azt mondja, a mit a mai közjogászok is vallanak, hogy t. i. a király nincs jogosítva és kötelezve arra, hogy jogérvényesen létrejött egyezményeket az elvesztett mellékországok visszaszerzése érdekében megszegjen; de ez a tétel Czirákynál mégis mást jelent, mint a mai közjogászoknál, mert ő az akkori nemzetközi jog alapján mást tekint jogszerű szerződésnek, mint a mit a tudomány mai állása szerint mi annak tekintünk. Bernatzik ezt a körülményt egészen figyelmen kívül hagyja.

Régebbi közjogászaink ma már elavult fejtegetéseit az akkori nemzetközi jog szempontjából bírálat tárgyává tenni, egészen felesleges. Annak, hogy az akkori nemzetközi jog alapján tényleg jogosulatlanok voltak-e a török háborúk, hogy tényleg érvénytelen volt-e az a szerződés, melylyel Magyarország Besszarábiáról lemondott, vagy lehetett-e elévülteknek mondani a szent koronának Alsó-Ausztriára vagy Lausitzra való igényeit, ma már az élő magyar közjog szempontjából semmi jelentősége sincs. Itt olyan elméletekről van szó, melyek a királyi hitlevél általunk tárgyalandó 3. pontjának kialakulására semmi hatással sem voltak. Ha lettek volna, annak helyes megértése szempontjából még lehetne jelentőségük. Ezek a theoriák azonban csak később merültek fel az irodalomban, már meglevő jogi tételek elméleti magyarázatánál.¹ Ezek ma már nem jelentenek egyebet, mint az illető tételek téves elméletek alapján való helytelen értelmezését, melyeknek csak a magyar közjog irodalomtörténete szempontjából van jelentőségük. Bernatzik tehát mindenképen helytelen úton jár, mikor ezeket az eltemetett theoriákat újból napfényre hozza, hogy harczot indíthasson ellenük.

¹ Alább latni fogjuk, hogy a kir. hitlevél 3. pontjának létrejövételénél ezek a theoriák nem játszottak semmi szerepet.

II. Közjogászaink a mellékországokra vonatkozó jogigények tárgyalásánál minden megkülönböztetés nélkül együtt sorolják fel a királyi hitlevél 3. pontját azokkal a tételekkel, melyekben a szent koronának ezekre a tartományokra való jogfentartása kifejezésre jut. Pedig a királyi hitlevél 3. pontjában foglalt rendelkezés egészen más természetű, mint az, hogy a király a mellékországok királyi czimeit ma is viseli, hogy koronázáskor és más ünnepélyes alkalmakkor ezen országok zászlóit és czimereit előtte viszik, hogy ez országok czimerei a magyar állam nagyczimerében befoglaltatnak s hogy a király a volt mellékországok területén fennállott püspökségre ma is nevez ki czimzetes püspököket.

Míg az utóbbiak csak a mult emlékei, a szent koronának a volt hűbéres országokra fennálló történeti igényeit tartják emlékezetben s abból az időből maradtak fenn, a mikor a mellékországok tényleg a szent korona fenhatósága alatt álltak, addig a királyi hitlevél 3. pontja egy a jelenre és a jövőre vonatkozó positiv intézkedést tartalmaz, mely a mellékországok elvesztése utáni időből ered s melyet éppen a mellékországok elvesztése vont maga után.

Közjogászaink szerint a kir. hitlevél 3. pontja a másik négy tétellel együtt azt jelenti, hogy a szent korona a mellékországokról nem mondott le. Ez az állítás sem egészen szabatos. A királyi hitlevél 3. pontjában nem arra kötelezi magát a király, hogy az elvesztett tartományokat visszaszerzi, hanem arra, hogy a már visszafoglalt és az ezután visszafoglalandó tartományokat vissza fogja csatolni a szent koronához. A kir. hitlevél 3. pontjában is jogfentartás van; de egészen más természetű, mint a többi négy tételben. Azok a tartományok jelenlegi birtokosaival, sőt helyesebben mindenkivel szemben, a királyi hitlevél 3. pontja pedig csak az uralkodóval, illetőleg csak Ausztriával szemben emelik ki a szent korona jogigényeit. Míg az előbbi jogfentartás olyan értelemben is általános, hogy nem meghatározott esetre vonatkozik, addig az utóbbi csak arra az esetre szól, ha a volt mellékországok az uralkodó hatalma alá kerülnek vissza. Míg tehát az előbbi generalis, az utóbbi specialis jogfentartás.

De nemcsak ebben a tekintetben különbözik a két jog-

fentartás egymástól, hanem a bennük foglalt igény jogi természetere szempontjából is. Az általános igény a szó igazi értelmében jogi igénynek sem az államjog, sem a nemzetközi jog szempontjából nem mondható, az történeti igény, melynek csak politikai és nem jogi jelentősége van; a kir. hitlevél 3. pontjában pedig egy valóságos jogigény foglaltatik, melynek alapján Magyarországnak joga van a visszafoglalt tartományok visszacsatolását követelni.

Annak, hogy a király a volt mellékországok királyi címzeit jelenleg is viseli, hogy ez országok czimereit és zászlóit koronázás alkalmával és egyéb ünnepélyes alkalmakkor előtte viszik és hogy e czimerek a magyar állam nagyczimerében befoglaltatnak, semmi positiv közjogi tartalma sincs. Ez a három körülmény szorosan összefügg, egymást mintegy kiegészíti. Épen ezért nem is egészen helyes, hogy a mellékországokra vonatkozó jogigények tárgyalásánál mint külön momentumokat szokták kiemelni őket. A három tulajdonképen egyet jelent. A király megtartotta a volt mellékországok királyi címzeit, ennek természetes folyománya, hogy ez országok jelvényeit előtte viszik s hogy czimereiket az állam czimerébe is belefoglalták.

Mit jelent most már ezeknek a czimereknek a fentartása?

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy megszűnt, ma már nem létező országok czimereinek viseléséről van szó. Az uralkodó nem a mai Bolgárország vagy a mai Szerbia királyának cizmezi magát, hanem annak a régi Bolgárországnak és Szerbiának, a mely, ha területileg teljesen összeesnék is a maival, jogilag mégis más volt. Ez külsőleg nagyon világos kifejezésre jut abban, hogy a király előtt nem a mai, hanem a régi Bolgárország, Szerbia stb. jelvényeit viszik. Ebből következik, hogy a volt mellékországok királyi cizme viselésének semmi hatása sincs és nem is lehet e megszűnt országok területén jelenleg létező új államok pl. a mai Bolgárország vagy a mai Románia államjogában. E czimeknek tehát positiv tartalma ezen a téren nincs.

De vajjon nincs-e egyéb irányban? A magyar király a volt mellékországok területén fenállott róm. kath. püspökségek czimére jelenleg is nevez ki püspököket. Vajon nem képezi-e

ez a megszűnt országok fejedelmi jogkörének olyan maradványát, a mely a volt mellékországok királyi címének a keresett pozitív közjogi tartalmat megadja? Tisztáznunk kell mindenekelőtt e kinevezési jog lényegét. A magyar király által kinevezett címzetes püspökök a nándorfejevári és a timini kivételével püspöki felszentelésben nem részesülnek, kineveztetésükkel sem jövedelem, sem hivatali hatalom birtokába nem jutnak: püspöki felszentelésben nem részesülvén, a róm. kath. püspöki karnak nem tagjai, úgy hogy az egyházjog értelmében püspököknek nem is tekinthetők.¹ Rájuk nézve tehát csak pusztá cím adományozásáról van szó.²

A nándorfejevári és timini püspökökre nézve más a helyzet. Ők püspöki felszentelésben részesülvén, tagjai a püspöki karnak. Itt tehát már nem pusztá cím adományozásával állunk szemben, mert ha az illetőknek nincs is egyházmegyéjük, ahol a püspöki hatalmat gyakorolhatnák, valóságos püspökök, a kik jogosítva vannak a püspöki ordóval együtt járó hatalom gyakorlására s ezen kívül fel vannak ruházva azokkal a jogokkal is, a melyek a valóságos püspököket a magyar alkotmányjog értelmében illetik meg (főrendiházi tagság). A magyar királynak a nándorfejevári és a timini püspökök kinevezésére való joga tehát nem egyszerű címadományozás, hanem olyan kormányzati felségjog, melynek a róm. kath. egyház irányában pozitív tartalma van.

Az kétségtelen, hogy a magyar királyt, mint a volt mellékországok uralkodóját illeti meg a címzetes püspökök kinevezésének joga. Ez a kinevezési jog ebből a szempontból a megszűnt fejedelmi jogkör maradványa gyanánt tekinthető. Positív tartalmat azonban a volt mellékországok királyi címének nem ad. A magyar király által kinevezett címzetes püspököknek a

¹ E püspökségek a pápai évkönyvben vagy nem szerepelnek a címzetes püspökségek közt sem vagy mint olyanok jelöltetnek meg, melyek már nem adományoztatnak, pl a biduai és a dulmi püspökség. V. ö. *Annuaire pontifical catholique*. 1911. 297. és k l.

² A főrendiház szervezéséről szóló törvény indokolása szerint: «a címzetes püspökök sem vagyont nem képviselnek, sem oly működési körrel nem bírnak, a mely az államélet mozzanatait érintené.» *Az 1884—87 évi országgyűlés képviselőházának irományai*. I. kötet, 142. l.

volt mellékországok területén nincs egyházmegyénk, a hol a püspöki hatalmat gyakorolhatnák, kineveztetésük által tehát a magyar király nem gyakorol olyan jogot, melynek a volt mellékországok területére kihatása volna. Erről csak akkor lehetne szó, ha az illető püspökök egyházmegyéi ma is fennállnának s kinevezésük joga — daczára, hogy az egyházmegyek idegen országok területén fekszenek — a magyar királyt illetné meg. Ebben az esetben azzal a jelenséggel állnánk szemben, hogy a magyar király főkegyúri joga, mely egy kormányzati felségjog, túlterjed a magyar szent korona országainak mai területén s a királyi hatalom ebben az egy, bár az államhatalomhoz nem szükségképen tartozó vonatkozásban a volt mellékországok területét is felöleli. Nem tényleg létező egyházmegyek, hanem csak címek adományozásáról van azonban szó, mely címeknek — mint fentebb láttuk — a nándorfejérvári és a tinnini püspökségek kivételével, egyházjogi jelenségük sincs. E címzetes püspököknek csak a magyar állanjogban voltak jogaik: az 1885-iki főrendiházi reformig az összes címzetes püspökök tagjai voltak a főrendiháznak, úgy, hogy e címzetes püspökségek adományozása tulajdonképen csak a főrendiházi tagság adományozását jelentette, mert az volt az egyetlen jogosítvány, mely e címzetes püspökségekkel együtt járt. Az 1885 : VII. t.-cz. alapján a nándorfejérvári és a tinnini kivételével a címzetes püspökségeknek ez a közjogi jogosítványuk is megszűnt.¹

A címzetes püspökségek adományozásának joga azt sem jelenti, hogy a magyar királynak kizárólagos joga van e megszűnt egyházmegyek helyreállítására s általában arra, hogy róm. kath. püspökségeket szervezzen a volt mellékországok területén. Ezek között a címzetes püspökségek között vannak olyanok, a melyek mint tényleges püspöki egyházmegyek

¹ A törvényjavaslat eredetileg az összes címzetes püspököket kizárta a főrendiházból. V. ö. az 1884—87. évi országgyűlés képviselőházának irományai I. köt. 134. és k. l. A nándorfejérvári és a tinnini püspök felvétele a főrendiház tagjai közé a főrendiház hármas bizottságának javaslatára történt azzal az indokolással, hogy ők püspökké fel is szenteltetnek s így a többiektől különböző jogállást foglalnak el. V. ö. Az 1884—87. évi országgyűlés főrendiházának irományai II. kötet, 41. l.

már újra szerveztettek s melyeknek episcopus dioecesanus-uk is van. Ilyen pl. a cattaroi és a vegliai püspökség Dalmatiában, a mely mint valóságos püspökség adományoztatik az osztrák császár kijelölése alapján¹ s ámbár mind a kettő Dalmatia elvesztése után hosszú ideig mint címzetes püspökség adományoztatott a magyar király által. Sőt a sebenicoi püspökség, melynek szintén van episcopus dioecesanusa, ő felsége által mint címzetes püspökség a legújabb időkben is adományoztatott.² Általában a kath. püspökségek szervezése és betöltése ma a nélkül történik a volt mellékországok területén, hogy arra a magyar királynak bármiféle befolyása volna.³

Megállapíthatjuk tehát, hogy a mellékországok királyi címének semmi pozitív államjogi tartalma sincs. Az államterület kizárólagosságának elvénél fogva lehetetlen, hogy egyidejűleg ugyanazon a területen több egymástól független államhatalom érvényesüljön. A volt mellékországok területe jelenleg nem áll a magyar korona fenhatósága alatt, idegen államok területét teszi s azok kizárólagos hatalmának van alávetve. A magyar királynak, illetőleg a magyar államnak nincs semmi hatalma felettük.

Kérdés azonban még, hogy nincs-e ezeknek a királyi címeknek pozitív tartalmuk a nemzetközi jog szempontjából? Nem jelentik-e azt, hogy a magyar államnak jogigénye van a volt mellékországok visszaszerzésére? Ez a jogigény kétféle formában volna construálható: 1. a magánjogi tulajdonjog analogiájára a jogosulatlan birtokossal szemben, a ki a dolgot jogellenesen hatalmában tartja, 2. a visszavásárlási jog analogiájára. Nem igényel bővebb kifejtést, hogy a mai nemzetközi jog ilyen jogigényeket sem az egyik, sem a másik formában nem ismer. A volt mellékországok királyi címeinek tehát posi-

¹ V. ö. Gumpłowicz: *Das Österreichische Staatsrecht*. III. kiadás. 1907. 243. l. és *Annuaire pontifical catholique*. 1911. 369. l.

² E címzetes püspökségek betöltése tárgyában a szentszékkal folytatott tárgyalásokat részletesen ismerteti Fraknoi Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig* cz. munkája. Budapest. 1895. 261. és k., 322. és k., 382. és k. l.

³ Így Romániában a jassy-i püspökség és a bukaresti érsekség, Bulgáriában nicopolisi püspökség. V. ö. a fent idézett pápai évkönyv.

tiv tartalmuk sem az államjog, sem a nemzetközi jog szempontjából sincs.

Az a jelentőségük, hogy a történeti összeköttetést emlékezetben tartják Magyarország és volt mellékországai között. Ez az összeköttetés pedig politikai szempontból nem jelentőség nélküli, mert ha a mai nemzetközi jog értelmében nem jelent is jogcímet az elvesztett területek visszafoglalására, politikai természetű igényeket lehet alapítani rájuk. A történelem folyamán gyakran találkozunk ilyen igények érvényesítésével, melyek, ha nem jogigények is, a területfoglalásoknál érvényesülő politikai momentumok között mindig figyelemreméltó szerepet látszottak. Ilyen igényekkel lépett fel pl. Lengyelország feladarabolása alkalmával Mária Terézia Galicziára vonatkozólag s ilyen igények illetik meg a volt mellékországok területére jelenleg is Magyarországot.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek az igények a történelmi kapcsan és nem azon a körülményen alapulnak, hogy a magyar királyok a volt mellékországok királyi címzeit ma is viselik. A királyi címek viselése és a mellékországokra való igény nem az ok és okozat viszonyában állnak egymással, hanem mind a kettő okozata ugyanannak a közös oknak, t. i. a Magyarország és volt mellékországai között fennállott összeköttetésnek. A mellékországokra való igény független a királyi címek viselésétől s akkor is fennállana, ha az uralkodók a volt mellékországok királyi címzeit nem viselnék is. A történeti összeköttetés emlékezetben tartása a mi esetünkben azoknak a jogigényeknek a szempontjából is fontos, a melyeket a visszafoglalt mellékországok visszaesatolása tárgyában a királyi hitlevél 3. pontja alapján érvényesíthetünk s mely jogigények tárgyalására a következőkben térünk át.¹

¹ Ugyanezen az állásponton van annak a törvényjavaslatnak az indokolása is, melyet ő császári és apostoli királyi felsége souverain jogainak Boszniára és Hercegovinára való kiterjesztése tárgyában terjesztett a magyar miniszterelnök az országgyűlés elé. «Erkölcsei jogosultságot vélek meríthetni még abból az ősi kötelékből is, mely ezeket a tartományokat a magyar szent korona országaihoz fűzte». «Ezek a biztosítékok adják meg a jogcímet, hogy azt a megszállott tartományok viszonyának végleges rendezésénél a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országokkal szemben érvényesítsük.»

III. A királyi hitlevél harmadik pontja a következőképpen szól: «Magyarország és társországainak mindazon részeit és tartozmányait, a melyek már visszaszerezettek s azokat, a melyek Isten segedelemével ezután fognak visszaszereztetni, koronázási eskünk értelmében is, a nevezett országhoz és társországaihoz visszakapcsolandjuk.» Ez az ú. n. visszaesetelési pont legelőször 1687-ben szerepel, mint I. József 7 pontból álló hitlevelének 4. pontja, III. Károlynak az 1715:I. t.-cz.-be iktatott királyi hitlevele óta pedig állandóan a hitlevél 3. pontja.¹

A szövegen 1687 óta annyi változás történt, hogy míg I. József és III. Károly hitlevele a visszakebelezést «a törvények és kiváltságok használatáról és értelméről szóló fentebbi magyarázat szerint» igéri t. i. a mint «azoknak használatát és értelmét a király és a karok közegyeztetéssel országgyűlésileg megállapították», a későbbi hitlevelek idevonatkozó pontjából ez a clausula hiányzik.²

Képvh. irományok 1906—1910. XXVIII. kötet 424 l. Ugyanezt mondja nagyon szabatosan Réz Mihály is Bosznia visszaesetelésére vonatkozólag: «Törökországgal szemben nem hivatkozhatunk mi régi jogainkra, sem a nagyhatalmakkal szemben nem hivatkozhatunk. A mi követelésünk nem nemzetközi jogi, hanem közjogi természetű». *Közjogi tanulmányok*. Budapest, 1914. 194. l. V. ö. még Tihanyi: *Bosznia-Hercegovinát érintő viszonyaink jogi természete*. Magy. Jogászegyleti Értekezések. Új folyam III. kötet. 5 és k. l. — Meg kell még jegyeznünk, hogy nemcsak Magyarországon találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az uralkodók elvesztett országok királyi címzeit viselik. Ez a középkorban, sőt sokáig az új korban is általános szokás volt, melyet a francia, az angol és a spanyol államfő egyaránt követett (Palm i. m. 15. l. V. ö. M. Jacques la Cassan Palm által idézett munkáját: *La Recherche des droits du Roi et de la couronne de France*. Paris 1646. 273. l.) A spanyol államfő jelenleg is viseli olyan területek királyi címét, melyeknek nem uralkodója (pl. Kelet- és Nyugat-India királya). Azt, hogy a magyar nemzet a többieknél nagyobb súlyt vet az elvesztett országoknak a királyi címben való fentartására, az a körülmény magyarázza meg, hogy nálunk a történelmi kapocs emlékezetben tartásának a kir. hitlevél 3. pontján alapuló jogigény következtében nagyobb jelentősége van, mint egyebütt, a hol az legfelebb a visszaesetelés politikai indokálul szolgálhat.

¹ L. az 1741: II., 1790: II., 1792: II., 1836: I. és 1867: II. t.-cz.

² Az 1715: III. t.-cz. szerint «Ő királyi szent felsége nem akarja a karokat és rendeket másképp kormányozni s felettük uralkodni, mint magának Magyarországnak az eddig alkotott vagy jövőre országgyűlésileg megállá-

Az 1687-iki hitlevélnek a visszafoglalt és visszafoglalandó területek visszacsatolására vonatkozó pontja egy régi elvnek új formulázása, mely az államterület nagy részének a török uralom alól való felszabadításával függ össze. Hangsúlyoznunk kell, hogy csak a formulázás új, maga az elv az ország területi integritásának biztosítása nem az. A királyi esküben I. Ferdinánd óta kötelezték magukat az uralkodók arra, hogy «Magyarország határait s a mi ehhez bármi jogn vagy címen tartozik, el nem idegenítik, se meg nem csonkítják, sőt a mennyire lehet, gyarapítják és kiterjesztik.» A királyi hitleveleknek 1687 előtt is voltak olyan pontjai, melyek az ország területi épségének biztosítását célozták.¹

Az 1687-iki országgyűlés sem tekintette úgy a visszacsatolási pontot, mintha új elvet tartalmazna. Magában a visszacsatolási pontban utalás van az I. Ferdinánd óta lényegében változatlan koronázási esküre, mely utalás szerint a visszafoglalt és visszafoglalandó területek a koronázási eskü értelmében is visszacsatolandók. Sőt az országgyűlés által javaslatba hozott szöveg az 1659:I. t.-cz.-re, illetőleg I. Lipótnak abban foglalt hitlevelére is hivatkozott, mint olyanra, a melyből a visszacsatolás kötelezettsége szintén következik.² Semmi két-

pítandó saját törvényei szerint. 2. §. Mely legkegyelmesebb királyi kijelentésével az ország karait és rendeit eme záradékot illetőleg: «a hogyan a törvények használatát és értelmét a király s a karok közös egyetértéssel országgyűlésileg megállapítani fogják» eléggé biztosítja, bárminek az országtól való elszakítása és a más tartományokéhoz hasonló kormányzás behozása ellen». Lásd a clausulára s az 1715: III. t.-cz. helyes értelmére nézve Apponyi Albert gróf: *Magyar közjog osztrák világításban*. Budapest, 1912. 48. és k. l. és Andrássy Gyula gróf: *A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*. III. kötet. 1911. 394. és k. l., fejtegetéseit, melyek Turba ide vonatkozó felfogásának *Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion*. I. Ungarn. 1911. 48. és k. l., helytelenségét alaposan kimutatják. V. ö. még e clausulára nézve Bernatzik i. m. 158. és k. l.

¹ II. Ferdinánd (1622: II. t.-cz.), III. Ferdinánd (1638: I. t. cz.) és I. Lipót (1659: I. t.-cz.) tizenhét pontból álló hitlevelének 11., 14. és 15. pontja tartalmaz ilyen természetű rendelkezéseket. Már az utolsó Árpád-házi királynak, III. Endrének koronázási esküje is igéri, hogy a király «egész hatalmával igyekezni fog az országtól elszakasztott részeket ahhoz visszakapcsolni». Cseh János: *A magyar királyok fölvatási esküjök s oklevelök nyomai, az Árpádok alatt*. A Magy. Tudós-Társaság Évkönyvei III. kötet. Buda, 1838. 235. l.

² Turba: i. m. I. kötet. 692. l.

ség tehát, hogy az 1687-iki országgyűlés a visszafoglalt területek visszacsatolását olyan követelménynek tekintette, mely a magyar alkotmányjogból folyik, s azon a nézetten volt, hogy a visszaesatolási pont nem tartalmaz engedélyt vagy vívmányt, hanem csak ünnepélyes megerősítése egy a magyar alkotmányjogban régóta fennálló elvnek, melynek megtartására az akkor uralkodó I. Lipót is ünnepélyesen kötelezettséget vállalt úgy a kir. hitlevélben, mint a koronázási esküben. Ha azonban tényleg így is áll a dolog s az 1687-iki kir. hitlevél nem tartalmaz is új elvet a visszafoglalt területekre nézve, másrésről az is bizonyos, hogy a visszaesatolási pont nem teljesen azonos sem a koronázási esküben, sem a megelőző kir. hitlevelekben foglalt rendelkezésekkel.

A koronázási esküben egy általános természetű ígéret foglaltatik az ország területi épségének biztosítására: az uralkodó arra kötelezi magát, hogy az ország területét el nem idegeníti, se meg nem csonkítja, sőt lehetőség szerint gyarapítani fogja. Az 1687 előtti királyi hitlevelek ezt az általános ígéretet ismétlik meg s e mellett 1. «a lengyelekkel, sziléziaiakkal, morvakkal és osztrákokkal, valamint a stájerekkel, karinthiaiakkal s krajnabeliekkal felmerült határkérdések» rendezésére s a visszaszerzés foganatosítására, 2. Borostyánkő, Kábold, Kőszeg, Fraknó, Kismarton és Szarvaskő váraknak tartozandóságaikkal együtt Magyarországra való visszakebelezésére s végül 3. Lubló vára és a 13 szepesi város visszaváltására és visszaesatolására nézve tesznek ígéreteket. A visszaesatolási pont a visszafoglalt és ezután visszafoglalandó területek visszaesatolására vonatkozik, tehát a koronázási esküben és a 1687 előtti hitlevelekben foglalt általános ígérettel szemben különleges ígéretet tartalmaz. Másrésről azonban nem azonos a régebbi hitlevelekben foglalt s a fentebbi felsorolt területek visszaesatolására vonatkozó specialis ígéretekkel sem; ez utóbbiakkal szemben a visszaesatolási pont általánosabb természetű, mert Magyarországnak és társországainak minden már visszafoglalt vagy ezután visszafoglalandó részeit és tartományait felöleli.

A koronázási esküben foglalt általános ígéret kettőt tartalmaz: 1. az ország határainak sértetlen fentartását, 2. ezek-

nek a határoknak a lehetőség szerint való kiterjesztését. A visszacsatolási pont csak ez utóbbi ígéretet tartalmazza s ezt sem ugyanabban a terjedelemben, mert nem általában a határoknak lehetőség szerint való kiterjesztéséről, hanem csak a régi határok helyreállításáról szól, vagyis a területnagobbításnak csak egy meghatározott esetére: a szent korona fenhatósága alatt állott s visszafoglalt területek visszacsatolására vonatkozik.

A visszacsatolási pont szorosan véve nem is tartalmaz ígéretet az elvesztett területek visszafoglalására, hanem csak arra, hogy a már visszafoglalt s az ezután visszafoglalandó területek vissza fognak csatoltatni Magyarországhoz. E pont tehát egyetlen egy módon czélozza az ország határainak kiterjesztését: a visszafoglalt régi területek visszacsatolása által. A kir. hitlevél 3. pontjában foglalt ígéret csak akkor válik actualissá, ha visszafoglaltatnak olyan területek, a melyek régen a magyar állam fenhatósága alatt állottak. Ezek a területek visszacsatolandók Magyarországhoz, a mi más szavakkal azt jelenti, hogy azok nem csatolhatók az osztrák örökös tartományokhoz, illetőleg nem helyezhetők egy a magyar államhatalomtól idegen államhatalom alá. Az ilyen területek visszacsatolásának kötelezettsége már a koronázási esküből és a megelőző kir. hitlevelekből is következik ugyan; de ezt a határozott formulázást csak az 1687-iki kir. hitlevélben nyerte.

Bernatzik azt mondja,¹ hogy a visszafoglalási, illetőleg visszacsatolási ígéret nem a magyar közjog specialitása, egy vagy más formában minden rendi állam közjogában megtalálható s nem egyéb, mint annak a patrimoniális államfelfogásnak a tagadása, hogy az uralkodó az államterülettel, mint magánjogi dominiumával szabadon rendelkezhetik. A modern monarchiákban többé nem kérdéses, hogy az uralkodó a területet nem idegenítheti el; az alkotmánybiztosító eskünek ez a pontja éppen ezért már mindenütt el is tűnt,² csak a magyar közjog tartotta meg egyéb ócskaságokkal egyetemben.

¹ i. m. 162. l.

² Bernatziknak ez az állítása is téves. Belgiumnak 1831-iki (80. §), Görögországnak 1864-iki (43. §) és Romániának 1866-iki (87. §) alkotmánya értelmében az uralkodónak ma is esküvel kell magát köteleznie arra, hogy az ország területi integritását nem sérti meg.

Bernatzik figyelmen kívül hagy egy nagyon fontos momentumot. Ha a területi épség biztosításának a magyar közjogban is csak az volna az értelme, a mi a régi rendi államok közjogában t. i. tiltakozás volna az ellen a patrimonális felfogás ellen, hogy a fejedelem az ország területével szabadon rendelkezhetik, a magyar közjogban is elveszítette volna minden jelentőségét. Magyarország királya azonban egyszersmind egy idegen állam uralkodója is s így a mellett a lehetőség mellett, hogy az államterülettel, mint magánjogi dominiumával rendelkezik, fenforog az a másik lehetőség is, hogy az ország területi épségét mint Ausztria uralkodója sérti meg. Ez utóbbi lehetőség ma sem enyészett el, ezért nem szűnt meg a jelentősége azoknak a közjogi tételeknek sem, a melyek az államfőtől az ország területi épségének biztosítását kívánják.

Ha Magyarországnak nem volna Ausztriával közös uralkodója, területi épségét semmi veszély sem fenyegetné az államfő részéről, mert a mint Bernatzik nagyon helyesen jegyzi meg, a modern monarchiában az uralkodó a területtel nem rendelkezik szabadon. A magyar közjog az ország területi integritását az államfővel, épen mint Ausztria császárával szemben akarja biztosítani. A területi épség biztosítása tehát a kir. hitlevélben és a koronázási esküben egészen mást jelent, mint a régi rendi államok közjogában; elavult ócskaságnak épen ezért semmi esetre sem mondható.

Midőn I. Lipót diadalmas hadjáratai Budát és az ország nagy részét felszabadították a török uralom alól, szükségessé vált a visszafoglalt területek közjogi helyzetének rendezése. Gr. Kinsky cseh udvari főkanczellár és Gr. Königsegg birodalmi alkanczellár a természetjogra és főleg Hugo Grotiusra hivatkozással azt az álláspontot képviselték, hogy az uralkodó a visszafoglalt területeket nem köteles előbbi állapotába visszahelyezni, hanem tetszése szerint kormányozhatja azokat.¹

Azok a titkos konferenciák, melyeket a magyar tanácsosok által benyújtott vélemények és kívánságok felett 1687 augusztus havában Bécsben tartottak, szintén azt javasolták az uralkodónak, hogy a visszafoglalt és még visszafoglalandó területekre

¹ Turba i. m. 10—11. l.

nézve semmi kötelező nyilatkozatot ne tegyen, mert Hugo Grotius szerint nem köteles a hódításokat visszaadni a korábbi tulajdonosoknak, a kik azt a háború folytán elvesztették.¹ Maga Eszterházy, az ország nádora is azon a nézetben volt, hogy az uralkodó saját hódításairól van szó, melyeket saját pénzén és saját haderejével szerzett s hogy a visszafoglalt területek, mint Magyarország volt kiegészítő részei csak sok millió kárpótlás fizetése mellett volnának visszakövetelhetők.²

A királynak és tanácsosainak ez a felfogása nyilatkozik az országgyűlést megnyitó trónbeszédben is, melyben kifejti Lipót, hogy joga volna új törvényeket szabni és a diadalmas fegyverekkel szeretteket a hadijog alapján birtokolni, mind a mellett veleszületett kegyességénél fogva bizonyos feltételek teljesítése esetén fentartja a régi alkotmányt.³

Az országgyűlés ezzel szemben a visszafoglalt területek visszaadását kívánja. Az a hitlevéltervezet, melyet az országgyűlés 1687 decz. 7-én nyújtott át az uralkodónak, — mint fentebb láttuk — külön pont gyanánt állapítja meg azt a kötelezettséget, hogy a visszafoglalt és ezután visszafoglalandó területek «a koronázási eskü és az 1659: I. t.-cz.⁴ értelmében is visszaadandók Magyarországhoz». Az uralkodó eleinte vonakodott ehhez hozzájárulni s előbb megkísérelte e pontról való teljes lemondásra bírni rá a magyarokat; csak mikor ez nem sikerült, adatott ki a hitlevél azzal a változtatással, hogy Lipót hitlevelére való hivatkozást törölték a visszaadásról szóló 4. pontból s e helyett ide is beiktatták azt a clausulát, mely a törvények és kiváltságok használatának és értelmének a király és a karok által országgyűlésileg leendő megállapítására vonatkozik.⁵ Az országgyűlés szerette volna külön törvénnyel is szabályozni az új szerzemények sorsát; de az uralkodó e tervvel szemben teljesen elutasító álláspontra helyezkedett s nem volt hajlandó többet nyújtani annál, a mit a hitlevél most tárgyalt 4. pontja tartalmazott.⁶

¹ Turba i. m. 17. l.

² Turba i. m. 199. l. és Andrássy i. m. III. kötet 165. és 166. l.

³ Andrássy i. m. 165. l.

⁴ I. Lipót hitlevele.

⁵ Turba i. m. 70—71., 82. és k., 250. l.

⁶ Turba i. m. 84. l.

Ezek a történelmi előzmények nyilvánvalóvá teszik a kir. hitlevél visszacsatolási pontjának helyes értehnét. Az uralkodó ebben a pontban nem arra kötelezi magát, hogy az elvesztett magyar területeket vissza fogja hódítani, ez az ígéret különben is benfoglaltatik a koronázási eskü szövegében. Ez a pont kizárólag azt akarja biztosítani, hogy a visszaszerzett régi magyar területek az uralkodó által Magyarországhoz csatoltassanak és ne helyeztessenek idegen államhatalom alá. Ez a pont tehát keletkezése alkalmával sem a patrimonialis felfogás ellen irányult s nem a területnek a fejedelem által való magánjogias elidegenítését akarta megakadályozni, a mint Bernatzik állítja, mert hiszen nem is az uralkodónak az ország tényleges területe felett való rendelkezésére vonatkozik, hanem új szerzemények közjogi sorsát szabályozza s a fejedelemtől olyan intézkedései ellen irányul, melyeknek nem a királyi hatalom patrimonialis felfogása, hanem a hódítás joga szolgáltatva volna az alapot.

Épen így nem lehet azt sem állítani, mintha a visszacsatolási pontban az a természetjogi theoria tükröződnék vissza, mely szerint az egyszer jogosan megszerzett terület jogilag mindaddig az állam területéhez tartozik, míg arról jogszerűen le nem mondott, ha tényleg kiesett volna is az állam hatalma alól. A visszacsatolási pont nem is az elvesztett területekre általában vonatkozik, hanem ezek közül csak azokra, melyeket sikerült az ellenség kezéről visszahódítani.

Bernatzik különösnek tartja, hogy egyes közjogászaink újabban a szent koronának a volt mellékországok területére vonatkozó igényeit harmadik államokkal szemben feladták és csak Ausztriával szemben tartották fenn.¹ Bernatzik állítása ebben a formában téves. A mai magyar közjog Ausztriával szemben sem helyezkedik erre az álláspontra. Senki sem állítja pl. azt, hogy Galiczia jogilag a magyar állam területét képezi, pedig Galiczia is egy volt mellékország, mely jelenleg Ausztria fenhatósága alatt áll. Bernatzik állítása csak abban a formában felel meg a tényeknek, hogy a szent koronának a mai magyar közjogászok szerint Ausztriával szemben másféle igényei van-

¹ i. m. 163. l.

nak a volt mellékországok területére, mint a többi államokkal szemben. Ennek azonban megvan a maga természetes magyarázata. A szent koronának Ausztria irányában azokon az általános igényeken felül, melyek minden állammal szemben megilletik, a kir. hitlevél 3. pontja alapján specialis igényei is vannak. Fentebb már láttuk, hogy ez a kétféle igény jogi természetét tekintve milyen lényegesen különbözik egymástól. Az az általános igény, a mely a történelmi összeköttetésen alapul, a szó igazi értelmében véve nem is jogigény s a visszacsatolásnak legfeljebb politikai indokául szolgálhat, míg a visszacsatolási pontban valóságos jogigény foglaltatik.

A mai nemzetközi jog idegen államok területének elfoglalására vagy visszaszerzésére irányuló jogokat nem ismer, ilyen jogigényei tehát a magyar államnak sem lehetnek a volt mellékországok területére. Ausztriával szemben fennálló jogigényünk azonban nem ellenkezik a nemzetközi joggal. Nem a nemzetközi jog általános elveiből folyik, hanem abból a specialis nemzetközi jogi viszonyból, mely Magyarország és Ausztria közt van. A két államot a kölcsönös védelem kötelezettsége terheli. A *pragmatica sanctio*, melyből ez a kötelezettség folyik, előírja a kir. hitlevélnek a jövőbeni koronázások alkalmával leendő kiadását; ezzel a kir. hitlevélben foglalt rendelkezéseket, tehát a visszafoglalt területek visszacsatolásának kötelezettségét is Magyarország és az örökös tartományok közötti jogviszony egyik feltételévé teszi.¹ Tényleg vissza is csatoltattak mindazok a török uralom alól felszabadult területek, a melyek az anyaország vagy a társországok kiegészítő részeit tették. Így legutoljára a volt katonai határőrvidék.² A kir. hitlevél pedig nem tesz különbséget az anyaországi területek és a volt mellékországok területei közt s így semmi kétség, hogy a visszacsatolási kötelezettség ez utóbbiakra nézve is fennáll.

¹ Az igaz, hogy a kir. hitlevél csak az uralkodóra nézve állapít meg kötelezettséget s nem egyszersmind Ausztriára nézve is. A visszacsatolási pont nem is azért válik specialis jogigényünk alapjává Ausztriával szemben, mert a király ma igéri a visszacsatolást, hanem azért, mert a *pragmatica sanctio* az ország hitleveles és más szabadságainak és előjogainak megtartását a kölcsönös védelem feltételévé tette.

² V. ö. erre nézve Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora* I. kötet. Budapest, 1910. 476. és k. l. és Bernatzik i. m. 178. és k. l.

Teznernek az az állítása, hogy a hitlevél visszacsatolási pontja csak arra az esetre szól, ha az uralkodó kizárólag mint magyar király szerzi vissza az elveszett területeket,¹ nem fogadható el. A dolog épen ellenkezőképen áll. Ez a kötelezettség első sorban, sőt mondhatnók kizárólagosan azokra az estekre vonatkozik, a melyeknél az államfő úgy jár el, mint a két külön állam uralkodója. Mert ha kizárólag mint magyar király, tehát kizárólag mint a magyar állam organuma szerez vissza területeket, azokat nem is csatolhatja máshová, csak Magyarországhoz, úgy, hogy ennek külön hitleveles biztosítása egészen felesleges.²

Tezner álláspontját látszik elfogadni e kérdésben Bernatzik is. Szerinte³ a kir. hitlevél visszacsatolási pontja 1867 óta kiegyenlíthetetlen ellentétben áll a közös ügyekkel. Az 1867 : XII. t.-cz. szerint a külügy és a hadügy közös, mivel pedig minden új terület szükségképen külföldi s így megszerzése vagy háborút vagy nemzetközi szerződést tételez fel, új területek szerzése az 1867-iki kiegyezés által olyan világosan, a mennyire csak lehet, ki van véve a magyar államnak és a magyar királynak a hatásköréből és az osztrák-magyar monarchiára van átruházva. Ez utóbbinak az uralkodója ugyan az előbbivel azonos; de ténykedésének előfeltételei a két esetben különböznek egymástól. A visszacsatolási pontban olyat ígér a király, a minek teljesítését az 1867 : XII. t.-cz. jogilag lehetetlenné tette, mert a királynak ma nincs módjában az osztrák birodalmi gyűlés hozzájárulása nélkül a visszafoglalt területeket Magyarországhoz visszacsatolni.

Bernatzik azt mondja, hogy ez az állapot politikailag mégsem veszélyes, azért, mert a kir. hitlevél kifejezetten a koronázási esküre hivatkozik, ez pedig az abban foglalt ígéretet annyira meggyöngíti, hogy az egész visszacsatolási clausulát gyakorlatilag tulajdonképen hatálytalanná teszi. A koronázási esküben ugyanis a király csak annyiban ígéri a visszacsatolást — helyesebben a határok gyarapítását és kiterjesztését, — a mennyiben lehetséges. Ez alatt pedig — mondja Bernatzik —

¹ Tezner: *Der Kaiser*. Wien, 1909. 269. l.

² V. ö. Buza László: *Államterület és területi jenségjog*. Budapest, 1910. 169—170. l.

³ i. m. 201. és k. l.

természetesen jogi lehetőséget is kell érteni. Jogilag pedig, mióta közös ügyek vannak, ez csak Ausztria hozzájárulásával lehetséges, a mi viszont osztrák törvény nélkül nem történhetik meg.

Bernatziknak ez az állítása több tekintetben téves.

Először is — mint fentebb láttuk — a koronázási esküre való hivatkozásnak nem az az értelme és célja, hogy a hitlevélben foglalt visszacsatolási ígéreteknek megszorító magyarázatot adjon.

Másodszor nem áll, hogy a visszacsatolás osztrák törvény nélkül nem történhetik meg. Az osztrák közjogi irodalomban vitás, hogy a területmódosítást tartalmazó nemzetközi szerződések érvényességéhez szükséges-e a birodalmi gyűlés hozzájárulása. Az 1867. decz. 21-iki alaptörvény, mely által a birodalmi képviselőtről szóló februári pátenst módosították, 11. §-ában világosan a birodalmigyűlés hatáskörébe utalja ugyan azoknak a nemzetközi szerződéseknek megvizsgálását és jóváhagyását, melyekben területmódosítás foglaltatik; de már az ugyanazon napon kelt másik alaptörvény, mely a kormányzati és végrehajtó hatalom gyakorlásáról szól, a parlament által jóváhagyandó nemzetközi szerződések közül a területmódosítást tartalmazó szerződéseket kihagyja. (6. §.)

Ez nem egyszerű tollhiba, hanem az alkotmány-bizottság jelentéséből kitetszőleg azért történt, hogy a békekötés jogát minden megszorítás nélkül — tehát ha területmódosítást tartalmaz is — az államfő hatáskörébe utalják. Herrnritt épen ezért azt állítja, hogy a területmódosítást tartalmazó nemzetközi szerződések érvényességéhez csak akkor kívántatik meg a parlament jóváhagyása, ha az nem egy háborút befejező nemzetközi szerződésben foglaltatik.¹ Ulbrich szerint² és Tezner szerint³ viszont minden területmódosítás érvényességéhez szükséges a birodalmigyűlés hozzájárulása.

A kérdés tehát magában az osztrák közjogi irodalomban is vitás. De ha nem tekintjük vitásnak s az Ulbrich-Tezner-

¹ Herrnritt: *Handbuch des österreichischen Verfassungsrechtes*. 1909. 221. és k. l.

² Ulbrich: *Österreichisches Staatsrecht*. 1909. 140. l.

³ Tezner i. m. 158. l.

féle álláspontra helyezkedünk is, a visszaszerzett mellékországoknak Magyarországra való visszakebelezéséhez akkor sem szükséges feltétlenül osztrák törvény, mint Bernatzik állítja.

Az nem vitás, hogy az osztrák közjog szerint a békekötés joga az uralkodó hatáskörébe tartozik, az államfő tehát a birodalmi gyűlés megkérdezése nélkül állapíthatja meg a béke feltételeit. A békeszerződés érvényességéhez legfeljebb akkor szükséges a birodalmi gyűlés hozzájárulása, ha az alaptörvények fentidézett szakaszaiban foglalt tárgyakra vonatkozólag tartalmaz intézkedéseket. Igaz ugyan, hogy a területmódosítás ezek közé a tárgyak közé tartozik: de ha a békeszerződés értelmében bizonyos területek a magyar szent korona országaihoz csatoltatnak, a birodalmi tanácsban képviselt országok és királyságok területe semmilyen változáson nem megy keresztül s a szerződés az osztrák alaptörvények világos rendelkezései értelmében a császár által érvényesen megkötendő s nem szorul a parlament jóváhagyására. Osztrák törvény csak azoknak a területeknek visszacsatolásához szükséges, a melyek ma tényleg Ausztria fenhatósága alatt állanak, mert ezeknek a visszacsatolása a birodalmi tanácsban képviselt országok és királyságok területét módosítaná.

Ezzel szemben az az ellenvetés merülhet fel, hogy Ausztria és Magyarország csak közösen szerezhetnek területeket. Bernatzik tényleg ezen a nézeten is van.¹ Szerinte Adah-Kaleh szigete is, a melyet 1913 május havában egy magyar kormánybiztos vett birtokába, mindaddig közös terület, míg Magyarország és Ausztria közt egy esetleges más irányú megegyezés nem jön létre. Bernatzik szerint sem Magyarország nem módosíthatja a területét Ausztria, sem Ausztria Magyarország hozzájárulása nélkül. Ez az állítás mindenestre alapos indokolást igényel, mert a két állam suverainitásának igen erős megszorítását jelenti. Az államiség egyik fontos kritériuma a területtel való szabad rendelkezés. Ha Magyarország nem állapíthatja meg szabadon, Ausztria hozzájárulása nélkül saját határait, államiséga erős csorbát szenved.

Nem igényel bővebb kifejtést, hogy Bernatzik állítása

¹ i. m. 202. 1.

abban a formában, mintha Ausztria és Magyarország csak mint egy birodalom, szerezhetnének területeket, teljesen elfogadhatatlan. Ausztria és Magyarország nem egy állam, nincs osztrák-magyar birodalom, tehát birodalmai terület sem. Bernatzik maga is condominiumról beszél, melyet minden új szerzemény alkot addig, míg Ausztria és Magyarország közt másirányú megállapodás nem jön létre.

Arról azonban, hogy két külön állam, a minő Ausztria és Magyarország, még ha kapcsolatban élnek is, csak közösen szerezhessenek területeket, kizárólag akkor lehetne szó, ha mint a souverainitás igen erős korlátozása kifejezetten kimondatnék. Az osztrák-magyar viszonyuál pedig ez nem csak expressis verbis nincs kimondva, hanem olyan intézkedéseket sem találunk, melyekből erre következtetni lehetne.

Berratzik szerint a külügy és a hadügy közösségéből folyik, hogy minden újonnan szerzett területnek közösnek kell lennie.¹ A hadügy közösségére nézve azonban ez semmi esetre sem áll. A területszerzés és területátengedés nem tartozik a hadügy körébe, sőt azt sem lehet állítani, hogy a hadügygyel szükségképen össze van kapcsolva, mert az államterület nem csak háborúban, illetőleg háború következtében változhatik; területváltozás béke idejében, minden katonai beavatkozás nélkül is előfordulhat. Az ily módon szerzett terület közösségét pedig semmiestre sem lehet a hadügy közösségére visszavezetni.

Marad tehát a külügyek közössége. Kétségtelen, hogy minden területszerzés külügyi functio, mert hiszen szükségképen az államnak idegen államokhoz való viszonyára vonatkozik. A külügyek közösségéből még sem folyik azonban az újonnan szerzett területek közössége. A külügyek ugyanis Ausztria és Magyarország közt nem egész kiterjedésükben közösek, hanem — mint az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a mondja — csak azok a külügyek, melyek az Ő felsége uralkodása alatt álló országokat együtt érdeklik. A területváltozás pedig nem tartozik ezek közé az ügyek közé. Mivel (Boszniát, mint a két állam condominiumat nem tekintve) közös államterület nincs, hanem mind Magyarországnak, mind Ausztriának külön területe van, a terület-

¹ i. m. 201. l.

változás is vagy csak Magyarországot, vagy csak Ausztriát érdeklí, a szerint, hogy melyiknek területéről van szó. A terület-változás épen úgy nem közös külügy, mint annak a nemzetközi szerződésnek a megkötése, mely csak az egyik vagy csak a másik állam területére állapít meg rendelkezéseket.

Bernatzik álláspontja egészen tarthatatlan következményekre vezet. Ebből az következne, hogy Magyarország határainak egy harmadik állammal szemben való bármilyen jelentéktelen rendezése sem történhetne meg Ausztria hozzájárulása nélkül és viszont s mindazok a területek, melyek a határrendezés következtében mint új területek csatoltatnának a monarchia egyik államához, condominiumot jelentenének mindaddig, míg a kérdés másféle rendezést nem nyer. Másrészről önmagától felmerül a kérdés, hogy ha a területszerzés közös külügy s az újonnan szerzett terület közös terület, vajon közös külügy-e a területátengedés is s ha igen, miképen lehet megconstruálni az újonnan szerzett területek közösségének analogiájára az átengedett területek közösségét is, a mikor nyilvánvaló, hogy azok vagy csak Magyarországhoz, vagy csak Ausztriához tartoztak.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk tehát, hogy sem a hadügyek, sem a külügyek közösségéből nem folyik szükségképen az újonnan szerzett területek közössége s hogy Bernatzik tétele legalább abban az általánosságban, mely szerint az minden újonnan szerzett területre kiterjed, semmi esetre sem áll.

Kérdés azonban, hogy nem áll-e szűkebb értelemben, t. i. azokra a területekre vonatkozólag, melyeket Ausztria és Magyarország közös erővel és együttesen szerzett? Hogy az együttesen szerzett zsákmány közös legyen, az lehet helyes és méltányos elv, de semmi esetre sem olyan jogszabály, melynek feltétlenül érvényesülnie kell. Mindig a feleknek az illető konkrét esetre kijelentett akarata az irányadó. Az osztrák-magyar összeköttetésre vonatkozólag pedig sem a *pragmatica sanctio*, sem más jogforrás nem mondja ki azt, hogy a közösen szerzett területeknek közöseknek kell lenni.

A *pragmatica sanctio* a közös védelem ügyét szolgálja s épen ezért, mert az unionak első sorban védelmi jellege van,

hiányzik belőle a közösen szerzendő területek sorsának részletes szabályozása. A kérdés mindössze a Magyarországhoz és társországaihoz tartozott területekre nézve van rendezve, a melyek, ha visszaszerezettetnek, a szent koronához csatolandók vissza. Egyéb területekre nézve teljesen hiányzik minden intézkedés, úgy, hogy ha ilyen területek szerezettetnek együttes erővel, az illető konkrét esetre külön kell megegyezést létesíteni Magyarország és Ausztria közt.

Nem lehet a visszacsatolási pontban foglalt intézkedésből sem általános elvet vezetni le a jövőendő bekebelezésekre nézve olyan értelemben, hogy a mint a visszafoglalt magyar tartományok Magyarországhoz, akkép a dynastia volt örökös tartományai Ausztriához csatolandók vissza. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy a kérdés a maga egész kiterjedésében ezzel még nem volna megoldva, mert elfoglalhatók olyan területek is, melyek sem az egyik, sem a másik kategóriába nem tartoznak s a melyek ezen az alapon sem Magyarországhoz, sem Ausztriához nem csatolhatók. De ez analogiának az örökös tartományokra való alkalmazásához hiányzik is minden pozitív alap.¹ Ez a megoldás kétségkívül méltányos és politikailag indokolható ugyan — mint a hogy a magyar nemzet szerzett is vissza a dynastia számára tartományokat: — de jogi tétel gyanánt nem ismerhető el.

Bernatzik tétele tehát csak azokra az új szerzeményekre fogadható el, melyek nem tartoztak soha sem Magyarországhoz, illetőleg társországaihoz, s ezekre is csak abban a formában, hogy ideiglenesen teszik a két állam condominiumát, t. i. addig, a míg a hovatartozás kérdése külön egyezmény által véglegesen eldöntve nincs.

Az az összeköttetés, mely Magyarország és Ausztria közt fennáll, nem érinti a két államnak saját területe felett való szabad rendelkezési jogát. A fentiekben láttuk, hogy az a tétel, mely szerint Magyarország és Ausztria csak közösen szerezhetnek területeket, határozottan téves. Épen így nem fogadható

¹ Ilyen gyanánt nézetünk szerint sem a kölcsönös védelem kötelezettsége, sem a *pragmatica sanctio*ban kimondott feloszthatatlan és szétválaszthatatlan birtoklás nem fogadható el. V. ö. Réz Mihály i. m. 196. l.

el az az álláspont sem, hogy minden területátengedéshez, mely a monarchia egyik államában történik, mind a két állam törvényhozásának hozzájárulása szükséges.

Tezner azzal indokolja ezt az álláspontot,¹ hogy sem Magyarország, sem Ausztria szempontjából nem lehet könnyös, hogy mennyiben befolyásolja a másik állam területének változása a saját politikai helyzetét és a közös védelemre vonatkozó kötelezettség terjedelmét.

Ez a szempont azonban, nézetünk szerint, nem indokolja a két állam souverainitásának azt az erős korlátozását, melyet a Tezner-féle tétel magában foglal. Tezner tétele ellen szól első sorban az a történeti tény, hogy, bár a *pragmatica sanctio* óta az osztrák örökös tartományok területe igen sok változáson ment át, e változásokhoz soha sem kérték ki a magyar törvényhozás hozzájárulását. Másodszor az a körülmény, hogy az 1867. decz. 21-iki osztrák alaptörvények a birodalmi gyűlés hozzájárulását kifejezetten csak azokhoz a nemzetközi szerződésekhez kívánják meg, melyek által a birodalmi tanácsban képviselt országok területe módosul.

Világosan mutatja Tezner álláspontjának helytelenségét az a jelentés, melyet a magyar miniszterelnök 1904 júl. 9-én terjesztett a képviselőház elé Mlinski Ottok szávai szigetnek a kataszterből és a telekkönyvből leendő törlése tárgyában.² E jelentésből kitűnik, hogy a magyar kormány a szerb kormánnyal egyetértve nemzetközi bizottságra akarta bízni a sziget államjogi hovatartozásának eldöntését; de mert a magyar kormány a nemzetközi bizottság működésének megkezdése előtt arra a meggyőződésre jutott, hogy a sziget kétségtelenül Szerbiához tartozik, javasolta a szerb igényeknek Magyarország részéről való önkéntes elismerését, a mihez az országgyűlés hozzá is járult.

Ez ügyben tehát a magyar állam önállóan, Ausztria megkérdezése és hozzájárulása nélkül rendelkezett. Másrésztől állandó gyakorlat, hogy Ausztria területének határrendezéssel kapcsolatos módosításához nem kérik ki a magyar törvényhozás

¹ i. m. 158. l. V. ö. még Tezner: *Die Volksvertretung*. Wien, 1912. 648. l.

² 1901 – 1906. *Képr. irományok* 630. szám.

hozzájárulását. Így a Poroszországgal 1868. és 1898-ban kötött ily tárgyú szerződések csak Ausztriában vannak törvénybe iktatva (1869-iki R. G. Bl. No. 97, illetőleg 1902-iki R. G. Bl. No. 130). Legújabbban a Szászországgal 1911 decz. 22-én kötött hasonló szerződést szintén csak Ausztriában terjesztették a birodalmi gyűlés elé.¹

Egvetlen egy eset van: Spizza községnek Dalmátiához való csatolása, melyben mind a magyar, mind az osztrák törvényhozás intézkedett.² Nagy hiba volna azonban ezt az esetet úgy tekinteni, mintha a Tezner tételét igazolná. Ehhez a visszacsatoláshoz azért volt szükséges mind a két törvényhozás hozzájárulása, mert Dalmátiát a magyar közjog jogilag magyar területnek tekinti, tényleg pedig Ausztria fenhatósága alatt áll s így olyan terület megváltozásáról volt szó, melyet legalább jogilag mind a két állam saját területének tekint.³

Az kétségtelen, hogy a *pragmatica sanctio*ból folyó kölcsönös védelem kötelezettsége a két állam mindenkori területére vonatkozik. Épen ezért igaza van Teznernek, hogy ha az egyik állam területe változik, az nem közönyös a másik állam szempontjából sem, sőt könnyen elképzelhető az egyik állam területének olyan megváltozása is, mely a másik állam érdekeivel homlokegyenest ellenkezik. Mind a mellett az a tétel, hogy a területet módosítani csak a másik állam hozzájárulásával lehet, nézetünk szerint nemcsak államjogilag nem indokolható, hanem politikai szempontból is a legnagyobb

¹ Még nincs elintézve. V. ö. Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung bei Staatsverträgen in Österreich*. 1915 98—99. l. Az 1873 febr. 9-iki Bajorországgal kötött szerződést (1873 R. G. Bl. No. 106) Magyarországon is publicálták ugyan, de csak a hivatalos lapban, illetőleg a *Rendelekek Tárában* (Budapesti Közlöny 1873. évfolyam 171. szám).

² Az 1879: XV. magyar t.-cz. és az 1879 április 15-iki osztrák törvény.

³ Nem hallgathatjuk el, hogy Szilágyi Dezső és Tisza Kálmán beszédeiben, melyeket Spizza községnek Dalmátiához való csatolásáról szóló törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása alkalmával tartottak, az a felfogás nyilvánul, hogy «a monarchia határainak változtatásához törvényhozási intézkedésre van szükség» (1878—81-iki *Képviselőházi napló* V. kötet 240—241. l.). Ez a felfogás azonban nem fogadható el, mert az osztrák-magyar monarchia nem állam, nincs területe sem s így államjogi szempontból a monarchia határaitól sem lehet szó.

mértékben veszedelmes. A területváltozás szükségképen éri uti mindazokat az államokat, melyek a területében megváltozott állammal nemzetközi szerződéseket kötöttek, ha természetesen nem is olyan mértékben, mint Ausztria és Magyarország egymás közötti viszonyánál. Mégsem jut eszébe senkinek sem azt állítani, hogy egy souverain állam területének megváltoztatásához a vele szerződött összes többi államok hozzájárulása szükséges. A szerződő feleknek legfeljebb ahhoz van joguk, hogy a rebus sic stantibus clausula alapján a szerződéstől visszalépjenek.

Nem akarjuk ezzel azt állítani, hogy a rebus sic stantibus clausulát területváltozás esetén Ausztria és Magyarország egymással szemben is alkalmazhatja. Ez semmiesetre sem nyújtana a kérdés megnyugtató megoldását; de ha a monarchia egyik államának területe olyan lényeges változáson megy keresztül, hogy az a másik állam érdekeit sérti, a kérdés megoldása nem is az államjog feladata. Tezner tétele még kevésbé oldaná meg a fenforgó nehézségeket: könnyen elképzelhető, hogy milyen politikai bonyodalmakra vezetne, ha az egyik állam Tezner tétele alapján megtagadná a hozzájárulást a másik állam területének olyan megváltoztatásához, mely az ő sajátos érdekeit sérti.

IV. Az uralkodó a kir. hitlevél 3. pontjában tényleg olyanra kötelezi magát, a mit teljesíteni jogilag nincs módjában. Nem azért nincs módjában, mert a teljesítés, a mint Bernatzik állítja, az osztrák-magyar monarchia hatáskörébe tartozik s így nem vihető keresztül az osztrák birodalmi gyűlés hozzájárulása nélkül, hanem azért, mert a magyar közjog értelmében a területmódosítás a törvényhozás hatáskörébe van utalva s így a visszacsatolás nem történhetik királyi rendelettel, hanem csakis megfelelő magyar törvény alkotásával.

Ez a látszólagos ellenmondás azonban egyrésztől a királyi hatáskör, másrésztől a hitlevél 3. pontja közt azonnal elenyésczik, ha tisztába jövünk a kir. hitlevél czéljával és jogi természetével.

A kir. hitlevélnek nemesak az czélja, hogy a megkoronázandó uralkodót a királyi hatalom alkotmányoszerű gyakorlására kötelezze. A koronázási eskü kizárólag erre vonatkozik, a kir. hitlevél azonban olyan rendelkezéseket is tartalmaz, a melyek

nem az államfői hatalom alkotmány szerű gyakorlását vannak hivatva biztosítani. A 4. pont a királyválasztás és koronázás jogát biztosítja arra az esetre, ha az ausztriai főherczekek mindkét nemének magvaszakadása bekövetkeznék, az 5. pont pedig arra vonatkozik, hogy «valahányszor jövőben ilyen koronázás Magyarországon országgyűlésileg teljesítendő, a koronás örökös királyok kötelesek lesznek mindannyiszor ezen hitlevélbeli biztosítékok elfogadását előrebocsátani és arra az esküt letenni». Kétségtelen, hogy sem az egyik, sem a másik pont nem állapít meg a megkoronázandó királyra nézve jogi köteletséget. Nem arról van itt szó, hogy a király az államfői hatalom gyakorlásánál a törvények korlátai között maradjon, mert hiszen mind a két pont olyan kérdésre vonatkozik, melyben az intézkedés nemcsak jogilag, hanem tényleg is lehetetlen az államfőre nézve.

A királyválasztás joga az ausztriai főherczekek mindkét nemének magvaszakadása esetén következik be, tehát a megkoronázandó király életében nem lehet actualis, az 5. pont pedig az uralkodó utódaira s nem magára az uralkodóra állapít meg kötelezettséget s így ezt a megkoronázandó királynak szintén nincs módjában teljesíteni.

Ha a királyválasztások alkalmával — tehát 1687 előtt — kiadott hitleveleket nézzük, azt látjuk, hogy azoknak valamennyi rendelkezése a megkoronázandó királyra nézve állapít meg kötelezettséget s valamennyi pontja a királyi hatalom törvényszerű gyakorlását akarja biztosítani. A trónöröklés jogának elfogadásával megváltozik a helyzet. A nemzet már nem tartja elegendőnek, hogy az ország törvényeinek és szokásainak megtartása a hitlevélben csak a megkoronázandó uralkodásának idejére biztosítsák, hanem hosszabb időre szóló és állandóbb jellegű biztosítékokat keres. A kir. hitlevél ezután nemcsak azt a czélt szolgálja, hogy a királyi hatalom az illető uralkodó által törvényesen gyakoroltassék, hanem azt is, hogy az alkotmánynak azok a sarkalatos tételei, melyekre a nemzet különösen nagy súlyt vet, trónralépésekor minden uralkodó által kifejezetten és ünnepélyesen megerősíttessenek.

A kir. hitlevélben foglalt rendelkezéseknek két csoportját különböztethetjük meg: az elsőbe tartoznak azok, a melyek

csak az alkotmány egyes sarkalatos tételeinek ünnepélyes megerősítései, míg a második csoportba tartozók e mellett azt a további czélt is szolgálják, hogy az uralkodót a királyi hatalom alkotmány szerű gyakorlására kötelezzék.

A magyar közjog értelmében a területmódosítás a törvényhozás hatáskörébe van utalva s így az államfő egymagában, az országgyűlés hozzájárulása nélkül a hitlevél 3. pontjában foglalt visszacsatolási kötelezettséget nem teljesítheti. De ebből nem az következik, hogy a visszacsatolási pontnak megszűnt minden jelentősége, mert hiszen az a jelentősége mindenesetre megvan, hogy általa a magyar alkotmányjognak ezt a sarkalatos tételét elismeri és megerősíti minden újonnan trónralépő uralkodó; de e mellett kötelezettséget is állapít meg az illető királyra nézve és pedig nemcsak morális, hanem jogi kötelezettséget. Ha az államfő az országgyűlés hozzájárulásához van is kötve e kérdésben, mint a törvényhozás egyik tényezőjének neki is feltétlenül közre kell működnie a visszafoglalt területek visszacsatolásánál. A visszacsatolás az ő akarata és közreműködése nélkül nem történhetik meg. A királyi hitlevél 3. pontja épen ennek a közreműködésnek jogi kötelezettségét állapítja meg.

BUZA LÁSZLÓ.

SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET.

Negyedik és utolsó közlemény.¹

VII. Shakespeare költői előadásának hatása.

Nem maradt hatástalan a magyar komoly drámára Shakespeare költői dictiója sem. Shakespeare stílje teljesen méltó az ő páratlan nagyságához: minden ízében rendkívüli — a szónak azon kettős árnyalata szerint, melyet kifejez: szokatlan és nagyszerű. A mint drámái a romantikának és realismusnak sajátos keverékei, akként dictiója is az. Romantikus, mert a költői képzelet legdúsabb hajtása, tele egyfelől a költői stíl igazi ismertető jeleivel, merész képekkel, paradoxonszerűen kiélezett ellentétekkel, megkapó hasonlatokkal, újszerű, váratlanul föl villanó metaphorákkal, a látszólag össze nem tartozó képzetek összefűzéséből vagy föleseréléséből kipattanó szellemességgel, másfelől azzal a tömörséggel, erővel, melyet az indulat heve, a szenvedélyektől forrongó lélek teremt. Realistikus, mert bármennyire különös, a mindennapitól eltérő hőseinek nyelve, megérezzük rajta, hogy ez a nagy egyéniségek, hatalmas emberek igaz hangja. A szó arra való, hogy az ember érzelmeit, gondolatait, akarati elhatározásait tudomásunkra juttassa: nincs költő, a ki dictiójával úgy bevilágítana hősei lelkébe, mint Shakespeare. Ez a hatalmas, megrázó, színes képekben pompázó, bámulatosan kifejező nyelv Shakespeare varázsának egyik legfontosabb eleme, mintegy külső mértéke szelleme gazdagságának. De természetesen annyira egyéni, olyan mélyen gyökerezik legbensőbb valójában, hogy nem eltanulni, hanem még utánozni sem lehet. Nem is magát a stíljét, csak annak egyik-másik vonását találjuk föl magyar költőink műveiben. Egypár ilyen vonásra hamarjában rámutatunk.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 474., 475. és 476. számában.

Az egyik a pathosa. A pathetikus hang a magyar irodalomban ép oly kevéssé volt idegen, mint bármely más nemzet irodalmában, sőt annak egyik faja, a rhetori, szinte sajátos jellemző vonásunk. Shakespeare pathosa más: különös vegyülete a fönségnek és a tömörségnek, mely nem riad vissza a túlzástól, a szertelentől, a nagy szavaktól — de e merész, a rengő föld robajára emlékeztető hang megfelelően erős szenvedély tolmácsa. A múlt század hatvanas éveinek drámaírói, a mint Salamon Ferencz megállapította,¹ nagy igyekezettel törekedtek műveikben Shakespeare pathosát megszólaltatni. Hatalmas szavakban, falrengető kitérésekben nem volt fogvatkozás, de mivel erejük hiányzott, s a nagy emberi szenvedélyeket sem átélni sem elképzelni nem tudták úgy, mint példaképük, hangjuk ereje dagályba fúlt, pathos helyett, belső igazság híján, álpathos volt, a mi hőseik ajkáról dörgött.

Valamivel közelebb került Shakespearehez a negyvenes évek két ünnevelt drámaírója. Obernyik Károly a *Khelónis*-ban és még inkább Czakó Zsigmond. A *könnyelműek* című tragédiájának egy jelenetében. Támogatta őket az a helyzet, melyben hőseiket megszólaltatták, Obernyik Leonidast (*Khelónis*, 1854), mikor veje ellene támad és saját leánya nem tud választani közöttük (III: 5—8.), Czakó Adélt (*A könnyelműek*, 1847), mikor négy évi börtönbüntetését elszenvedve anyjához siet s azt a kórházban holtan találja (V: 4.). A szívüket összeszorító fájdalom, a sors kegyetlenségén érzett keserűség lelküket olyan indulatba hozza, hogy az megáradva buzog ki, sátokká súlyosodó haragos szólamait természetes kitérésnek, őszinte nyilatkozásnak érezzük. Nem ok nélkül utalt Bayer József Learre, az emberi fájdalom leg-súlyosabb szavú megtestesítőjére: valóban mind Leonidasnak, mind Adélnak ajkán úgy csendülnek meg a szívszaggató igék, a mint az öreg király ajkán. Leonidas helyzete sokkal inkább egyezik Learével, mégis jobban elmarad mintaképétől: bizonyos nyugalom mérsékli szavai hevét, átkozódásai folyamatosabban ömlenek ajkáról, szabatosabban, de az igazság rovására. Azt érezzük, hogy fájdalma őszinte, de a hősen nincs semmi

¹ *Dramaturgiai dolgozatok*. II. k. 155. l.

királyi, nincs semmi nagyszerű, nem látjuk azt, a mit Learnél, s a mit nála is látnunk kellene, hogy ő nagyobb, a többinél hatalmasabb, a kinek fájdalma és haragja éppen azért szintén rendkívüli, a rendes emberi mértéket meghaladó. Adél gyöngé nő létére is nagyoobszerű; az ő szaggatott kitérései, el-elesukló hangja s a fájdalom paroxismusában erősen túlzó, de mégsem bántó szólamai a maguk nagy erejével mutatják, hogy lelkét szétzúzta a csapás. Kétségtelen jele ez Czakó tehetségének, noha mindenesetre annak is van benne része, hogy Adél-nak önmagát elátkozó kitérése helyenként szinte pontosan Lear átkai nyomán jár. Az alap mégis Czakó költői ereje.

Egyáltalán minden drámaíró dietiója annál inkább emlékeztet Shakespeare-re — még ha egyébként közvetlen ráhatásról nem is lehet szó — minél nagyobb egyéniség, minél gazdagabb a lelkivilága és minél nagyobb a képzelő ereje. Ezen a ponton már csak szellemi rokonságról, ugyanazoknak az erőknek párhuzamos működéséről beszélhetünk, nem pedig egyik egyéniségnek a másikra tett hatásáról. Csak egy kettős példa. Kisfaludy Sándor *Kún László*-jában az öreg Zongor olyanformán áll szemben a királlyal (III. 5—7.), mint a zagg Lear ellenségeivel, s valószínű, hogy a magyar költő gondolt is az angol drámára, mikor ezt a jelenetet megalkotta, mégis az ő átkaiban nincs semmi, a mi csak meg is közelítené annak főséges haragját; Vörösmarty ellenben, a ki mint drámaíró nem áll az első sorban, de mint költő a legnagyobbak közül való, olyan nyelven szólaltatja meg hőseinek indulatát, a mely nem méltatlan Shakespeare magyar tanítványához. S hogy a legnagyobb magyar drámaíró is említsem: Katona tragikus stíljé ugyan, a mint kiemeltém, nem shakespearei, — szaggatottabb, kevesebb szavú, zordonabb, — mégis minden magyar dráma között Katona *Bánk bánja* az, mely stilben is legközelebb kerül Shakespearehez. Ő találta el legjobban a szenvedély nyelvét, s ha más módon beszélnek is hősei, mint a shakespeareiek, ép oly igaz, meggyőző minden szavuk, amyi szavaikban az erő, mint a shakespeareieket kivéve egy más modern drámában sem. Teleki László *Kegyenczének* «mázás mondásai» szintén Shakespeareet juttatják emlékezetünkbe. Vajon Shakespeare hősei bátorították-e, vagy pusztán a maga költői

érzéke, nem tudjuk eldönteni, de kétségtelen, hogy izzó szenvedélytől hevítve, az ő emberei is olyan hatalmas, színes, de túlzásaiban is valószerű nyelven törnek ki, mint a shakespeareiek. Ha Teleki Shakespeare példájára tanult merni: nem válik szégyenére.

Shakespeare dictiójának másik, már sajátosabb és egyénibb vonása az érzelmi fölindulás és a reflexiv elmélyedés keverése. A mély érzés és a magasan járó reflexio egy költő lélekben ritkán található együtt s ha igen, akkor is egyik, rendszerint elnyomja vagy legalább magába olvasztja a másikat. Shakespeare-nek azonban értelmi világa ép oly fejlett volt, mint a mily gazdag az érzelmi élete, s ennek következtében hősei lelkét is nemcsak hatalmas indulatokkal tölti meg, hanem mély gondolatokkal is. Emberei általán hajlanak a bölcselkedésre; a könnyed, fölületes lelkek érzékekkel és szójátékokkal, a mély kedélyűek komoly reflexiókkal szövik át érzelmeik tolmácsolását. Nemcsak Hamlet, a cselekvés philosophusa, de a többi is majd mind, különösen a szenvedők, az élet nagy hajótöröttei, élükön az öreg Learrel, az életet valóban nyitott könyvnek tekintik, tele mély tanulságokkal. Merítenek is belőle bőven; a sors változatos fordulatai, a természet világának mozgalmas képei megnyitják elméjük zsilipjét s a gondolatok áradata gazdagon ömlik belőle.

Drámaírodalmunk erre a térre szívesen követi Shakespeare-t, s a bölcselkedő hajlam már Kisfaludy Károly legkorábbi tragédiájának, a *Stibor vajdának* (1819) jellemző vonása. A vesztét érző Stibor ajkáról szinte Macbeth-szerűen áradnak a mély gondolatok.¹ De drámaíróink közül e tekintetben is Vörösmarty Shakespeare legfigyelmesebb tanítványa. Valóban, ha drámáinak értéke arányos volna azzal a gonddal és becsvágygyal, a melyet a legnagyobb drámaíró műveinek tanulmányozására fordított, dicsősége elévülhetetlen volna. S mily finom érzékkel leste el s alkalmazta Vörösmarty mestere stíljének most említett sajátosságát! Első drámájától az utolsóig alig van, a melyben ne találkoznánk bölcselkedő hősökkel, s már a *Salamon király*-ban egészen Sha kes-

¹ Vértessy Jenő megállapítása *Kisfaludy Károly drámaköltészete* cz. tanulmányában. (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1915. 390—391. l.)

peare módján azaz természetesen, erőltetés nélkül, fejtik ki az élet jelenségeiből a bennük rejlő gondolatokat. Nem is lesz ez Vörösmartynál eltanult modor, hanem a költő, fölfogván Shakespeare eljárásának értelmét, követi, a nélkül, hogy utánozná.

Még föltünőbb vonása Shakespeare stíljének a képszerűség. Annyira jellemző ez Shakespeare-re, hogy Greguss épen ezen az alapon határozza meg dictiójának sajátos természetét: «Shakespeare stílje mindenekeltt úgy határozható meg, mint a leggazdagabb képzelődés, képhás, képalkotás stílje. Benne minden elvont eszme látható képpé idomul, képhez kép csatlakozik, a képek egymásra halmozódnak, tornyosulnak s egész gondolkodása csak mintegy képek láncolata, tömege».¹ Valóban Shakespeare képekben gondolkodik. Nem kirekesztően az ő jellemvonása ez, közös minden költőtársával, hiszen a költészetet a tudománytól elsősorban épen az választja el, hogy a költő képekben, a tudós fogalmakban gondolkodik. Shakespeare azonban ebből a szempontból is meghalad minden költőt. Képekben gazdagabb, mint bárki: dictióját rohamos gyorsasággal ragadja a képek áradata. Ebben a tekintetben csatlakozik hozzá leggazdagabb és legköltőibb nyelvű drámaírónk, Vörösmarty, valamint újabbkori drámairodalmunk legragyogóbb dictiójú költője, Rákosi Jenő. Említettük, hogy regényes színjátékaikban tudatosan követték Shakespeare-t: nem utánozták, hanem az ő példájára iparkodtak képekkel gazdagon ékesíteni stíljüket s kifejtetni mind azt a költői pompát, melyre nyelvkészségük képes volt. Törekvésük teljes sikert aratott, mert képekben dús dictiójuk költői szemlélet és képzelet eredménye volt, érzéseik és gondolataik könnyen, természetesen öltöztek képes formába.

Épen az ellenkező irányú hatása mutatott rá Beöthy Zsolt,² utalván arra a jelenségre, hogy színész-íróink hasonlataikat, képeiket gyakran veszik Shakespeareből. Vörösmartyval és Rákosival szemben náluk a hatás nem öntudatos. Shakespeare műveit szavalván a színpadon, megrögződnek elméjükben Shakespeare merész, hatásos képei, s mikor maguk írnak drámát.

¹ *Shakespeare pályája* (Budapest, 1880), 335. l.

² *Színműírók és színészek* (Budapest, 1882), 37. l.

önkéntelenül tollukra csúszik egy-egy shakespearei kép, különösen olyankor, ha a rajzolt helyzet vagy jellem is kapcsolatos Shakespeare valamelyik drámájával, mint p. o. Beresényi Bélának Beöthy-kiemelte színművében, *A váltóban* (1880), mely egy rideg uzsorás cselszövéseit vázolja s így költői ékességért természetyszerűleg fordul *A velencei kalmárhoz*. A drámák művészi értékét nem fokozza Shakespeare ilyenfajta segítsége, de hatásukat igen. Föltűnő, hogy Arany egyik képének eredetijét is megtaláljuk Shakespeareben. Véletlen egyezés-e, vagy önkéntelen visszaemlékezés-e a forrása, nem merem eldönteni, de nemcsak a kép ugyanaz, hanem minden részlete, sőt szavai is. *A Rendületlenül* cz. költeménynek e sorára czélzok :

Szirt a habok közt — hűséged megálljon.

Shakespeare harmadfél sorát (*VIII. Henrik*, III : 2.)

Az én hűségem, mint zajos habok
Között a bércz, a vad hab ostromát
Megállja . . .

Arany páratlan művészetével egy sorba vonja össze, mindenestre hatásosabb formában, mint Szász Károly fordítása.

Nem mindenkor volt ilyen jó hatással Shakespearenek ez a színes, pompázó stílusa. Azok a drámaíróink, a kik dicsvágyuktól hajtva, de igazi tehetségtől nem támogatottan kalandoztak el a romantika mezejére, még ha nem is Shakespeare, hanem a német vagy francia romantikusok hatása alatt dolgoztak, stiljüket rendszerint Shakespeare nyomán igyekeztek telehimezni képekkel. Az érzés és kép kapcsolatát meg nem értvén, csak teletüzdelték hőseik szavait képekkel — ezek azonban, mivel nem együtt születtek a megérzékítendő gondolattal, nem egyebek henye czifraságoknál, üres szóvirágoknál s a helyett, hogy lepleznék, még jobban elárulják a szív vagy elme ürességét. A sok, még a tudomány előtt is ismeretlen név helyett álljon itt egy, Petrichevich Horváth Lázáré, a kit Bayer József méltán bélyegzett meg, mint a magyar irodalom legbombastikusabb íróját.¹ (*L. Álmodók* cz. drámáját, 1843.)

¹ *A magyar drámai irodalom története* (Budapest, 1897), I. k. 421. l.

Egyébiránt a képek túlságos kedvelése s eredménye, a színes stíl, már magának Shakespearenek gyakorlatában sem volt ment bizonyos veszedelmektől. Ifjúkori műveiben, melyeken erősen megérzik kora divatának hatása, a képek halmozása gyakran a szertelenségig fokozódott, de még későbbi, teljesen kiforrott alkotásaiban is mutatkozik helyenként némi keresettség, két irányban is. Az egyik a képes beszédmód kiterjesztése a köznapibb gondolatok tolmácsolására. Ha ez szemléletesség kedvéért történik, helyénvaló, de ha pusztán arra szolgál, hogy élénkebbé, hatásossá tegye az előadást, akkor stiltelen. A dictio élénkségének, fordulatosságának a személyek izgatottabb lelkiállapotában, erősebb lelki mozgalmában kell gyökereznie: csak a megindult, érzésektől hevített lélek nyilatkozik a gondolatközlés szokott módjától eltérően képekben, fordultatos előadásban. E nélkül a sok egymást váltó kép nyugtalanná teszi az előadást, sőt czikornyássá, szinte modorossá. A másik a szójátékok, elmésségek, a különös, meglepő mondások, paradoxonok üzése-fűzése, a mit Greguss, szintén kissé színes kifejezéssel «szótörős nyelvtornázás»-nak nevez. Shakespeare ezen tréfáitól sem vitatható el a szellem és az eredetiség, stilművészetének és szógazdagságának élénk bizonyosságai, ritkán erőltetettek és sohasem untatók, de sűrű alkalmazásuk által néha fárasztók. Ezt a két irányban nyilvánuló divatot, a köznap fogalmak és tárgyak szükségtelen szépítgetését és az ötletes fordulatok hajhászását, a stiltörténet euphuismus néven ismeri, s egyaránt megtalálható az olasz, a spanyol, francia és angol irodalomban, Shakespearenél mindenestre aránylag ritkábban s több ízléssel, mint elődeinél és kortársainál.

Az euphuismusnak irodalmunkban is támadt visszhangja. Nem kapcsolhatjuk ugyan minden kényeskedő vagy paradoxon és ellentéthajszoló drámairónkat Shakespearehez, — így Ábrányi Kornélt sem, kinek euphuismusaira (*Marianne*, 1882; *Olga*, 1884) Beöthy Zsolt hívta föl a figyelmet¹ — de kétségtelen, hogy egyik-másik írónk Shakespeare példáján fölbátorodva élt komoly drámáiban a szellemnek ezzel a könnyed játékával. A legkorábbiak egyike Berczik Árpád.

¹ Idézett műben a 81. és 87—88. lapokon.

Tragédiája, *Kanut, dániai gróf* (1866), gazdag bányája a szépítgető körülírásoknak, melyekben nem mindig alkalomszerűen és művésziiesen, de nem is épen izléstelenül iparkodik költői színnel bevonni prózai gondolatait. Berczik azonban csakhamar végleg búcsut mondott a tragédiának és Shakespearenek, ezután ötleteit tréfák, szójátékok alakjában komédiák élénkítésére használta. Nagyobb kitartással és több ízléssel követte Shakespeare Rákosi Jenő. Nemcsak regényes színműveiben él tudatosan Shakespeare ez eljárásával, hanem egyik társadalmi színművében is, a *Régi dal régi gyűlölségről* címűben, a melyről említettük, hogy tárgyában is Shakespearehez csatlakozik. Rákosi mint mindenütt, itt is tudatos, megértő tanítványa mesterének. A dráma el van árasztva az euphuismusoknak mind a két fajával, de nem rendszertelenül. A magyar költő megfigyelte, hogy Shakespeare még ezt az alapjában művészietlen eljárást is művészetten használja: szójátékokkal csak a komikum kedvéért él és ezért főként alrendű személyeinek ajkára adja őket, a patetikus helyeken meg, a nagy jelenetekben, hol súlyos érdekek ütköznek össze, még a szépítgetést is kerüli. Így jár el Rákosi is. A köznapi jeleneteket, a melyekben furcsa figurák, cselédek s más műveletlen emberek szerepelnek, prózában írja s át- meg átszövi ötleteivel — még nagyobb mértékben, mint Shakespeare. Vannak jelenetei, így mindjárt az I. fölvonás első két jelenete, a goromba kocsmáros, a rátarti inas s a hóbortos, külföldieskedő gentry szóváltásai, melyek elejétől végig szófacsarásokban, akarva vagy akaratlan kipattanó élecekben pörögnek le. Az emelkedettebb szellemű részeket, az ifjú szerelmesek párbeszédét, a főhősnek, a modern Shylocknak, bosszuvágyában fogant haragos kitöréseit, az atyák komoly társalgását gyermekükkel versbe foglalja. Hatalmas árban hömpölyögnek itt is a képek, de minden föltűnés nélkül hatnak, mert helyénvalók, a helyzetből sarjadnak ki. Még valóságos euphuismusaira is csak a higgadt mérlegelés bizonyítja rá keresett voltukat, az első pillanatban nem veszi észre az olvasó, hogy a csillogó költői mez nem egészen illő a tartalomhoz. Szépsége, újságszerűsége, megkapó volta azonban ilyenkor is vitán fölül áll, mint p. o. az uzsorás e szavaiban (IV : 1.) :

Megülöm

Gögöd torát, és a rám szórt gyalázatot
 Akasztom én rád koldus köntösül;
 Becsületem bemocskolt rongyait
 Kisajtott könnyedben fürösztöm meg.

Ha meg köznapí kérdésre terelődik a szó, prózára váltja a beszédet, s ilyenkor érvényre jut Rákosi euphuistikus, szépitgető hajlama. Rákosi drámáját ebből a szempontból nem méltatták eddig, támogatom tehát egy pár idézettel állításaimat. Ne keressünk sem a például kiszemelt fordulatokban, sem a dráma többi színes képében és ötletében shakespearei reminiscenciákat — Rákosi nem szorult kölcsönvételre.¹ Nem az anyag shakespearei bennük, hanem a mód, a mint meg vannak alkotva, s a szellemességnek az a faja, melyben hatásukat keresik. A két gyűlölködő apa gyermekei így búcsúznak első találkozásuk után (I. 1.):

JOLÁN. Ugy hiszem, ön Kelendi ur fia?

TIVADAR. Azé, kinek fiától leányát megtagadni az ön atyjának jelenleg legtöbb oka van.

JOLÁN. Ha ez áll, akkor viszont is áll az ön atyjáról; egyébiránt tanuljon atyámról jobban itélni: megyek, hogy könyörgéseimen jó hirt vásároljak, s kicseréljem az önéért.

Az utolsó euphuismus szinte az öreg Menenius tréfálkozásait (*Coriolanus*) juttatja eszünkbe, az szokta ily módon közölni gondolatait. Shakespeare szórszálhasogatásaira emlékeztet Toldalak élczes meghatározása (III. 1.):

TARDI. Ön filozofál uram?

TOLDALAK. Valóban uram, ha az időt felöltökhöz hasonlítjuk, — s ebben van némi rátió, mert öltők szerint is számítják — akkor a különbség köztem s szabóm között főleg abban áll, hogy ő selyemmel és tafotával bélel, én filozófiával: csupa idő töltés uram.

A szavakkal való shakespearei játéokra még a komolyabb részekben is akad példa (IV. 2.):

¹ Még a Lancelot—Romeo szerepét magába olvasztó Dénesnek hymnusa a hajnalhoz (IV. 1.) emlékeztet leginkább a *Romeo és Julia* erkély-jelenetének megfelelő részére.

DÉNES. Uram, jutalmul azt kérem, a
 Mi már nem az öné, s mi mégis az
 Öné marad, ha oda adja is ;
 S elveszteni csak úgy fogja, ha tán
 Nem adja nékem, az az magyarán
 Add nékem lányodat, uram.

Érdekesen olvad össze a sajátosan magyar, sőt épen a népmesék fordulatait följújtó ötletesség a shakespearei hanggal a ravasz Szarkaláb szavaiban, mely akár a dráma epilógusa lehetne (V. 1.):

TIVADAR. Mit beszél ön?

SZARKALÁB. Hát legalázatosabban kérem, azt, hogy senki sem kapta meg azt, a mit keresett; hanem mindnyájan megkaptuk azt, a mit nem kerestünk, és annak fele sem volt tréfa kérem alássan, mert még a kezek ki sem fáradtak jól, már a lábaknak lett nagy kelete és az volt a boldog, a ki közelebb érte a kapufélfát.

Rákosi e drámáját föntebb a shakespearei szellem egyik leghatározottabb magyar megtestesítőjének neveztem: az dic-tiójában is.

Shakespeare hatása a magyar lyrára és epikára.

Egészen megváltozik az elének táru-ló kép, ha a drámáról a költészet másik két ágára fordítjuk szemünket. Dráma-irodalmunk jobban megérezte Shakespeare költészetének hatását, mint a németen kívül bármely más nemzet drámája, de a Shakespeare útját járó drámáink csak kis részét teszik egész drámairodalmunknak. A hatás mégsem csekély és sokkal egyetemesebb, sokkal mélyebb, mint az, a melyet a magyar lyra vagy magyar epika vett a dráma fejedelmétől. A jelenség alapvető okára rámutattam föntebb, utalva arra az æsthetikai törvényre, hogy minden műfaj a maga körén belül érvényesíti legnagyobb mértékben ható erejét. Vajon a lyrikus, a ki szívének mély megindulásait vagy a rajta átsuhanó hangulatokat szólaltatja meg lantján, tanulhat-e Shakespearetől, a ki a maga nagy érzelmeit hatalmas, történeti és költött hősök alakjában obiectiválta? Egy-egy szólam, a mint kitör a lyrikus lelkéből, önkéntelenül utánozhatja Shakespeare szavainak

csengését, egy-egy költői gondolat magára öltheti Shakespeare képeinek csillogását — egyéb hatásra alig gondolhatunk. Az epika tárgyában közelebb áll a drámához, mint a lyra, eseményeknek egymással kapcsolódó sorát mutatja be az is, de tárgyért, a mese elemeiért már a magyar drámaírók is csak elvétve fordultak Shakespearehez — helyesen, mert érezték, hogy Shakespeare művei nem porlepte krónikák, a későbbi korok drámaíróinak aranybányái, hanem élő valóságok, melyeket büntetlen megrabolni nem lehet. Az epikus annál inkább tartózkodott tőle kölcsön venni. S tanulhat-e az epikus a drámaírótól? Nem sokat, hiszen az epikának egyik-másik faja, p. o. az epos, szinte ellenlábasa a drámának, s még a regény is, noha nem egy vonása közös a drámával, compositióban és megalkotásban annyira eltér tőle, hogy költőjének egészen más úton kell haladnia, mint a drámaírónak.

Lyránkban valóban csak egyes szórványos nyomok vezetnek Shakespeare felé. Bár lyrikusaink legjava Kölcseytől Aranyig műveltségben s az ízlés finomságában is kivált s Shakespeareért nemcsak rajongott, hanem a mi többet mond, alaposan ismerte műveit, egypár s nem is egészen kétségtelen érvényességű utalásnál többet nem tudunk összeállítani. A nyilvánvalók közé tartozik Vörösmartynak *Az úri hölgyhöz* című költeménye: Gonerilhez hasonlítva a magyar nőt, magarávilágít mintájára, *Learre*. A költemény, hatalmas fölindulásban fogant óda, szépen mutatja azt a segítséget, melyet a költő Shakespeare-től kapott. Vörösmarty erős hazafiúi érzését 1841-ben egészen fölhevítte és izzó haraggá fokozta asszonyainknak közömbössége, érzéketlensége a nemzeti eszmények iránt. A nemzetiségéből kivetkőzött nőben, a hazáját megtagadó asszonyban a hálátlan gyermeket látta, a ki megveti szülőjét. Ez a kép, mely Vörösmarty költészetében már négy évvel azelőtt fölmerült (*Elhagyott anya*), most földízte a költő képzeletében a gyermeki háladatlanságnak legremekebb költői képét, az atyját megtagadó Gonerilt. (I. 4.) Az ősz Lear megrendítő keserve, apaátokká magasuló haragja megragadta Vörösmartyt, s beleélve magát a megalázott fejedelem lelki világába, a maga lelkének keserűségét Lear szenvedélyével táplálta. Az úri hölgyre mondott átkaiból valóban Lear menny-

dörgő szózata hangzik ki¹ s a költő haragjában Shakespeare érzésvilága lángol.

Több ízben utaltak a Shakespeare-Petőfi kapcsolatra is.² Kétségtelen, hogy Petőfi — a saját kijelentése szerint — imádtá Shakespearet, s mivel az ő szenvedélyes, hatalmas érzésektől hevített szíve a szeretetnek is, gyűlöletnek is forróbb tűzhelye volt, mint más emberszív, imádata is végletes, szinte szertelen. Közel áll a föltevés, hogy a nagy angol drámaíró nemcsak szívét, hanem képzeletét is megvesztegette s költészetén is rajt hagyta nyomait. Az állítást sem bizonyítani, sem czáfolni nem lehet, de a mi pozitívet eddig említettek, egy mozzanat kivételével alig állja a bírálatot. Ez egyet nem számítva, csak nagy általánosságban szólhatnánk Shakespeare költői egyéniségének az ő költői egyéniségére tett hatásáról. De a föladatot szinte megoldhatatlanná teszi, hogy Shakespearet és Petőfit egymással kapcsolatba hozván, valójában nem két egyéniséget viszonyítunk egymáshoz, hanem két lángelmét, a világirodalom egyik legnagyobb drámaíróját a világirodalom egyik legnagyobb lyrikusához. Valljuk meg szegénységünket: nincs az az Ariadne-fonál, mely bennünket egy olyan hatalmas, olyan gazdag, olyan eredeti lélek rejtelseiben eligazítana, a milyen Petőfié.

Utaltak Petőfi dictiójára, kiemelve, mennyire egyezik Shakespearevel. Egyforma művészettel játszik a legkülönbözőbb hangnemeken, a szilaj szenvedély megrázó erejétől az andalító ellágyulás behízelgő bájáig, a fenség komor nagyszerűségétől a humor játszi derűjéig, s mindegyiket olyan kifejező erővel szólaltatja meg, mint irodalmunkban senki, s a külföldön is kevesen. Való, hogy Shakespeare dictiójának is ez a legbecsesebb vonása: minden hőse, az emberi érzelmek beláthatatlan sorozatának megszemélyesítői, a lelki világukat legtisztábban, leghatározottabban föltárá hangoz beszél; Sha-

¹ Vörösmarty az átkot magában foglaló hat sort idézőjelbe teszi, s ezzel azt a látszatot kelti, hogy e szílamok idézetek a *Lear* megfelelő helyéről. A látszat téves: az átok méltó volna Shakespearehez, de nem tőle való, csak emlékeztetnek gondolatai Learnek Goneril megátkozó szavaira.

² Összeállításuk Ferenczi Zoltán e tárgyú dolgozatában *M. Shakespeare-Tár* III. k.: (1910.) 1—24. l.

Shakespeare is szívéből ír, mint minden igazi költő, nemcsak a lyrikus. De van-e a legkisebb genetikus kapcsolat e két lángelme kifejező ereje meg hatalmas pathosa között, s abban, hogy Petőfi minden érzésének megtalálja legigazibb hangját, közrejátszottak-e Shakespeare drámái, az emberi szenvedélyek leghívebb tolmácsai? Gondolkodás nélkül adhatjuk meg a tagadó feleletet, s nem lehet a legkisebb kétség az iránt, hogy ha Arden Mária nem hozza is világra Stratfordban fiát, Petőfi költői dictiója egy árnyalattal sem lett volna halványabb, egy vonással, egy képpel sem szegényebb.

Thorsteinsson Steingimur, a ki Petőfit izlandi nyelvre fordította, Petőfinek *Az őrült* című költeményével kapcsolatban azt állította, hogy az őrülséget monologban Shakespearen kívül ily művészettel senki sem rajzolta. Az állítás igaz, sőt talán szabad még egy lépéssel tovább mennünk s azt mondani, hogy a költeményben van valami nem ugyan Shakespeareből, hanem valami shakespeareies. De csak stilje emlékeztet Lear monológjaira, az őrült agy paradoxonain átesillanó nagy értelem s mély érzés, a szólamoknak a lélek fájdalmait föltáró ereje. E ponton azonban meg kell állhunk, s nem merem Petőfi legalaposabb ismerőjét, Ferenczi Zoltánt, követni, a kit Petőfi őrültjének csalódása és világfölrobbantó terve Lear csalódására és bosszúvágására emlékeztet. S a költemény formája, a lyrai monolog — egyébként is egyike a lyra kevés számú nyilatkozási formáinak s Petőfinek különösen kedvelt formája — annyira talál az érzés sajátos természetéhez, annak szinte egyetlen méltó tolmácsa, hogy még a költemény conceptióját is el tudom képzelni Shakespeare nélkül. Rokonszellemek találkozása ez, közönséges szóval: a véletlen játéka — magyarázni nem lehet, de nem is kell.

Ellenben határozottan Shakespearere vall, a mint Ferenczi kifejtette, Petőfinek egy másik monológja, a *Világosságot!* A mint Vörösmarty *Az úri hölgyhöz* írt versében, Petőfi is nyíltan utal forrására a költemény derekán szó szerint idézett hamleti fordulattal: «denni vagy nem lenni». Ez által a költemény, mint a sorozat utolsó tagja, hozzáilleszkedik a magyar Hamlet-monologokhoz, de nemcsak az előbbieket múlja fölül, melyek többé-kevésbbé ércztelen visszhangjai az angol erede-

tinek, hanem méltó párja Shakespeareének. Mindkettő lyrai a szónak legmélyebb értelmében : két, az élet nagy értékeinek kutatásába elmélyedő, kétségek között hánykolódó léleknek kitörése. A drámaíró a túlvilág kérdése, a lyrikust az emberi élet célja foglalkoztatja, de itt az utóbbi egészen az előbbinek módján szabadul meg kínzó gyötrelmeitől. Ismét inkább csak a stíl mutat egyezést, de fokozottabb mértékben. A lehetőségek mérlegelése, a föltevések párhuzamos szembeállítása, a föltoluló, de megfajtást nem nyerő kérdések halmozása, az okoskodásnak a bizonytalanság vak sötétjébe vezető láncolata Petőfinél ugyanaz, mint Shakespearenél s félreismerhetetlenül annak hatása alatt. A mester ráismert volna az utód művében a maga szellemére, de megosztotta volna vele koszorúját!

Az epikusok sorából szintén két nevet emelhetünk ki, elbeszélő költészetünk két legnagyobb díszét, Aranyt és Keményt. Főként Arany költészete ígérkezik gazdag mezőül a kutatásra. Már, a mint Beöthy Zsolt megállapította,¹ a mi minden irodalmi hatás megfogadásának legkedvezőbb föltétele, a két költő életviszonyai, egyénisége és fejlődése között sok az egyező vonás, lelkük nem egy tekintetben rokon. Művészi alkotómódjuk is hasonló. Aesthetikájukban egyaránt nagy szerepet játszik az epikai hitel. Képzeletük nem új mesék kitalálásában erős, hanem régiek újjáteremtésében : közismert történeteket a lelkirajz kimélyítésével egyénivé, sajátyszerűvé varázsolnak. Arany azonkívül egyike a legtudatosabb művészeknek, még Shakespearenél is tudatosabb ; nagy tehetségét széleskörű tanulmánynyal támogatva, tervszerűen kereste a költői hatás legművészbibb, legigazibb eszközeit. S kinél találta volna meg inkább, mint Shakespearenél? Végül Arany nagy becsvágygyal művelte az epikának azt a fajtát, mely épen az ő kezében az összes elbeszélő műfajok közül legrokonabb a tragédiával, a balladát. Greguss Ágost is, mikor a balladát e szavakkal határozta meg : tragédia dalban elbeszélve, Arany a skót népekek alapján kifejlett balladaköltészetéről vette a mértéket s egyben utalt a két költői faj természetes rokonságára. Szinte

¹ *Shakespeare és Arany. Budapesti Szemle*, 165. k. (1916) 321—332. l.

követelően sarjad ki ennyi egyezés talajából az a föltevés, hogy Aranynak meg kellett éreznie Shakespeare hatását, hogy ő egyben vagy másban Shakespeare tanítványa.

Az első, a ki erre a mozzanatra utalt, Gyulai Pál volt, Aranyt a fölötte tartott emlékbeszédben a ballada Shakespeare-jének nevezvén. Az elnevezésből azonban többet olvastak ki, mint a mennyit Gyulai beletett. Fejtegetéseiből nyilvánvaló, hogy ő nem kapcsolatot akart a két költő között megállapítani, hanem pusztán mértéket: a mint Shakespeare a legnagyobb a tragikus költők között, akként Arany első minden nép balladaköltői között. Ha Gyulai kapcsolatra gondolt, azt nem a két költő, hanem a két műfaj között keresett. Arany balladáit Shakespeare tragédiáival genetikus kapcsolatba Jancsó Benedek futólagos utalása nyomán¹ Riedl Frigyes állította: röviden, határozottan, a műértő biztosságával jelölve meg a hatás lényegét és mértékét.² «Arany az örültek rajzában szembe-tűnő módon Shakespeare befolyása alatt áll. Aranynál is, mint Shakespearenél a bűn tudata, a lelkiismeret furdalása őrzíti meg legtöbbször a bűnöst.³ Shakespeare művészete abban rejlik, hogy az örülség jelenségeit teljes összhangba hozta a dráma bonyolult, fokozódó tragikus fejleményével: az Aranyé, hogy a ballada lüktető szerkezetéhez, komoran nagyoló előadásához tudta alkalmazni.» Majd egyenként bemutatva Arany örültjeit, így folytatja: «Minden Shakespeare-ismerő parallel-helyeket fog találni az örülés e legnagyobb jellemzőjénél. Edward királynál III. Rikárd juthat eszünkbe: mind a két esetben zsarnok király van előttünk, kit áldozatainak megjelenése nem enged aludni. A víg dalokat éneklő Kund Abigél olyan nemű örült, mint az énekes, koszorús Ophelia. Tuba Ferkóban az alvajárás oka egy bűn tudata, a mi Shakespeare-féle felfogás (pld. Lady Macbeth). Bende vitéz előtt meg-megjelenik áldozata, mint Macbeth előtt Banquo szelleme. Ezenkívül azonban — a mi érdekesebb — az örülség symptomái közül néhány úgy van Shakespearenél rajzolva, mint Arany

¹ *Arany János lelki betegei. Figyelő.* XVI. köt. (1884.) 321—340. l.

² *Arany János.* (Budapest, 1904.) 157—158. l.

³ A két mondat sorrendje Riedlnél meg van cserélve.

balladáiban. Ágnes asszony fél a megtébolyodástól, mint Lear, ki kínjában felkiált: Irgalmas ég, ne hagyj megtébolyodnom! Eszméletem ne vedd el, nem szeretnék megtébolyodni. Az árva fiú anyja egy ingre vetkőzik, mint Lear: Félre ezen toldalékkal! Jertek, gomboljatok ki.»¹

Olyan mesteri módon van itt pár sorba tömörítve az, a mit Arany Shakespeare-től vett és tanult, hogy az újabb kutatás is ² csak egypár morzsával tudta megszerezni a dús lakomát. V. László kínos félelme, a mint álmából visiói és hallucinatiói föl-fölriasztják, Shakespeare véreskezű uralkodóinak, Macbethnek és III. Richardnak, lelki gyötrelmeit, gaztetteik büntetését juttatják eszünkbe, nemcsak földult lelki életüknek beteges tüneteivel, hanem azok jelentkezésének módjával is. Ágnes asszony rögeszméje, melylyel egyre látja, mossa a lepedőjén esett vérfoltot, ugyanaz, mint lady Macbethé, a ki ismételten órákig dörzsöli kezét, hogy megtisztítsa Duncan király véréből.³

Aranynak e megdöbbenő rajzait szembetűnő kapcsok kötik Shakespeare tragédiájához, de ép oly nyilvánvaló, még a fölületes vizsgálódás előtt is, hogy Arany a nagy művész tudatosságával járt a Shakespeare jelölte nyomon: követte őt, a nélkül, hogy utánozta volna, Shakespeare módján, de teljesen eredetit alkotott. Olyan szálak fűzik alkotásaikat egymáshoz, mint Michel Angelo szobrait a görög képfaragás remekeihez. Sőt Arany bizonyos tekintetben ki is egészítette Shakespeare rajzait: a tébolynak teljesen kifejlődött fokozata helyett gyakran rajzolja azt a beteg lelki folyamatot, mely átmenetként az agy egészséges és megháborodott állapota között érzékesalódásokban és káprázatokban jelentkezik. Az *V. László*-ban és a *Walesi bárdok*ban csak ezt az első phasist rajzolja, az *Ágnes asszony*ban az egész folyamatot végigkíséri, a látomások-

¹ U. ott 161—162. l.

² Zlinszky Aladár: *Arany balladaforrásai. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1900. évf. a 132—133. és 281—282. l.

³ Petz Gedeon kis tanulmánya, *Arany János «Ágnes asszonya»-ról (Egyetemes Philologiai Közlöny, 1905: 894—896)* nagyon valószínűvé teszi, hogy Arany ezt az indítékot nemcsak a *Macbeth*-ből, hanem Chamisso egyik költeményéből (*Die Jungfrau von Stubbenkammer*) is ismerte.

tól a csöndes tébolyig, az *Éjjeli párba*iban viszont csak az utolsót, mikor a téboly a fejlettség legmagasabb fokán nem is egyéb, mint egy szörnyű káprázat, egy rémes szellemjelenés, jelentkezése meg, teljesen meg lévén gátolva az agy ellenőrző munkája, a durva őrjöngés, vad tombolás, az őrülség legborzasztóbb faja. Minderre Shakespearenél nincs példa, mégis shakespearei ez, a szónak legnemesebb értelmében.

Vajjon az a páratlan művészet, melylyel Arany az I. *László*ban a természeti és lelki jelenségeket párhuzamba állítja, szintén Shakespeare természetfestő képeinek hatását tünteti föl, mint Zlinszky Aladár véli? Kétlem. Aranynak nemcsak természetérzéke volt oly fejlett, hogy még egy Shakespeare támogatására sem szorult, hanem az is, a mi e balladában oly sajátyszerűen jellemző, a természet képeinek fölhasználása a lelki élet jelenségeinek illusztrálására, Arany költői egyéniségének legmélyén gyökerezik. Gondoljunk csak a *Toldira*: az első és harmadik rész nagyszerű természeti képei mind hősnének lelkiállapotát tükrözik, sőt amott még ható erőként az események folyamatába is beleilleszkednek.

Arany tehát az őrülség indítékát vette, s annak rajzát tanulta el Shakespeare-től. Ez, így odavetve, a hatásnak külső felére világít rá, de a hatás mélyebbéről buzog föl, alapját a két költő lelki rokonságában bírja. Arany is, Shakespeare is a lelkiismeret költője, mondja Riedl, s ez magyarázza az egyezést: mindkettejük határozott meggyőződése, hogy az ember felelős tetteiért, mert hatalmában van választani mind a jót, mind a gonoszt. A ki tudva vétkezik, annak számára nincs irgalom: büntette fejére lázad, s büntudata, lelkiismeretének furdalása olyan kínokkal gyötri, melyeket ép elmével nem viselhet el s öngyilkos lesz, vagy megháborodik. Shakespeare nagy gonosztevőire, Macbethre és III. Richardra, az utóbbi vár. Nem a költői igazságszolgáltatásnak kívánt Shakespeare ezzel eleget tenni, hanem a lelkiében élő erkölcsi törvénynek, mely a bűn fogalmához elengedhetetlen kényszerűséggel odafűzte a büntetés fogalmát. S ez a csodálatosan tiszta értelmű agy egészen természetesen tartotta az értelem elborulását az embert érhető legnagyobb csapásnak. Így a téboly indítékának szerepeltetése Shakes-

pearenél szorosan kapcsolatos világnézetével és erkölcsi fölfogásával. Ép így Aranynál. Arany világnézete, erkölcsi érzékének tisztasága csak rokon, de független Shakespeare-től, ellenben az már Shakespeare hatása, hogy balladáinak bűnös hőseit, királyokat és lovagokat, gyilkos asszonyokat és kaczer leányokat, nem az igazságszolgáltatás merev codexével, hanem önnön magukkal ítelteti el: lelkiismeretük mondja ki rájuk a kegyetlen végzést, s ők lélekben megzavarodva, tébolyodottan tűnnek le a színről, fölkeltvén szívünkben a tragikumnak legtisztább, legerősebb érzését. Az ember sorsát akarata determinálja: ez a költői tanúsága Shakespeare tragédiáinak és Arany balladáinak. Shakespeare az emberi lélek bűnös szenvedélyeinek megsemmisítő hatását megrázó tragédiákban, Arany ép oly megrázó balladákban érzékítette: az igazság legkisebb sérelme nélkül mélyíthetjük ki ebben az értelemben Gyulai tételét.

Szabad-e tovább mennünk, van-e jogunk azokat a rokon-mozzanatokat, melyeket Shakespeare és Arany költői világnézete és alkotó művészete között megállapíthatunk, a nagy angol drámaíró hatásának betudnunk? Megtehetnők bátran, nem vetnők a leghalványabb árnyékot sem Arany nagyságára, mert ezek az egyezések egészen általános természetűek. Ilyen Arany erős érzéke a tragikum iránt, mely nemcsak balladáit hatja át, hanem legtöbb nagyszabású epikus művét is, így magát a *Toldit*, a humor álarczában a *Nagyidai cigányokat* s teljes mértékben a tervezett hún trilogiát, mely — ha elkészül — a maga három részével a legmegrázóbb tragédia hatását tette volna. Ilyen továbbá vonzódása a drámai compositióhoz, szintén nemcsak balladáiban — melyeknek drámai menete sokszor már nem is a shakespearei, hanem a görög tragédia szerkezetére emlékeztet — de még a *Buda Halálában* is; ennek a hatalmas, tragikus hangulatu eposnak cselekvénye epikus kényelmesség helyett drámai gyorsasággal pörög le, s egyes mozzanatait olyan szoros okozati kapcsok tartják össze, a mire eposban nem, csak Shakespeare drámáiban van példa. Ilyen végül Arany tudatos törekvése a motivációra, arra, hogy eposainak egyes fejleményei ne eseményekként, hanem tettek-ként álljanak előttünk, meg legyen alapjuk és okuk a hősök

lelki életében, annak mozgalmaiban — s ez szintén elsősorban a drámai műfajok követelménye. Arany művészetének jellemvonásai határozottan föllelhetők Shakespearenél is, sőt jellemzően shakespeareiek, de hogy Shakespeare drámái alapján erősödtek-e meg benne, vagy éppen azok fejlesztették ki, annak föltevésére nincs elég alapunk. Való ugyan, hogy Arany már írói föllépte előtt s azóta állandóan nagy szeretettel és elmélyedéssel tanulmányozta az angol költő műveit; való másfelől az is, hogy ezek a művészi vonások, mint a drámaköltők sajátos erényei, egészen drámai természetűek s így epikus költőknél alig jelentkeznek, annyira, mint Aranynál, éppen soha: mindez azonban bizonyításnak kevés, pusztán megengedi a hatás lehetőségét, de nem igazolja szükségképi voltát. Úgy gondolom, Arany eposainak szelleme, iránya, compositiója, motiváló ereje nem lett volna más Shakespeare ismerete nélkül sem.

Hasonlóképen a mi egyéb tárgyi kapcsolatot Shakespeare és Arany költészete között mások vagy magunk találni vélünk, az, ha rokonságuk elfogadható, alig több véletlen egyezésnél, e két nagy rokonszellem hasonló természetű nyilatkozásánál. A genetikus összefüggés híján inkább érdekeseek, mint tanulságosak. Riedl említette¹ azt a remek jelenetet a *Buda Halálában*, mikor az ősz cselszövő, Detre, kiszemelt áldozatát Jago példájára «közvetett besúgással» akarja megejteni: olyan színbe burkolva homályos szavait, mintha kímélni akarná urát; ugyanő utalt arra a költői helyzetre a *Toldi Szerelmében*, mikor Toldi a fölbontott sírban megpillantja halottnak vélt kedvesét, mint Romeo Juliáját. Már Greguss említette² s utána Alexander Bernát³ az *A hogy tetszik* megnyitó színét, mely szinte teljesen összevág a *Toldi* megindításával. Nemcsak egy elhalt tekintélyes nemesnek két fia, Jaques és Orlando, állanak szemben mint ellenségek, mert az idősebb szántsándékkal parasztnak neveli az ifjabbat, hanem még a részletek között is sok az egyezés, sőt megegyezik a két cselekvény menete is.

¹ Idézett műben a 219—220. lapon.

² *Shakespeare pályája* (Budapest, 1880) 169—173. l.

³ *Shakespeare összes színművei* XVI. kötetének (Budapest, 1916) bevezetésében (VIII—X. l.)

Az első jelenetben az ifjabb monologszerűen föltárja lelkét, akár Miklós az I. énekben, a másodikban a magyar eposz II. énekének eszelekvényét kapjuk, a két testvér szóváltását, mely itt is majdnem tettelegesséig fajul. Említhetnők az előbbi jelenet folytatásaként a *Lear*ból Gloster két fiának, Edgarnak és Edmundnak viselkedését, főként Edmundét, a ki atyja előtt ép oly gyalázatos ármánnyal akarja tönkretenni bátyját, mint Toldi György a király előtt öcsését, sőt ép oly szemforgató kétszínűséggel mentegeti, hogy annál jobban bemártsa. Említhetnők a magyar elmélkedő költészet gyöngyét, Aranynak *Honnan és hová?* című költeményét, melyben Arany ép úgy lyrai monologba foglalta értelme nagy problémáját, a túlvilági életnek évezredes kérdését, mint Shakespeare a magáét Hamlet nagy monológjába. S valószínűleg nem alaptalan Beöthy Zsolt sejtése,¹ hogy Aranynek ifjúkori, elveszett *Endre király* című drámája szintén Shakespeare-tanulmányainak eredménye volt. Ez az utóbbi kérdés, Mikes Kelemen szavait idézve, örökre bé van előttünk födözve — talán az előbbiek is!

Mégegy kérdés, az utolsó: hatott-e Shakespeare a legnagyobb magyar regényíróra, Kemény Zsigmondra. A kérdés fölvetése egészen természetes. Regényíróink közül Keménynek volt a legnagyobb æsthetikai műveltsége; jártas volt kora æsthetikusainak elméletében, ismerte és tanulmányozta a művészet remekeit, a költők sorából különösen Shakespearet, s őt ép oly nagyra tartotta, mint Petőfi vagy Arany. Csodálata nem föllengző szavakban tört ki, de van egy mellékesen odavetett nyilatkozata, mely megvilágítja azt egész mélységében: a színpad legerősebb támasza Shakespeare; ha valamely nemzet elhanyagolja Shakespeare drámáit, színművészete menthetetlenül lesüllyed.² Kemény azonkívül nagy elmeélel fejtegette a dramaturgia egyes kérdéseit³ s a tragikumról, a shakespearei alapproblémáról, olyan finom megfigyeléseket tett, melyek őt mint elméletírót is nagynak mutatják. Végül Kemény, noha

¹ Az ú. n. *Képes Irodalomtörténet* 3. kiad. (Budapest, 1907) II : 310. l.

² L. tanulmányát: *Színművészetünk ügyében, Tanulmányok* II. (Budapest, 1870), 225. l.

³ L. *Eszmék a regény és a dráma körül* (u. ott 111—143. l.), valamint fentebb idézett tanulmányát, 193—226. l.

egyetlen drámai kísérlete töredékül maradt, Katonával együtt legnagyobb tragikus költőnk: négy nagy regénye ugyanannyi hatalmas tragédia, mert bennük a regény szabadabb formáiban a legigazibb tragikum érvényesül. Joggal kereshetnők tehát azokat a szálakat, melyek regényeit Shakespeare drámáihoz fűzik.

Keressük, s mint a rómaiak a vallásos áhítat pillanatában, a Kemény-regények olvasása közben mi is érezzük: «mumen adest», jelen van az istenség — de nem látjuk, nem találjuk. A mit ő Shakespeareben szeretett, a mit tőle tanult, azt annyira beleolvasztotta a maga gazdag, tartalmas egyéniségébe, hogy benne a felismerhetetlenség elvegyült. Hasonlóságokat, rokonvonásokat lehetne kettejük költészetében kimutatni, de a legkisebb nyom sem utal arra, hogy az egyezés több esetleges találkozásnál, melynek alapja a két költő lelki valójának vagy fölfogásának rokonsága. Azt a két kapcsolatot is, melyet kiemelek, nem azért említem, mintha ezeknél bizonyítható volna a shakespearei eredet, hanem mert legjellemzőbbek s éppen ezért egy fokkal valóbszínűek, mint a többiek.

Az elsőre maga Kemény vezet rá bennünket. Megkülönböztetvén ugyanis a tragikumnak három nemét, maga hévvel fog pártot az érdekkeltésnek azon neme mellett, melyet tragédiáiban Shakespeare használ,³ még pedig kivétel nélkül:³ a hős «jeles, vonzó, nagyszerű vagy megdöbbenő tulajdonaival» küzd céljáért, de megbukik, mert eszközei bűnösök vagy erőtlének a szokás, a hagyomány, a társadalom hatalma ellen. Kemény hősei is ilyenek, mind jeles, vonzó, nagyszerű tulajdonokkal bíró emberek, bár bukásukban, éppen mert a költő regényt és nem tragédiát ír, rendszerint nagyobb része van a véletlennek. Nem mondjuk, hogy a Shakespeare-ről szabott elmélet és Kemény írói gyakorlata között okviszony áll fönn, nem éppen valószínű, de nem is lehetetlen, azt azonban joggal vallhatjuk Péterfyvel,⁴ hogy Kemény

¹ U. ott. 127—128. l.

² Shakespeare nevét Kemény ez alkalommal nem említi.

³ A *III. Richard* azonban nem ebbe a nembe, hanem a Keménytől fölállított második csoportba tartozik. Csakhogy a *III. Richard* tulajdonképpen a királydrámák közé illik, mint a második tetralogia befejező darabja, s csak a közfelfogás emeli onnan a tragédiák közé.

⁴ L. Kemény-tanulmányát, *Összegyűjtött munkái* (Budapest, 1901.) I. k. 139. l.

hősei, főként ha sorsuk drámai helyzetekbe állítja, emlékeztetnek Shakespeare nagy alakjaira. A másik találkozás még inkább esetlegesnek látszik, de nem kevésbé fontos. Ez a jellemalkotás módja. Kemény a jellemek alakításában Balzac tanítványa;¹ mint az, ő is a szenvedélyeket tette az emberi lélek legfőbb mozgatójává s azokat részletes lélektani elemzéssel állította az olvasó elé. Egy pontban azonban eltér mesterétől s magasan föléje emelkedik: Balzac minden jellemét egy nagy szenvedély élteti, Kemény jellemeit több nagy szenvedélyből fejleszti, a jellemeket mint változatos motívumok összehatásának eredményeit mutatja be. Hőseinek lelki világa bonyolultabb, sok egymást hol fejlesztő, hol gátló elem szövedéke, s épen ez által emberei nem típusok, mint Balzacéi, hanem alakjai egyének, mint Shakespeareéi, közelebb állnak a valóhoz, az élethez. Tárgyalásunk során már találkoztunk egy költővel, a ki a jellemalkotásnak ezt a módját használta: Katonával, s láttuk, hogy nála ez kétségtől Shakespeare művészi ábrázolásának hatása. Vajon Keménynél is? Nem mernők sem állítani, sem tagadni. megelégszünk a ténynek, rokonságnak egyszerű megállapításával.

*

Vándorútunk végére értünk. Bejártuk irodalmunknak azt a területét, melyet a múlttól Shakespeare ismerete határol el. Megkerestük benne a shakespearei nyomokat s azokat a műalkotásokat, melyeket Shakespeare költészete keltett életre vagy legalább kifejlésükben segített, színnel árasztott el. Az eredményt jeleztem előre, s a tárgyalás, úgy vélem, igazolta. Bármilyen gazdag és változatos az összehordott anyag, a Shakespeare-rel több-kevesebb kapcsolatba hozható magyar költői művek száma, még a drámairodalom körén belül maradvá is. Velenyszó csekély azokéhoz képest, melyek teljesen függetlenek a nagy angol költőtől. Örvendéssel vagy panaszkodással kísérik-e ezt a megállapítást? A francziák, még azok, is a kiknek van érzékük Shakespeare nagysága iránt, nem tudnak megszabadulni bizonyos féltékenységtől. Victor Hugo Shake-

¹ A régebbi utalások alapján e kapcsolatot Dengi János fejtette ki és határozta meg *Kemény és Balzac* cz. tanulmányában (Budapest, 1910).

speare jellemzésében nyíltan kimondja, hogy minden idegen befolyás, még Shakespeareé is, veszélyeztetette volna a francia irodalom eredetiségét.¹ Jusserand Shakespeare-ről írt nagy művében büszkélkedik azzal a tudattal, hogy a mint a művelt francia színházlátogató még ma sem érti meg Shakespeare művészetét a maga egészében, akként a francia költői szellem sem tudja áthatni vagy éppen megváltoztatni Shakespeare szelleme.² A költő, Hugó, 1860-ban még féltette nemzetét Shakespeare-től, hangján megérzik, hogy önmagát és nemzetét biztatja, a tudóst negyven évvel utóbb már nem gyötrik ily aggodalmak s mint a vihar elől biztos révbe menekült hajós, dagadó önérzetében némi kicsinyléssel beszél az elmúlt s többé vissza nem térő veszedelemről.

Mi magyarok legyünk szerények, s lehetünk annál bátrabban, mert ez alkalommal a szerénységben az erőnek sokkal nagyobb erzeje rejlik, mint a francziák büszke nyilatkozataiban. A mi bizalmunk nemzeti geniusunk erejében jóval szilárdabb. Nem tagadjuk, hogy drámai irodalmunk tanult Shakespeare-től; hiszszük, hogy ha még jobban átjárta volna íróinkat Shakespeare ízlésnemesítő, műérzékfinomító hatása, drámai irodalmunk még magasabbra emelkedett volna, a nélkül, hogy ez által költészetünk eredetisége bármi kis csorbát szenvedett volna. Viszont nemzeti irodalmunk emelt fővel követelhet helyet ebből a szempontból a nyugati irodalmi között, s a német után mindjárt az első sorban. Két körülmény jogosítja föl erre. Az egyik az, hogy a Shakespeare-től megihletett íróink között ott látjuk a legkiválóbbakat, a kikben a magyar lélek a legnagyobb erővel és legtisztábban jelentkezett: a lyra fejedelmeit, Petőfit és Vörösmartyt, az epika páratlan művészt, Aranyt, legnagyobb regényírónkat, Keményt, a magyar drámának mind büszkeségét, Katonát, mind leghívebb, legodaadóbb munkását, Szigligetit. A másik az, hogy íróink, még a csekélyebb ragyogásúak is, majd mind az áhítatnak egy nemével nyúltak Shakespeare remekeihez. A bennük lerakott kincset nem gaz-

¹ Tanulmányának címe: *William Shakespeare* (1860). Idézi George Duval *L'oeuvre Shakespearienne* cz. művében (Paris, 1911) a 273. lapon.

² *Shakespeare en France sous l'ancien régime* (Paris, 1898), 373—374. l.

dátlan prédának tekintették, melyet bárki tetszése szerint kifoszthat, hanem megszentelt hagyománynak, melyben a közönség gyönyörűséget, az íróvilág ösztönzést, okulást talál. Tehetségük különböző foka szerint különböző mértékben érvényesítették Shakespeare hatását, de a mit átvettek, azt, főként a nagyobbak, lelkükben nemesen földolgozva a nemzeti genius legkisebb sérelme nélkül fordították költészetük emelésére.

Ebben van írónk Shakespeare-cultusának igazi jelentősége. Irodalmunk értékéről, a nagy nemzetekéhez viszonyítva, lehet vitatkozni — irodalmi törekvéseink értékéről nem. Azok a magyar költők, a kik távol minden nemzeti elfogultságtól és kicsinyességtől, csodálattal tudtak adózni egy idegen költő nagyságának; a kik Shakespearet ideálul, maguk elé tűzött, de el nem érhető mintaképül állították; a kik külföldi nyomokon járva teljesen eredetiek tudtak maradni: fényes bizonyyságot tettek nemzetünk szellemi érettségéről, lelki műveltségünk emelkedett voltáról, irodalmi törekvéseink tisztaságáról.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

MISERICORDIA.

— Nyolczadik közlemény.¹ —

XVI.

Ne is beszéljünk arról a nagy művészetről, melylyel ruháját kimélte. Senki sem tudott úgy felfedezni olcsó szabókat, a leglehetősebb kapualjakban, kik csekélységért kifordítottak egy ruhát; senki sem tudta úgy dédelgetni az örökös használatra szánt ruhadarabokat, hogy daczoljanak az évekkel; senki sem tudta úgy kitisztítani benzinnel a foltokat, kisimítani kezével a ránczokat, kihúzni a gyűrődéseket s megjavítani a kitérdelést. Hogy meddig tartott neki egy czilinder, az hihetetlen. Hogy ezt megállapítsuk, nem elégséges átkutatni a divat történetét, mert kalpagja, a melyet viselt, olyan öreg volt, hogy majdnem modernnek látszott, ezzel az illúsióval becézgette fényes kalapját s majdnem anyai szeretettel simogatta. Többi ruhadarabjai, bár éppen olyan idősök voltak, mint a kalap, nem versenyezhettek azzal abban, hogy eltitkolják a sok évet, melyen át szolgáltak, mert a sok megfordítás, átalakítás, varrogatás és vasalás folytán már csak árnyékai voltak saját maguknak. Egy világos nyári köpenyt viselt állandóan Don Frasquito, ez volt legkevesébbé viseltes ruhája s arra volt jó, hogy nyakig begombolva mindent elfedjen, a mi alatta volt, kivéve nadragja egy részét. Hogy mi volt ez alatt a köpeny alatt, annak csak Isten és Ponte a megmondhatója.

Nem hiszem, hogy volt valaha ártalmatlanabb ember ő nála, de élehetősebb is aligha. Hogy Ponte soha semmire sem volt való, bizonyítja nyomoa, melyet már lehetetlen volt eltitkolni élete alkonyán. Meglehetőse vagyont örökölt, szép jövőnek né-

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470., 471., 472., 473., 474., 475. és 476. számában.

zett elébe, nem volt családra gondja, terhe, mert megcsontosodott agglégény volt, előbb önbálványozása miatt, később mert elvesztegette idejét, túlságos kételyek és szigorú bírálgatás között keresgélve megfelelő házasságot, mit persze nem talált és nem is találhatott a sok apró móka miatt, a melyet kívánt. Abban a korszakban, mikor még nem ismerték azt a szót, hogy «ficsúr». Ponte Delgado a társaságnak szentelte idejét, keresett eleganciával öltözködött s járatos volt, nem mondhatom, hogy a salonokban, mert akkor kevésbé használták ezt az elnevezést, hanem jó és ősi családok nappali szobájában. Igaz, salon kevés volt s bár Frasquito öregségében azzal dísekedett, hogy otthon volt bennök, az igazság szerint csak ismerte őket. A mulatságok- és bálókba, melyeket látogatott, valamint a clubbokba és férfösszejöveletekbe, nem mondhatom, hogy nem talált bele, de ki sem tüntette magát szellemével, vagy pedig azzal a correctnességgel és megvetéssel vegyes nemességgel, a mely az igazi előkelőség jele. Ki volt csípve mindég, nagyon ügyelt keztyűjére, kis lábára, kedves volt a nők előtt, de egyik sem érdeklődött iránta, rokonszenves a férfiak előtt, sőt egyesek tényleg becsülték.

Csak a mi zagyva, minden megkülönböztetéstől és kételyektől ment társadalmunkban lehetséges, hogy egy hétszilvafás nemes úrfit vagy közepes fizetésű hivatalnokocskát bárókkal s kékvérű grófokkal vagy pénzmágnásokkal tévesztenek össze, az ál-előkelőség központjain; hogy összevegyítik és -zavarják azokat, kik üzleteik, hiúságuk, vagy éppen vakmerő szerelmeskedésük révén folytatnak fényűző életet, azokkal, kik csak azért tánczolnak, étkeznek és érintkeznek a hölgyekkel, hogy azáltal ajánlatokat nyerjenek az emelkedéshez vagy megnyerjék főnökük kegyét s büntetlenül mulaszthassák el hivatalos óráikat. Nem Francisco Ponteról mondjuk ezt, a ki valamivel több volt társadalmi fénykorában, mint egyszerű kapaszkodó. Hanyatlása 1859-ig nem volt észrevehető, 1868-ig hősiiesen védekezett, de ebben az évben, mely sorsa könyvében fekete betűkkel volt megjegyezve, lezuhant a szerencsétlen gavallér a nyomor örvényeibe, hogy többé fel ne emelkedhessék. Évekkel előbb ette meg vagyona utolsó maradékait. Társadalmi helyzetét, melyet oly nagy fáradsággal tudott elérni, könyörtelenül meg-

semmisítette a forradalom, nem volt jövedelme, sem megta-
karított pénze. Megmaradt a gond, minden más bevétel nélkül,
mint a nap huszonnégy órája s néhány jó barát részvéte, kik
asztalukhoz ültették. De a jó barátok meghaltak, vagy bele-
fásultak, a rokonok pedig részvétleneknek mutatkoztak. Túrt
éhséget, rongyosságot, nélkülözte mindazt, a mi legnagyobb
öröme volt s ebben a szédületes válságban veleszületett érzé-
kenysége és önérzete csak teher volt a hátán, hogy mielőbb
elvesszen és elpusztuljon; nem volt képes rá, hogy a bará-
toknak pénzkéréssel alkalmatlankodják, s csak nagyon rit-
kán, igazi válságos esetekben vagy halálveszélyben — a
nyomorral való küzdelemben — szánta rá magát, hogy se-
gélykérésre nyújtsa kezét, akkor is keztyűt húzva rá, a mely
ha szétmállott és rongyos volt is, de keztyű volt. Inkább éhen
halt volna Frasquito, semhogy valamit ne kellő méltósággal
tett volna. Inkább elment beburkolózva Boto kocsmájába,
hogy két realért egyék valamit, mintsem beállított volna egy
előkelő házba, a hol ha örömmel fogadták volna is, önérzetét
megbántották volna kegyetlen tréfákkal s arczába vágták
volna naplopását és ingyenélőségét.

Aggódó gonddal keresett a szerencsétlen módokat a megélhe-
tésre, még ha csekély jövedelmet hajtókat is, de szűkkörű tehet-
sége még nehezebbé tette azt, a mi mindég nehéz. Addig kutatott,
míg végre talált némi hivatalt, a mi ha nem volt is méltó előbbi
állásához, még egy kis időre engedte élni züllés nélkül. Végre is
nyomorát a méltóság mázával vonhatta be. Bizonyára alamizsna
volt elfogadni futó pénzbeli segítséget, kisegítőként egy iskolá-
ban vagy mint a Segovia-uteza néhány iparosának írnoke, hogy
a könyveket vezesse és leveleiket megírja, de legalább bur-
kolt formában és nem ejtett rajta maculát, ha elfogadta. Így
róttá nyomorult életét néhány éven keresztül a déli városrész
magányos lakójaként s nem mert átmenni a belvároson vagy az
északi városrészen, attól félve, hogy ismerősökkel találkozik, a
kik meglátják rossz cipőben, rossz ruhában. Mikor elvesztette
ezeket a foglalkozásait, keresett mást, végül elfogadva, nem min-
den habozás és lelki ingadozás nélkül, egy szappangvárnak ügy-
nöki, illetőleg utazói állását és futott üzletből-üzletbe, házból-
házba a cikket ajánlgatva és eladva, a mit lehetett. De oly kevés
ékekészölést és ravaszságot fejtett ki szegényke ebben az üzletszerző

foglalkozásban, hogy rövidesen megint az utczára került. Végre küldött az ég néhány öreg asszonyt a Costanilla de San Andrés-ből, kik megbízták egy feloszlóban levő gyertyásbolt könyveinek vezetésével, kis tételekben adogatva el az árut, templomok és zárdák részére. A munka kevés volt, de neki is csak két pesetát adtak naponta s azt a csodát művelte, hogy megélt belőle, beosztva ételre és ágyra. Nem mondhatok lakbért, mert az valóságban az ő számára nem volt.

Már 1880-tól kezdve (rettenetes év a szerencsétlen Frasquitóra) nem tudott lakáshoz jutni és rettenetes felindulásnak néhány napja után, mely alatt tényleg a csigához lehetett hasonlítani, a mennyiben a házat ő is magával hordta, meg-egyezett Bernarda asszonysággal, a Mediodia Grande-utczai éjjeli szállás tulajdonosnőjével, ki igen méltóságos és különbségeket tenni tudó nő volt. Három realért egypesetas ágyat adott neki és tekintettel az üzletfél rendkívüli tisztességére, egy real ráfizetés mellett megengedte, hogy ládáját egy belső szobáskában tarthassa s ezenfelül, hogy minden reggel ott tölthessen egy órácskát, rendezgethesse ruháját s kikenje-fenje magát festékeivel és szépítőszereivel. Mint egy hulla lépett oda be s felismerhetetlenül, tisztán, illatosan, szépségtől ragyogva jött ki.

A maradék pesetát evésre és ruházzkodásra fordította. Végtelen nagy feladat, megoldhatatlan rejtvény! Mivel erre, szorultsága mellett, ez az időszak viszonylagos nyugalmat adott neki, mert nem kellett megalázkodnia, segílyt kérnie és jól-rosszul, így vagy úgy, de megélhetése volt, élt, lélezett, sőt még arra is ráért, hogy légvárat építsen. Obduliaival való jámbor érintkezése, melyet Donna Pacával való ismeretségének és az öreg gyertyásoknak a gyáros családdal való üzleti összeköttetésének köszönhetett, meghozta Ponte lelkének a gondolatok, érzések és hajlamok megegyezésének vigaszát és azt a súlyos kötelezettséget róttá rá, hogy megvonja szájától a nélkülözhetetlent, de egy pár új czipőt vegyen, mert a melyet akkoriban viselt, már teljesen kiment a formájából és inkább lemondott a szükségesről, semhogy elcsúfított lábbal lépjen be ideáljának légkörébe.

XVII.

A szédületes nagy rés folytán, melyet a szegényes költségvetésben az új cipők ütöttek, no meg más, igazán haszontalan cikkek, mint kenőcsök, névjegyek, stb. s melyekbe meg lehetős összegeket fektetett, Frasquito gyomra teljesen üres maradt s azt sem tudta, hol, hogyan fogja megtölteni. De a Gondviselés, a mely nem hagyja el a jókat, épen Obdulia házában jött segítségére. S Obdulia nem egyszer volt megmentője, meghíván őt ebédre, bár nem kis fáradságába került rábeszélni s legyőzni félénkségét és tapintatosságát. Benina, ki leolvasta arczáról az éhséget, kevesebbet szertartásoskodott, mint a kisasszonya. s egyszerűen rátukmálta, nevetve a vonakodáson és finomkodáson, melylyel a meghívást elfogadta.

Azon a napon, mely olyan szomorúnak ígérkezett és Benina megjelenése folytán olyan szerencsés lett, Obdulia és Frasquito, mihelyt látták, hogy meg van oldva a létfenntartás problémája, száz mérföldre tévelyedtek a valóságtól s megfürdették lelküket a képzelt világ rózsa-tengerében. Ponte gondolatai a megszabott határok között mozogtak. A mi húszévi társadalmi szereplése alatt ráragadt, az belécsontosodott, azon sem nem változtatott, sem újakat hozzá nem szerzett. A nyomor megfosztotta barátaitól és összeköttetéseitől s a mint teste összeszáradt, úgy belészáradtak gondolatai is. Gondolkozásmódja olyan maradt, a minő a hetvenes években volt. Nem tudott közismert dolgokat; fészektől vagy fellegből lecsöppent embernek látszott; esemenyekről és emberekről csodálatos ártatlansággal ítélte. A szégyenkezés rossz helyzete miatt és a folytonos magány nem nagy mértékben voltak okozói szellemi elmaradottságának és gondolatai szegénységének.

Pélelemből, hogy észreveszik kopottságát, hetekig, sőt hónapokig nem mozdult ki a kerületből s ha csak égető szükség nem hívta a belvárosba, nem ment el a Főtérig. Kóborlásaira legszívesebben a sőtét és elhagyott utcákat választotta, hol ritkán lehetett egy-egy czilindert látni. Ilyen helyeken, élvezve a magányt, nyugalmat, a megállani látszó időt, képzelőtehetségében föléledtek a boldog idők vagy pedig kedvére való lényeket és tárgyakat alkotott magának a szerencsétlen álmodozó.

Obduliával való társalgás közben Frasquito nem szűnt meg aprólékos részletességgel mesélgetni előkelő társadalmi életéről, melyet valaha folytatott; hogyan mutatták be X úr vagy Y grófnő palotájában, milyen előkelő személyiségekkel ismerkedett ott meg, beszélt jellemükről, szokásaikról, öltözködésükről. Felsorolta a ragyogó házakat, hol boldog órákat töltött, ismerve Madrid színe-javát és kellemes társalgással, meg más szép időtöltéssel szórakozva. Mikor a beszéd a művészetre került, Ponte, a ki rajongott a zenéért és az operáért, dallamokat dúdolgatott *Normából* vagy *Maria di Rohanból*, Obdulia pedig elragadtatással hallgatta. Máskor a költészetre került a sor és Ponte verseket szavalt Don Gregorio Romero Larranagától s az akkori bohó idők más nagyjaitól. A fiatal nő teljes tudatlansága kitűnő talaj volt az irodalmi nevelés eme kísérleteihez, mert minden új volt neki, minden olyan gyönyört okozott neki, a milyent egy kis gyerek érez, mikor új játékot kap.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

TÚNÓDÉS.

Mi lesz a világból,
Istenem, mi lesz?
Mit szól ez a vad háború
Az emberek sok szomorú
Százazeirehez?

Durvaságot szól csak?
A mi elvadít?
S visszavetvén a világot,
A szivekben minden lángot
Gyűlöletre szít?

— Vagy e vad viharak
Szívárványa gyúl?
S vére árán, — a mi tenger, —
Valamit a földi ember
Végre megtanul.

Megtanul szeretni,
Gyűlölet helyett . . .
Megtanulja drága áron,
Hogy nincsen más e világon
Önnagunktól ki megváltson:
Csak a szeretet!!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

SZORONGÁS.

Fogok-e még új májusokon
— Míg duruzsol délután a nép —
Hallgatni a zengő utcára?
Fogok-e még?

Tudom-e még új alkonyokban
Keresni az égnek új színét,
És lesni a halkuló várost
Tudom-e még?

Mikor az elhémult terekre
Ráborul a nagy éjjeli ég,
Sok-sok rejtőző szűz dallamot
Hallok-e még?

... S a mikor az álmodó utcán
Az uszályos csönd suhanva lép,
Sok-sok édesbús halk éneket
Mondok-e még?

IFJ. WLASSICS GYULA.

SZEMLE.

Naumann és Középeurópa történetphilosophiája.

Az emberi fejlődés egyik lényeges folyamata a tudatosság növekedése s az ennek alapján létrejövő szellemi és erkölcsi fejlődés nagyobb önállósága. A történetphilosophiának ezen régi tétele ma nem kevésbé érdekesen nyilvánul, mint egy másik elv, mely a tudatosságot a collectiv psychében, nem csupán a magára eszmélés tényeiből építi fel. A «*sum cogitans*» régi, rationalista elve századokat termékenyített meg, a rationalismus követelményei a nagy forradalom bámulatos kísérleteiben ép úgy láthatóvá lettek, mint a XIX. század reá következő reactióiban, melynek synthesisén alapul mai culturánk.

Nem kevésbé igaz azonban az, hogy a legnagyobb tudatosító tényező a tett. A tett kezdetben irrationalis megindulása, reflexiótlansága mintha tagadója volna a rationalismus észszerű világberendezésének; voltakép kiegészítője. *Ago ergo cogito.*

A világháború, mint minden háború, az emberi psziché irrationalis elemeinek kitombolása. Irrationalis, mint minden, ami háborúhoz tapad általában; és mégis a legnagyobb tudatosító. Egy háború, mely bámulatosan tanít, új világot nyit, mely a collectiv psyché, a tömeg-akarat, avagy ha tetszik, a tömeg-akaratlanság mélyenfekvő tényeit hozza napvilágra, de egyúttal a történeti erőök feltárását, a lappango tényezők egymás ellen fordulását s ezzel világos küzdelmüket.

Sajátságos constataálni ma, minő új erőforrások tárultak fel s ezek közt az alig sejtett erőforrások közt monarchiánk erős, feltétlen coherentiáját. Történeti ismereteink perspectivátlansága, mely abban nyilvánult, hogy fejlődésünk európai milieujét mindig kevésbé éreztük, ma már ténynyé vált. Erőink, melyekkel eddig nem számoltunk, ma előhozattak rejtekhelyeikből, világosabban látunk, s egyben intenzívebben bízunk. A világháború, mely a történeti erőök új elhelyezkedését kényszeríti ki, egyúttal elkészíti azok új inventárát. Módunkban lesz azok arányát — történeti elemzések, avagy tényleges erőpróbák útján — még pontosabban megállapítani. Most annak a ténynek látása foglal le, hogy amaz erőök megvannak s új fejlesztést, új synthesisist követelnek.

A leszámolás, a probléma-megoldás élénk szükségérzettel jár

együtt, hogy visszatekintsünk a múltba ugyanakkor, midőn előre építünk a jövőbe. Mikor előkészítjük actióinkat, számba vesszük meglévő eszközeinket, kiselejtezünk régieket, felkarolunk újakat. Ezek a kérdések merülnek fel, midőn egy meg nem oldott válság közepén felvetettük egy újabb, megoldandó válság kérdését. Középeurópa történeti problémáját. Vannak, kik egy nagyobb válság útján akarják megoldani a kisebbet, a nagy háború alapján a középeurópai kérdést ; meg kell vizsgálnunk érveiket.

A legnagyobb tudatosító : a tett. Most a világháború nagyobb eroparallelogrammja közé be van helyezve egy új arány-kérdés : a Középeurópa belső structurájának kérdése. Erre a kérdésre a mai háború mutatott rá legélesebben. Téves volna azonban azt hinni, hogy szorosabb összefüggések, minőkre ma mutatnak rá, úgy mutatnak be a kérdést, mint új problémát. Sajátos az, hogy nálunk is voltak és vannak, kik ennek a problémának régiségét nem vették észre ; voltak, a kik a fejlődő elemek lassú csoportosulását nem kísérték figyelemmel. A történeti meglátásnak érzékenysége nem mindennapi adomány, avagy nem mindennap eléggé magasra fokozható. Vannak lassú, kevésbé érber korok, vannak gépisebbek és organikusán rugékonnyabbak ; voltak, kik közönbösen, régi, eszmei particularismusban élve keveset gondoltak az európai nagyhatalmi arányok folytonos oscillálására.

Ma e régi probléma tudatossá lett egy erős válságban, a háború folyamán s egyszerre a legkülönbözőbb szempontok, igen jellemző értékelések tárultak fel. Naumann jelentősége a középeurópai probléma jelentékeny tudatosítása. Ő gazdasági, de politikai erőegyesítést is követel s a szükség kényszerét dobja be indokolásul. Mások arra hivatkoznak, hogy erkölcsi erők azok, melyek azon gazdasági közeledést megalapozzák (Förster).¹ A «lövészárókpolitika» indokai revisióra szorulnak. Nálunk a legerősebben foglalkoztatta a radikális sajtót ; egyikök esodálatosan magasztos emelőrúdként tekintí közállapotaink reformálására ; valóságos panacea, mely culturát, erkölcsi tisztulást, gazdasági lendületet hoz (Jászi). Középeurópa így Utopiává nő, melyben mint magasabb életformában feltétlenül bízhatunk ; mások ugyanabból a táborból, igen érdekesen kapcsolják bele a nyelvkérdést, melynek gazdasági szerepére mutatnak rá (Ágoston). Ismét mások állami függetlenségünket védik ; a magyaros jogászgondolkodás elsősorban az alkotmányos problémákat ragadja ki s bizonyos gyanúval fogadja általában. Kritikusaink egy-egy fejlődésmozzanatot ragadnak ki, de figyelmük nem

¹ *Österreichische Rundschau*, 1916 ápr.

csupán az eszmei, hanem a gyakorlati problémára is irányul; Hegedüs¹ realis, actualis problémának tekinti s fontos módszertani szabályt jelöl ki: megoldásában vegyük tekintetbe nemcsak a hogyant, hanem a mikort; már most előkészítik a megoldás lehetőségeit az által, hogy gazdasági ismereteik tárházából súlyos fegyvereket, fontos szempontokat vonnak elő (Matlekovics)² — megannyi élesen különböző felfogás.

Egy európai s ezen belül egy közép-európai probléma együttes felmerülése a köztudatban a modern idők specialis nehézségét veti felszínre: a gyorsaságot, melyre tekintettel kell lenni. Jól constataták, hogy a német objectivitás útban van Magyarország felé.³ A háború új értékelés-hullámot indított útnak felénk. Kohler berlini egyetemi tanár «a magyarok nagytehetségű népéről» kezd beszélni⁴ «A magyarok politikai és nemzeti energiája igen nagy és csodálatunkat vívja ki még akkor is, ha egyes esetekben nekünk nagy nehézséget okoz», mondja Naumann.⁵ «Csodálatosan modern, nagyigényű, munkaképes, büszke, uralkodni-vágyó, politikus és mindenkéféltől nemzeti törekvéseiben szívós faj», írja róltunk ismét.⁶

E körülmény indokoltá teszi, hogy a köztudat figyelmének jelen concentráltságát fel kell használnunk és a közép-európai structura-kérdést a háborúra való tekintettel sem elsietnünk, sem elszalasztanunk nem szabad. Közép-európa multja — mint alább rámtatunk — régi, csak tudatossá válása új, a figyelem felfokozódása új s fontos Magyarország új értékelését, a meglévő figyelmet honorálnunk azzal, hogy a hangulatokhoz tényeket fűzzünk, az érdeklődést ismeretekkel saturáljuk, mert feltűnő ma is, hogy a magyarságról a külföldön csak romantikus nézetek vannak, melyek alig érthetők modern könyvcultúránk s utazóvilágunk korában.

Legfeltűnőbb volt nálunk Közép-európa problémájának első feltűnésekor a köztudat sajátos ingadozása; mintha szövetségi álláspontunk megalkotása, az «igen vagy nem» kérdése is felmerült volna, holott csak a megoldás módszere, a hogyan az, mely problémát jelent. Nézetünk az, a mi a történeleníró álláspontjából következik: a mai Közép-európa fejlődési productum és szükségszerű. Fontosnak tartjuk leszögezni, s alább kifejtve hangsúlyozni, hogy a magyar álláspont volt az, mely a mai Közép-európát megteremtette; álláspontunkat

¹ *Magyar Figyelő*, 1916 április.

² *Közgazdasági Szemle* 1916 jan.

³ *Válmelönyök (préférence): a német-magyar-osztrák gazdasági közeledés tervezett eszköze*. *Közgazdasági Szemle*, 1916 márczius.

⁴ *Zeitschrift für Völkerrecht*, 1915 IX. köt. 8. l.

⁵ Magyar kiadás. 187. l.

⁶ U. o. 79. l.

pedig a történelem logikusnak igazolta. Röviden megkíséréljük meghúzni a fejlődésvonalakat, melyek történetírásunkban nem egy tekintetben szokatlanok és bővebb igazolást kívánnak ; a szakavatott kutató azonban az előadott axiómákban is fel fogja ismerni a rövidség keretébe szorított tartalmat, melyre e helyen szorítkoznunk kell.

I.

Naumann szempontokban gazdag fejtegetésben mutat Középeurópa multjára s a mai helyzettel való szerves összefüggésére ; mégis igen kevésbé képes eltérni a régi német történelmi felfogástól. Műve «történetphilosophia batározott politikai céllal» (Hegedüs Loránt) ; helyes elsősorban ez alapon kezdeni bírálataát ; mielőtt megkérdeznők : milyen a jövője, kérdezzük azt : milyen a multja.

Középeurópa eszméje régi, a középkorból való, azonban csak az újkor elején áll előttünk teljesen a mai helyzet. Középeurópa is, mint annyi államaiakulat, politikai eszme, a német-római «szent birodalom» chaotikus eszméjéből differentiálódott ki ; «eszméjéből», ismételjük Naumannal szemben, nem pedig állapotából, mert világosan igazolható, hogy ama birodalom, melynek egyházi és világi feje volt, a középkornak sajátos ideológiája volt. — A szent Augustinus-féle civitas dei-nek volt valaminő realitása, de éppen nem politikai, hanem természetszerűleg, az egyház munkájának sajátosságánál fogva, tisztán culturális. Az egyház hirdette a keresztyén népek közösségét s ily érzés, öntudat meg is volt a nyugati keresztyénség között. Így Középeurópának tágabb kerete volt ama Nyugateurópa, melynek látható egységét mindenekelőtt abban láthatjuk, hogy egy pápája volt. Politikai tekintetben az egyház csak ideológiákat dobhatott a középkori államok fejletlen köztudatába, mint a treuga deit, a közös eszmék azonban de facto csak theoreticumok, elméleti követelmények, nem pedig gyakorlati politikai valóságok. Nyugateurópa látszólag közös actiói, minők a keresztes-háborúk, mutatják a középkor végtelen elszigetelt territoriumainak ezerféle ideológiáját, rajongását, babonáit, primitiv intellectualis és voluntaris nyilvánulását. A középkor a közlekedéstelenség világa ; de annyi egység is, minőt jeleztünk, mutatja az egyház tényleges hatalmát.

Nincs megjelölve Naumannal a magyarság újkori problémája, a mit a német história még mindig nem fejtett ki nyomatékosan. Nyugateurópa közös actiója a török elleni actio. Igen nehéz, európai problema, s mégis Magyarország küzködik vele egymagában : az európai egyetemes érdek, melyet láthatóan, elismerten szemlélhetünk a Nikápoly-féle kudarczban, gyöngye volt. Megvolt az európai segítség, azonban csak elvben ; a pápaság próbál valaminő segítséget

előteremteni, csaknem valamiennyi nagyobb actionál, de ez is csak azt mutatja, hogy Nyugateurópa keresztyén egysége nem volt — még csak egy elismerten szükséges defensiva eszméjében sem — átalakítható.

Sőt az ellenkező történt az újkor elején : a francia-török barátság, az első nagy európai entente, mely mint a mai, megkezdte azt a kétoldalú nyomást, mely Középeurópának ma is jellemző sajátossága. Középeurópa ekkor válik ki, s ama jellemző kétfrontúság sajátosan tapad hozzá. A keleti és nyugati front között azonban sajátos kapcsolódások vannak, melyeket történetírásunk — általános genetikus szempontból — még rendszeresen nem vizsgált, bár a legérdekesebb világtörténeti kapcsolatot rejt. Nemcsak a török-francia front közt van összefüggés, hanem a francia és a magyar alkotmányvédő harcok között is (Thököli, Rákóczi)! Magyarország tehát védi fennállását — befelé is, ugyanakkor, mikor igazi eszmei közösség soha ama török-francia entente-tal nem volt.

Magyarország sorsa akkor — és pedig évszázadokon át — olyan Galiczia-féle sors volt : hadiszintere egy európai kérdésnek, melynek igazi súlyát Nyugateurópában sohasem érezték. Vagyon és népességpusztító viharok szaggatták meg az ország fejlődését minduntalan, s nem csoda, hogy a végén — egy ily nagy és gazdag földű országban — néhány millió volt a lakosság összesen. Csaknem üres föld, Amerika, melyet be kellett telepíteni, mint valamely friss területet, gyarmatot. Ez volt az a kor, melyre hivatkozva mondotta egy történetírónk : Magyarország egy európai kérdés sebesültje.

A török-francia entente-nak, mely oly diametralis ellentétben volt a «Nyugateurópa» keresztyén eszméjével, oka ismét valami hasonló helyzet a maihoz, de másféle kiindulással : egy «bekerítő politika», a mely talán még veszedelmesebb volt, mint a mai. E kerítés veszedelme akkor Franciaországot fenyegette, nem több, hanem a mi kellemetlenebb, egyetlen óriás hatalom, a spanyol-ausztriai Habsburg-hatalom részéről. Ez szüli a coalitiót oly távoleső politikai és culturalis egységek között, minő a «degkeresztyénibb király» és a török hatalom. A Habsburg-hatalom óriási, mai világhatalmi mérték szerint is : a mai Középeurópán kívül Spanyol- és Olaszországra, a holland-belga vidékre terjed, s az akkori, főkép aranytömeget árasztó gyarmatokat is magában foglalja, mely hadügye anyagi oldalára rendkívül jelentős.

A Habsburg világhatalom ama nagyszerű látványa azonban megzavartatik azzal a ténnyel, hogy ez a nagy politikai-militáris egység nem a török, hanem a reformatió felé, tehát befelé fordul, azaz Középeurópa egy belső frontot kapott, mely a legerősebb küzdelmet, a hit- és lelki életét idézi elő. Ám e nagyhatalom nem a

Kelet fele fordul, hogy megvédje Középeurópát — pedig akkor, mire a török Magyarországot meghódítja, annak belső ereje, igazi expansivitása már hanyatlóban van. A közös actio irányeszméje a vallásos eszme, vagyis a középkori egység eszméje. Ezzel Nyugateurópát, melyből kivált Franciaország és Magyarország egy része, a régi culturalis alapokon próbálták újjáépíteni, a nélkül, hogy észrevették volna egy kisebb probléma, Középeurópa nagyobb actualitását. Egy középkori Nyugateurópa eszméje s az újkor Középeurópájának gondolata volt ama kor legérdekesebb küzdő tartalma.

A XVIII. században egyensúly áll be; a török egyidejűleg gyöngül meg a francziával (Passzarovitz, 1718, Utrecht 1713), mely utóbbinak azonban sikerült megakadályozni, hogy mint az újkor elején, egyszerre két Habsburg-elleni frontja legyen. Meggyöngül (Stockholm-Nystäd 1719) egy új katonai hatalom is, a svéd. Ekkor alakul ki — egyszerre — az új Európa politikai képe, az új orosz hatalommal, a porosz fejlődéssel, egyszóval egy differentiáció kezdődik a XVIII. század elején, melynek eredménye a mai helyzet: Európában nincs túlnyomó nagy hatalom, Európa koordinált rendszer. Valamennyi bent lehet egy coalitióban, de bármily coalitió, még a mai entente széleskörű kapcsolata sem semmisítheti meg Középeurópát. Ez a terület, melynek speciális nehézsége az, hogy Nyugateurópa keletén van, védekezve a keleti cultura ellen s egyszersmind a Nyugat hatalmai felé is egy frontot tart fenn, mert ott a politikai ellenállás támaszt keres a Kelet tömegeiben.

A Napoleoni kor sajátos labilitásának részleteit nem kutathatjuk, bár Naumann (41. l.) érdekes képpel világít bele. Jellemző a XIX. század közepe, a forradalom éve.

1848-ban a bécsi Burgon a német fekete-vörös-arany zászló leng; majd a hadsereg zászlóira is feltűzik a későbbi birodalmi színeket. Ausztria a «válaszúton» van, nem háborúban, hanem békében. E sajátos év, 1848. még ma is nyílt probléma a történelmi tudományban, s alig kísérelték meg a nemzetközi szempontok összekapcsolódásának földerítését. Még mi, Magyarországon is vádolgunk, vagy védünk egyet-mást, s azt hisszük, bármintő formában kikerülhető volt.

«A magyar forradalom több volt, mint soknyelvű parasztságnak és polgárságnak határozatlan uralmi vágya, a magyar forradalom egy már előbb szinte teljesen kialakult nemzeti testnek fölemelkedése volt.»¹ Ehhez hasonlót német írónál keveset olvashatunk. A mi történeti feldolgozásunk ma is a 48-as köztudat alapján van csoportosítva. Egészen új magyarázatot nyer azonban Középeurópa szempontjából: 1848 ennek differentiációja — 1848 nem magyar, hanem

¹ Naumann 74 l.

általános európai válságév : a szent szövetség középeurópai stabilizmusának hirtelen meglazulása. E stabilizmus, melynek politikája a napoleoni expansiv politika elleni visszahatásból keletkezett : a belső egyensúly fenntartására irányult minden államon belül, de a dynastiák hatalmával (katonaság, rendőrállam, censura), hogy meg lehessen tartani a külső egyensúlyt (interventiós politika). E rendszer következetes, a végletekig s mint minden rendszer, átesap egy újabb végletes irányzatba : az elmaradt fokozatos fejlődés egy-egy forradalomba halmozódik össze.

Ezt a történetphilosophiai képletet vonták a magyar fejlődésre is 1848-ig ; ma már világos ellentmondással. Nálunk ép a stabilizmus kora egy belső, nyugodt reform-kor, egy Széchenyi mérsékelt, következetes munka, mely mindig a ténylegesség elvével indult útnak, s a jogi rendezést, az alkotmányrendszerek nagy, revisiós periodusait lehetőleg eltohni igyekezett. Széchenyi Magyarországot nem értjük meg a nélkül, hogy ne tudnók, ő páratlan korban páratlan munkát végez : a középeurópai stabilizmus korában reformál. Ez a kor természeteszerű, aránylag nyugodt problemafejlődést mutat, s a februári események siettetik, de nem adják meg a törekvések tartalmát. A zeneművet a reformkor írta, a február fűzte hozzá az *accelerandót*. Ezt nem ismerték fel Nyugaton.

1848—49 Ausztria megkísérelt liquidatiója ; a reá következő erőteljes reactio megmutatta, Naumannal szólva, az «ó-osztrák idő» jelentékeny negatív erőt, de amelyek amellett pozitív alakulattá nem voltak tömöríthetők. Ausztriát nem értjük meg amaz ó-osztrák eszme nélkül, mely legközelebb állott a középeurópai eszméhez.

Ausztria, mely 1526 táján emelkedett ki a középkor összefüggéstelen rendszeréből középhatalommá, 1848-ig sajátos helyzetben maradt ; differentiálatlan politikai egészsként állott fenn : mindkét oldalon egy felig homogén, politikai irányú befolyás-sphæra veszi körül. Szétfolyó, laza tömeg, mely 1848-ban mintha egyszerre akarna alakot öltetni. Nálunk a 48-as törvények nem oldják meg az államkapcsolatot, de *nem is lehet* megoldani akkor, mikor a Burgon a német színek jelennek meg. Hol van ekkor tulajdonkép Ausztria határa?

A magyar fejlődés 1848 áprilisáig egyenes vonalú és következetes : a differentiálódó Középeurópa első határozott körvonalú és összetételű tagja. Ez azon új jelenség, mely a régebbi nagy-osztrák eszme hatalomsphæráját megbontja. Ez az ó-osztrák anonym hatalom revolutionálja tehát az új alakulatot, hogy visszaterelje a fejlődést a régi birodalmi eszme természetes basisára : a traditionalismusra. «Azok az ó-osztrák hivatalnokok — írja Naumann (78. l.) — rendelkeztek a nagyobb fokú állami cultura minden előnyével, de nem volt velük született érzékük a még kialakulatlan teremtetők iránt.»

A törvényszentesítés *előtt* nevezik ki Jellasicsot, nem a horvát eszme képviselőjét, hanem az egyszerű tábornokot (Pulszky). Egy régi differentiatlan hatalom-körbe hogyan fér el egy modern alkotmányos állam? Így az 1848—49 ezéjja felépíteni a nagy osztrák hatalomegységet (centralismust); azaz ép a mai Középeurópát? Nem. A dynastia támasza nem csupán az aristokratia, hanem a fiatal középeurópai liberalismus, mely államot, alkotmányt akar: a bécsi liberalisták ép a dynastia révén. A kérdés az, miféle centrum alakuljon, Bécs, Frankfurt, hol János főherczeg jelenik meg, avagy Pest. Ebbe a centrumkérdésbe hatol be a magyar fejlődés, mint első positióvum. Pest. A következő fejlődés pedig nem más, mint a megoldás eliminálása egy másik középeurópai centrum. Bécs érdekében. Így az 1848—49-iki mozgalmak rövid formulája: a centrumkérdés megoldása az ó-osztrák alapon azáltal, hogy a német centrum nem fejlődik, az új pedig megszűnik — a mi a differentiatlanúság fenntartása 1866—67-ig.

A XIX. században sajátos középeurópai probléma-kapcsolat látható: a fejlődés nem egyéb, mint centrumkeresés. Ez mint politikai probléma oldatott meg 1866—67-ben, a Berlin—Bécs—Budapest hármass formulájában: a három politikai, de két külügyi-gazdasági területben. Ehhez toltult egy újabb probléma: épen a Naumann fölvetette kérdés. Ha a XIX. század egy belső structuralis probléma, a XX. századbeli abból fog kialakulni, hogy *a gazdasági súlypont miképp fog eltolódni és miképp superponáltatik a politikai központ kérdésére?*

Bismarck öröksége a hármass politikai centrum. Hányszor hangsúlyozta ő a magyarországi erőconcentratio jelentőségét Középeurópa rendszerében! Ehhez azonban egy új probléma társult: a gazdasági fejlődés, a nemzetvagyonok és sok tekintetben a gazdasági organisálóképesség eltolódása. Ezt a problémát látja meg Naumann. A soraiiban végighangzó diapason — a gazdasági probléma primatusa a politikai fölött — Naumann történetphilosophiája. Ez alapon írja: «Hogy egész nyíltan kimondjuk: Ausztria-Magyarország ezzel (a középeurópai eszme elfogadásával) véglegesen aláúja a súlypont 1866-ban történt áthelyezkedését» (53. l.). Nem jelenti souverainitása csorbítását, de a gazdasági helyzet, a tényleges erőviszony tényleges elismerését.

II.

A Deák Ferencz létrehozta kiegyezést sokáig quasi ausztria-magyarországi belügynek tekintették, holott alapja a mai Középeurópa hatalmi csoportjának.

Deák conceptiójának értéke európai érték. Jelentősége abban van, hogy lehetővé tette a nagyhatalmi színvonal fenntartását.

A magyar kiegyezés nem ért véget 1867-ben; kapcsolata a német differentiálódó fejlődéssel világos. 1870-ben, a midőn a német-francia mérkőzés felszínre dobta az új külügyi problémát, **felszínre** dobta a régi hangulatot is: Ausztria kapcsolódjék bele ismét a német kérdés megoldásába, negative, a «revanche Königrätzért» formájában. Az idősebb Andrassy állásfoglalása energiájával, czéltudatosságával az elhatározás kritikus mozzanatát dönté el s ez elhatározásban benne volt az új magyar állami akarat teljes súlya: Középeurópa differentiálódjék az új fejlődés érdekében, ne legyenek belső kérdések, revanche hangulatok, hanem legyen három, önállóan fejlődő állam. Középeurópa differentiálódjék, előbb államjogilag teljesen, következetesen, majd lépjen világos, áttekinthető, parlamenti revisiókkal — modern formában — eszközölhető gazdasági és politikai viszonyba.

A kettős, majd hármass szövetség, azaz a mai helyzet kialakulása a Középeurópa politikai differentiációjára építő modern parlamenti szövetségi politika útján történt, s hogy ez tétovázó kísérletek nélkül történt, a Deák conceptióját folytató Andrassy világos külpolitikája.

Deák a jog merev, formalista felfogásába beleillesztette a történeti erőkkel számoló reális politika irányelveit. Az Ausztriával való kapcsolat nem volt előtte pusztán jogi kérdés. Minő a külpolitikai fejlődésünk, ha három külpolitikai egység alkottatik ép úgy, mint három jogi, (közjogi) egység? Németország, mely 1870 után Bismarck kezében vívta meg belső harczeit, a belső, történeti particularismusa ellen, nagy, vagyonosodó és katonai állam. Ausztria külön, Magyarország külön egy-egy 300.000 qkm-es középállam, 20—25 millió lakossal, válságokkal terhes államháztartással, sőt kevéssé teherbíró, kevéssé fejlett nemzeti vagyonnal.

Egy-egy ily középállamszerű egység, minő a külön Ausztria, a külön Magyarország, lényegesen labilisabb külpolitikát folytat, s a fejlődés átmeneti ellentmondásai súlyos belső válságokkal, súlyos külpolitikai erő- és prestige-kérdésekkel nehezdedtek volna reánk. Olaszország nagyhatalmi típusa felé közeledtünk volna, mely kénytelen a hatalmi erők mérlegében állandóan kicsiny pluszt képezni, melyvel csak érzékenyen beállított erőarányt dönthet el. A «Közép-államok» nagyhatalmi erőérvényesítései gyakran kénytelenek vagy a fájó lemondást érezni, vagy egy-egy nagyhatalom eszközét vagy ballastját játszani, esetleg csak egy «élősdí» politika labilis helyzetet kiaknázó politikáját követni, mint a szerb vagy az olasz, mely túlnépesedett alapon, faji egységben bár, kénytelen végigszenvedni világhelyzete és nagyhatalmi ambíciója ellentmondásait.

A szorosan kapcsolatos dualista állam a normális európai

nagyhatalom typusa, a 600,000 qkm-es, az 50—60 millió lakosú, jelentékenyebb nemzeti vagyonú typus és midőn Deák a monarchia nagyhatalmi állását számbavéve, levonva következményeit a hadügyi és gazdasági erőkészlet problémáinak, megalkotta a szorosabb kapcsolatot a két állam között, a monarchiát mint európai magasabb nagyhatalmi typust alkotta meg. Deák conceptiója — bármennyire népszerűtlen volt is a házi politika korában, midőn következményei még nem voltak láthatók — a monarchia európai helyzetéből fakadó történeti ténykérdést, a tényleges erőarányok meglátását belevitte a közjogi megoldásokba, melyek máig tényleges megrázkódás nélkül igazolták magukat.

Az új, differentiált Középeurópa teherpróbája 1914 előtt már az 1876-iki helyzet. Midőn az orosz követ Bismarckot megkérdezte, hajlandó-e semlegességre, ha Oroszország a keleti háborúba «Bécsen át» megy, Bismarcktól azt a feleletet kapta, hogy a keleti kérdés épúgy közömbös, mint az, hogy a monarchia háborút visel-e. De a monarchia nagyhatalmi állása kényes kérdés, melynek csorbítatlansága Németország feltétlen érdeke.

A szomszédos nagyhatalmak, a monarchia és Oroszország azóta állandó viszonyát, érdekellentétét elismerte, de e felelet energikussága indokolható s nyilvánítható, mint feltétlen német érdek, csak azért volt, mert a monarchia nagyhatalmi niveauja megvolt s kétségtelen volt. Bismarck ama felelete felelet — a kiegyezésre. Mi lett volna az ellenkező esetben, s ép így mi lett volna most?

A Deák conceptiója európai conceptió, mely éles határozottsággal hármass államjogi, e mellett azonban csak kettős külügyi differentiációt enged meg. A belügyi fejlődés sürölődásmentesebb és gyorsabb, a külügyi fejlődés modern parlamentáris formától függő alapja a mai Középeurópai alakulatnak, úgyszintén a jövőnek. Nem szükséges az állami «Oberbegriff» fogalmáról sokat, sem keveset tartani; egyszerűen a német programmok gyorsan eltűnő, «theoretikus stadiumához» tartozik, mely, mint Bismarck említette, a német particularismus politikai öröksége realis politikai érvény nélkül. A XIX. századbeli középeurópai fejlődés tipikus fejlődés-vonala világosabb, mint Naumann conceptiója: területi és államjogi differentiatio, parlamenti rendszer, két és nem három külpolitikai magasabb typusú nagyhatalmi egység rendezett állandó szövetsége, gazdasági nemzettestek periodikus rendezése; a differentiatio célja gyorsabb, mert önállóbb fejlődés, a középeurópai integrálódás a két nagyhatalmi színvonal fenntartása egymás által. Egy további integrálódás kétségen kívül álló, gazdasági, kulturális egység, mely természetes productuma a közlekedéspolitikai összefüggésnek, a nyugateurópai cultura expansiójának Kelet felé. A na-

gyobb egységesülés a történetben mindenütt akkor létjogosult, ha termékeny. A termékenység fokát pedig a jövő fogja igazolni. Ezek alapján mondhatjuk, hogy Középeurópa háborúelőtti alakulata a Deák-Andrássy magyar államának állásfoglalásából eredt, a mit Naumann is teljes mértékben elismer. Andrássyról azt mondja : «ő t nevezhetjük Középeurópa megmentőjének» (49. l.) 1870-ben valóban a revanche pour Sadowa legyőzetett. Andrássy Középeurópa revanche-mentes légkörének megalkotója, mely majd a háborúban (1908) «Niebelung-hűségig» magasztosul. A németek, kik bizonyos óvatosságot látnak a Naumann-problemákkal szemben, azt vélik, hidegség az, holott Középeurópa a mi fejlődésünk correlativuma.

III.

Milyennek kell lennie már most a jövő Középeurópájának? A világháború tényként mutatta be a XIX. század fejlődésének egyik productumát : a nagyobb egységeket. Cecil Rodestól származik az a mondás, hogy ma «földrészekben gondolkodunk». Így Középeurópa is, mint új, nagyobb egység áll előttünk. «Mi ma egy fél-millió négyzetkilométeres terület? Egyetlen egy napi úttá vált.»¹

Helyes felvetése a fejlődés egyik jelenségének ; a verseny, melynek tudatosítása a XIX. század egyik sajátos functiója, ma épúgy, mint előbb, alapja a világpolitikának. A verseny azonban ma más ; minden verseny ma egy előző cooperatiót tételez fel. A verseny világpolitikája felismeri azt, hogy minden korban egy meghatározott nagyságú cooperativ egész versenyez egy hasonlóval. Nem hasonlók közt — nincs verseny. A kisebb versenyző egészek eltűnnek, bolygókká válnak. Csak a valódi nagyhatalom folytat «önpolitikát», a középhatalom — «helyzetpolitikát».

A kisebb államok ma önálló politika helyett az erőarányok kicsiny különbségeit tudják csupán felhasználni, azaz a sacro egoismo labilis helyzeteket kiaknázó politikája lehetséges egyedül számukra. Önálló és állandó állami akaratcentrumként nem szerepelhetnek.

Középeurópa ma is megvan, önálló állami akarral, souverainitással ; állandósága Naumann szerint azonban hiányzik ; úgy-szólván egy kicsiny plus, egy szervező minimum szükséges ahhoz, hogy állandóbb és szorosabb egységgé legyen, a reform egy minimuma, különben «a túlterhelt csónakot el sem lehet a parttól taszítani». (215. l.) De nem is az a jövő reformban a fontos, hogy egymáshoz lánczoljuk magunkat. Naumann, a régi liberális, beviszi a régi liberalismus számos gondolatát Középeurópa gondolatába is ; az «állami technikai», szervező kérdések másodrendűek, s a sokat

¹ Naumann, 153. l.

említett «állami főfogalom», «főállam», a «nagy összterület», a nagy «német világszövetség», «állami szövetség», az «óriás souverainitás» ép oly kevésbé pontos kifejezések, mint a «középeurópai kormány». Lapjainkban nyilatkozó kritikánk jogászai kifejezéseket sejtett mindezekben; ellenkezőleg, régi liberalista értékelés nyomul itt be, mely szerint az állam: egy szükséges minimum, *peace and a tolerable administration of justice* s nem több (Smith), keret csupán, melyben a gazdasági cselekvés a lényeges. Naumann argumentuma a nagyság. Csak mint nagyobb egész, lehet Középeurópa versenyképes a modern világ gazdaságban, csak mint ily egység lehet, mondhatni, a modern kor versenyniveauján.

Nincs visszatérés ez úton; csak a nagyság, avagy a bolygó szerep közt kell választanunk. «A kapcsolatok még folyton változnak, de az egyesülés elve már nem vesztet el.» (153. l.)

Argumentum ex magnitudine. Megjegyezték, hogy Naumann fatalista; csak a tömegállam versenyképes. A kis államok «már nem a maguk törvényei szerint haladnak, hanem annak a főcsoportnak erősítésére szolgálnak, melynek tagjai». A nagy államokat ismét «saját nagyságuk viszi mindig tovább» (160. l.). Naumann gondolatának csirája ez. Ha érzelmi alaptónusát gondolatai között végig elemezzük, ez az egyetlen tonus válik ki: a nagyság várása, a nagyság önbizalma, a nagyság egoizmusa. Hatalmas világegyesületek alakulnak, de párhuzamosan alakul ki ama társadalmak nagyobbarányú csoportonézése is — ez újabb tétele. Érezzük, hogy a felfogás nem gyökeresen téves, de egyszersmind azt is, hogy nem is mindenben kielégítő. A csoportonézés: 1. nem ismer határokat; 2. expansiv, mint a mai politika; 3. gazdasági, mint a modern imperializmus; 4. exclusiv is, mint háborús elzárkózásunk. Naumann ezeket perpetuálja a történetben. Csoportonézés, kölcsönös, végnélküli expansio, gazdasági kihasználás és elzárkózás — azok a lényeges elemek, melyek megadják történetfilosóphiájának vázát, s felépíti ezekből a jövő világot, mely, látjuk, olyan mint — a mai. Szeretnők, ha nem lenne ilyen, de félünk, hogy a jövőből ezek sem fognak hiányozni. Naumann ebből az anticipált jövőből vezeti le a középeurópai összeforradás gondolatát, a fő állami szerveket, melyek így a szükségszerűség jelmezében jelennek meg. «Még ha nem lelkesedéssel megyünk is elébe, akarnunk kell», mondja mindjárt kezdetben. «Ez a fejlődés független akarattunktól. Még ha valaki az egyéni és nemzeti cultura szempontjából rettenetesnek tartja is, akkor is el kell fogadnia a ténylegességet.» (160. l.)

Ami jövő várása, annak szükségszerűsége előtte bizonyos; a jövő Középeurópája így születik meg egy történetfilosófiai deductióból.

IV.

«A hármass szövetség nem szerzési, hanem biztosító társaság.» Bülow cancellár ez ismeretes axiomája szerint Középeurópa defensiv szövetség. Naumann szerint, bár nem mondja ki világosan: 1. a jövőendő középeurópai egyesülés mint újabb, erősebb, világ-niveaujú államszövetség célja a modern versenyképesség; így az nem más, mint egy szerzési társaság közös cooperatiója a világ-jövedelemért; 2. a tiszta defensiv eszmét föladtuk; a defensiva azonban állandó európai probléma marad, esetünkben ama saját-szerű kétfrontuság, mely máig állandó. Ha az egyesülés szükségét a háború «dövészárkaiból» vezeti le, melyek megmaradnak, miért nem foglalkozik azzal, hogyan szüntethető meg a kétfrontuság? A francia kérdést mindjárt kezdetben tudatosan kizárja a vizsgáló, dásból, «remélve, hogy valamikor a távolabbi jövőben Középeurópához fogják még magukat sorolni». E kérdést pedig nem lehet devalválni, mert közvetlenül a békekötésből fog kialakulni a jövőendő viszony maga. Naumann Középeurópája exclusiv; kifelé époly exclusiv, mint valamely állam; a kulturális kapcsok pedig Franciaország felé erősebbek (162. l.); a gazdaságiak nem kevésbé. «Nem szabad feltételezni, hogy a nemzetközi érintkezésekben az ellenséges gyűlölet lesz az irányadó hatalom.» (Matlekovics.²)

Naumann módszerében így hiányok mutatkoznak. Mindezekért azonban kárpótól nemes objectivitása, nyugodt, kifejező nyelve, higgadt modernsége, feltétlen nyíltsága. A kellemetlen igazságokat is említi, nehogy mint elfojtott vagy elhallgatott igazságok törjenek elő. Ebben a könyvben a háború sajátos objectivitást teremtett: objectivitást önmagunk felé. Mintha a kifelé irányuló tárgyilagosság most egyszerre befelé halmozódott volna. Könyve, azt hiszszük, nem államférfiak, diplomaták, és történészek számára van írva, hanem a gondolkozó polgárság részére. Népies politikát inaugurál, a «középeurópai typust, szellemet» óhajtja szolgáltni. Gondolkodása áttetsző, argumentum ad hominem nélkül a tiszta észhez szól. Könyvének a tiszta logika keresetlensége adja meg, mondhatnók, ethikai becsét.

Végül a könyv hatásáról egyet-mást. Németországban symbolikussá lett: a közeposztály nagyrésze kifejezőjének tartja s így feltűnőnek találták a magyar bíráló elemzések bizonyos hidegségét. Ebben jellemzőnek találtam egy neves német író álláspontját, ki csodálkozva említette fel, hogy Magyarország «tartózkodása

¹ Reden, ed. Mussow, II. 30.

² Id. ért. *Közgazdasági Szemle*, 153. l.

mennyire feltűnt» a német közvélemény előtt. Junius hó folyamán Magyarországon járt, előadásokat tartva, Rohrbach, kinek háborús művei valóban kifejezik a német imperialista rétegek gondolkodását, jellemzők, olvasottak, sőt bámulatosan elterjedtek. Megbeszelve vele több kérdést a közép-európai közeledés problémáiból, érdekesen fejtette ki Németország kettős pártállását a béke megoldásában. Két párt van, mint két front is. Bizonyosnak tartják, hogy mind a két front egyenlő arányban nem szűnik meg a háború után, s ha egyiknek fenn kell maradni, kérdés az, melyiket bontsák le, s hol szereljük le lényegében a háborús antagonizmust, a nyugati avagy a keleti front felé. Ez az álláspont pedig szempontunkból is jelentős.

«Tehát Magyarországon nem akarnak hallani Naumann Közép-európájáról», kérdezte. Válaszom röviden összefoglalva ez: Németországban úgy látszik, nem vették észre, hogy nemcsak egy Közép-európa van; a Naumanné exclusiv és végig ellenséges alakulat a mai entente államokkal. Nem más, mint a háború intézményes megörökítése. — Mi Naumann álláspontjának összeférhetetlensége a magyar felfogással? kérdezte tovább... Valószínűleg az, hogy Naumann, miután Közép-európát a háborús viszonyból kifolyólag akarta megalkotni, legfőbb érve az, hogy a háborús ellentétek folytatódni fognak. Így azonban Közép-európa is háborús alakulattá lesz közös katonai és gazdasági küzdelemnek folytatására. Másrészt exclusiv és kétfrontú: pedig nálunk jól észrevették. Németország egységesülését az tette lehetővé, hogy egyfrontú mindannyiszor, mikor belső válság oldódik meg. Nem csupán Bismarck alkotta meg a közép-európai összefüggést 1866-ban a katonai pártok «szégyenletes békéjével», mérsékletével Ausztriával szemben, hanem az az álláspont 1870-ben, mely a «revanche-ot Sadováért» lekötötte. Így maradt Sadova után Németország ismét egyfrontú. Így alakult ki Közép-európa is, melynek alapja a politikai köztudat számára elsősorban egy magasabb kulturális kapcsolatban adható meg, mely egy nagyobb nyugateurópai kapcsolatban érthető. Logikus álláspontunk úgy hiszem az, hogy Közép-európa nem hirdethető egy világhatalmi testekkel állandóan szembenálló egésként, csak úgy, ha nem más, mint Nyugateurópa magva. Ha nem, úgy Közép-európa nem egyéb, mint a modern imperialismus nagyobb Németországa. — A «Közép-európa» első fellépésében tehát vannak bizonyos hibák, de remélhetőleg nem fogja érinteni Közép-európa történeti eszméjét.

Dékány István.

ÉRTESÍTŐ.

Heine «végzete.»

Max Fischer: *Heinrich Heine der deutsche Jude.* Stuttgart und Berlin.
64 l. Ára 80 h.

E jól írt és érdekes tanulmánynak szerzője úgy hiszi, hogy fölfedezte Heine egyéniségének és költészetének végzetét. Szerinte a «soha le nem mosható zsidó» tragikuma alkotta meg Heine külső és belső életét; életének minden mozzanata és munkáinak minden sora csak zsidó tépettségének, ziláltságának («Zerrissenheit»), gyökértelenségének eredménye. E terheltsége akadályozta meg abban, hogy tökéleteset alkosson. Imen van, hogy munkái ma már túlhaladottak; legnagyobb sikereit (*Dalok könyve* és *Úti rajzok*) ma legfeljebb még az érzelgős ifjúság tudja élvezni, a felnőttek kiérik a szépen megírt művekből a csínalmányt és az alakító erő hiányát. Mert Heine nem volt lángész, a ki lelkének vele született eszméit a világba dobja, hanem csak tehetség, a ki a világnak érzékei útján reá gyakorolt hatásait visszatükrözteti és mint ilyen származásának és környezetének hatása alatt áll. Heine tragikus alak: ilyenmő teszi belső tépettsége és hogy akarata és képessége nem fedhették egymást. E tragikum forrása pedig a «soha le nem mosható zsidó.»

Körülbelül ez Fischer fejtegetéseinek magva. Sok benne az igazság, de hogy Heine minden bajának egyedüli forrása zsidósága volt, bajosan hihető, hisz e tétel alapföltétele az volna, hogy Heine egész életén át hithű zsidó lett volna, a mi semmikép sem állítható. Gyermekkorának vallási körülményeiről semmit sem tudunk. Nem valószínű, hogy lelkes, hithű zsidónak nevelték, hisz anyja, a ki reá sokkal nagyobb hatással volt, mint atyja, annyira hajlott a keresztyén valláshoz, hogy Laube Henrik azt állíthatta róla (bizonyára tévesen), hogy keresztyén családból származott. Hogy a költő maga mily korán fordult a zsidóságtól a keresztyén valláshoz, bizonyítja (esetleg) egyik legrégibb és legszebb költeménye, *A kevlaari búcsú* (1822). Csak Berlinben érdeklődött jobban és tevékenyen a zsidóság érdekei iránt, mikor nagyműveltségű zsidó férfiak hitfeleik érdekében mélyreható művelődési tevékenységet fejtettek ki; de

midőn, rövid együttműködés után, ezeknek személyes hatása reá megszűnt, teljesen elpárolgott az ő érdeklődése is, melynek nem volt lelkében igazi gyökere. És végleg eltűnt zsidósága és zsidó érdeklődése Párisban, hol a zsidók társadalmi helyzete és szerepe nem szolgáltatott okot vagy alkalmat arra, hogy benne az eredeti zsidó fölébredjen. Ha egyszer-másszor szót emelt sokfelé üldözött hit-sorsosai mellett, ez nem vallásosságból történt, hanem tisztán emberi érzésből, mely számos őskeresztyént is a zsidók lelkes védőjévé tett. Írói egyéniségének elemzése talán tényleg valószínűvé teheti, hogy iróniája és sarkasmusa zsidó örökség, mint Fischer állítja, noha jól tudjuk, hogy irónia és sarkasmus bőven található keresztény íróknál is; de már érzélgősségét, melynek eredetét és mintáit oly jól ismerjük, szintén zsidó sajátságnak bélyegezni, mint szerzőnk teszi, a ki ezt a zsidó jellemző elemet még a *Lorelei*-ben is föl akarja ismerni, mégsem járja.

Fischer dolgozatában sok a jó gondolat és találó megjegyzés; de hibája, hogy egy szövevényes emberi és írói problémát igen egyszerűen egyetlenegy elemből akar kimagyarázni. Ezzel egy piczike tényt föl hagyít egyetemes, minden rejtélyt megoldó tényezővé, a mivel egész fejtegetésének hitelét aláássa. Hiába, a Heime-problema megoldásánál a vallásos kérdést jóformán teljesen ki kell kapcsolni, mert a költő nem volt soha sem zsidó, sem keresztény, de más vallásnak híve sem. Neki a vallás is csak költői (néha politikai) anyag volt, melyet pillanatnyi hangulata szerint majd rokon-majd ellenszenvesen, ma mély érzellemmel, másnap a legsértőbb gúnnyal dolgozott föl. A *keplaari búcsú* ép oly igaz, esetleg ép oly csinálmány, mint a *Romanzero* zsidó tárgyú darabjai, helyesebben: e látszólag vallásos jellegű művek egyformán igaz és mély költészet, melyhez a szerző hitének semmi köze.

h. g.

Vidéki sajtónk multjából.

Pitroff Pál: *A győri sajtó története.* (1728—1850.) Győr sz. kir. város kiadása, 1915. N. 8° 151 l. Ára 6 K.

A magyar könyvnyomtatás multjához szolgáltat egypár érdekes adalékot Pitroff Pál könyve. A győri sajtó történetét írta meg, attól az esztendőől kezdve (1728), a melyben Győr híborospüspöke, a huszonnyolcz éves gróf Sinzendorf Fülöp Lajos, áttelepíti Sopronból új székvárosába Streibig József Antal könyvnyomdáját, egészen addig, míg a Streibig-család utolsó tagjának

kezeről el nem ütök az új viszonyok a nyomdát, melynek 120 esztendeig volt birtokában a család (1850). Miként magának Győrnek igen jelentéktelen a szerepe culturalis fejlődésünkben, ellenére igen kedvező fekvésének, úgy ennek a 120 esztendő nyomdának a munkássága sem igen hagyott mélyebb nyomatokat a magyar művelődés történetében, s voltaképen csak egy kiadványával, a Kovács Páltól szerkesztett *Hazánk*kal, szolgált általánosabb érdeket s szerzett jogot maradandóbb emlékezetre. Mindazonáltal történetének megírása hasznos és érdemes munka volt s dicséret illeti Győr város áldozatkészségét, mely megjelenését lehetővé tette.

A szerző 12 fejezetben tekint végig a győri sajtó történetén. Feldolgozásmódja, mint előszavában maga is említi, kissé egyenetlen. Igyekezett «Győrnek a magyar irodalom- és művelődés-történetben kiemelkedő jelentős szerepét a vidékies szempontoknak majdnem teljesen alárendelni» (?), másrészt pedig «irodalomtörténeti és philologiai új adatai kedvéért is engednie kellett a formából.» Adatokért nem igen kellett mélyrehatóbb kutatásokat végeznie, ezek nagyobbrészt rendelkezésére állottak, inkább csak lelkiismeretes összeállításukra kellett törekednie. Azok az említett irodalomtörténeti és philologiai új adatok sem jelentősek; az előbbieket egypár csekélyebb fontosságú kérdés tisztázásához járulnak hozzá, az utóbbiak egészen kicsinyes cserkészések.

A könyv csak az izgékonny Révai Miklós győri küzdelmének rajzával kezd egy kis elevenebb lendületet venni. A XVIII. század utolsó két évtizedében a nyomda a dunántúli írók munkáinak kiadásával bizonyos irodalomtörténeti érdekességre emelkedik. Itt jelent meg egyebek közt P. Horváth Ádám *Hunniása* (1787), Péczeli fordításai közül *Zair* (1784) s *Young éjszakái* (1787) s Kovács Ferencztől Boileau *Pulpitusának* fordítása (1789). De mindnél jelentékenyebb lett volna Révai vállalkozása, ki egy *Magyar Költeményes Gyűjteményt* akart volna kiadni. Balsorsa e vállalkozásában sem vált hűtlenné hozzá. Csak *Faludi Ferencz Költeményes maradványának* két kötete jelenhetett meg belőle s Révainak e miatt is sok kellemetlensége volt kiadójával. Ezt az áldatlan herce-hurczát élénk rokonszenvvel írja le Pitroff s közli Révainak *A Magyar Költeményes Gyűjtemény ki nyomtatására való újonabb segedelemkérés* című körözlését, melynek szövege eddig ismeretlen volt. Révai nagy szegénységében s a pénzzel bántani nem tudásában az előfizetések egy részét a maga szükségére fordította, a könyvnyomtató pedig kogyctlerül szororgatta.

Ekkor fordult ezzel az újabb segedelemkérésével a magyar közönséghez, majd hosszú pörösködésben próbált védekezni a könyvnyomtató zaklatásai ellen. Ez az eset is szomorúan beszédes bizonyossága nyelvünk lelkes apostolai sok-sok nyomorúságának és keserűségének.

Általánosabb érdekűvé ott válik a könyv, a hol a *Hazánk* történetére tér át. A lapot mint német nyelvű kereskedelmi és szépirodalmi ujságot egy derék győri fűszerkereskedő, Noisser Richárd indította meg *Vaterland* czímmel. Tagadhatatlan jóindulatot tanusított az akkor már erősen ébredező magyar szellem iránt, de a győri akadémiái ifjúság, melynek vezére Vas Gereben volt, egyre határozottabban ellene fordult a német városban mindannak, a mi német, s kigúnyolta a *Vaterlandot* is. Kiadója megértve az idők intő szavát, elhatározta, hogy magyar nyelvűvé alakítja lapját s ezt ezekkel a szép szavakkal indokolja: «Egygyé kell lenni nyelvben a magyarnak, hogy akaratan is egygyé lehessen». A szerkesztés munkájára Kovács Pál győri orvost, az Aurorakör jeles tagját s a magyarság tüzes harczosát sikerült megnyernie. Szerkesztése alatt irodalomtörténeti fontosságúvá emelkedett a lap. Nincs egyetlen vidéki ujságunk sem, mely annyi jeles író tudott volna munkatársaul megnyerni, mint a *Hazánk*. Kovács Pál nemcsak tisztességes honoráriummal díjazta munkatársait, hanem a szegényebbeknek még a maga vagyonából is készséggel sietett támogatásukra. Másrészt a győri censura engedékenyebb volt, mint a pesti s így a nevesebb írók is szívesen bocsátották közre itt azt, a mit a szemfüles pesti censor nem engedett keresztül. Így aztán munkatársai között ott vannak kora legjelesebb írói. Ott van Petőfi, ki minden verseért két arany tiszteletdíjat kapott, ott Arany, ki később is szíves barátságot tartott a szerkesztővel, ott Tompa s az ifjabb írók tekintélyes száma. A lap lelkes és derék munkása volt a közszellem erősödésének, mely aztán a márcziusi nagy napokban tettekhez is látott. 1848 vihara azonban elsodorja a *Hazánkat* is, mely aug. 10-én szűnt meg.

Rajta kívül még egy érdekes időszaki terméke volt e nagy napokban a győri sajtónak. Egy nép-röpirat volt ez, melyet *Öreg ÁBCz vén emberek számára* czímmel Vas Gereben szerkesztett a forradalmi ifjúságtól «magyar Marseille»-nek nevezett Győrről. Ebből keletkezett aztán a *Nép barátja*, mely oly sok bosszúságot és restelkedést szerzett Aranynak.

Ezek fontosabb irodalomtörténeti adatai a gondos körültekintéssel írt könyvnek, melyet gazdag (de meglehetősen érdek-

telen) adattár zár be. Közli néhány eléggé gyenge clichének reproductióját is, azzal a kissé naiv megjegyzéssel, hogy mivel a szerző a könyvdíszítésekhez semmit sem ért, alig szólhat róluk. Becsületes vallomás, de talán akadt volna valaki, a ki a szerzőt kisegítette volna.

A könyv előadása tárgyszerű, de meglehetősen száraz és szintelen s gondosság tekintetében sem kifogástalan. Csak két különös kifejezést említjük itt. Buda városáról két ízben is úgy beszél, mint ha személy volna: «Elmegy a parancs Budához, kutassa ki rögtön . . .» (22. l.) stb. Kissé külöösen hangzik. A másik hely így szól: «a város nyárspolgárainak conservatív makacsságán megtört a kevés számú ifjú magyarosító hatása; az Austria felől jövő Duna kivédte azt.» (61. l.) Szegény jó öreg Duna, mily ártatlan volt ebben a bűnben!

8°/291

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

475. SZÁM

1916 JULIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET, ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. KÖZJOGI RÖPIRATOK. — Wlassics Gyulától	1
II. CERVANTES. — Pekár Gyulától	15
III. LOPE DE VEGA MAGELONA-DRÁMÁJA. — Heinrich Gusztávtól	35
IV. HÁBORÚS BÜNTETŐJOGUNK ÉS BÜNÜGYPOLITIKAI FELADATAINK A HÁBORÚ UTÁN. — Finkey Ferencztől	45
V. SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSNET. (II.) — Császár Elemértől	88
VI. A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOMBAN. (III.) — Huszár Vilmostól	121
VII. MISERICORDIA. (VI.) — Regény — B. Pérez Galdós után spanyolból Hegedüs Artúrtól	134
VIII. NYÁRI KÉPEK: Mákvirág. Szénagyűjtés. Nyári dél. — Költemények — Vargha Gyulától	140
IX. SZEMLE: 1. A Magyarországi Bajtársi Szövetség megalakulása. — Berzeviczy Alberttől	
2. Sebők Zsigmond. (1861—1916) — Kéky Lajostól	145
X. ÉRTESÍTŐ: 1. Lengyel remények. (Dabrowski János: A lengyel legiók. Balzer: Aus Problemen der Verfassungsgeschichte Polens.) — d.-tól	
2. Háború és irodalom. (H. Dartigue: L'influence de la guerre de 1870 dans la littérature française.). — König Györgytől	155

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

476. SZÁM

1916 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. ZRINYI MIKLÓS NEVELŐ ANYJA. (I.) — Takáts Sándortól	161
II. A KÖZGAZDASÁGTAN ÉS A VILÁGHÁBORÚ. — Kovács Gábortól	193
III. SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET. (III.). — Császár Elemértől	233
IV. A MAGYAR IRODALOM HELYE AZ EURÓPAI IRODALOMBAN. (IV.). — Huszár Vilmostól	274
V. MISERICORDIA. (VII.). — Regény. — B. Pérez Galdós után, spanyolból, Hegedűs Arturtól	297
VI. KÖLTEMÉNYEK : <i>A budapesti diákok.</i> — Oláh Gábortól — <i>Szövegségeinkhez.</i> — Aka Gündüz után, törökből — Kúnos Ignácztól	302
VII. SZEMLE : <i>Háborús környezet — háborús szellem.</i> — Dékány Istvántól	307
VIII. ÉRTESÍTŐ : <i>1. Gazdaság és pénzügyek a háborúban.</i> — (Hantos Elemér : <i>A monarchia pénzügyi harcászata.</i> — <i>A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai.</i> — <i>Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkriege.</i> — Fekete Miklóstól.	
2. <i>Engel János Keresztély.</i> — (Ludwig von Thallóczy : <i>Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz.</i>) — d.-tól	313

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséghez
A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve
a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

477. SZÁM

1916 SZEPTEMBER

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. SZÉCHENYI HITEL CZÍMŰ MŰVÉNEK KELETKEZÉSE. — Viszota Gyulától	321
II. ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA. (II.) — Takáts Sándortól	352
III. A MAGYAR SZENT KORONA IGÉNYEI A VOLT MELLÉK- ORSZÁGOKRA. — Buza Lászlótól	397
IV. SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR KÖLTÉSZET. (IV.) — Csá- szár Elemértől	430
V. MISERICORDIA. (VIII.) — Regény. — B. Pérez Galdós után, spanyolból, Hegedűs Arturtól	454
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Tünődés.</i> — Szaboleska Mihálytól. — <i>Szoron- gás.</i> — Ifj. Wlassics Gyulától	460
VII. SZEMLE: <i>Nauman és Középeurópa történetphilosophiaja.</i> — Dékány Istvántól	462
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Heine «végzete.»</i> — (Max Fischer: <i>Heinrich Heine der deutsche Jude.</i>) — h. g.-tól. 2. <i>Vidéki sajtónk multjából.</i> (Pitroff Pál: <i>A győri sajtó törté- nete.</i>) — s-től	476

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Juniusi sorozat :

789—790. **A világháború naplója.** X. Az 1915 október—november—decemberi események.

816—817. **Balmer és Harg : Trant, a psychologus detektiv.** Fordította *Benedek Marcell.*

818—819. **Gyulai Pál válogatott költeményei.** Kiadta *Császár Ernő.*

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

GYULAI PÁL.

Szerkeszti

HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Új füzetek :

551—552. **Gulyás Pál : Mátyás király könyvtára.**

997—998. **Illés József : A magyar tarsadalom és állam szervezete a honfoglaláskor.**

1799—1805. **Cesare Beccaria : Büntett és büntetés.** Fordította és bevezette *Tarnai János dr.* 2-ik átdolgozott kiadás.

1806—1810. **Marlowe Kristóf : A máltai zsidó.** Tragédia. Fordította *Rózsa Dezső.*

1811—1813. **Sebestyén Károly : Napnyugati séták.**

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkeresk. (Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21 és minden könyvkereskedésben.

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. Gaal Jeno, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai. Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. A. Slaby tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta Kreuzer Géza mérnök. Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta Wilhelm Bölsche, ford. Schöppflin Aladár. Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította dr. Gross Félix, ford. dr. Polgár Gyula. Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta Heinrich Lhotzky, fordította Schöppflin Aladár. Kötve K 1.20
7. A vagyontudománya. Irta I. A. Hobson, fordította dr. Sidó Zoltán. Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlat. Irta G. Palante, ford. dr. Mikes Lajos. Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta Le Bon, ford. Balla Antal. Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegejtötte Paul Gsell, ford. Farkas Zoltán. Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta René Gillouin, ford. Farkas Zoltán. Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A franczia irodalom főirányai. Irta G. L. Strachey, angolból ford. Schöppflin Aladár. Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta Svante Arrhenius, fordította Polgár Gyula. Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta Lenhossék Mihály dr. Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta Rudolf von Eucken, ford. Schöppflin Aladár. Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta J. B. Bury, ford. Balog Gábor. Kötve K 2.—

Megrendelhetők:

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Juliusi sorozat :

820—822. **Ibsen: Rosmersholm.** Színmű 4 felvonásban. Fordította *Ambrus Zoltán.*

823. **Rudolf Herzog: Az óriás.** Fordította *Benedek Marcell.*

824. **Riedl Frigyes: Shakespeare és a magyar irodalom.**

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

GYULAI PÁL.

Szerkeszti

HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Új füzetek :

551—552. **Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára.**

997—998. **Illés József: A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor.**

1799—1805. **Cesare Beccaria: Büntett és büntetés.** Fordította és bevezette *Tarnai János dr.* 2-ik átdolgozott kiadás.

1806—1810. **Marlowe Kristóf: A máltai zsidó.** Tragédia. Fordította *Rózsa Dezső.*

1811—1813. **Sebestyén Károly: Napnyugati séták.**

1814—1816. **Gróf Andrássy Gyula: A magyarság és németiség érdekszolidaritása.**

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkeresk. (Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21 és minden könyvkereskedésben.

Kultúra és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. Gaal Jeno, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai. Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. A. Slaby tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta Kreuzer Géza mérnök. Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta Wilhelm Bölsche, ford. Schöppfin Aladár. Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította dr. Gross Félix, ford. dr. Polgár Gyula. Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta Heinrich Lhotzky, fordította Schöppfin Aladár. Kötve K 1.20
7. A vagyon tudománya. Irta I. A. Hobson, fordította dr. Sidó Zoltán. Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlata. Irta G. Palante, ford. dr. Mikes Lajos. Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta Le Bon, ford. Balla Antal. Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegejtötte Paul Gsell, ford. Farkas Zoltán. Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta René Gillouin, ford. Farkas Zoltán. Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. Irta G. L. Strachey, angolból ford. Schöppfin Aladár. Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta Svante Arrhenius, fordította Polgár Gyula. Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta Lenhossék Mihály dr. Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta Rudolf von Eucken, ford. Schöppfin Aladár. Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta J. B. Bury, ford. Balog Gábor. Kötve K 2.—

Megrendelhetők:

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Juliusi sorozat :

820—822. **Ibsen : Rosmersholm.** Színmű 4 felvonásban. Fordította *Ambrus Zoltán.*

823. **Rudolf Herzog : Az óriás.** Fordította *Benedek Marcell.*

824. **Riedl Frigyes : Shakespeare és a magyar irodalom.**

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította
GYULAI PÁL.

Szerkeszti
HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Új füzetek :

551—552. **Gulyás Pál : Mátyás király könyvtára.**

997—998. **Illés József : A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor.**

1799—1805. **Cesare Beccaria : Büntetett és büntetés.** Fordította és bevezette *Tarnai János dr.* 2-ik átdolgozott kiadás.

1806—1810. **Marlowe Kristóf : A máltai zsidó.** Tragédia. Fordította *Rózsa Dezső.*

1811—1813. **Sebestyén Károly : Napnyugati séták.**

1814—1816. **Gróf Andrássy Gyula : A magyarság és németiség érdekszolidaritása.**

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkeresk. (Wodianer F. és Fiai) r.t.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21 és minden könyvkereskedésben.

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. Gaal J. *Jeuő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai.* Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. A. Slaby tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta Kreuzer Géza mérnök. Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta Wilhelm Bölsche, ford. Schöppflin Aladár. Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította dr. Gross Félix, ford. dr. Polgár Gyula. Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta Heinrich Lhotzky, fordította Schöppflin Aladár. Kötve K 1.20
7. A vagyon tudománya. Irta I. A. Hobson, fordította dr. Sidó Zoltán. Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlata. Irta G. Palante, ford. dr. Mikes Lajos. Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta Le Bon, ford. Balla Antal. Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegyűjtötte Paul Gsell, ford. Farkas Zoltán. Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta René Gillouin, ford. Farkas Zoltán. Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mibály, Márki Sándor, Gaal Jenő tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. Irta G. L. Strachey, angolból ford. Schöppflin Aladár. Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta Svante Arrhenius, fordította Polgár Gyula. Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta Lenhossék Mihály dr. Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta Rudolf von Eucken, ford. Schöppflin Aladár. Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta J. B. Bury, ford. Balog Gábor. Kötve K 2.—

Megrendelhetők:

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.